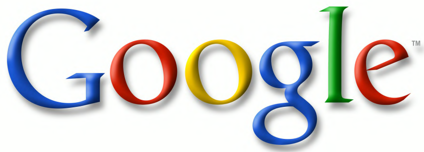
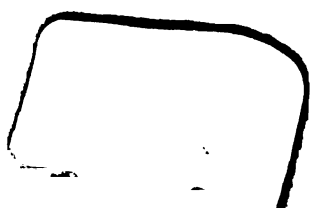

GAO
Bruyne

DE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND IN ONZEN TIJD.

DE GESCHIEDENIS

VAN

NEDERLAND

IN

ONZEN TIJD

DOOR

J. A. DE BRUYNE,

LEERAAR AAN DE HOOGERE BURGERSCHOOL TE ZIERIKSEE.

DEEL IV.

1872 – 1888.

VOORBURG. – J. ODÉ.

1899.

INHOUD.

HOOFDSTUK I.

DE ATJEH-OORLOG. NEDERLANDSCH-INDIË ONDER DE GOUVERNEURS-GENERAAL LOUDON EN VAN LANSBERGE.

HOOFDSTUK II.

HET MINISTERIE DE VRIES—GEERTSEMA.

HOOFDSTUK III.

HET MINISTERIE HEEMSKERK.

HOOFDSTUK IV.

HET MINISTERIE KAPPEYNE VAN DE COPPELLO EN DE SCHOOLQUAESTIE.

HOOFDSTUK V.

HET MINISTERIE VAN LYNDEN VAN SANDENBURG.

BIJLAGEN.

HOOFDSTUK I.

DE ATJEH-OORLOG. NEDERLANDSCH-INDIË ONDER DE GOUVERNEURS-GENERAAL LOUDON EN VAN LANSBERGE.

Den 1sten Januari 1872 nam de nieuwbenoemde Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië Mr. J. Loudon het bestuur over uit handen van zijn voorganger Mr. P. Mijer. Zijn bestuur is voornamelijk van groote beteekenis geworden door de uitbarsting van den Atjeh-oorlog.

Reeds sedert de eerste vestiging der Nederlanders in Indië hadden zij in vijandige betrekking gestaan tot het rijk van Atjeh op het noordelijk gedeelte van Sumatra. Alleen in den strijd tegen de Portugeezen waren de Atjehers nu en dan bondgenooten geweest. De oorzaken dier vijandige betrekking lagen in onze uitbreiding langs de westkust van Sumatra, ook in die gedeelten, waar de Atjehsche vorsten beweerden souvereiniteitsrechten te bezitten, en in de vijandelijkheden, daar tegen ons bedreven; verder in het verzet tegen het handelsmonopolie der Compagnie en in de voortdurende zeerooverijen, waaraan de Atjehers zich schuldig maakten.

Na de herstelling van ons gezag in het begin dezer eeuw, na het Engelsch tusschenbestuur, leidde, gelijk bekend is, de tegenwerking van Raffles op Sumatra tot allerlei moeilijkheden, waaraan een einde gemaakt werd door het tractaat van 1824.

Art. 3 van dit tractaat, waarbij alle bezittingen op Sumatra aan Nederland en die op het vasteland van Indië aan Engeland werden afgestaan, bepaalde, dat geen tractaat, door eene van beide partijen «met eenigen staat in de Oostersche zeeën te maken, eenig artikel behelzen zal, strekkende, hetzij rechtstreeks, hetzij door oplegging van ongelijke rechten, om den koophandel der andere partij van de havens van zoodanigen inlandschen staat uit te sluiten, en dat, bijaldien in eene der thans aan weerskanten bestaande overeenkomsten eenig artikel met die bedoeling is opgenomen geworden, zoodanig artikel, bij het sluiten des tegenwoordigen tractaats, buiten effect zal worden gesteld". (*)

Overeenkomstig dit artikel beloofden de Engelsche gevolmachtigden in eene bijgevoegde nota, dat het tractaat van 1819, waarbij aan de Engelschen uitsluitende handelsvoorrechten in Atjeh waren toegekend, «zoo spoedig mogelijk zou gewijzigd worden in eene eenvoudige schikking voor de gastvrije ontvangst van Engelsche schepen en onderdanen in de haven van Atjeh. Maar daar sommige bepalingen van dat tractaat zullen strekken in het algemeen belang van Europeanen, in de Oostersche zeeën gevestigd, vertrouwen zij, dat het Nederlandsche gouvernement maatregelen zal nemen ter verzekering van de nuttige strekking dezer bepalingen. En zij geven hun vertrouwen te kennen, dat geen maatregelen, vijandig aan den koning van Atjeh door den nieuwen bezitter van fort Marlborough zullen worden genomen".

De Nederlandsche gevolmachtigden vereenigden zich met deze schikking en «zij gelooven terzelfder tijd te kunnen verzekeren, dat hunne regeering zonder uitstel alles in 't werk zal stellen om zijne betrekkingen met Atjeh op regelmatigen voet te

(*) E. B. Kielstra. Beschrijving van den Atjeh-oorlog, 's-Gravenhage 1883—1885. Dl. I, blz. 386. De overige citaten, voorzoover niet andere bronnen worden genoemd, zijn eveneens aan dit werk, dat tot grondslag van het hier behandelde heeft gestrekt, ontleend. Vgl. ook G. B. Hooyer. De krijgsgeschiedenis van Nederlandsch-Indië van 1811 tot 1894 dl. III, Den Haag—Batavia 1897, waar op blz. 1—4 een vrij volledig overzicht der Atjeh-literatuur is te vinden.

brengen, zoodat deze staat, zonder iets van zijne onafhankelijkheid te verliezen, aan den zeevaarder en handelaar die voortdurende veiligheid zal aanbieden, die daar niet schijnt gevestigd te kunnen worden dan door de gematigde oefening van den invloed eener Europeesche mogendheid."

De verwezenlijking dezer in de nota's gedane beloften bleek in de practijk vrij wel onuitvoerbaar. De handhaving der veiligheid in de wateren van Atjeh was moeilijk vereenigbaar met de voorwaarde, dat geene vijandige maatregelen tegen Atjeh mochten genomen worden, en dat deze staat niets van zijne onafhankelijkheid zou verliezen. Het gevolg was dan ook, dat er aan de handhaving der veiligheid zoogoed als niets gedaan werd en dat de zeerooverijen der Atjehers ongestoord haar gang gingen zoowel ten opzichte van Nederlandsche als van vreemde schepen. Toen er ten slotte evenwel gevaar ging ontstaan, dat vreemde mogendheden zich zelf recht zouden verschaffen en zich misschien duurzaam in Atjeh zouden vestigen, gevoelde men de noodzakelijkheid om toch iets te doen ter handhaving der veiligheid en werden in 1855 en volgende jaren oorlogsschepen naar de Atjehsche wateren gezonden. Nadat in 1856 door den ambtenaar J. F. Nieuwenhuizen onderhandelingen waren aangeknoopt, werd in 1857 door den generaal-majoor Van Swieten, gouverneur van Sumatra's Westkust, een tractaat met den sultan van Atjeh tot stand gebracht. Bij dit verdrag van 30 Maart 1857, den 9den Mei door den Gouverneur-generaal bekrachtigd, werd bepaald, dat er "bestendige vrede, vriendschap en goede verstandhouding" zou bestaan tusschen beide rijken, dat de wederzijdsche onderdanen vrij verkeer zouden hebben en de rechten van de meestbegunstigde natie in elkanders gebied zouden uitoefenen. Verder bepaalde art. 4:

"Het Nederlandsch-Indisch gouvernement en Zijne Hoogheid de Sultan van Atjeh komen voorts overeen, streng en met al hunne middelen te zullen waken, opdat er geen zeeroovers of menschenroovers zijn in hun gebied of van andere landen, waar zij invloed hebben.

Van beide zijden zal dit worden tegengegaan en zal worden gestraft degeen, die zoodanige daden pleegt.

Van beide zijden zal geene schuilplaats of bescherming verleend worden aan iemand, die in zulke zaken betrokken is, ook niet aan zijn vaartuig. Van beide zijden zal niet worden vergund, dat door zeeroovers buitgemaakte menschen, vaartuigen of goederen binnen hun gebied aangebracht of daar te koop aangeboden worden."

Het slot van art. 6 luidde:

«Degeen, die gestrande schepen of vaartuigen berooft of die schipbreukelingen mishandelt, dan wel hun behoorlijke hulp ontzegt, zal voorzeker streng gestraft worden."

Art. 7 eindelijk:

«Zijne Hoogheid de Sultan van Atjeh verbindt zich den gouverneur van Sumatra's Westkust te erkennen als den vertegenwoordiger van Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië en zich tot hem te wenden in alle zaken, waarbij met het oog op het wederzijdsch belang aanraking noodig is."

Het papier bleek weer geduldig te zijn. Ook al ware de sultan zelf nog zoo goed gezind geweest, hij bezat niet het noodige gezag om de handhaving der bepalingen door de ondergeschikte hoofden te verzekeren. Telkens deden zich nieuwe feiten van zeerooverij of berooving van gestrande schepen voor. Aan de andere zijde gevoelde de sultan zich bezwaard door de steeds verder gaande uitbreiding der Nederlanders langs de west- en oostkust van Sumatra, in de streken, die hij als onder zijn gebied vallende beschouwde, en hier hadden dan ook de Hollanders voortdurend met Atjehschen invloed of Atjehsche hulptroepen te kampen. Vooral het tractaat, in 1858 met den sultan van Siak gesloten, waarbij Siak met al zijne onderhoorigheden tot de Tamiang-rivier toe onder ons gezag kwam, leidde tot voortdurende moeilijkheden en strijd in de landschappen Tamiang, Asahan, Serdang en Batoe-Bara, waaraan eerst door de expeditie van 1865 een bevredigend einde werd gemaakt.

Zoo waren wij dan door het tractaat van 1857 nog niet veel verder gekomen. De onveiligheid in de Atjehsche wateren bleef even groot, zoo zelfs, dat de Gouverneur van de Straits-Settlements in Juli 1870 eene proclamatie uitvaardigde, «waarbij werd verklaard, dat elk schip, dat Sumatra's noordkust bezocht, zelf de schade daarvan zou moeten lijden en op geene bescherming van zijn gouvernement kon rekenen". Alleen geweld zou hier afdoende verbetering kunnen brengen en het gebruikmaken daarvan werd ons belet door het tractaat van 1824. Zoo werd dan door de regeering de gelegenheid aangegrepen om gelijktijdig met de onderhandelingen over den afstand van de kust van Guinea eene wijziging van het tractaat van 1824 te bespreken en kwamen in 1871 de drie tractaten met Engeland tot stand betreffende den afstand der kust van Guinea, den invoer van koelies in Suriname en de wijziging van het tractaat van 1824.

Art. 1 van het Sumatra-tractaat van den 2den November 1871, waarbij tevens aan de Engelsche onderdanen ten opzichte van handel en scheepvaart in het rijk van Siak dezelfde rechten werden toegekend als aan de Nederlandsche, luidde dan ook:

«Hare Britsche Majesteit ziet af van alle vertoogen tegen de uitbreiding van het Nederlandsch gezag in eenig gedeelte van het eiland Sumatra en mitsdien van het voorbehoud, in dit opzicht voorkomende in de nota's, door de Nederlandsche gevolmachtigden uitgewisseld bij het sluiten van het tractaat van den 17den Maart 1824."

Het was zeer goed ingezien van de oppositie, die in de Tweede Kamer dit tractaat bestreed, dat het zou leiden tot een langdurigen en kostbaren oorlog; maar het was de vraag, of deze werkelijk ontweken kon en mocht worden en of hij niet noodzakelijk uit onze positie in den Indischen Archipel voortvloeide. Om dit te kunnen beoordeelen, moeten wij eerst een blik werpen op de toestanden, in het sultanaat van Atjeh bestaande.

Het rijk van Atjeh bestond uit Atjeh proper of eigenlijk Atjeh, alleen den noordelijksten driehoek van Sumatra uitmakende, en de onderhoorigheden aan de noord-, oost- en westkust. Het eerste was verdeeld in de drie sagi's (zijden) der XXV, der XXVI en der XXII moekims (districten). Het gezag van den sultan of radjah was toen niet veel meer dan nominaal. De werkelijke machthebbers waren de hoofden of hoeloebalangs. Onder dezen waren de aanzienlijksten de panglima's der drie sagi's, onder wie de panglima polim, het hoofd der XXII moekims, de eerste plaats innam. De macht dezer panglima's in hunne sagi's was nu weer beperkt door dat hunner ondergeschikte hoofden, gewoonlijk Toekoe genaamd, als Toekoe Nek, Toekoe Nanta enz. Sommigen van dezen waren oorspronkelijk ambtenaren van den sultan, die evenwel later erfelijk werden en zich van het gezag des sultans zoogoed als geheel onafhankelijk maakten. Hetzelfde gebeurde met de ambtenaren in het onmiddellijk gebied des sultans, niet tot de drie sagi's behoorende, als den panglima missigit raja, het hoofd van het gebied der groote moskee, den toekoe kali malikon ade, oorspronkelijk den opperrechter, en zelfs in de zoogenaamde wakeueh- (wakaf-) landen, voor den sultan gereserveerde landen in verschillende deelen van zijn gebied, waar o. a. de Imam van Longbatah een machtig hoofd werd. Naast de wereldlijke hoofden stonden de geestelijken, de Mohammedaansche priesters, van wie de oelema's de aanzienlijksten waren; daarop volgden de hoofden der moekims, de imams, en eindelijk de priesters der kampongs, de toengkoes. Ook dezen hadden zich in den regel erfelijkheid en een aandeel in het wereldlijk gezag weten te verschaffen.

Deze toestand nu moest aan den Nederlandschen staat bij zijn streven om de veiligheid in de Atjehsche wateren te verzekeren, eigenaardige moeilijkheden berokkenen. Eene tuchtiging kon slechts tijdelijk helpen. Ook al was de sultan uit eigen beweging genegen of door geweld van wapens gedwongen vreemde schepen met rust te laten, de hoofden stoorden zich niet aan zijne bevelen, maar gingen met hunne rooverijen voort. Men

moest dus in de plaats van den sultan treden, hetzij men dezen al dan niet in naam liet voortregeeren, om de hoofden tot rede te brengen. Onder die hoofden zouden er enkele zijn genegen onze partij te kiezen en ons te helpen tegen andere, met wie zij in vijandschap verkeerden. Of de laatste zich onderwierpen, zou afhangen van de kracht onzer wapens, of de eerste ons trouw bleven, van de voortdurende zekerheid van onzen krachtigen bijstand. En waren de hoofden genegen zich te onderwerpen, dan had men nog te maken met de priesters, die onder de Mohammedaansche bevolking grooten invloed bezaten. Het volk was oorlogzuchtig en dapper van karakter; het stelde er zijn eer in, zelfs al zag het de noodzakelijkheid der onderwerping in, niet anders dan strijdende voor geweld van wapens te wijken. Ieder Atjeher was gewapend en gewend met de wapens om te gaan. Als Mohammedanen haatten de Atjehers alle ongeloovigen, alle kafirs, in het bijzonder de Hollanders, van wie alleen zij nog onafhankelijk waren gebleven en met wie zij den oorlog reeds lang voorzagen. Als de priesters den heiligen oorlog verkondigden, hadden zij het volk, hoe weinig dit zich anders in vele opzichten aan de voorschriften van den Islam stoorde, op hunne zijde. Alleen voor het gevoel van onze overmacht zouden zij bukken, of ter wille van hun eigen belang, wanneer zij in de onderwerping meer voordeel zagen. Degenen, die zich onderworpen hadden en tot de bedrijven van den vrede waren teruggekeerd, zouden weer alleen op onze hand blijven, wanneer zij de zekerheid hadden van voortdurende krachtige bescherming tegen de kwaadwilligen, die hen van ons zouden trachten te vervreemden of anders voor hunne onderwerping zouden doen boeten, en de anderen waren weer alleen door vrees van rustverstoring af te houden. Degenen, die de Atjehers kenden, konden ons dus gerust voorspellen een langdurigen, hardnekkigen, kostbaren oorlog en wat in de eerste, tweede en derde plaats noodig zou zijn om dien tot een goed einde te brengen, zou zijn kracht, kracht en nogmaals kracht. Eerst, wanneer de Atjeher zich voorgoed de zwakste gevoelde en een duurzamen eerbied voor ons gezag verkregen had, wanneer hij zich aan eene

geregelde rechtsorde had moeten onderwerpen en de voordeelen daarvan had ingezien, zou men hier een geregeld burgerlijk bestuur kunnen invoeren, zooals in andere deelen van den archipel.

Terwijl elders de leer van den Islam ten opzichte van de houding tegenover de kafirs en den heiligen oorlog aanmerkelijk getemperd was in de toepassing, was zij in Atjeh nog in onverzwakte kracht blijven bestaan. »De geschiedenis der Atjehers", zegt de groote kenner van den Islam en de Atjehers, Dr. Snouck Hurgronje, »heeft hun de practisch onontbeerlijke les onthouden, dat Moslims feitelijk niet ongestraft leven en have van andersdenkenden kunnen aanranden. Want men bedenke steeds, dat redeneering, opvoeding en wat dies meer zij eerst dan vat krijgen op Mohammedaansche laatdunkendheid, wanneer deze zich geplaatst ziet tegenover onwrikbare overmacht. Zoo wil het de leer, en de practijk stemt hierin ten volle met haar overeen." (*)

Wij keeren thans terug tot de gebeurtenissen, die aan den Atjeh-oorlog voorafgingen.

In 1870 dan had de regeering tot een krachtiger optreden besloten, teneinde aan hare verplichtingen te voldoen en de veiligheid in de Atjehsche wateren te handhaven. Oorlogsschepen werden daarheen gezonden om scherper toezicht uit te oefenen en de controleur E. R. Krayenhoff ging in September 1871 aan boord van de *Djambi* naar Atjeh om een brief van den Gouverneur van Sumatra's Westkust aan den sultan over te brengen. Juist was in 1870 de vorige sultan gestorven en opgevolgd door den veertienjarigen Aladin Mahmoed Shah, onder voogdij van den eersten rijksbestuurder, den Arabier Habib Abdoe'r Rachman. De laatste sloeg een hoogen toon aan, eischte teruggaaf van vroeger Atjehsch grondgebied aan oost- en westkust van Sumatra

(*) De Atjehers door Dr. C. Snouck Hurgronje. Batavia en Leiden. 1893. Dl. I blz. 174 en 175.

en dreigde met de tusschenkomst van Engeland, Frankrijk en Turkije. Hoewel hij later beleefder werd, bleek het, dat hij in denzelfden tijd aan den gouverneur der Straits-Settlements raad en hulp tegen ons gevraagd had. Men besloot evenwel eerst nog den weg der onderhandelingen te blijven volgen en de aanbiedingen der vorsten van Edi, Pedir, Pasei en Troemon om onze souvereiniteit te erkennen, werden van de hand gewezen. Volgens den wensch der Nederlandsche regeering zou eene commissie naar Atjeh gezonden worden om over eene afdoende regeling te onderhandelen.

In September van het jaar 1872 kwam evenwel te Riouw de sjabandar of havenmeester van Atjeh — eene aanzienlijke betrekking aldaar — Panglima Tiban Mohammed, eerst zonder, later in December met eene volmacht van den sultan en vergezeld door andere hoofden, met verschillende mededeelingen. Daaruit bleek, dat er aan het hof van den sultan twee partijen waren, de Arabische onder den rijksbestuurder, die ons vijandig was, en eene inlandsche, die zich met onze hulp van den laatste wenschte te ontslaan. De Indische regeering besloot, ingevolge die mededeelingen, den sultan steun te verleenen tegen de Arabische partij, en zoo het tusschen beide partijen tot eene botsing mocht komen en onze hulp gevraagd werd, die te geven, maar — hetgeen voor eene duurzame handhaving van onzen invloed dan ook noodzakelijk was — onder voorwaarde van de erkenning van Nederlands opperheerschappij.

Den 25sten Januari 1873 vertrokken de gezanten van Riouw naar Singapore om na het bezoek van enkele andere havens naar Atjeh terug te keeren. Na hun vertrek ontving de Gouverneur-Generaal van den Consul-Generaal te Singapore, W. H. Read, berichten over hunne handelingen aldaar, die hij onmiddellijk, 16 Februari, overbracht aan den Minister van Koloniën, in het volgende telegram: «Consul-Generaal Singapore bericht verraad van Atjeh. Gezantschap heeft aldaar hulp van consuls Amerika en Italië tegen ons gevraagd. Beiden hebben zich met de zaak bemoeid. Wil trachten tegenbevel van gouvernementen voor ont-

houding te provoceeren. Consul Amerika stelt Atjeh tractaat voor en schrijft aan admiraal in China. Racchia wacht twee schepen en trekt dan naar Atjeh."

Hoewel nu later bleek, dat de Maleier Ariffin, die deze mededeelingen aan den Consul-Generaal gedaan had, een weinig betrouwbaar persoon was en zijne berichten waarschijnlijk overdreven waren, en hoewel de Italiaansche en Amerikaansche regeeringen haar consuls verdere interventie verboden, zag onze regeering in deze onderhandelingen, gelijk zij ook reeds met Engeland, Frankrijk en Turkije gevoerd waren, het bewijs van de verraderlijke bedoelingen der Atjehsche hoofden, die, zich als onze vrienden voordoende, andere staten hulp in een oorlog tegen ons vroegen. Zij meende, dat thans, nu de weg der vreedzame onderhandelingen bij de onbetrouwbaarheid en vijandige gezindheid der Atjehers geen resultaten beloofde, krachtig doortasten noodzakelijk was, en dat, nu de aandacht der vreemde regeeringen op de zaak gevestigd was, ook onze eer een meer beslist optreden vorderde. In het telegram van den 18den Februari door den Minister van Koloniën met voorkennis van den Koning en den ministerraad verzonden, stond: "Als gij niet twijfelt aan juistheid bericht consul Singapore, is langer dralen ongeoorloofd. Wil zenden krachtige zeemacht naar Atjeh, om opheldering en rekenschap te vragen voor dubbelzinnig en verraderlijk gedrag en regeling der verhouding van Nederland tot Atjeh in den voorgenomen zin. Zoo niet genoegzaam wordt voldaan, moeten de strijdkrachten worden bijeengebracht, geschikt om met het minste verwijl aan vordering genoegzame klem bij te zetten." In de daarop gehouden buitengewone vergadering van den Raad van Nederlandsch-Indië met de commandanten van zee- en landmacht werd besloten dadelijk een hooggeplaatst landsdienaar naar Atjeh te zenden "met volmacht om, overeenkomstig eene nader te ontwerpen instructie, den sultan van Atjeh opheldering te vragen over zijn trouweloos gedrag, en van hem de erkenning te eischen van onze souvereiniteit". Teneinde geen tijd verloren te laten gaan, zouden onmiddellijk de vereischte strijdkrachten, zoowel van land-

als zeemacht in gereedheid worden gebracht om aan zijne vorderingen klem te kunnen bijzetten en, zoo noodig, dadelijk aanvallend te kunnen optreden. Tot commissaris werd aangewezen de vice-president van den Raad van Nederlandsch-Indië, F. N. Nieuwenhuyzen; het bevel over de landmacht, naar Atjeh te zenden, werd opgedragen aan den generaal-majoor J. H. R. Köhler, over de zeemacht aan den kapitein-ter-zee J. F. Koopman, en de eerste tevens tot opperbevelhebber der expeditie benoemd.

Den 1sten Maart vertrok Nieuwenhuyzen van Batavia. Toen hem te Singapore en te Penang bleek, dat men in Atjeh geheel op de hoogte was van onze voornemens en gereed was voor den oorlog en hem niets dan vijandschap wachtte, vroeg en verkreeg hij volmacht om, buiten zijne instructie om, na eventueele oorlogsverklaring, onmiddellijk de vier oorlogsschepen te zijner beschikking tot een bombardement te doen overgaan, "teneinde wellicht nog door intimidatie te verkrijgen, wat men wenschte en, in ieder geval, den vijand te belemmeren in zijne voorbereiding tot ernstigen tegenweer".

Den 22sten Maart, na de aankomst ter reede van Atjeh, werd een Maleier, Said Tahir, met een brief naar den sultan gezonden. Toen deze in zijn antwoord niet de gevraagde opheldering gaf, den 24sten Maart een tweede brief. Toen ook deze niet voldoende beantwoord werd, ging Nieuwenhuyzen over tot de oorlogsverklaring, waartoe een manifest werd uitgevaardigd en aan den sultan gezonden. Toen daarop de sultan den 27sten Maart in een schrijven uitstel verzocht tot den 29sten, werd hem dit nog eenmaal verleend wanneer hij zorgde, dat het gewapend volk het strand verliet en niet meer aan de versterkingen werkte. Daar aan deze voorwaarde niet voldaan werd, moest het geschut der oorlogsschepen zelf aan den arbeid een einde maken. Nogmaals werden den 30sten Maart en 1sten April brieven van den sultan ontvangen, beide evenwel zonder het gevraagde categorisch antwoord. Daar hieruit op te maken viel, dat het den sultan alleen te doen was om tijd te winnen en het hem geen ernst was met de onderhandelingen,

brak Nieuwenhuyzen deze thans af, om verder het woord te laten aan de wapenen.

Den 21sten Februari 1873 was tot het zenden eener expeditie naar Atjeh besloten. Den 22sten Maart vertrok zij reeds van Batavia en kwam den 5den April te Atjeh aan. Zij bestond uit drie bataljons van het Indisch leger en een bataljon van de barissan, in 't geheel uit 188 officieren en 3198 minderen. De zeemacht bestond uit zes oorlogsschepen, waarbij vijf stoombarkassen, twee schepen der gouvernementsmarine en acht gewapende kruisbooten. Uit de marine werd eene landingsdivisie gevormd, bestaande uit 25 officieren en 402 minderen. Men had in korten tijd veel gedaan om alles gereed te maken, maar niet genoeg. Het ontbrak aan voldoende genie en artillerie, de bewapening was gebrekkig, één bataljon was nog van tromplaadgeweren voorzien en de andere in de hanteering der achterlaadgeweren onvoldoende geoefend. Vooral de toestand der marine was in dezen tijd zeer treurig. Er was verder in Indië geen generale staf, en men was met land en bevolking van Atjeh zoogoed als geheel onbekend, ofschoon reeds in Juli 1871 de commandant van het Indische leger, de luitenant-generaal W. E. Kroesen, den toenmaligen kolonel J. H. R. Köhler, militair commandant van Sumatra's Westkust, last gegeven had alle mogelijke gegevens betreffende Atjeh, uit een militair oogpunt belangrijk, te verzamelen; tevens was aan de Indische regeering voorgesteld met de *Djambi* een kapitein van het Indische leger mee te zenden, teneinde zich plaatselijk eenigszins op de hoogte te stellen van de toestanden, welk verzoek evenwel geweigerd was. Het was dezelfde Köhler, een selfmade man, van den laagsten rang in het leger opgeklommen, aan wien thans het opperbevel over de expeditie werd toevertrouwd. Tot tweeden commandant der expeditie werd benoemd de kolonel E. C. van Daalen.

Nadat den 6den April eene verkenning had plaats gehad,

waarbij men reeds in vijandelijke aanraking met den vijand gekomen was, werd besloten tot de landing op den 8sten April, waarvoor het strand bewesten den mond van de Atjeh-rivier gekozen werd. Men verkeerde algemeen in de meening, dat de landing en de geheele tocht weinig bezwaren zouden opleveren. „Men stelde zich voor, dat in het rijk diep verval, ja regeeringloosheid heerschte; dat er geen politie, geen land- en zeemacht waren om de rust van binnen te handhaven of de gevaren van buiten af te weren; dat de sultan ook geen geld had om zoodanige macht te verkrijgen of om wapens te koopen; dat hij niet of weinig zou kunnen rekenen op de hulp zijner vazallen, enz. De legercommandant, generaal Kroesen, was op grond van al de gegevens, welke hij had kunnen verzamelen, tot de slotsom gekomen, „„dat de troepen waarschijnlijk niet eens of mogelijk eenmaal slaags zouden raken; dat de zaak wel spoedig zou afloopen, en dit dan ook noodig was, gelet op den te verwachten kwaden moesson"".

De landing bleek evenwel al dadelijk meer bezwaren op te leveren dan men verwacht had. Uit de versterking Kotta Pantej Termin, die men den 6den zonder slag of stoot genomen, maar weer ontruimd had, werden thans weer schoten gelost, die den adelborst Zimmer het leven kostten. Nauwelijks waren een paar compagnieën aan strand, of een 400-tal Atjehers kwamen uit het kreupelhout te voorschijn, gewapend met vuursteengeweren, donderbussen, klewangs en lansen, en stormden, na hun vuurwapenen afgeschoten te hebben, in blinde woede, ondanks het vuur der tirailleurs, met het blanke wapen op de troepen in. Na een verwoed gevecht moesten zij evenwel het veld ruimen met een verlies van 82 dooden. Toen de infanterie geland was, werd aan het twaalfde bataljon gelast de twee oostelijke versterkingen, Kota Pantej Termin en Kotta Mogat te nemen. De eerste werd verlaten gevonden, maar de bestorming van de tweede, zelfs een tweeden keer na het ontvangen van versterkingen ondernomen, mislukte o. a. wegens het ontbreken van de noodige ammunitie en stormladders. Zoo eindigde dus reeds de eerste dag met een échec. Den volgenden morgen werd Kotta Mogat, nadat er door

het geschut der oorlogsschepen een bres in geschoten was, door den vijand verlaten en zonder bezwaar door de onzen bezet.

Den 10den April rukten de troepen op naar den Kraton. Men meende dat de tocht niet veel meer zou zijn dan een militaire marsch. Er was order gegeven, dat slechts vivres voor één dag meegenomen zouden worden en, „wanneer de troepen niet denzelfden dag terugkeerden", vivres nagezonden moesten worden. Men ondervond reeds dadelijk een aanzienlijk oponthoud bij de brug over de lagune aan de binnenzijde van het strand. Daar bevond zich eene brug uit vier jukken bestaande, waarover een plank van 0,40 M. breed lag, dus ongeschikt voor het overtrekken van troepen. Het ontbrak de genie aan den noodigen tijd en materialen om haar intijds voor de artillerie begaanbaar te maken, zoodat de stukken uit elkander moesten genomen worden; bovendien was zij glibberig van al het slib, dat de soldaten, die door de modder van de lagune hadden moeten waden, er op gebracht hadden. Terwijl de marsch te zeven uur begonnen was, werd het halftwaalf, eer de geheele colonne de brug gepasseerd was. Te halfeen stuitte de voorhoede op eene versterking, de missigit of moskee, welke men dus moest trachten te nemen. Ook hier ondervond men een niet verwachten hardnekkigen tegenstand. De pogingen tot omtrekking mislukten, terwijl de troepen zelf van alle kanten, uit den boschrand en de naburige kampongs, werden aangevallen; het geschut bleek weinig uitwerking te hebben en de hooge muur maakte eene bestorming vrij wel ondoenlijk. Eindelijk gelukte het, ongeveer te halftwee des namiddags, door lichtkogels het atappendak van de moskee in brand te schieten. Toen daarop 's vijands vuur verminderde, slaagde de stormcolonne er in langs een arengboom op den muur te komen en van daar in de missigit door te dringen, die nu door den vijand ontruimd werd. Denzelfden namiddag werd zij evenwel weer door de onzen verlaten en onmiddellijk door den vijand bezet. De reden was, dat onze troepen door den langdurigen marsch, de drukkende hitte, waaraan men den ganschen dag was blootgesteld geweest, het daaropvolgende gevecht

en de onuitstaanbare warmte, die tengevolge van den brand der missigit, althans aanvankelijk, in de veroverde stelling heerschte, zoo uitgeput waren, dat men, toen de vijand opnieuw van alle zijden begon aan te dringen, meende de troepen niet te mogen verdeelen, maar alle zich liet vereenigen om den noordelijken grafheuvel op de sawah voor de missigit. Zoo eindigde dus ook deze dag, zonder dat een beslissend voordeel was verkregen.

De volgende dagen werden besteed aan de noodige rust der troepen, het afslaan van vijandelijke aanvallen, het doen van verkenningen en het voorbereiden van een nieuwen aanval.

Den 14den April des morgens te vijf uur kwamen de troepen weer onder de wapens tot een nieuwen aanval op de moskee. Nadat de mortieren, thans gunstiger opgesteld, eenige worpen gedaan hadden, naderde de stormcolonne den muur. «Zoodra de stormcolonne den muur was genaderd, werden de stormladders, welke na den 10den waren aangemaakt, door de mineurs geplaatst en vastgehouden, omdat de vijand binnen de ommuring trachtte ze met zijne lansen omver te werpen. Men beklom de ladders, doch werd door het groot aantal vijanden, die de onzen met lans en klewang afwachtten en groote scherpe steenen over den muur wierpen, verhinderd naar binnen te springen. De manschappen, die tot den bovenkant van den muur waren opgeklommen, vuurden, terwijl de beneden staanden de geweren laadden; maar de oogenblikken, die zij noodig hadden om de afgeschoten vuurwapens (trompladers) te verwisselen, waren hun noodlottig. Spoedig werden de voorsten gewond; zij vielen van de ladders of trachtten naar beneden te komen, hetgeen natuurlijk eenige verwarring gaf. Maar telkens beklommen de manschappen de ladders opnieuw en zetten zij den strijd voort.” Toen eindelijk eene ontboden compagnie achterladers den muur beklommen had, opende deze een snelvuur op den vijand, waarvoor hij moest terugwijken, zoodat onze soldaten gelegenheid kregen naar binnen te springen en de missigit weldra in onze handen was.

Nog denzelfden morgen kwam de opperbevelhebber, generaal Köhler, in de missigit, «waar de chef van den staf hem verder

omtrent den toestand inlichtte. Hij ging daarna met de verschillende autoriteiten naar de oostzijde van de missigit, op het plateau, vanwaar men het terrein het best overzien en de vijandelijke stelling waarnemen kon. Eenige oogenblikken daarna werd generaal Köhler doodelijk gewond en gaf hij bijna dadelijk den geest".

Omstreeks te 5 uur op denzelfden dag, die verder in voortdurende gevechten met den vijand voorbijging, kwam de tweede bevelhebber, kolonel Van Daalen, in de missigit aan om het oppercommando op zich te nemen.

Na nieuwe verkenningen en onderzoekingen werd den 18den April een tweede aanval ondernomen. Reeds te 5 uur in den morgen zou opgerukt en zoo mogelijk eene verrassing beproefd worden van de versterkingen zuidoostwaarts van de missigit gelegen, „waarvan men niet zeker wist of daar wellicht de Kraton was". Later is gebleken, dat eene dezer versterkingen de noorderface van den Kraton zelf was. Te kwart over vijf begaf het derde bataljon, waaraan de taak was opgedragen, zich op marsch. Omdat het eene verrassing gold, had men geene artillerie medegegeven. Het hevig geweer- en kanonvuur, dat de onzen evenwel in de nabijheid der versterkingen ontving, bewees dat de verrassing mislukt was. Toch rukte onmiddellijk de voorste compagnie te midden van het vuur in den stormpas vooruit naar eene poort, die men op 75 pas afstand had opgemerkt, weldra door de andere gevolgd. De koelies ontvluchtten evenwel in de duisternis en wierpen de stormladders weg. De verhakking voor de poort werd in een oogenblik opgeruimd, maar verder kwam men niet. Het bleek onmogelijk de poort open te stooten of er over te komen. 's Vijands vuur verminderde niet, maar nam voortdurend in hevigheid toe en veroorzaakte ons groote verliezen. „Het netelige dezer positie vond, naar het oordeel van den bataljonscommandant, vooral zijne oorzaak in het niet aanwezig zijn van bruik e lont voor de handgranaten en in het wegwerpen door de koelies van de stormladders. Hij achtte zich dientengevolge verplicht machtiging te vragen om te retireeren, welke machtiging weldra door den opperbevelhebber werd verleend." Te 6 uur kwam de storm-

colonne, welke 700 man sterk was uitgetrokken, in de missigit terug. Negen officieren waren gewond, van welke weldra twee overleden, 11 minderen gesneuveld en 105 minderen gekwetst.

Toen denzelfden morgen de opperbevelhebber bericht kreeg, dat de vijand versterkingen had opgeworpen, die onze communicatie met het strand bedreigden, achtte hij, hoewel deze spoedig veroverd werden, den toestand zoo ernstig, dat hij een krijgsraad belegde om over de verdere maatregelen te beslissen.

"De eerste vraag, aan de aanwezige autoriteiten gedaan, of van een hernieuwden aanval eenig succes kon worden verwacht en het dus al of niet raadzaam was daartoe over te gaan, werd, in verband met de gebleken krachten en positie van den vijand en met onze eigene beschikbare strijdmiddelen, algemeen ontkennend beantwoord; de opperbevelhebber besliste daarop, dat geen hernieuwde aanval geschieden zou."

Den volgenden dag had de afmarsch plaats, "en daarmede was het mislukken van de onderneming een voldongen feit. De toestand, waarin men verkeerde — of althans meende te verkeeren —, moest dan ook inderdaad onhoudbaar worden geacht. Afgescheiden van de reeds meermalen aangewezen omstandigheid, dat bij de geheele expeditie telkens de eene teleurstelling op de andere was gevolgd ten opzichte van de verwachting, dat de tegenpartij geheel onvoorbereid zou zijn en men zonder veel inspanning zou slagen, — welke teleurstellingen indruk moesten maken op de chefs niet alleen, maar ook op het moreel van den troep —, zoo moest de in de laatste dagen opgedane ondervinding wel leiden tot de overtuiging, dat onze macht te zwak was om met voldoende kansen van succes den strijd voort te zetten. Het den 16den April geleden zeer gevoelig échec tegen een vermeend voorwerk van den Kraton; de voortdurende onzekerheid omtrent de juiste ligging van dezen; de steeds heviger tegenstand des vijands; de toenemende onveiligheid binnen de missigit; de gebrekkige en bedreigde gemeenschap met de operatiebasis; de afgematheid der troepen, de zware verliezen, welke wij geleden hadden, — dit alles moest de chefs, die in den krijgsraad eenparig tegen

verderen aanval adviseerden, en den opperbevelhebber, die in dezen zin besliste, wel tot zoodanig advies en zoodanige beslissing dwingen."

Onmiddellijk na de terugkomst in het strandbivak had er eene samenkomst plaats van den opperbevelhebber en den chef van den staf met den commandant der zeemacht en den gouvernements-commissaris, welke laatste reeds den 14den April na het bericht van den dood van generaal Köhler en den onverwachten tegenstand, dien wij ontmoet hadden, aan den Gouverneur-Generaal om versterking getelegrapheerd had. Men was het er over eens, dat op het oogenblik aan voortzetting der expeditie niet viel te denken; en dat het seizoen het zenden van voldoende versterkingen zou beletten. Er was verschil van meening over de noodzakelijkheid om de geheele expeditie naar Java te doen terugkeeren. De gouvernements-commissaris achtte dien stap zeer bedenkelijk voor ons prestige en de latere voortzetting, hoewel hij niet kon ontkennen, dat de tegenwoordige positie onhoudbaar was. Zwaar moest de overtuiging van den commandant der zeemacht wegen, dat het niet mogelijk was in het kwade seizoen de gemeenschap met den wal te onderhouden; noch een voortdurend politietoezicht op de kusten van Atjeh uit te oefenen. Er werd besloten de beslissing aan de Indische regeering over te laten.

Den 20sten April onmiddellijk na de ontvangst der berichten uit Atjeh belegde de Gouverneur-Generaal eene buitengewone vergadering van den Raad van Nederlandsch-Indië met de commandanten van land- en zeemacht en den generaal-majoor G. M. Verspyck, die tot Köhlers opvolger was aangewezen. Hoewel de laatste zich bereid verklaarde dadelijk naar Atjeh te gaan, moest ook hier den doorslag geven de meening van den commandant der zeemacht, «dat de reede van Atjeh geene veilige ligplaats voor de schepen meer zou aanbieden, en dat de gemeenschap tusschen de reede en het strand ernstig zou worden bedreigd. De vice-admiraal verklaarde zelfs, dat het in de eerste twee maanden onmogelijk zou zijn, die gemeenschap te onderhouden, terwijl

daarna de regenmoesson met kracht zoude intreden; en hij vroeg, hoe het mogelijk zou zijn, te voorzien in de voeding der expeditionnaire macht, in den geregelden aanvoer van drinkwater, in het evacueeren der gewonden, en in zooveel andere eischen en behoeften, die geen uitstel zouden gedoogen? De troepen, van alle zijden bestookt door een talrijken, vermetelen vijand, zouden alsdan aan onbeschrijfelijke ellende ten prooi zijn, — in één woord er zou niets van terechtkomen".

Alzoo werd dan door den Gouverneur-Generaal nog denzelfden dag aan den Gouvernements-secretaris getelegrapheerd: „Op afdoende argumenten door krijgsraad aangevoerd, vooral ook wegens hoogst ongunstig jaargetijde machtig ik u, de expeditionnaire macht onmiddellijk te doen terugkeeren met het vaste voornemen, den krijgstocht te hervatten in het goede seizoen. Marine zal intusschen de kust zoo goed mogelijk moeten blokkeeren."

De inscheping had zonder bezwaar plaats en den 29sten April verliet de transportvloot de reede van Atjeh. De eerste krijgstocht naar Atjeh was dus mislukt, voornamelijk — al mogen er ook fouten op den tocht gemaakt zijn — door de onbekendheid met den toestand, den te geringen dunk van 's vijands krachten en volharding en de daarmede samenhangende onvoldoende voorbereiding der expeditie.

Onmiddellijk werd al het noodige in het werk gesteld om de tweede expeditie zoo voor te bereiden, dat men voor geene mislukking behoefde te vreezen. In Nederland werden troepen geworven om de krijgsmacht op de vereischte sterkte te brengen; vooral werd zorg gedragen voor beter bewapening dan den vorigen keer, alle troepen werden van achterlaadgeweren voorzien, ook de artillerie werd aanmerkelijk versterkt en uit Europa werden nieuwere achterlaadkanonnen gezonden; verder werd gezorgd voor de noodige levensmiddelen, materiaal voor bruggen, een hoofd bij Atjeh, landingsmiddelen, de ambulance, den postdienst enz. In 't geheel

bestond de expeditie uit 6354 man infanterie buiten de officieren, uit 75 man cavalerie, uit 656 man artillerie en 74 vuurmonden en uit 306 man genie behalve 250 vrije inlanders.

Aan het hoofd der expeditie werd gesteld de gepensionneerde luitenant-generaal J. van Swieten, daartoe in actieven dienst hersteld. Als militair opperbevelhebber en civiel regeeringscommissaris zou hij het staatkundig en militair gezag in zich vereenigen. Tot tweeden bevelhebber bij de expeditie werd aangewezen de generaal-majoor G. M. Verspyck, tevens bestemd om bij afwezigheid, ziekte of ontstentenis van den opperbevelhebber dezen te vervangen.

Nadat de expeditie dan geheel in gereedheid was gebracht, en nog eenig oponthoud ondervonden had tengevolge van de op Java en ook op de schepen uitgebroken cholera, vertrokken de transportschepen achtereenvolgens half November en kwamen tusschen 20 en 29 November ter reede van Atjeh.

De landing zou dezen keer niet ten westen, maar ten oosten van de Atjehrivier plaats hebben, ten eerste, omdat men daar minder tegenstand te wachten had, en ten tweede, omdat men de kampong Marassa, welke ons goedgezind was en welks hoofd, Toekoe Nek Radja Moeda Setia, ons herhaaldelijk zijne diensten had aangeboden, wilde sparen. Het operatieplan bestond uit drie deelen:

«1°. de landing oostelijk van de Atjeh-rivier, op een nader door verkenningen te bepalen punt;

2°. het inbezitnemen van de Atjeh-rivier, en het zich aan de rivier vestigen, zoowel binnenslands als aan de monding, en

3°. het veroveren van den Kraton."

De landing, welke, gelijk na eene voorafgaande verkenning besloten was, aan de Kwala Loë geschiedde, ondervond bijna geen tegenstand. Hoewel de troepen aan het strand door eenig geweervuur werden ontvangen, richtte dit geen schade aan en sloeg de vijand weldra op de vlucht. Ook de meeste versterkingen bleken verlaten of boden slechts gering verzet. Den 9den December had de landing plaats en den 13den December werd Kota Moesapi

in het westelijk gedeelte der lagune bezet. Hier wachtte men den eersten ernstigen strijd, omdat zich zuidwaarts van daar, in de richting van oost naar west, eene lange reeks versterkingen uitstrekte, die de vijand hardnekkig scheen te willen verdedigen. Den volgenden dag werd zij evenwel reeds na de stoutmoedige bestorming van Tiban door generaal Verspyck geheel ontruimd. Den 15den bereikten de troepen de monding van de Atjeh-rivier, terwijl den 18den eene colonne onder luitenant-kolonel Pel, na eenige gevechten, als bij den kampong Lamara, deze rivier zuidelijker bij Penajoeng bereikte, vanwaar ook de gemeenschap met de monding gezocht en gevonden werd. Zoo was ook het tweede gedeelte van het operatieplan volbracht en bleef nog alleen over de middelen te treffen tot de volvoering van het laatste, de verovering van den Kraton.

Alvorens tot de verdere operatiën over te gaan, besloot de opperbevelhebber nog eene laatste poging te doen om door onderhandelingen een einde aan den oorlog te maken. Hij zond daartoe twee brieven aan den sultan. In den eenen werd den sultan medegedeeld, op welke voorwaarden men nog bereid was vrede met hem te sluiten, n.l. wanneer hij zich bereid verklaarde een tractaat te teekenen van ongeveer denzelfden inhoud als het Siak-tractaat. In den anderen brief werd den sultan voorgesteld den oorlog te voeren op de wijze van beschaafde natiën. Met de bezorging dezer brieven belastte zich de inlander Mas Soemo Widikdjo, de zoon van een Britsch-Indisch officier, die ons als gids of tolk ook bij vorige gelegenheden herhaalde diensten bewezen had, hopende voor zijne kinderen de plaats in de maatschappij te herwinnen, die hij voor zich zelven door den vroegen dood zijns vaders verloren had. Hij vertrok den 26sten December, maar kwam nooit terug. Later is gebleken, dat hij, na een paar dagen gevangen gehouden te zijn, op wreedaardige wijze te Longbatta vermoord is.

Toen hij nu niet terugkwam en de vijand het bivak begon te beschieten, werd besloten, den 25sten eene verkenning te doen met het plan in zuidoostelijke richting eene open vlakte te vinden die, volgens de vóor den veldtocht verzamelde berichten en ook

volgens de bewering der gidsen, op den rechteroever der rivier tegenover den Kraton lag en derhalve vermoedelijk eene geschikte plaats voor onze belegeringsbatterijen zou zijn".

Deze verkenning leidde tot een hevig gevecht, daar men op eene geheele reeks van vijandelijke versterkingen in de nabijheid van den kampong Lemboe stootte. Met ongeloofelijke moeite bereikten de soldaten van het rechterhalf 3de bataljon de eerste dier versterkingen. Met het kapmes moest men trachten zich een weg te banen door de zware bamboe-doeri-verhakking van vijf meters breedte.

"De toestand der onzen werd, vooral aan de westerface, bijna onhoudbaar; steeds door een grootendeels onzichtbaren vijand met een oorverdoovend vuur begroet, w i l d e n de troepen niet wijken, maar k o n d e n zij niet vooruit. Toch zouden zij wellicht verplicht geweest zijn, den ongelijken strijd op te geven, indien niet de adj.-onderofficier E. C. O. von Bredow zich, met het oranjevaandel in de hand, door eenige officieren en minderen vergezeld en gevolgd, plotseling door de dichte doornstruiken had heengedrongen, en aldus het vaandel plantte aan den voet der borstwering van de vijandelijke versterking. Doch ook hier bleek vooruitrukken niet mogelijk, het kleine troepje dapperen zat geheel in de doornstruiken vast.

De kapitein Van Daalen, die zich vóor de verhakking bevond en, op zijn paard aan een waren kogelregen blootgesteld, den toestand waarnam, vuurde de soldaten steeds aan, hun kapmes ijverig te hanteeren. Om de mannen bij het vaandel moed in te spreken, dwong hij zijn paard, zich, al steigerende en springende, door de doornmassa te wringen; bij het vaandel gekomen, deed hij dit in het talud der borstwering planten, en deed hij allen beloven geen duimbreed te wijken, terwijl hij versterking halen zou."

Het linkerhalf derde bataljon, door Van Daalen ter versterking gehaald, werd weldra voor eene tweede versterking zelf in een hevig gevecht gewikkeld. Toen Van Daalen evenwel bij zijne troepen terugkwam, waren de struiken zoover opgeruimd, dat

meer manschappen zich bij het vaandel konden aansluiten. Nu werd er overgegaan tot de bestorming en na nog een hardnekkig gevecht de benting genomen. Onmiddellijk rukte Van Daalen met een gedeelte der troepen nu het linkerhalf derde te hulp om de tweede versterking te nemen, waarop weldra de derde en vierde volgden, zoodat daarmede de geheele linie in onze macht was. Den volgenden dag bereikte men de grasvlakte, de Pantej Perak, vanwaar men de overzijde der rivier kon zien en met voordeel met het zware geschut den Kraton en de missigit beschieten. Bij deze gelegenheid leed men nog aanmerkelijke verliezen tengevolge van de onbekendheid met het terrein, daar de troepen namelijk stand bleven houden voor eene versterking, waaruit zij hevig beschoten werden, die later bleek aan de andere zijde van de rivier te liggen.

Nadat nu door het maken van eene brug tusschen Penajoeng en Kampong-Djawa, het graven van eene loopgraaf tusschen Penajoeng en Pantej Perak, het openkappen van den linkeroever van de rivier en het plaatsen van zwaar geschut de voorbereidende maatregelen getroffen waren, had den 6den Januari de aanval op de missigit plaats, daar men eerst den Kraton de stormvrijheid wilde ontnemen. De troepen werden naar de andere zijde overgebracht, terwijl het geschut de vijandelijke versterkingen hevig beschoot. Niet zonder bezwaren wegens het terrein bereikte men eene uitgebreide versterking, bestemd om de missigit aan de noord- en westzijde te dekken. Op drie punten te gelijk, aan de linkerflank, het centrum en de rechterflank, had de bestorming plaats, die niettegenstaande de langdurige en hardnekkige verdediging door den vijand met succes bekroond werd. Vandaar stormden de troepen onmiddellijk op de missigit los, die verlaten gevonden, bezet en in staat van tegenweer gebracht werd. De voortzetting van den aanval tegen den Kraton bleek niet raadzaam, daar deze te goed versterkt en bezet bleek te zijn.

Na de inneming van de missigit werd daarvan kennis gegeven aan onzen bondgenoot Toekoe Nek van Marassa en deze

uitgenoodigd thans openlijk zijne onderwerping te komen aanbieden. Dergelijke brieven werden ook aan vier andere hoofden der XXV moekims gezonden, aan de laatsten nog zonder succes. Toekoe Nek, die ons reeds tevoren zijne tusschenkomst beloofd had in de opsporing van het geroofde lijk van den aan de cholera overleden generaal Nino Bixio, toen commandant van een transportschip, hield den 11den Januari 1874 eene geheime samenkomst met den controleur Kroesen, waarin hij beloofde den opperbevelhebber een bezoek te zullen brengen. Bij dezelfde gelegenheid gaf hij den raad, dat wij ons zouden meester maken van den Taman, de versterkte lustplaats van den sultan ten zuidwesten van den Kraton, om alzoo dezen van de westzijde af te sluiten. Van Swieten, die reeds tevergeefs eene poging tot verrassing van den Kraton had doen beproeven, besloot dien raad te volgen. Den 12den Januari werd de Taman of Kota Goenoengan bestormd en genomen. Waarschijnlijk uit wrok daarover deed de vijand een aanval op ons bivak te Penajoeng en de loopgravenwacht. Hoewel onze wachten aanvankelijk verrast werden, werd de aanval toch voornamelijk door het dapper optreden van kapitein Van Daalen afgeslagen.

Ook van de westzijde kon nu de Kraton beschoten worden en ons vuur scheen het verblijf daar zoo onveilig te maken, dat, volgens ingewonnen berichten de sultan hem verlaten en zich naar kampong Longbatta begeven had. Op raad van Toekoe Nek werd nu besloten een tocht naar deze kampong, waar zich een onzer meest verbitterde vijanden, de imam van Longbatta bevond, te ondernemen. Tevens zou men dan door de kampongs Atoëh en Longbatta kunnen doordringen tot aan de rivier en de versterkingen des vijands, bestaande uit den Kraton en de langs de rivier gelegen sterkten van Pakan Ajeh en Panglima Polim, in het zuiden en oosten kunnen omtrekken.

Den 23sten Januari had de voorgenomen tocht plaats onder bevel van generaal Verspyck. Eene colonne onder den luitenant-kolonel Van der Heijden zou de omtrekking beproeven, terwijl generaal Verspyck den vijand bezighield. De rivier, de Kroeng

Daroe, die ook door den Kraton liep, werd overgetrokken, verschillende kampongs, waaruit geschoten werd, werden genomen en getuchtigd. Van kampong Moendjing trok Van der Heijden noordoostelijk en bereikte den grafheuvel ten oosten van den Kraton, waardoor de omtrekking feitelijk was gelukt. Daar de gids evenwel zelf den weg bijster was en meende, dat men te noordelijk was getrokken, keerde de colonne Van der Heijden weer terug en werden de operatiën voor dien dag gestaakt. Den volgenden dag werd de onderneming voortgezet en trok Van der Heijden de kampong Longbatta door, toen hij het bericht ontving, dat de Kraton reeds genomen was.

Uit Kota Goenoengan zag men, „tusschen het struikgewas door, een afgebrokkeld stuk muur met daarachter gelegen wachthuis, dat grootendeels van dakbedekking ontdaan was. Vandaar was Kota Goenoengan de vorige dagen en ook nog gedurende den afgeloopen nacht aanhoudend en soms vrij hevig beschoten. Doch omstreeks 9 uur in den morgen was dit vuur verflauwd en weldra geheel geëindigd. Dit deed den opperbevelhebber vermoeden, dat de Kraton niet of slechts zwak bezet zoude zijn, en hij gaf derhalve, zoodra het rechterhalf 14de was aangekomen, last, door eene compagnie eene verkenning te doen maken, die moest trachten binnen den Kraton te komen en op het evenvermelde wachthuis dan de Nederlandsche vlag zou hijschen."

Toen deze een tijd was voortgerukt, zonder iets van den vijand te bespeuren, kwam de opperbevelhebber zelf met zijn staf en de andere compagnieën om zich van den stand van zaken te overtuigen. Weldra bereikte men het hart van den Kraton en „verkondigde een herhaald hoerrah der onzen en het Wilhelmus, door de muziek van het rechterhalf 14de bataljon gespeeld, dat de Kraton in ons bezit was".

Generaal Verspyck, het hoerrah en Wilhelmus hoorende, richtte zich eveneens naar de zijde van den Kraton en vond Pakan Atjeh en de verschansing van Panglima Polim geheel door den vijand verlaten, waarop ook Van der Heijden last kreeg terug te keeren.

Zoo was dan de geheele stelling van den Kraton den 24sten Januari 1874 in onze macht en daarmede het aanvankelijk doel van de tweede expeditie bereikt.

Twee dagen na de inneming van den Kraton, den 26sten Januari 1874, stierf de sultan van Atjeh te Pagger Ajer aan de cholera, die eerst onder onze troepen gewoed had en nu onder de Atjehers hare verwoestingen aanrichtte. Wat moest er in deze omstandigheid geschieden? Van het sluiten van een tractaat was er nu, ook na al het gebeurde, geen spraak meer. De kennis, die men van de toestanden en den bestuursvorm in Atjeh verkregen had, deed daarvan ook trouwens weinig heil verwachten. Den 31sten Januari vaardigde daarom Van Swieten eene proclamatie uit, waarin hij te kennen gaf:

»dat het volk van Groot-Atjeh, na eene dappere verdediging en een hardnekkigen strijd, voor de Nederlandsche wapenen heeft moeten zwichten;

dat het volk overwonnen, de Kraton veroverd, de sultan dood is, en vele hoofden in den strijd zijn omgekomen;

dat het land derhalve, door het recht van overwinning, aan het Nederlandsch-Indisch gouvernement behoort;

dat hij in het belang van handel, nijverheid en landbouw, welke de grondslagen zijn van de volkswelvaart, de gevolgen van den oorlog wenscht te doen eindigen, en daarom al de hoofden der drie Sagi's en der onderhoorigheden uitnoodigt, van hunne onderwerping schriftelijk te doen blijken;

dat de blokkade zal worden opgeheven voor de staten, die van hunne onderwerping schriftelijke bewijzen hebben gegeven, en dat door hen de handel behalve die van krijgstuig kan worden hervat; onder voorwaarde echter dat zij de Nederlandsche vlag voeren en hunne schepen voorzien zijn van behoorlijke krijgspassen;

dat voortaan geene andere vlag dan de Nederlandsche en

die van bevriende mogendheden zal worden erkend, en noch Atjehsche noch eigen vlag mogen worden gevoerd;

dat alle staten, die zich aan de nieuwe orde van zaken zullen hebben onderworpen, rekenen kunnen op de bescherming van het Nederlandsch-Indische gouvernement, en dat hun vrije uitoefening van godsdienst en het behoud der volksinstellingen wordt gewaarborgd, doch dat het rondloopen met wapenen hiervan zal zijn uitgesloten;

dat echter zij, die binnen redelijken tijd hunne onderwerping niet zullen hebben aangeboden, noch hunne gewone bezigheden en bedrijven zullen hebben hervat, als vijandig zullen worden beschouwd en zich en hunne onderhoorigen aan de vernieling van hunne kampongs en andere vijandelijke handelingen zullen blootstellen."

Het opperbestuur keurde bij telegram van 1 Februari deze handelwijze goed en meende ook, dat het noodig was in Atjeh proper eene versterking op te richten en ons daar blijvend te vestigen. Tevens moesten de onderhoorigheden bezocht en uitgenoodigd of gedwongen worden de Nederlandsche vlag aan te nemen en akten van erkenning te teekenen. Waar geen akten van erkenning geteekend werden, zouden wij direct bestuur moeten invoeren.

Volgens de meening van den opperbevelhebber zouden de Kraton en eenige andere punten tot blijvende versterkingen moeten worden ingericht. De noodige bruggen en wegen zouden worden gemaakt en alles voor eene blijvende vestiging worden in orde gebracht. Eene mobiele colonne zou belast worden met de noodige offensieve operatiën, maar vooreerst zouden alle gevechten zooveel mogelijk worden vermeden, daar thans de pacificatie van hoofden en bevolking ons eenig doel moest zijn.

Werkelijk ontving men van verscheidene hoofden uit de XXV en enkele van de XXVI moekims bewijzen van toenadering, die Van Swieten moesten versterken in de meening, dat men aldus het doel zou bereiken. Vele andere bleven evenwel weifelen en de pogingen bij weer andere beproefd, vooral in de XXII moekims,

vonden stellige afwijzing. Weldra zou blijken, dat de kracht der wapens hier alleen kon beslissen.

Intusschen werd ook getracht, en niet zonder succes, om de onderhoorigheden van Atjeh tot de erkenning onzer souvereiniteit te bewegen. Het was vooral de zeemacht, die zich hierbij verdienstelijk maakte, en tevens door het nemen van vijandelijke prauwen (de kaneelprauw) den invoer van oorlogsbehoeften en levensmiddelen in de vijandelijke landschappen zooveel mogelijk tegenging.

Reeds geruimen tijd vóor de tweede expeditie, den 7den Mei 1873, had Edi aan de oostkust de Nederlandsche vlag geheschen. Twee jaar later was de geheele oostkust, met uitzondering van Simpang Olim en Langsar, hoofdzakelijk door de bemoeiingen van den commandant van de *Timor* den luitenant ter zee 1ste klasse C. H. Bogaert onder ons bestuur gebracht, hoewel hier en daar niet zonder strijd. Zoo werd den 21sten September Edi-Tjoet getuchtigd, den 22sten October Simpang-Olim, den 4den November de kampong Gloempang aan de Djolok-rivier. „Bogaert was op zijn schip meester van de kust, hij had aan wal en aan boord voortdurend aanrakingen met de hoofden, hij blokkeerde niet alleen, hij regelde en bestuurde uit eigen initiatief; hij werd overal geëerd en gevreesd en nog leeft zijn naam onder de Atjehers voort." (*) Ook gedurende de tweede expeditie heeft de marine bij verschillende gelegenheden groote diensten bewezen. Toen het bleek, dat de radja van Pedir aan de noordkust met zijne mannen naar den Kraton getrokken was om dezen te helpen verdedigen, werd op last van den opperbevelhebber een eskader, bestaande uit de *Zeeland*, *Metalen Kruis*, *Citadel van Antwerpen*, *Borneo* en *Banda*, opgedragen Pedir te tuchtigen, de hoofdkampong te bombardeeren en zoo mogelijk door eene landing te vernietigen, aan welken last in de dagen van den 29sten tot den 31sten December 1873 voldaan werd. Na de verovering van den Kraton

(*) J. A. Kruyt. De Atjeh-oorlog. 's-Gravenhage 1896, blz. 12.

werkten de verschillende stationscommandanten ijverig mede om de hoofden tot de erkenning onzer souvereiniteit te bewegen, hetgeen in vele gevallen gelukte. Zoo namen aan de westkust de radja's van Troemon, Malaboeh en verscheidene kleinere staten onze vlag aan. Alleen Patih, Telok Kroet en Rigas bleven ons hier vijandig. Aan de noordkust onderwierpen zich de radja van Gighen — hoewel niet zonder eenigen aandrang en het ontvangen van een geschenk — en die van Endjoeng. De anderen waren daartoe nog niet genegen, maar zochten uitstel; de oostkust eindelijk, gelijk wij gezien hebben, onderwierp zich bijna geheel, behalve Simpang Olim en Langsar.

In eigenlijk Atjeh bleken na den val van den Kraton en vóor het vertrek van Van Swieten nog eenige krijgsbedrijven noodzakelijk, voornamelijk ter bescherming van onzen bondgenoot Toekoe Nek en zijn gebied tegen het hem vijandige hoofd der VI moekims, Toekoe Nanta. Den 12den Februari rukte luitenant-kolonel Van der Heijden op tegen het door Toekoe Nanta bezette Bilal. Was deze tocht tijdig afgeloopen, dan zou hij terugtrekken over Ketapan Doewa, teneinde de daar aanwezige vijanden te verdrijven en tevens den bondgenoot van Toekoe Nanta, Imam Djempit, het hoofd der III moekims, te bestraffen. De tocht gelukte, doch daar men langs een anderen weg was teruggekeerd, rukte den 15den Februari luitenant-kolonel Pel op tegen het goedversterkte Ketapan Doewa, waar eveneens na een hardnekkig gevecht 's vijands versterkingen genomen werden.

Dat het evenwel nog niet met het verzet gedaan was, bleek daaruit dat den 11den April ons bivak te Penajoeng door den vijand werd aangevallen. Den 16den leden onze troepen zelfs een échec. Op dien morgen stuitte eene patrouille op eene vijandelijke versterking in de nabijheid van Kota-Radja, gelijk onze hoofdvestiging in den Kraton genoemd was. Eene colonne, door kolonel Pel, toen commandant van Kota-Radja, afgezonden, slaagde niet in hare pogingen om deze te nemen. De stelling was zoo goed gedekt, dat ons vuur geene uitwerking had, en eene bestorming, tot tweemalen toe ondernomen, mislukte, zoodat men gedwongen

was terug te keeren met een verlies van 9 dooden en 86 gewonden, waaronder 10 officieren.

De opperbevelhebber, reeds op het punt te vertrekken, achtte het niet noodig dit échec uit te wisschen, daar hij onze stelling niet verder zuidwaarts wilde uitbreiden. Nadat alle voorbereidende maatregelen genomen waren, scheepten de troepen, wier verblijf niet langer noodig geacht werd, zich den 25sten en 26sten April in en verlieten op den laatsten datum de opperbevelhebber, de tweede bevelhebber, de groote en algemeene staf met de niet meer te Atjeh benoodigde troepen het tooneel van den oorlog.

Na het vertrek van Van Swieten bleef in Atjeh achter een krijgsmacht van 128 officieren, 1788 Europeanen, 176 Afrikanen, 489 Amboneezen en 698 inlanders. Aan het hoofd der troepen trad als civiel en militair opperbevelhebber de kolonel der infanterie J. L. J. H. Pel. In eene nota van den 22sten April 1874 had Van Swieten zijne denkbeelden uiteengezet omtrent de verder te volgen handelwijze. Hij wil de verdediging van Kota-Radja zelf zoo actief mogelijk maken door het onophoudelijk uitzenden van patrouilles, oprichten van kozakkenposten, het uitloven van premiën voor het neerleggen van gewapende Atjehers en slechten van vijandelijke versterkingen in de nabijheid van Kota-Radja.

«Afgescheiden van het voorgaande, moet de verdediging passief blijven, dat wil zeggen, men moet den vijand niet gaan opzoeken in zijne goed aangelegde en verdedigde stellingen, als zij ons niet hinderen. Zijne offensieve kracht is niet groot en zal gaandeweg afnemen. Er zijn kenteekenen, die dat op goede gronden doen vermoeden. Gighen heeft de Nederlandsche vlag geheschen, de radja van Pedir gaat Groot-Atjeh verlaten en heeft zijne onderwerping aangeboden. Wij hebben dus gegronde redenen, om niets van hetgeen gewonnen is, in gevaar te brengen, en dit zoude kunnen gebeuren, indien wij ons met onzekere offensieve

bewegingen inlieten, zooals op den 16den dezer, zonder dat daartoe last gegeven was, heeft plaats gehad.

Want is de offensieve kracht van den vijand niet beduidend, zijne defensieve kracht is het door den aard van het terrein en de dicht aaneengesloten kampongs wel. Onderwerpt hij zich niet, dan moeten wij zorgen, dat wij door de deugdelijkheid onzer stelling hem daartoe noodzaken kunnen, omdat hij hoe langer zoo meer aan gebrek zal zijn blootgesteld. Wij moeten van hem den aanval afwachten en hem de verliezen doen lijden, die hij ons berokkenen zoude, als wij hem gingen aanvallen in stellingen, die wij niet noodig hebben en niet bezetten willen. De nood en de overtuiging, dat aan onze zijde wat te verdienen valt, zal doen, wat door de kracht van wapenen wellicht niet, en zeker niet door pijnlijke offers te bekomen zal zijn.

De politiek zal en moet voltooien, wat de wapenen zoo gelukkig begonnen hebben."

Al had de verovering van den Kraton eenigen indruk gemaakt, dat daarmede de oorlog niet uit was en vooreerst het woord nog niet aan de politiek gelaten kon worden, zou weldra blijken. Nauwelijks was een gedeelte der troepen met Van Swieten vertrokken, of de vijand hervatte den strijd met de grootst mogelijke stoutmoedigheid en volharding. Blijkbaar koesterde hij de verwachting, de achtergebleven verzwakte krijgsmacht te kunnen overweldigen en het verlorene te herwinnen. In de maanden Mei en Juni moest door onze troepen onophoudelijk gevochten worden en werden zoowel onze posten als het gebied van onzen bondgenoot Toekoe Nek herhaaldelijk aangevallen. Om den laatste afdoende te kunnen beschermen, werd door Pel de Westerlinie bezet, dat wil zeggen eene reeks posten ten westen van Kota-Radja om dit in verbinding te brengen met het gebied van Marassa en Lampassei. De belangrijkste dier versterkingen was Oleh-leh aan de kust bewesten den mond der Atjehrivier. Daar de reede van Oleh-leh, vooral gedurende den westmoesson vele voordeelen bleek aan te bieden boven die van de monding der Atjeh-rivier

werd zij tot lossing en lading geschikt gemaakt door den bouw van een tijdelijk zeehoofd, grootendeels van bamboe, totdat den 11den Augustus een door de genie gebouwd hulphoofd van hout kon worden in dienst gesteld. Teneinde verder onze verbinding met de Atjehrivier te kunnen bewaren en de pogingen van den vijand om ons van deze af te snijden, te kunnen verijdelen, werd ook de Noorderlinie versterkt door de oprichting der posten te Lamara en Kota Radja Bedil. In een later schrijven van Van Swieten van den 19den Juli na de bovengenoemde gebeurtenissen gaf deze zijne goedkeuring te kennen over de handelingen van Pel, en meende, dat het nu, nadat de rust in het noorden hersteld was, ook noodig zou zijn in het westen het gebied der IV moekims te onderwerpen, dan ons ten oosten van Kota Radja uit te breiden en ten slotte ook te trachten de zuidelijke deelen tot onderwerping te brengen.

Ook in de volgende maanden bleek bij den vijand niet de minste toenadering, niet de minste lust tot onderwerping te bestaan. Telkens moesten nieuwe bentings worden genomen, nieuwe aanvallen worden afgeslagen, onze stellingen opnieuw worden uitgebreid om hetgeen wij hadden, eenigszins afdoende tegen zijne aanslagen te beveiligen. Zoo werd in Juli, om onze gemeenschap met Oleh-leh te kunnen handhaven, na een hevig gevecht, terwijl eene eerste bestorming zelfs mislukt was, Soerian bezet, en in September Langkroek genomen om den rechteroever van de Atjeh-rivier beter te kunnen verdedigen. Eindelijk werd in November ter beveiliging van de oostzijde van Kota-Radja en ter afdoende verzekering der veilige vaart op de Atjeh-rivier, de kampong Lemboe genomen en eene versterking te Kota-Alam opgeworpen. Niettegenstaande al de geleden verliezen hield de vijand evenwel onversaagd vol en wierp steeds weer de eene verschansing op na de andere. Gelukkig voor ons was bij den aanleg van al die werken niets te bespeuren van een weloverwogen, geregeld plan; naarmate nieuwe schansen werden opgeworpen, werden andere weder verlaten. Had er eene leidende gedachte, had er eenheid in de uitvoering bestaan, dan zoude

's vijands rustelooze werkzaamheid, gevoegd bij de doodsverachting, die hij steeds aan den dag legde, ons wellicht noodlottig hebben kunnen worden."

Den laatsten dag van het jaar 1874, den 31sten December, werd eene expeditie van drie colonnes ondernomen om zich meester te maken van eene van 's vijands meest geduchte versterkingen, waaruit wij onophoudelijk bestookt werden, namelijk van Longbattah. De tocht bereikte zijn doel en Longbattah-missigit werd door de onzen genomen en bezet, evenwel niet zonder tengevolge van een treurig misverstand aan tal van dappere soldaten het leven gekost te hebben. De eerste colonne, die na het nemen van eenige bentings, trachtte met de andere in gemeenschap te komen, had bijna die gemeenschap verkregen, toen zij van de derde duidelijk het signaal Wilhelmus hoorde. De bevelhebber leidde daaruit af, dat dit korps reeds de overwinning had behaald en geene ondersteuning behoefde, en keerde daarom terug. Dat signaal was evenwel door de troepen, die zich in de kampong Loöng bevonden, gegeven, om de vereeniging met de eerste colonne in de hand te werken en te doen weten, dat men zoover was doorgedrongen. Toen nu juist de eerste colonne zich verwijderde, terwijl 's vijands vuur steeds sterker werd, en het signaal retireeren werd gehoord, werd tot den aftocht besloten.

•Bij den terugmarsch werd door de colonne ongelukkigerwijze eene galangan gevolgd, welke wat meer noordelijk gelegen was dan die waarover zij den kampong was binnengerukt. Die galangan voerde den troep langs en door eene reeks van modderpoelen, waarin de manschappen bijna geheel wegzakten; en het onderhouden van wat naar eenig verband zweemde, werd onmogelijk, toen, op een honderd pas afstand in de sawah, de vijand de colonne, vooral in den rug en op de flanken, met een hevig vuur overstelpte.

De Atjehers, aanzienlijk versterkt door strijders, die door den afmarsch der eerste colonne de handen vrij gekregen hadden, begonnen in grooten getale op te dringen, en de terugtocht ontaardde daardoor in eene volslagen vlucht. Aan commando's werd

niet meer gehoorzaamd; met moeite kon de soldaat zich op de been houden in de diepe coupures der galangan, waar het water snel stroomde en hem dikwerf tot aan den hals kwam.

Aanvankelijk werden de gesneuvelden en zwaar gewonden medegevoerd door de mineurs, die eene bewonderenswaardige kalmte en zelfopoffering ten toon spreidden. Ook de achterhoede deed wat zij kon; de sergeant-majoor Dieux en de soldaat Stiene redden hun compagnies-commandant het leven, toen deze, geheel alleen in de onmiddellijke nabijheid des vijands, door uitputting niet meer in staat was zich uit een der modderpoelen op te richten.

Maar te midden van het vuur, waarin de colonne zich bewoog, was het weldra volslagen onmogelijk om de gesneuvelden mede te voeren en moest ook menig gewonde aan zijn lot worden overgelaten. Er waren er, die zelf een einde aan hun leven maakten om niet levend in de handen des vijands te vallen; een paar personen, waaronder de 1ste luitenant-kwartiermeester J. Muller, verdronken in het moeras, zonder dat het mogelijk was hen te hulp te komen. De toestand onzer troepen was dus allertreurigst. De vijand drong zelfs tot op enkele passen afstands op.

De geestkracht van den colonne-commandant, die het vaandel in de hand nam en de zijnen daarom verzamelde, hen wijzende op den plicht om althans, ook bij het grootste gevaar, dat kleinood te beschermen, bracht in dien ellendigen toestand verbetering. Onder de manschappen, om het vaandel weder verzameld, werd het verband eenigszins hersteld, en het moorddadig vuur van den vijand kon weder met geregelde salvo's beantwoord worden.

Nadat men zoo een duizend pas had afgelegd, deed de vijand een klewang-aanval op het achterste peloton, waardoor twee man gewond werden; doch met behulp der overige troepen werd hij weldra door eenige salvo's verdreven.....

Eerst tegen halfzes uur, toen de colonne zich nagenoeg bij de stelling der onzen had vereenigd, en het vijandelijk vuur nog bleef aanhouden, kon de artillerie in werking gebracht worden, en hadden hare granaten weldra het gevolg, dat de vijand zich

verspreidde. Het verlies der colonne, gedurende den terugtocht alleen, bedroeg 42 dooden en gewonden, waaronder behalve den reeds genoemden luitenant-kwartiermeester Muller, de 1ste luitenant-adjudant J. van Bennekom, die gekwetst was."

Op dezelfde wijze als de laatste maanden van 1874 gingen de eerste maanden van 1875 voorbij. Voortdurend, onafgebroken moest de oorlog worden voortgezet; van toenadering was geen sprake. Wij zullen ze niet opnoemen, de herhaalde gevechten, die geleverd, de aanvallen, die afgeslagen, de versterkingen, die genomen, de posten, die bezet, de tochten, die ter bescherming onzer liniën en onzer convooien volbracht werden, de bewijzen van moed en beleid, door onze officieren en soldaten gegeven, de offers, die de oorlog kostte, de ontberingen, die doorstaan werden. Toen Pel, die bij Koninklijk Besluit van 18 Februari 1875 buitengewoon bevorderd was tot generaal-majoor, den 13den Juni tot herstel zijner gezondheid met verlof naar Java vertrok, had hij het doel, dat hem in April 1874 gesteld was, bereikt. "De stelling van Kota Radja was aan alle zijden door eene onafgebroken keten van versterkingen beveiligd; de gemeenschap met de zee was, zoowel langs de Atjeh-rivier, als door de landingsplaats te Oleh-leh en den vandaar aangelegden weg volkomen verzekerd, en het voormalige sultansgebied, met dat van Marassa, Longbattah en een groot deel der III Moekims in de Sagi der XXV Moekims, was geheel veroverd."

Toch was dat doel niet bereikt op de wijze, welke generaal Van Swieten zich had voorgesteld. De politiek had zoogoed als niets kunnen verrichten; alleen de wapens hadden het zoover gebracht. De Atjeher was een veel hardnekkiger vijand, dan men zich had gedacht. En wat nu verkregen was, dat was alleen te behouden door voortdurenden strijd, door het brengen van steeds nieuwe offers. Behalve de hoofdstelling zelve waren er ter verdediging van deze niet minder dan acht-en-dertig posten opgericht, eene bezetting vereischende van 22 compagnieën — 2750 man — en eene aanzienlijke geschutbewapening, terwijl Van Swieten voor

de geheele bezetting van Atjeh 3500 man voldoende had geacht. Herhaaldelijk had dan ook onze troepenmacht versterkt moeten worden door nieuwe bezendingen troepen, zoowel om de noodige manschappen te leveren voor de bezetting van al die posten en hetgeen nog daarboven noodig was voor de mobiele colonne en andere diensten als om de plaatsen dergenen in te nemen, die wegens verwonding, ziekten en andere redenen geëvacueerd moesten worden. Zoo was onze legermacht in December 1874 door tijdelijke versterkingen op 4000 man infanterie gebracht. Daarentegen bedroeg in dat jaar 1874, na het vertrek der troepen op den 26sten April, het aantal overledenen alleen 902 en het aantal geëvacueerden 1917.

In het algemeen liet de gezondheidstoestand veel te wenschen. «Die ongunstige toestand moet — behalve aan tal van bijoorzaken, een uitvloeisel van den staat van oorlog — geweten worden aan het slechte drinkwater op de meeste plaatsen onzer stelling, aan de uitgestrekte, thans grootendeels braak liggende rijstvelden, aan de diep in het land dringende lagunes, aan het aanzienlijk grondverzet, en het omkappen van boomen en struiken, aan de onvoldoende beschutting tegen het zeer afwisselend klimaat. Door het groot aantal zieken hadden de gezonden een zeer afmattenden dienst te verrichten, en waren dezen dientengevolge weder des te eerder op het ziekbed uitgestrekt; oorzaak en gevolg werkten alzoo mede om het ziektecijfer bedenkelijke verhoudingen te doen aannemen." Den 3den December stroomde door de vele gevallen regens de geheele vallei van Groot-Atjeh onder. Eerst den 9den was het water geheel afgeloopen, eene dikke modderlaag achterlatende, die een ondragelijken stank verspreidde. Gedurende het jaar 1875 telde men 957 dooden en 5151 geëvacueerden. Een en ander gaf aanleiding, dat bij gouvernementsbesluit van den 12den April 1875 eene commissie werd benoemd om plaatselijk de oorzaken der vele en zware ziektegevallen, die te Atjeh voorkwamen, te onderzoeken en de middelen aan te geven, welke daarin verbeteringen zouden kunnen brengen.

Aan de voorstellen, in haar rapport van 1 Juli gedaan, werd gedeeltelijk gevolg gegeven en daarmede aan de genie weer

ruimschoots werk verschaft. Zij moest natuurlijk ook zorgen voor het in orde brengen der verschillende posten en voor de werken aan het zeehoofd op ijzeren schroefpalen te Oleh-leh, dat in September 1876 gereedkwam, en aan den spoorweg tusschen Oleh-leh en Kota-Radja, die in November 1876 voltooid was.

Ook de marine had gedurende dit tijdvak de handen vol werk met de handhaving der blokkade en de uitbreiding van ons gezag in de onderhoorigheden. In Juli 1874 heesch Telok Semaweh op de noordkust onze vlag, in Augustus Pasanga, Kertoï en Endjoeng op de noordkust, Perlak aan de oostkust, Batih en Kloewang aan de westkust, in October nog Pasei en Djolok. Het bleek evenwel, dat sommige van deze zich alleen in schijn onderwierpen, om van de zoo lastige blokkade ontslagen te worden, en ons voor het overige zooveel mogelijk afbreuk trachtten te doen, zoodat men in 't vervolg minder grif werd met de aanneming der onderwerping. Op het einde van 1874 hadden ons gezag nog niet erkend aan de westkust Telot Kroet, Rigas en Tenom, aan de noordkust Pedir, Merdoe en Samalanga en aan de oostkust Simpang Olim, Arakoendoer en Langsar.

In andere deelen van den archipel was eveneens nog nu en dan het gebruik der wapens noodig. De gebeurtenissen, die toen aan Sumatra's oostkust plaats hadden, zijn zelfs niet geheel zonder verband met die in Atjeh. Aan den Atjeh-oorlog ging vooraf de expeditie naar Deli in 1872.

In het gebied van den sultan van Deli aan Sumatra's oostkust, behoorende tot de onderhoorigheden van Siak en ten zuiden van het gebied van Atjeh gelegen, hadden zich onder begunstiging van den sultan, sedert 1864 verscheidene landbouwondernemingen gevestigd, die zich vooral met de tabakscultuur bezighielden, en door de winsten, welke zij opleverden, tot telkens nieuwe vestigingen aanleiding gaven. In Juni 1871 waren reeds voor 20

ondernemingen contracten gesloten, een gebied van 17900 bouws omvattende, waarin meer dan 3000 Chineesche werklieden werkzaam waren. Nu werkte in een van de vijf districten, waarin het staatje Deli verdeeld was, de voogd van het minderjarige hoofd van Soenggal, Datoe Ketjil, de oprichting der tabaksondernemingen tegen. In Mei 1872 kwam hij in openlijk verzet, terwijl hij zich verbond met zijn broeder Datoe Djatil, die als hoofd van Timbang Langkat, zich aan het gezag van den sultan van Deli en den pangeran van Langkat trachtte te onttrekken. Later bleek het zelfs, dat er eene samenzwering was gesmeed, waarin bijna alle Maleische hoofden en vele Battaks betrokken waren, teneinde zich van beide vorsten los te maken, hun gebied tot de kust te beperken en de Europeanen uit het land te drijven. Die samenzwering mislukte evenwel, omdat de beide genoemde datoe's te vroeg de vijandelijkheden waren begonnen.

Den 14den Mei 1872 kwam nu eene kleine troepenmacht van 5 officieren en 135 minderen, gesteund door de oorlogsschepen *Banka* en *Den Briel* ter reede, die weldra tegen de opgestane datoe's oprukte en hunne hoofdsterkten veroverde. De datoe's knoopten nu onderhandelingen aan, doch toen zij den 19den Juni den hun gestelden termijn hadden laten voorbijgaan, rukte de commandant, kapitein Koops, opnieuw naar Sapoeroek en de daar in de buurt gelegen versterkingen op, die hij nam. Daar intusschen zijne troepenmacht begon te slinken, en de opstand voortdurend grooter afmetingen kreeg, kwam den 10den Juli eene versterking van meer dan 400 man onder luitenant-kolonel Von Hombracht, die de aangevallen plantages voldoende kon beschermen. In herhaalde tochten vervolgde hij den vijand tot in zijne schuilhoeken, hoewel hij bij enkele versterkingen als Laoe Potah hevigen tegenstand ontmoette, en dwong de opstandelingen tot onderwerping, zoodat op het einde van October de rust volkomen hersteld was.

Bij besluit van 15 Mei 1873 kwam eene reorganisatie van het bestuur van Sumatra's Oostkust tot stand, waarbij deze van de residentie Riouw werd afgescheiden en tot eene afzonderlijke

residentie werd verklaard, met de hoofdplaats op het eiland Bangkalis, dat door den sultan van Siak tegen geldelijke vergoeding aan het gouvernement werd afgestaan.

Op Borneo had eene kleine expeditie plaats, in het begin van 1874, in Sintang in de Westerafdeeling tegen de Ketoengan-Dajaks, die ontevreden over de handelingen van den assistent-resident een oorlogsschip op de Boven-Kapoeas bij de monding der Mesikoe beschoten. De assistent-resident, die er zelf heen ging, sneuvelde door een kogel in den schouder, doch eene troepenmacht van 200 man onder den luitenant-kolonel De Rochemont bedwong in de maand Februari het verzet en nam 's vijands versterkingen.

Op Celebes bleven de moeilijkheden met den Kraëng Bonto-Bonto voortduren. Terwijl in October 1872 eene expeditie plaats had naar Balang Nipa, een der Mandhar-staatjes, tegen zekeren Maradia Kape, die zich daarvan had meester gemaakt, welke expeditie vele moeilijkheden ondervond, maar ten slotte met Kape's onderwerping in December eindigde, vertoonde Bonto-Bonto zich weer in de noorderdistricten. Het gelukte de in November 1872 tegen hem uitgezonden expeditie niet zijne sterkte, Baraba Toea (steenen veekraal) te nemen. «Het breede front zijner tusschen rotsen en heuvels verscholen positie was slechts te naderen langs twee smalle paden tusschen loodrechte rotswanden en alle toegangen bleken nu stevig versperd.... Toen de hoofdcolonne de heuvels beklom, waarachter de stelling gelegen was, kregen de tirailleurs en de voorwacht bij het verschijnen op den top een hevig vuur. Van hier liep het met alang-alang begroeid terrein zacht glooiend naar een, 250 passen verder gelegen, bamboe-pagger, die, ter lengte van 70 à 80 pas, de tusschen de rotsen in liggende vlakte geheel afsloot. Achter die eerste pagger werd eene tweede nog veel sterkere bespeurd, die het achterste gedeelte der stelling dekte. Voor zoover zichtbaar, lagen over de geheele positie groote en kleine rotsen verspreid, die begroeid waren met hoog geboomte

en struiken. De grootste dier rotsblokken vormden eene linie, die aanleunde tegen hooge en steile rotswanden, waardoor de daarachter gelegen vlakte als met reuzenmuren omsloten was." De bestorming werd met groote verliezen afgeslagen, doch denzelfden middag, nadat de onzen afgetrokken waren, verliet Bonto-Bonto zijne onneembare stelling, gevulde rijst- en tabaksschuren achterlatende. Sterke patrouilles doorkruisten steeds het terrein, versterkten het vertrouwen der goedgezinde bevolking en hielden de rondzwervende muiters in bedwang, doch alle pogingen om den hoofdopstandeling in handen te krijgen bleven vruchteloos." (*)

In November 1872 en April 1873 was ook het zenden van troepen naar Tanette noodig, waar de vorstin gevlucht was wegens invallen van haar vroegeren echtgenoot, Datoe Bakka, den bondgenoot van Bonto-Bonto.

Op velerlei gebied kwamen gedurende den korten tijd van Loudons bestuur nieuwe regelingen en hervormingen tot stand. Bij ordonnantie van 6 Mei 1872 werd het wetboek van strafrecht voor inlanders vastgesteld, dat met 1 Januari 1873 in werking trad. Groote diensten bij het ontwerpen daarvan had de president der beide hooge gerechtshoven van Nederlandsch-Indië, Mr. T. H. der Kinderen, bewezen, aan wien tevens de taak werd opgedragen de voorstellen te ontwerpen en te behandelen tot regeling van het rechtswezen in de bezittingen buiten Java en Madura.

Tot verbetering der financieele administratie in Nederlandsch-Indië werd de hoofdinspecteur van het departement van Financiën in Nederland, P. H. B. Motké, die bij K. B. van 14 November 1871 voor den tijd van twee jaar ter beschikking van den Gou-

---

*) G. B. Hooyer t. a. p. blz. 306 en 307.

verneur-Generaal gesteld was, bij resolutie van 28 Februari 1872 benoemd tot inspecteur-generaal van Financiën, »om in die betrekking een onderzoek in te stellen omtrent het beheer der financiën, het belastingwezen en de administratie der belastingen in Nederlandsch-Indië, en den Gouverneur-Generaal voorstellen te doen ten aanzien van al wat tot verbetering van deze diensttakken kan strekken". In December 1872 stierf Motké zonder zijne taak ten einde te hebben kunnen brengen. Een der hem toegevoegde ambtenaren, J. P. Sprenger van Eyk, werd nu tijdelijk tot hoofdinspecteur benoemd, en dezen werd o. a. opgedragen voorstellen te doen tot verbetering der comptabiliteitswet, waarover hij den 30sten October 1873 een belangrijk rapport uitbracht. Verder zou hij den vice-president van den Raad van Indië, O. van Rees, behulpzaam zijn in het ontwerpen van voorstellen tot verbetering van 's lands inkomsten door hervorming van het belastingwezen op en buiten Java.

Den 1sten April 1874 kwam eene betere regeling van het districtsbestuur op Java en Madura tot stand. In de buitenbezittingen zagen wij de vorming der nieuwe residentie van Sumatra's Oostkust; de zetel der residentie Tapanoeli werd in Maart 1873 verplaatst van Siboga naar Padang Sidempoean.

In het belang der stoffelijke welvaart werden belangrijke openbare werken ondernomen of aangevangen. »Eigenlijke havens", — zegt het koloniaal verslag over 1873 — »als daaronder worden verstaan ingesloten kommen, waar de schepen liggen in stil water en onmiddellijk aan den wal kunnen lossen en laden, bestaan vooralsnog in Indië niet. Overal geschiedt het laden en lossen door middel van prauwen, waarin de goederen worden geladen en die op de meeste plaatsen, door riviermonden of door opzettelijk tusschen hoofden in zee uitgebouwde zoutwaterkanalen, de gemeenschap onderhouden met den vasten wal. Aan het eerste vereischte, namelijk het volkomen stilliggen der schepen, voldoen eenigszins de reeden van Soerabaya en Tjilatjap, doch ook daar geschiedt het laden en lossen door middel van prauwen. De andere reeden laten alle in sommige jaargetijden min of meer te wenschen

over; meermalen wordt door de hooge zeeën de gemeenschap met den wal bemoeilijkt en soms gedurende enkele dagen gestremd. De riviermonden en zoutwaterkanalen, voor de vaart met prauwen bestemd en aan Java's noordkust gelegen, worden zooveel mogelijk op diepte gehouden.

Vooral sedert de belangrijke uitbreiding der stoomvaart op Indië doet zich intusschen meer en meer de noodzakelijkheid gevoelen om op Java, en wel vooreerst ter hoofdplaats Batavia, eene behoorlijke, aan de verschillende behoeften beantwoordende zeehaven te verkrijgen. De overweging van onderscheidene in de laatste jaren geopperde plannen heeft ten slotte de Indische regeering de voorkeur doen geven (April 1872) aan het ontwerp eener groote havenkom zeer nabij het tegenwoordige havenkanaal (ten oosten op 100 Meter afstands), in verbinding te brengen met den spoorweg en op de hoofden voorzien van de noodige sporen om de schepen per trein te kunnen laden en lossen, doch overigens ook in gemeenschap te brengen met het tegenwoordig havenkanaal — door verlenging der in het oostelijk hoofd bestaande coupure — teneinde tevens gelegenheid te laten om per prauw te laden en te lossen." Bij de begrooting voor 1873 werden gelden toegestaan voor een onderzoek, dat ten slotte de voorkeur deed geven aan eene haven te Tandjong Priok, oostelijk in de baai van Batavia, op ongeveer 8 kilometers afstands van de hoofdplaats.

In denzelfden tijd werd een ander onderzoek ingesteld ten behoeve van een werk, dat voor de toekomst niet minder belangrijk beloofde te worden, n.l. een algemeen spoorwegonderzoek op Sumatra onder leiding van den chef der opneming, J. Cluysenaer. Aan hem werd, in overeenstemming met 's Konings Besluit van den 10den Januari 1873, opgedragen «het instellen van een onderzoek naar de beste gelegenheid om op Sumatra spoorwegen aan te leggen, zoo tot verbetering van het transportwezen in het gouvernement van Sumatra's Westkust in het algemeen, als voor den afvoer der steenkolen uit de Padangsche bovenlanden naar de kustplaatsen in het bijzonder". Intusschen waren reeds door de

Indische regeering topographische en hydrographische opnemingen op Sumatra, in verband met de transportquaestie, bevolen, onder de leiding van den mijningenieur W. H. de Greve. Met het hydrographisch gedeelte werd bedoeld „het in te stellen vergelijkend onderzoek, welke verbinding van Centraal-Sumatra met de oostkust van dat eiland, zoo tot afvoer der uit het Ombilienkolenveld te verkrijgen steenkolen, als in het belang eener verbetering van het transportstelsel op Sumatra's westkust de voorkeur verdient; eene verbinding door middel van de Kwantan- (verderop genoemd Indragiri-)rivier, dan wel een afvoerweg naar het bevaarbaar gedeelte der Siakrivier, welke laatste route, vooral met het oog op het debiet der steenkolen, zoowel om plaatselijke als staatkundige redenen, geacht werd wellicht voordeelen op te leveren, die opwegen tegen het bezwaar van den grooteren afstand voor eene spoorwegverbinding met het Ombilienkolenveld".

Voor den handel op Indië was belangrijk de nieuwe tariefwet van den 17den November 1872, die den 1sten Januari 1874 in werking trad. Met de Handelmaatschappij werd den 28sten Maart 1873 een nieuw contract gesloten, bekrachtigd bij de wet van den 17den Juni 1873, dat voor het rijk op eenige punten voordeeliger was dan het bestaande van 1853. Het voorschot van 10 millioen aan den staat was den 1sten Januari 1873 afgelost. Voor de pakketvaart werd een nieuw contract gesloten met de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij bij Indisch besluit van den 16den Januari 1874. Java werd tevens met Australië in stoomgemeenschap gebracht en nieuwe onderzoekingen werden van rijkswege ingesteld op Nieuw-Guinea.

Bij Koninklijk Besluit van den 2den September 1873 werden de grondslagen vastgesteld, waarop mijnbouwkundige opsporingen en mijnontginningen door particulieren konden worden verricht. Het reglement omtrent het beheer en de exploitatie der bosschen van den lande op Java en Madura werd herzien bij ordonnantie van den 14den April 1874.

„In afwachting eener definitieve regeling van het opium-

middel, waaromtrent ook naar aanleiding van voorloopige voorstellen van wijlen den inspecteur-generaal van financiën Motké overwegingen gaande zijn, is te rekenen van den 1sten Januari 1873 het gedurende de laatste drie jaren gevolgde stelsel van onbeperkte verstrekking, waarvan een vast gedeelte tegen zeer hoogen prijs (tiban) en het meer verlangde (siram) tegen vergoeding van het kostende aan den lande, weder verlaten en tot het zoogenaamde maximumstelsel (beperkte verstrekking, alles ongeveer tegen handelsprijs) teruggekeerd, welk stelsel ook gedurende het tijdvak 1862 tot en met 1869 in werking was geweest, en na de laatstelijk opgedane ervaring voor het beste middel werd gehouden om zooveel mogelijk tot overeenstemming te geraken tusschen het belang van de schatkist en den wensch om het opiumverbruik te doen verminderen, althans niet te doen toenemen. De onbeperkte siramverstrekking toch, tegen eenvoudige vergoeding der kosten van inkoop en aanvoer, bleek meer en meer eene zoodanige mededinging onder de pachters uit te lokken in het tersluiks afzetten in elkanders pachtgebied van de grootst mogelijke hoeveelheden opium, dat niet alleen de debietprijzen in vele erkende verkoopplaatsen sterk daalden, waardoor het verbruik op bedenkelijke wijze bevorderd werd, maar ook de winsten der pachters dreigden af te nemen in eene mate, die bij toeneming van het gebruik van opium aan de pacht hare waarde voor een goed gedeelte zou ontnemen tot gevoelige schade voor 's lands kas."

Terwijl de wet van 21 Juli 1870 de afschaffing der gouvernementssuikercultuur voorbereidde, werden in de koffiecultuur voortdurend verbeteringen aangebracht. Vooral in de Preanger Regentschappen ging deze cultuur zeer in bloei vooruit, dank zij de hervorming van het Preanger stelsel van bestuur, de verhooging van den door het gouvernement te betalen prijs, die vóor 1 Juni 1871 slechts *f* 6,50 bedragen had, maar sedert 1 Januari 1872, evenals elders, op *f* 13 per pikol werd gebracht, maar vooral door de nieuwe regelingen bij Indisch besluit van 29 Januari 1872 in het leven geroepen tot vergemakkelijking der cultuur vooral

met opzicht tot de afstanden en waarvan de voorname strekking is den aanplant binnen den naasten omtrek der dessa's en kampongs te beperken, met overdracht van de uit het oude stelsel ontstane ver afgelegen tuinen aan inlandsche gemeenten of aan inlanders meer in de nabijheid gevestigd, en tevens een nieuw element in de gouvernementskoffiecultuur te doen ontstaan door aan inlandsche particulieren de gelegenheid te openen om afgeschreven koffietuinen of voor de gouvernementskoffiecultuur gereserveerde woeste gronden ter beplanting met koffie in gebruik te erlangen".

Ter verbetering van de koffiecultuur in het algemeen werd aan drie deskundigen, n.l. den ambtenaar belast met de leiding der kinacultuur K. W. van Gorkom, den assistent-resident van Bandong, D. Ples, en den heer K. F. Holle, een te Waspada in de Preanger Regentschappen gevestigd particulier, wien wegens zijne sedert vele jaren aan de regeering belangeloos bewezen gewichtige diensten en raadgevingen de titel van adviseur-honorair voor inlandsche zaken was verleend, de opdracht gedaan, „om in gemeenschappelijk overleg beginselen vast te stellen voor de gouvernementskoffiecultuur, voorzooveel de teelt en bereiding betreft, en die te formuleeren in eene handleiding. Genoemde assistent-resident werd tevens uitgenoodigd om, na afloop van dien arbeid, een handboek samen te stellen voor de koffiecultuur en bereiding met al wat daarop betrekking heeft, geschikt om, bij vertolking in de inheemsche talen, den inlander als leer- en leesboek te dienen".

De groote belangstelling, welke de koffiecultuur aan regeering en volksvertegenwoordiging inboezemde, blijkt uit het omvangrijk Algemeen verslag der uitkomsten van het onderzoek betreffende de koffiecultuur op Java, in 1869 en volgende jaren door de regeering aan de Staten-Generaal overgelegd, en uit de uitvoerige beschouwingen bij de begrooting voor 1874 daaraan gewijd. De regeering had bij die laatste gelegenheid als hare meening doen kennen:

„dat het koffiemonopolie — de verplichte levering der

door de inlandsche bevolking geteelde koffie aan het gouvernement — voorshands moet blijven gehandhaafd, omdat het gouvernement de inkomsten, welke het aan dat monopolie ontleent, niet zou kunnen prijsgeven, zonder het financieel evenwicht in de Indische staatshuishouding te verbreken en zich te berooven van de middelen, die het behoeft om aan Indië al datgene te geven, wat voor de ontwikkeling van land en volk onmisbaar is;

dat evenwel het mogelijke moet worden gedaan, om de koffiecultuur vrij te maken, in dien zin, dat eene volkscultuur worde wat tot dusver eene gouvernementscultuur geweest is;

dat mitsdien gestreefd moet worden naar de opheffing van alle bezwaren, die voor de bevolking nog aan de koffiecultuur verbonden mochten zijn, en voorts door eene goede betaling getracht moet worden de cultuur bij de bevolking zoo gewild te maken, dat zij uit vrije beweging plant, wat zij tot dusver slechts op hoog gezag plantte".

Diensvolgens werd in 1874 de door het gouvernement te betalen koffieprijs tot *f* 14.— per pikol verhoogd. Verder werd aan den hoofdinspecteur voor de koffiecultuur Sijthoff, later vervangen door B. van Baak, aan wien de ambtenaar D. Ples werd toegevoegd, opgedragen, te onderzoeken, of de regelingen in de Preanger Regentschappen gemaakt, ook in andere gewesten ingevoerd zouden kunnen worden.

Voor de landrente werden nieuwe regelingen gemaakt bij de ordonnantiën van 3 April en 11 December 1872. Ook deze regelingen werkten niet bevredigend, en gaven bij de toepassing aanleiding tot velerlei bezwaren. „Nu, als vroeger", zegt het koloniaal verslag van 1874, „bleven aan de landrenteheffing vele gebreken kleven, en de middelen, om aan die gebreken een einde te maken, trots de langdurige ondervinding van zoovele ambtenaren, niet aangewezen. Ook in Britsch-Indië, waar in de verschillende gouvernementen verschillende stelsels worden toegepast, levert de heffing van landrente niet overal bevredigende uitkomsten; maar in het gouvernement van Bombay werkt het stelsel van heffing

uitnemend. De bevolking is er mede ingenomen; de landbouw ontwikkelt er zich gestadig; de inkomsten, die de staat aan de landrente ontleent, nemen jaarlijks op zeer merkbare wijze toe, hoewel de aanslag vast is (dus alleen door nieuwe ontginningen). De waarneming van dit een en ander heeft geleid tot het besluit, om een ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur in Nederlandsch-Indië (den heer G. K. van Hogendorp, controleur 1ste klasse, chef van het kadastraal-statistiek bureau te Cheribon) te belasten met een zending naar Bombay, teneinde het aldaar werkende landrentestelsel te bestudeeren en daaromtrent aan de regeering een verslag uit te brengen, opdat zij zou kunnen beoordeelen, in hoever van de in Bombay opgedane ervaring voor Java zij partij te trekken."

Tot uitvoering der agrarische wet van den 9den April 1870 was gemaakt het Koninklijk Besluit van den 20sten Juli 1870. Aan de uitvoering van dit besluit bleken weldra verscheidene bezwaren verbonden te zijn, zoodat het reeds gewijzigd was door twee Koninklijke Besluiten van den 16den April 1872. Het tweede dier besluiten strekte tot regeling der vervanging van het inlandsch erfelijk individueel gebruiksrecht door eigendom.

Eene nadere wijziging werd aangebracht door het Koninklijk Besluit van den 3den December 1873, dat strekte tot intrekking der artt. 2 en 6, en tot verandering der redactie der artt. 7 en 9 van het Koninklijk Besluit van 1870. Art. 2 schreef namelijk voor, dat de rechten der inlandsche bevolking op den grond, volgens hare godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken, voor zooveel noodig, bij algemeene verordening zouden worden omschreven. Het onderzoek nu naar de begrippen der bevolking omtrent hare rechten op den grond bracht aan het licht, dat die begrippen zoo ver uit elkaar liepen, dat het onmogelijk was eene codificatie te maken, maar dat men verordeningen zou moeten maken voor elke dessa of verzameling van dessa's afzonderlijk.

»Over het opgemerkt verschil in de volksbegrippen," zegt het koloniaal verslag, »omtrent het recht op den grond behoefde men zich geenszins te verwonderen, want inderdaad kon men van de bevolking niets anders vernemen dan wat, door allerlei omstandigheden — en ook door zulke, welke met de ontwikkeling van het rechtsbewustzijn der bevolking niets gemeen hebben — plaatselijk gebruik geworden was. Waar geen geschreven recht bestond; waar de bevolking weinig ontwikkeld was; waar de macht der hoofden zoo lang hun willekeur tot wet verhief en het zwakkere deel der bevolking telkens buigen moest voor de belangen der sterkere partij in de dessa; waar bovendien van bestuurswege over de gronden der bevolking beschikt werd naarmate de belangen van den staat, of liever van de schatkist, in verband met het productief vermogen van den grond, dit schenen te vorderen; waar feitelijk de naar omstandigheden zich plooiende wil van de overheid aan de bevolking de wet stelde ook met betrekking tot de uitoefening van haar recht op den grond; daar konden bezwaarlijk vaste begrippen omtrent het recht op grond ontstaan, of, waar zij aanwezig waren, blijven bestaan en zich geleidelijk ontwikkelen. Wat bij het ingestelde onderzoek in de verschillende dessa's vernomen is omtrent de rechten op den grond naar de begrippen der bevolking, moest noodwendig eene combinatie zijn van oude instellingen en nieuwere regelingen of gebruiken, overal verschillende naarmate van de omstandigheden waaronder en de personen door wie zij in het leven geroepen werden. Men kon nauwkeurige berichten verzameld hebben over den feitelijken toestand, over de plaatselijke gebruiken, maar het was minstens hoogst twijfelachtig of die berichten inderdaad de rechtsbegrippen der bevolking wedergaven, wier boekstaving door den ontwerper van art. 2 beoogd werd."

Om dergelijke reden van practische onuitvoerbaarheid werd art. 6 ingetrokken, dat den Gouverneur-Generaal voorschreef voor elke gemeente de op haar gebied behoorende gronden te bepalen, en in verband daarmede werden de artt. 7 en 9 gewijzigd.

Een onderwerp, dat bij de agrarische wet niet geregeld was, was de overgang van communaal in individueel bezit. Dit onderwerp maakte intusschen sedert April 1872 een punt van overweging uit bij de Indische regeering. De toenmalige directeuren van binnenlandsch bestuur en van justitie — Levyssohn Norman en Der Kinderen —, die belast waren met het ontwerpen der verordeningen ter uitvoering van de agrarische wet, hadden den 25sten April 1872 eene ordonnantie tot regeling der conversie van communaal in individueel bezit aan den Gouverneur-Generaal ter bekrachtiging voorgedragen. De Indische regeering meende evenwel, dat deze verordening, die krachtige bevordering der conversie wilde, te diep in de inlandsche huishouding ingreep, en dat alleen regelen moesten worden gesteld, om te verhoeden, dat bij de conversie onrecht en willekeur werden gepleegd. Van hetzelfde denkbeeld gingen ook het schrijven van den Minister van Koloniën aan de Indische regeering betrekkelijk dit onderwerp van den 3den Augustus 1872 en dat van den 17den Februari 1873 uit. Den 23sten Juni 1873 bood nu de nieuwe directeur van binnenlandsch bestuur den Gouverneur-Generaal eene ordonnantie aan, waarover de hoofden van gewestelijk bestuur werden geraadpleegd. Zij had deze strekking:

"dat communaal bezit van bouwgronden in erfelijk individueel bezit kon worden opgelost, zoodra alle deelgerechtigden het wenschten;

dat evenwel eerst de bouwgronden moesten worden afgezonderd, wier bezit aan de vervulling van betrekkingen bij het bestuur der gemeente verbonden moest blijven, tot een maximum van een vijfde der communale gronden;

dat de wijze van verdeeling aan het dessahoofd en de deelgerechtigden werd overgelaten, maar dat de verdeeling eerst van kracht werd door de goedkeuring van den resident, die niet zou worden verleend, dan nadat door eene commissie was geconstateerd, dat bij de verdeeling geen bijzondere belangen waren te kort gedaan."

Intusschen was bij besluit van 1 Juli 1874 aan den alge-

meenen secretaris, Mr. H. D. Levyssohn Norman, opgedragen een algemeen plaatselijk onderzoek op Java en Madura in te stellen naar de werking der agrarische verordeningen, en daarbij o. a. nader van gedachten te wisselen nopens het bij de regeering aanhangige vraagstuk der conversie van het communaal bezit, ook in verband met het denkbeeld van den resident Van Baak, om ieder deelgerechtigde vrijheid te geven, om uit de gemeenschap te treden.

•In Samarang gekomen, vernam hij, dat de assistent-resident van Kendal, bij gelegenheid dat deze was geraadpleegd nopens het bij de residenten aanhangig gemaakte vraagstuk der regeling van de conversie, de zaak in de dessa's met de bevolking had besproken, en toen bespeurd had, dat in vele dessa's alle deelgerechtigden eene definitieve verdeeling der gronden verlangden, maar niet wisten, dat het hun vrijstond om daartoe over te gaan. Aan den algemeenen secretaris werd door de ambtenaren gevraagd, wat zij in deze omstandigheden doen moesten. Hij nu zag geen reden om op eene algemeene verordening te wachten, waar eenstemmigheid bij de deelgerechtigden omtrent de verdeeling en de wijze van verdeeling bestond, en meende, dat daar het bestuur helpen moest om de verdeeling tot stand te brengen, en zorgen moest, dat door begrenzing der grondstukken en door registers en kaarten de wijze van verdeeling behoorlijk werd geconstateerd. De opdracht, die hij bij het besluit van den Gouverneur-Generaal dd. 1 Juli ontvangen had, gaf den algemeenen secretaris niet de bevoegdheid om ten deze handelend op te treden. Per telegram vroeg hij echter van den Gouverneur-Generaal en verkreeg hij van dezen vrijheid om te handelen — de raad van Indië werd ter zake niet geraadpleegd —: en nu werd niet alleen in Kendal, volgens regelen door het gewestelijk bestuur — overeenkomstig de aanwijzingen van den algemeenen secretaris — gesteld, de conversie tot stand gebracht, maar ook elders in Samarang en in andere residentiën — aanvankelijk ingevolge telegrafische opdracht en aansporing van den algemeenen secretaris — onderzocht, of er verlangen naar conversie bestond.

De bevolking werd aangemoedigd om tot de verdeeling der gronden over te gaan, en waar zij tegen eene wijziging van den bestaanden toestand bezwaren opperde, werd getracht haar van de ongegrondheid dier bezwaren te overtuigen.

Het resultaat der onderzoekingen en besprekingen is door den algemeenen secretaris aldus geschetst: in de residentiën Samarang, Kadoe, Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri en in de afdeelingen Japara en Joana werd veel neiging tot conversie aangetroffen, doch weinig of geene in de twee andere afdeelingen der residentie Japara (Patti en Koedoes), in Soerabaya en in Passoeroean; terwijl in Rembang zeer uiteenloopende bevindingen werden opgedaan; — slechts in ééne dessa deed zich het geval voor, dat de bevolking, na zich eerst ongezind betoond te hebben om in den bestaanden toestand wijziging te brengen, van gevoelen veranderde, nadat de zaak met haar besproken was, en in dit ééne geval had het dessahoofd op de eerste wilsverklaring der bevolking invloed uitgeoefend; daarentegen bleef de bevolking in de 24 dessa's van de afdeelingen Patti en Koedoes en van de residentiën Soerabaya, Passoeroean en Rembang, waar de algemeene secretaris de ondervraging bijwoonde, trots alle besprekingen, zich ongeneigd betoonen om tot de conversie over te gaan.

In hoeveel dessa's de gronden verdeeld zijn, is niet opgegeven. Alleen omtrent de afdeeling Kendal werd, onder dagteekening van 23 November, bericht, dat in alle 637 dessa's van het regentschap Kendal de conversie was tot stand gebracht."

De berichten hier te lande over die conversies ontvangen gaven den minister Van Goltstein aanleiding tot het zenden van een telegram op 4 November 1874, waarbij den Gouverneur-Generaal werd verzocht de dienstreis van den algemeenen secretaris te doen staken. Schriftelijk werd de landvoogd uitgenoodigd om tegen allen aandrang tot conversie van de zijde der Europeesche ambtenaren te waken, en om geene algemeene verordening uit te vaardigen, dan na overleg met het Opperbestuur, in den geest van art. 20 van het Regeeringsreglement. Zoodanig overleg scheen verlangd te moeten worden èn om het groote belang, bij de zaak

betrokken, èn omdat gebleken was, dat in Indië zeer uiteenloopende gevoelens omtrent de gevorderde regeling bestonden."

De Gouverneur-Generaal voldeed aan den hem verstrekten last, maar verzocht tevens eervol ontslag, dat hem bij Koninklijk Besluit van 17 December 1874 verleend werd.

Bij Koninklijk besluit van 17 December 1874 werd tot Gouverneur-Generaal benoemd Mr. J. W. van Lansberge, laatstelijk 's Konings buitengewone gezant en gevolmachtigd minister in België, die 26 Maart 1875 het bestuur aanvaardde. Met Januari 1875 werd de vice-president van den raad van Nederlandsch-Indië, Mr. O. van Rees, ontheven van het lidmaatschap der commissie tot verbetering van de Indische belastingen, daar het Opperbestuur in overeenstemming met het advies van den Raad van State in November 1874 had beslist, dat art. 36 van het regeeringsreglement niet toeliet, dat aan den vice-president de daarin bedoelde bijzondere zendingen en commissiën werden opgedragen.

Wij hebben gezien, hoe op last van het opperbestuur de dienstreis van den algemeenen secretaris was gestaakt. Toch meende deze aan de hem verstrekte opdracht te kunnen voldoen, en diende den 1sten Februari 1875 een rapport bij de regeering in, vergezeld van een „ontwerp eener algemeene verordening tot uitvoering van art. 62 van het reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch-Indië en tot verdere voorziening in de agrarische aangelegenheden", strekkende om de bepalingen omtrent agrarische aangelegenheden, in verschillende verordeningen voorkomende, te codificeeren en tevens op menig punt te wijzigen en aan te vullen. Dat dit ontwerp, waarvan de vijfde titel handelde over de conversie van communaal in erfelijk individueel grondbezit, bij de toenmalige regeering weinig kans had goedgekeurd te worden, bleek uit de zinsnede van het koloniaal verslag van 1875: «Naar haar oordeel is de codificatie der agrarische verordeningen, al

kan die eenig nut hebben, geen zaak van urgenten aard en behoort niet dan noode tot eene nieuwe wijziging van die verordeningen te worden overgegaan".

Het ontwerp van Levyssohn Norman was intusschen in handen der directeuren van binnenlandsch bestuur en van justitie gesteld om advies. Dit advies werd in 1876 uitgebracht, en daarop het door den algemeenen secretaris eenigszins gewijzigde ontwerp in handen van den Raad van Indië gesteld, die bij advies van den 17den October 1879 als zijne meening te kennen gaf, dat aan codificatie geene behoefte bestond, en wijzigingen in de verordeningen reeds waren aangebracht of minder noodig waren. Met dit advies vereenigden zich Gouverneur-Generaal en Opperbestuur.

De conversie van communaal in individueel bezit, niet meer door de regeering gesteund, maakte weinig voortgang en werd hier en daar zelfs ongedaan gemaakt. Uit de verslagen over de oorzaken daarvan en de werking der conversie blijken de afwisselende inzichten der verschillende ministers van koloniën. Wel was men het er over eens, dat bij de bevolking meer en meer de gewoonte ingang vond om de dessagronden niet telkens opnieuw te verdeelen, maar over te gaan tot zoogenaamd communaal bezit met vaste aandeelen, in zijne gevolgen vrij wel gelijkstaande met individueel, doch niet erfelijk bezit. Als redenen van het weer ongedaan maken der conversie, waar die reeds had plaats gehad, noemt het verslag van 1878, dat dit bijv. in Bagelen, zooals men zeide, gebeurde, „teneinde huisgezinnen met talrijke kinderen gelegenheid te geven om meer aandeelen te krijgen". In Kediri zeide men „het niet aangenaam te vinden, dat de een altoos een stuk vetten, de ander voortdurend een stuk schralen grond had, ook al was het laatste naar evenredigheid grooter". Hetzelfde verslag zegt: „Opmerkelijk was het, dat in die dessa's, waar de conversie is tot stand gekomen, de gronden beter bewerkt en bemest werden dan elders". Alvorens over dit onderwerp eene beslissing te nemen, en eene algemeene verordening te maken, meende de Gouverneur-Generaal, moest meer licht ontstoken worden, waarom in April 1878 aan den directeur van binnen-

landsch bestuur werd opgedragen, aan de hoofden van gewestelijk bestuur nadere inlichtingen te vragen.

„Uit de ontvangen antwoorden", zegt het verslag van 1880, „is gebleken, dat de inlandsche bevolking nergens uit eigen beweging conversies tot stand brengt van zoodanigen aard als steeds bedoeld werden, wanneer van eene regeling bij algemeene verordening sprake was; dat zij namelijk nergens uit eigen beweging van het communaal bezit met periodieke verdeelingen in eens overgaat tot het erfelijk individueel bezit. Laat men de bevolking haar eigen gang gaan, dan volgt zij een meer geleidelijken weg. Dan begint zij met de jaarlijksche verdeelingen te vervangen door verdeelingen om de twee, drie of vijf jaren. Uit dat stadium komt zij, als de omstandigheden daartoe gunstig zijn, in het stadium van „„communaal bezit met vaste aandeelen"". Zij verdeelt namelijk niet meer periodiek; alleen wanneer bijzondere oorzaken — bijv. eene vermeerdering of vermindering van het aantal deelgerechtigden — er aanleiding toe geven, vinden er verschikkingen plaats. Omtrent den overgang van dit stadium tot dat van erfelijk individueel bezit zijn nog geen waarnemingen kunnen worden gedaan; maar het ligt voor de hand, dat ook die overgang op den langen duur en als het ware vanzelf ongemerkt zal plaats vinden, zonder dat daarbij willekeurigheden of ongerechtigheden kunnen voorkomen." Tegen de conversie bleken vooral drie soorten van belemmeringen te bestaan, 1°. gemeentelijke instellingen of gebruiken, of bestaande volksbegrippen; 2°. de stremmende invloed der dessahoofden; 3°. de eischen, die van bestuurswege gesteld werden ten aanzien van cultuur- en heerendiensten.

Omtrent het laatste punt zegt het verslag van 1879: „Dit neemt niet weg, dat de conversie gemakkelijker tot stand zou komen, en wellicht reeds gekomen zou zijn, zoo de druk der cultuur- en de buitensporige opdrijving in een vorig tijdvak van de heerendiensten geene eigenaardige moeilijkheden hadden opgeleverd voor elke verbetering op agrarisch gebied. Zeer zeker zou de uitvoering der wet van den 9den April 1870 en van de

daaruit voortgevloeide voorschriften minder vertraging ten aanzien der regeling van het inlandsch grondbezit hebben ondervonden, indien eene beperking der verplichte diensten tot een redelijk peil daaraan had kunnen voorafgaan".

De regeering meende dus in 1880, dat zij zich had te onthouden van het stellen van regelen bij algemeene verordening, maar liet aan de hoofden van gewestelijk bestuur instructiën toekomen, hoe naar de meening der regeering moest gehandeld worden. Op de op deze zaak betrekking hebbende Kabinetscirculaire van den 15den Augustus 1880 en hare gevolgen komen wij later terug.

De cultuur- en heerendiensten werden geleidelijk verlicht. Terwijl met het jaar 1878 te beginnen de gouvernementssuikercultuur trapsgewijze werd opgeheven, werd de *koffiecultuur* voor de Javanen veel minder drukkend gemaakt, door de volgens besluit van den 26sten Mei 1875 ingevoerde toepassing van de *Preangerregelingen* in de andere residentiën van Java. In de Preanger Regentschappen zelve bleek de nieuwe regeling steeds goed te voldoen. Men onderscheidde daar de merdikatuinen, door inlandsche ondernemers geëxploiteerd, die niet met zulk voordeel schenen bewerkt te worden als de miliktuinen, de kleine koffieplantsoenen, door cultuurplichtigen aangelegd op den grond, dien zij in erfelijk individueel bezit hadden, en de soerangantuinen, of de vrijwillige aanplantingen op woesten grond, die sterk in aantal toenamen. Ook voor de koffiecultuur in Sumatra's Westkust werd bij besluit van den Gouverneur-Generaal van den 2den Februari 1877 eene nieuwe, meer doeltreffende regeling gemaakt. Hier vertoonde zich het eerst in 1876 de koffiebladziekte, die te voren op Ceylon reeds verwoestingen had aangericht. In 1879 drong zij ook door tot Java, eerst slechts sporadisch, maar weldra meer algemeen en van een ernstig karakter.

De regeling der heerendiensten bleef ook bij het besluit van den 1sten October 1875 in hoofdzaak bestendigd; doch voortdurend sterker werd de aandrang om ten minste aan de pantjensdiensten, de heerendiensten ten behoeve van de inlandsche hoofden, een einde te maken. Ook werd steeds voortgegaan op den weg om te komen tot een geheele afschaffing van de slavernij in de buitenbezittingen. Ten opzichte van vrijwillige arbeiders was belangrijk het Koninklijk Besluit van den 12den Mei 1879 tot intrekking van art. 2 no. 27 van het politie-strafreglement voor de inlanders, waarbij straf bedreigd werd op het binnen den gewonen huurtijd of de loopende maand verlaten van zijn dienst of weigering van arbeid door den inlandschen dienstbode of werkman.

De landrenteregeling van 1872 bleek steeds zeer gebrekkig en verbetering eischende. Wij hebben gezien, dat daartoe strekte de zending van den controleur Van Hogendorp naar Bombay, teneinde daar het stelsel te bestudeeren. Inmiddels waren van verschillende zijden voorstellen bij de regeering ingekomen tot invoering eener nieuwe regeling, waarbij in den regel aan de heffing van de netto-opbrengst, in plaats van de bestaande van de bruto-opbrengst, de voorkeur werd gegeven, en de landrente meer tot eene zuivere grondbelasting zou gemaakt worden. De directeur van financiën, Sprenger van Eyk, in wiens handen die voorstellen gesteld werden, ontried evenwel het maken eener nieuwe algemeene regeling, zoolang men niet bekend was met de uitgestrektheid, noch met de belastbare opbrengst der landrenteplichtige gronden. Met dit gevoelen vereenigden zich de autoriteiten, en het resultaat was de ordonnantie van den 11den Maart 1878, waarbij het bestaande stelsel in hoofdzaak bleef behouden, met recht tot partieele wijzigingen, in afwachting van nader onderzoek.

De gegevens voor zulk een onderzoek konden o. a. verwacht worden van eene nauwkeurige opmeting van gronden, eene goede kadastrale opneming en de bijeenzameling van statistische gegevens. Om meer eenheid in de werkzaamheden te brengen, werden bij

besluit van den Gouverneur-Generaal van den 10den Mei 1879 de statistische opneming van Java en de kadastraal-statistische bureaux opgeheven, teneinde de kadastrale opneming te doen plaats hebben onder geoefende ambtenaren van het kadaster, terwijl de statistische opneming bij het binnenlandsch bestuur werd overgebracht.

Eene ingrijpende verandering in het Indische belastingwezen kwam tijdens het bestuur van den Gouverneur-Generaal Van Lansberge tot stand door de invoering van eene personeele belasting en een patentrecht van Europeanen en vreemde Oosterlingen in Nederlandsch-Indië. De opdracht aan den vice-president en aan den directeur van financiën tot het voordragen van hervormingen in het belastingwezen had den 7den Juni 1874 geleid tot het voorstel tot invoering der beide bovengenoemde belastingen. Dit voorstel werd bij schrijven van den 4den Juli 1874 ter kennis van het opperbestuur gebracht door den Gouverneur-Generaal Loudon, die zich wel met het voorstel betreffende het patentrecht, maar niet met dat betreffende het personeel kon vereenigen. Het opperbestuur bracht in Maart 1875 ter kennis van zijn opvolger, „dat de juistheid moest worden erkend van de hoofdgedachte, die aan het ontworpen plan ten grondslag lag, namelijk dat er geen enkele reden is om een toestand te doen voortduren, waarin door de in Nederlandsch-Indië gevestigde Europeanen en vreemde Oosterlingen naar evenredigheid veel minder wordt bijgedragen tot de kosten der staatshuishouding dan door de inlandsche bevolking", dat het verder geen bezwaar had tegen de beide voorgestelde ontwerpen en verzocht die in Indië zoo spoedig mogelijk tot geregelde voorstellen te doen uitwerken. Reeds toen openbaarde zich in Indië een groote tegenzin tegen de voorgedragen ontwerpen blijkens het adres van Augustus 1874 door vele ingezetenen aan den Koning toegezonden.

In 1876 deelde de Gouverneur-Generaal als zijne meening mede, dat hij geene bedenking had tegen de voorgedragene belas-

tingen, maar het toenmalig oogenblik minder geschikt achtte om die door te zetten. Het plan bleef toen voorloopig rusten, doch later meende de regeering in verband met de meerdere uitgaven, die de spoorwegaanleg op Java zou vorderen, er op te moeten terugkomen. De patentbelasting beperkte men nu echter tot de Europeanen, daar voor de vreemde Oosterlingen eene afzonderlijke regeling gemaakt werd. Bij ordonnantie van den 7den Januari 1878 werd namelijk ingevoerd eene nieuwe regeling van de bedrijfsbelasting voor Java en Madura, waaraan ook de vreemde Oosterlingen in de residentiën Soerakarta en Djokjokarta werden onderworpen, terwijl bij de ordonnantiën van den 11den Februari 1878 die belasting ook werd ingevoerd voor de vreemde Oosterlingen in de buitenbezittingen, tegen intrekking van de hoofdgelden, waaraan zij hier en daar waren onderworpen.

Bij de wet van den 6den Juni 1878 werd verder eene som van *f* 53,000 toegestaan ter voorbereiding van de invoering van personeele- en patentbelasting met den 1sten Januari 1879. Die invoering kwam werkelijk met den genoemden datum tot stand. De personeele belasting (ordonnantie van den 30sten December 1878) werd geheven van de Europeanen, de met hen gelijkgestelden en de vreemde Oosterlingen in geheel Nederlandsch-Indië, naar de volgende grondslagen: 1°. huurwaarde der woonhuizen, met bijbehoorende gebouwen en erven; 2°. waarde van meubilair en rijtuigen; 3°. getal paarden. Het patentrecht (ordonnantie van den 30sten December 1878) was eene soort van inkomstenbelasting uit bedrijven, beroepen, ambten enz. ten bedrage van 2 °/o van het inkomen, en werd alleen geheven van Europeanen en met hen gelijkgestelden. De invoering dier belastingen, vooral die van het patentrecht, gaf hier en daar, vooral in Samarang, aanleiding tot ontevredenheid, doch men eindigde met er in te berusten. Aan eenige bezwaren, die zich daarbij hadden voorgedaan, werd tegemoet gekomen door de ordonnantie van den 22sten Januari 1880.

Een der voornaamste gronden ter verdediging van de invoering der belastingen op Europeanen verschaften de groote openbare werken in dit tijdvak door den staat tot stand gebracht, die voor een groot gedeelte aan de in Indië gevestigde Europeanen ten goede kwamen.

Het belangrijkste werk was de bouw van de haven te Tandjong Priok in het belang van den handel van Batavia. De commissie, in Indië benoemd, om de verschillende havenplannen te onderzoeken, achtte Tandjong Priok te ver van de hoofdstad en gaf, in hare meerderheid, de voorkeur aan het plan van den heer Maarschalk tot aanleg van eene haven op 1200 à 1500 M. beoosten het bestaande havenkanaal. De commissie hier te lande, bestaande uit de heeren Caland, inspecteur van den waterstaat, Waldorp, hoofdingenieur, en Blommendal, kapitein-ter-zee titulair, chef van de hydrographie, in wier handen het rapport van de Indische commissie van den 15den Juli 1874 werd gesteld, gaf in haar rapport van den 23sten Maart 1875 haar zegel aan het gevoelen der minderheid van de Indische commissie, dat alleen de bouw eener haven bij Tandjong Priok aanbeveling verdiende. De regeering vereenigde zich met het laatste gevoelen, en bij de begrooting voor 1876 werden de eerste gelden voor het groote werk uitgetrokken.

Daar de aanbesteding niet gelukte, werd het werk in eigen beheer ondernomen door den staat volgens een werkplan van den hoofdingenieur Waldorp, onder leiding van den ingenieur 1ste klasse van het Indische waterstaatskorps J. A. de Gelder, bijgestaan door twee andere ingenieurs, die daartoe eerst de groote havenwerken in Europa bestudeerd hadden. De hoofdpunten van het plan waren ongeveer aldus:

«Te Tandjong Priok zal moeten worden aangelegd eene voorhaven, besloten tusschen twee zeehoofden, die te zamen 3728 M. lang zijn; voorts eene binnenhaven ter lengte van 1300 M. en ter breedte van 175 M., met twee loskaden, die te zamen 1388 M. lang zullen zijn. Het haventerrein zal van de noodige inrichtingen, als entrepôts, loskranen, spoorwegen enz. moeten

worden voorzien. Tusschen de haven en de hoofdplaats Batavia zullen moeten worden aangelegd een spoorweg van bijna 8 K.M. met dubbel spoor, een rijweg — breed 15 M. — en een scheepvaartkanaal met jaagpad.

De ontzaglijke hoeveelheid natuurlijke steen — voor het werk benoodigd — zal ontleend worden aan de trachietrotsen te Merak, aan de straat Soenda gelegen. De steenexploitatie zal geschieden op de volgende wijze. Dagelijks worden 16 rotsboren in werking gebracht door gecomprimeerde lucht, verschaft door compressoren, die door locomobielen gedreven worden. Elke boor maakt in twee minuten een gat van 1 voet in de harde rots. De boorgaten worden met dynamiet of lithofracteur geladen, dat door middel van eene electrische leiding tot ontploffing wordt gebracht. Zoodra de steenen van de rots zijn afgescheurd, worden ze, als hun omvang te groot is, wederom met dynamiet gespleten, waarna ze door stoomkranen, die zich zelve op rails voortbewegen en van grijpers voorzien zijn, verplaatst en in kipbakken geladen worden op de wagens, die over een spoorweg de steenen vervoeren naar drie steigers aan zee — vervaardigd van ijzeren schroefpalen met ijzeren bovenbouw —, waar hopperbarges gemeerd liggen om de steenen in te nemen en naar Tandjong Priok over te brengen. Het laden der steenen in de hopperbarges geschiedt door stoomkranen op de steigers geplaatst, die de kipbakken van de spoorwagens lichten en in de vaartuigen uitstorten. Te Merak zullen zes hopperbarges dienst doen, die elk minstens driemaal 's weeks eene lading steenen naar Tandjong Priok zullen kunnen overbrengen. Aldaar worden de steenen op de plaats, waar zij benoodigd zijn, gestort door het openen van kleppen in den bodem der hopperbarges, 't welk geschiedt op een sein van den wal, nadat men zich door observatiën overtuigd heeft van de juiste ligging der vaartuigen. Wanneer de hoogte der havendammen eene lossing op de aangeduide wijze niet weer toelaat, geschiedt die met behulp van de op het dek der hopperbarges geplaatste twee stoomkranen, eerst op de plaats, waar de steenen benoodigd zijn, later op een lossteiger, vanwaar de steenen per

locomotief over steigers in de dammen gebracht worden."

Het baggeren in de voorhaven zou geschieden met stoombaggermolens van bijzonder groot vermogen, die ook gebruikt zouden worden om de koraalriffen op te ruimen. •Daarvoor worden eenige emmers van de emmerladder uitgehaakt en vervangen door stalen klauwen, ieder ruim 1000 kilo wegende, waarmede de koraalsteen — nadat eerst het rif door dynamiet is gescheurd — verbrijzeld wordt, zoodat de opvolgende emmers de stukken kunnen opscheppen.

De binnenhaven te Tandjonk Priok moet geheel in de kust worden uitgegraven.. Daar, waar tot dusver klappertuinen werden aangetroffen, op eene hoogte van 2 meters boven laag water, zullen over eenige jaren groote zeeschepen moeten binnenvallen om te lossen en te laden langs eene gemetselde kade". Ook hier zou het werk door groote baggermolens moeten geschieden. •De emmerladder is zeer lang, zoodat zij ongeveer 2 M. voor het schip uitsteekt; is aan die ladder door de stoommachine de gewenschte stand gegeven, dan valt het schip met zijne emmers het strand aan en graaft en baggert zich daarin zijn eigen weg. Stalen klauwen zijn ook voor deze vaartuigen aangeschaft, opdat zij zoo noodig ook steenmassa's kunnen opruimen.... Is de ontgraven of gebaggerde grond geschikt voor den aanleg van wegen of de ophooging van terrein, dan wordt die op den wal gebracht door een couloir, dat is: een plaatijzeren goot, die in eene helling van 1/10 op eene aan den baggermolen bevestigde ijzeren brug rust, en waar de specie met water, door eene pomp aangevoerd, doorheen gespoeld wordt, zoodat zij over een afstand van p. m. 25 M. wordt verspreid....

De kaaimuur langs de binnenhaven is niet het minst omvangrijke werk, dat uitgevoerd moet worden. De vele duizenden palen, die daarvoor benoodigd zijn, zullen worden ingeheid met Morrisons en Boeffs stoomheien. Voordat de fundeeringpalen geheid worden, moet de kist binnen den damwand op ongeveer 1 M. diepte beneden den bodem der binnenhaven worden uitgebaggerd, 't geen geschieden zal met eene baggermachine loopende

over rails op den damwand. De fundeeringpalen moeten met stoomkracht worden afgezaagd op 6,5 M. onder peil." Voor al die werken zou verder noodig zijn de bouw eener betonfabriek, steenfabrieken, een atelier voor herstellingen, enz. enz., terwijl eindelijk een ijzeren drijvend dok werd aangeschaft, dat in stukken uit Europa verzonden, binnen drie maanden op Java ineengezet zou kunnen worden.

Bij voorkeur werd dus het werk met machinale krachten, en met zoo weinig mogelijk handenarbeid verricht, èn met het oog op de kosten, èn vooral in het belang der gezondheid. Men hoopte het werk binnen negen jaren voltooid te zien en begrootte de kosten op ruim 19 millioen gulden.

Bij de uitvoering bleken nu en dan wijzigingen in het werkplan noodig. De rotsboren te Merak vielen tegen en men begon daarom groote galerijen aan te leggen om de rotsen te ondermijnen en instortingen op groote schaal te veroorzaken. Het bleek moeilijk altijd het vereischte arbeiderspersoneel te vinden; men besloot de bestortingen met betonblokken door die met goedkoopere en hardere trachietblokken te vervangen; eene gunstige omstandigheid was, dat men, buiten verwachting, een ruim gebruik kon maken van zandstortingen. «Toen de proeven genomen werden, verwachtte men dat het zand, in hoeveelheden van 100 tot 300 M^3 plotseling gestort, de modder zijdelings wegdrijven en de plaats daarvan innemen zou. Men bevond echter, dat het zand de modder niet wegdreef, maar zich er mede vermengde, en dat daardoor een bijzonder harde grond gevormd werd, die op vele plaatsen met ijzeren peilinrichtingen niet te doorboren was en een duidelijk hoorbaren klank gaf, wanneer het dieplood er op viel. De zandstortingen zijn derhalve voortgezet, en voorzichtigheidshalve zijn zij tusschen trachietdammen ingesloten geworden."

Op het einde van 1880 was het werk reeds zoover gevorderd, «dat het stoomschip *Koning der Nederlanden* van de stoomvaartmaatschappij Nederland — lang 105 M. — met een diepgang van 23½ voet, op de terugreis van Batavia naar Amsterdam, den 17den December aan den ingang van de binnenhaven ten anker

komen kon. Op den 11den April j.l., bij aankomst uit Nederland, liet hetzelfde schip met volle lading andermaal te Tandjong Priok het anker vallen en kon zonder het minste oponthoud uit de buitenhaven naar de binnenhaven overgaan, waar de passagiers gelegenheid vonden om over een loopplank aan wal te stappen".

Naast de bestaande particuliere lijnen Samarang—Vorstenlanden en Batavia—Buitenzorg, geraakte Java thans ook in het bezit van Staatsspoorwegen. Bij de wet van den 6den April 1875 (*Stbl.* n°. 61), werd eene som beschikbaar gesteld voor den aanleg der lijnen Soerabaya—Pasoeroean—Malang, bij die van den 6den Juni 1878 (*Stbl.* n°. 93) voor den aanleg der lijnen Madioen—Sidoardjo—Blitar en Buitenzorg—Tjitjalengka, terwijl bij de wet van den 25sten Mei 1880 (*Stbl.* n°. 96) werd beslist, dat de lijn Sidoardjo—Madioen, waarvan die naar Blitar een zijtak vormde, tot Soerakarta zou worden doorgetrokken. Zoo zou dus eene aaneengesloten verbinding van Pasoeroean tot Soerakarta verkregen worden. De lijn Soerabaya—Pasoeroean—Malang werd den 20sten Juli 1879 voor het publiek verkeer geopend. Daarbij kwam nu nog het lijntje Batavia—Tandjong Priok en in de buitenbezittingen dat van Kotta-Radja naar Oleh-leh. De onderzoekingen van Cluysenaer in Sumatra's Westkust leidden in dit tijdvak nog tot geen beslissend resultaat.

In 1875 kwam eene samensmelting tot stand van de diensten der posterijen en der telegraphie in Indië. Het verkeer met Europa werd verbeterd door het contract in October 1875 met de stoomvaartmaatschappij Nederland gesloten, waarbij deze zich tot een geregelden vierwekelijkschen dienst verbond. Het enkelvoudig briefport werd met deze gelegenheid tot 30 cts. en dat per mail volgens het Berner postverdrag tot 50 cts. teruggebracht. Bij contract van den 10den Januari 1877 werd de vierwekelijksche dienst in een driewekelijkschen veranderd. Met den 1sten Mei 1877 trad Nederlandsch-Indië toe tot de Algemeene Postvereeniging, waar-

door het port voor gefrankeerde brieven tot 25 cts. verminderde, terwijl dat per zeepost toen 20 cts. bedroeg. Bij een nieuw contract in Mei 1879 werd de driewekelijksche dienst eindelijk in een veertiendaagschen veranderd.

Voor het lager onderwijs werd op verschillende wijze zorg gedragen, vooral door de nieuwe regelingen van 1875 betreffende het onderwijzend personeel. In 1878 werd de oprichting bevolen van scholen voor zonen van hoofden en andere aanzienlijke inlanders. Den 1sten November 1875 werd te Soerabaya eene hoogere burgerschool met driejarigen cursus geopend, waaraan met den 1sten November 1877 eene burgeravondschool verbonden werd. Op denzelfden datum had de opening plaats van de hoogere burgerschool met driejarigen cursus te Samarang. Met den 1sten October 1879 werd de driejarige cursus der scholen te Soerabaya en Samarang in een vijfjarigen veranderd.

Bij Koninklijk Besluit van den 12den Mei 1878 werden eenige wijzigingen gebracht in de regelen van benoembaarheid van Indische ambtenaren en bepaald "dat door de regeering hier te lande geene andere rechtsgeleerden — onder genot van eene gratificatie voor uitrusting, vrijen overtocht en voorloopig traktement — worden uitgezonden ter benoeming bij den Indischen dienst, dan die aan het grootambtenaarsexamen voldaan hebben, doch dat de doctoren in de rechten, die niet het grootambtenaarsexamen, maar wel het bij art. 92, 2de lid der wet op het hooger onderwijs omschreven examen met goed gevolg hebben afgelegd, door den Gouverneur-Generaal bij de rechterlijke macht in Indië kunnen worden in dienst gesteld als het aantal der uitgezondenen onvoldoende is ter vervulling der vacatures". Tevens werd het grootambtenaarsexamen ook toegankelijk gemaakt voor hen, die met goed gevolg het candidaatsexamen aan eene Nederlandsche universiteit of het eindexamen van een gymnasium met zesjarigen cursus hadden afgelegd.

De krijgsverrichtingen bepaalden zich in dit tijdvak voornamelijk tot het eiland Sumatra. Op Celebes werd Kraeng Bonto-Bonto eindelijk tot onderwerping gebracht. Nadat reeds in Maart 1875 aan zijn bondgenoot, den Matoea van Tjamba Tjamba een ernstig verlies door eene onzer patrouilles was toegebracht, en Bonto-Bonto den 20sten Mei 1876 den hem gestelden termijn had laten verloopen, werd hij door onze patrouilles zoo krachtig nagezeten, dat hij naar Pare-Pare ontvluchtte. »Nadat twee zijner zonen gesneuveld waren, twee anderen zich hadden onderworpen, en hij zelf in Sidenreng en Wadjo geen steun meer vond, liet hij zich eindelijk in Juli 1878 overhalen zich over te geven." (*)

In Juli 1875 moest eene expeditie uit Amboina naar Ceram worden gezonden, waar de Berg-Alfoeren zich weer aan het koppensnellen hadden schuldig gemaakt. Verscheidene bergkampongs en negorijen werden vernield, waarop de rust terugkeerde.

Op Sumatra viel in dezen tijd vooral in het noordelijk gedeelte van onze gewesten Sumatra's Westkust en Sumatra's Oostkust te strijden, niet geheel zonder verband met den Atjeh-oorlog. Zoo deden Atjehsche voorvechters dienst onder de Bataks in Toba, waartegen wij in 1878 eene expeditie uitzonden. In Silindoeng, waaronder men de landschappen verstaat, die ten W. en ten Z. door de residentie Tapanoeli en ten N. en ten O. door de onafhankelijke Bataklanden begrensd worden, hadden de hoofden reeds in 1840 den eed van trouw aan ons gouvernement afgelegd. Doch later hadden wij onzen invloed daar geheel en al verloren. Het voortdringen van de zendelingen van het Rijnsche genootschap in deze streken schijnt de oorzaak te zijn geweest van de verwikkelingen, waarin wij in 1878 geraakten. Het hoofd der onafhankelijke Bataklanden aan het Tobameer, »de jeugdige priester-koning Singa Maharadja, zijn invloed bedreigd ziende, en wellicht opgestookt door dweepzieke hoofden en onder Atjehschen invloed handelende, besloot, door 40 Atjehsche voorvechters ondersteund, een inval in Silindoeng te doen en de zendelingen en de

(*) Vgl. Hooyer t. a. p. dl. I blz. 308.

Christenbevolking als slaven weg te voeren". De geruchten daarover in omloop, gaven aanleiding dat den 1sten Februari 1878 eene colonne onder kapitein Scheltens van Siboga oprukte met last de zendelingen en Christenen te beschermen en Singa Maharadja uit Silindoeng te verdrijven of gevangen te nemen. Met gelukkigen uitslag werd niettegenstaande vele bezwaren de tocht volbracht; de Bataks, die ons zelfs eene oorlogsverklaring hadden gezonden, werden teruggeslagen, en Silindoeng werd onderworpen. Toen ontving de commandant evenwel de geheime opdracht geheel Toba te onderwerpen en de vijandige hoofden gevangen te nemen.

Den 22sten April ontving de colonne versterking en tevens de opdracht •naar Bakhara op te rukken, deze en de tusschengelegen kampongs te verwoesten, Singa Maharadja zoo mogelijk gevangen te nemen, in het landschap Toba te blijven, totdat alle hoofden zich zouden onderworpen hebben, en daar de nadere beslissing der regeering af te wachten. Den 1sten Mei werd Bakhara aan het Tobameer bereikt, bestormd en verbrand, waarop tal van hoofden den eed van trouw aan het gouvernement aflegden.

Den 7den Mei werd verder gemarcheerd naar het vroeger bevriende Goergoer. •Te 1 uur des namiddags rukte de vermoeide colonne naar den 1000 à 1400 voet hoogen tegenoverliggenden dalwand op, waarlangs verzet te wachten was. Onder het vuur der vijanden kroop de vermoeide voorhoede onder Willemse tegen de steile helling op en kreeg gaandeweg eenige gewonden en het haar volgende detachement een doode, zonder dat men in de gelegenheid was, 's vijands vuur te beantwoorden. Ook stortte de luitenant Maurenbrecher en een inlandsch onderofficier, die met enkele manschappen de anderen voorgingen en het hoogst geklommen waren, gewond neder. Om zijne manschappen aan te moedigen, die van vermoeienis achter groote steenen neervielen, klom nu Willemse alleen tot op 50 meters van den rand der zeer steile helling naar boven, waar hij een half uur moest wachten, voordat hij 4 Europeesche manschappen van het detachement Van den Bergh bij zich had. Met dezen klom hij verder tot een terras van 10 vierkante meters, waar een der vijf geblesseerd

werd. De laatste 25 meter werden nu bestegen, en toen het viertal tegen 3 uur namiddags op den rand van het ravijn verscheen, werd het onder vuur genomen door eenige vijanden, die in een versterkte kampong waren gevlucht, terwijl ongeveer 300 anderen in de richting van Lintang ni Hoeta aftrokken.

Dit vuren eindigde spoedig, toen meer soldaten boven kwamen, en de kampongs werden verder zonder tegenstand bezet. De strijd, waarin Singa Maharadja voor eenige oogenblikken het bevel gevoerd had, kostte ons echter 2 dooden en 10 gekwetsten, onder welke laatsten de genoemde officier en de beide opnemers".

Ook de andere sterkten der vijanden, als Lintang ni Hoeta, Baligé en Tamboenan werden genomen, en zoo keerde de colonne den 14den Mei naar Bahal Batoe terug, «daar door alle kampongs, over de streek tusschen Silindoeng en de zuidzijde van het Tobameer verspreid, nu goed- of kwaadschiks voldaan zou worden aan de eischen van het gouvernement, d. w. z. erkenning zijner souvereiniteit, betaling der boeten en afschaffing der slavernij en van het menscheneten. Sipoholon werd de vaste standplaats van een controleur, en kreeg een bezetting van 2 officieren en 73 minderen met een officier van gezondheid en hospitaal-personeel. De overige troepen werden voornamelijk wegens gebrek aan plaatsruimte, zoo spoedig mogelijk naar Siboga en verder naar Padang gezonden, zonder dat de machtiging hiertoe werd afgewacht".

In de jaren 1879 en 1880 moesten van uit Siboga expedities naar de Bataksche landschappen Nai Pos Pos en Pak Pak gezonden worden, waar een drietal kampongs weigerden voldoening te geven wegens rooverijen op gouvernementsgebied gepleegd.

Ook aan Sumatra's Oostkust hadden nieuwe woelingen en verwikkelingen plaats. In September 1875 deed de onafhankelijke radja van Kota Intan een inval in de Taboengs, die aan den sultan van Siak behoorden, en vermeesterde Kesikan. Nadat reeds den 6den December Kesikan hernomen was, werd in Januari 1876 eene afdeeling gezonden, om in verband met den sultan van Siak en diens troepenmacht Kota Intan te tuchtigen, welke expeditie haar doel ten volle bereikte, zoodat in September 1876 de voort-

vluchtige hoofden hunne opwachting kwamen maken bij den resident en afstand deden van hunne aanspraken op het betwiste gedeelte van Siaks grondgebied.

Herhaalde rustverstoringen en invallen in onze ondernemingen in Langkat leidden tot eene expeditie in 1877, waarvan het gevolg was, dat ook de Atjehsche staatjes Langsar en Modjopahit, en het geheele Temijang-gebied onder onze souvereiniteit kwamen.

Ten slotte keeren wij terug tot de gebeurtenissen in Atjeh.

Den 8sten November 1875 kwam generaal Pel weer te Atjeh aan. Gedurende zijne afwezigheid was de kolonel der infanterie G. B. T. Wiggers van Kerchem tot zijn tijdelijken plaatsvervanger aangewezen. Ook onder diens bestuur was de kleine oorlog met groote hardnekkigheid voortgezet. Van eenige zucht tot toenadering van de zijde der Atjehsche bevolking was niets gebleken; integendeel troffen onze patrouilles overal een waakzamen vijand aan, die de eenigszins blootgestelde posten dagelijks beschoot en onze transporten en corveeën aanrandde; een vijand, die wel verre van aan onderwerping te denken, steeds stoutmoediger werd. In de verloopen vijf maanden was het overtuigend gebleken, dat in den toestand, waarin wij nu eenmaal in Atjeh verkeerden, stilstand achteruitgang was. Zoodra eene voldoende krijgsmacht beschikbaar zou zijn, zou men derhalve weder tot offensieve operatiën moeten overgaan".

Ook generaal Pel had ingezien, dat de tot nu toe gevolgde weg niet tot het gewenschte doel zou voeren. De bezetting van al die posten en de zuiver defensieve handhaving der hoofdstelling, eischten voortdurend offers, welke de krachten van ons Indisch leger te boven gingen. Men mocht zich niet langer beperken tot het plan van Van Swieten, maar moest verder gaan, den vijand op zijn eigen terrein aanvallen en hem de middelen tot den verderen strijd ontnemen. In een uitvoerig schrijven van den 30sten April 1875 aan den Gouverneur-Generaal had Pel zijne

inzichten dienaangaande ontvouwd en gedurende zijn verblijf op Java gelukte het hem de regeering voor zijne plannen te winnen.

„De taak, hem door Van Swieten opgedragen, schrijft Pel, is thans geheel volvoerd. De hoofdstelling is volkomen beveiligd en de gemeenschap met zee verzekerd.

Dit alles is verkregen, als het ware voet voor voet, na tien maanden inspanning en ten koste van veel bloed. Maar ook den vijand heeft het verdedigen van dat terrein zware offers gekost.

Het valt niet te ontkennen, dat hij gestreden heeft met bewonderenswaardige hardnekkigheid, en bij zijne verdediging een tact, energie en werkzaamheid heeft aan den dag gelegd, die men tevergeefs in zulk een mate bij eenig ander volk in den Indischen archipel zou zoeken. Overal hield hij stand, zoo dicht mogelijk in onze nabijheid, en, werd hij genoodzaakt door de kracht onzer wapenen zijne linie van versterkingen te verlaten, onmiddellijk werd door hem eene tweede aangelegd, teneinde die op dezelfde wijze te verdedigen. Evenwel, wij vorderden steeds en de vijand moest altijd zwichten, werd telkens teruggedrongen.”

Toch hebben al die overwinningen nog weinig politieke resultaten gegeven, zelfs niet de inneming van Longbatta, hoeveel indruk die ook onder de Atjehers gemaakt heeft. Wel is de bevolking hier en daar tot vrede genegen, maar de oorlogspartij heeft nog te veel invloed, dan dat men zich openlijk zou durven verklaren.

„De oorlogspartij bestaat voor het grootste deel uit personen, die ver genoeg van het oorlogsterrein afwonen, om vooreerst niet bevreesd te zijn, dat hunne vrouwen, kinderen en eigendommen zullen worden aangerand, menschen uit de Sagi XXII, Kerkoen, Silang in de Sagi XXVI, en verder uit personen uit alle streken, ook uit de onderhoorige staten, die aan den oorlog deelnemen uit godsdienstijver, of uit zucht tot oorlogen, of wel omdat zij reden hebben zich in hun eigen haardsteden minder veilig te achten. In het algemeen dus uit het fanatiekste, dapperste, slechtste, maar meest energieke deel der natie.

Die partij vormt, gelijk een leger, een vrij aaneengesloten

geheel, dat aangevoerd wordt door invloedrijke hoofden, als Panglima Polim, Imam Longbatta, Toekoe Rajoet Lamkapang en anderen, die dezelfde motieven voor hunne handelingen hebben als boven voor hunne minderen zijn opgegeven, en waarbij zich uit den aard der zaak hebben aangesloten de familieleden van de vroegere sultans, de Toewankoe's Haschim, Hoesin, Abdoel Madjid en anderen, die terecht inzien, dat zij van eene vreemde overheersching niets meer te verwachten hebben."

Het is mogelijk, dat bij rustig afwachten de onderwerping volgt; maar hij meent toch ernstig te moeten waarschuwen tegen te lang wachten, eensdeels omdat onze verhouding tot de onderhoorigheden er niet door wordt bevorderd, anderdeels omdat de krachtsinspanning, mocht die noodig blijken, grooter zal moeten zijn naarmate den vijand langer gelegenheid wordt gegeven, zich moreel en materieel te versterken.

Volgt in den loop van het jaar de onderwerping der benedenlanden niet, dan moet een andere weg worden ingeslagen. Dan, vermeen ik, dat wij ons meester moeten maken van de kuststreek, van af Kroëng Raja tot aan Kroëng Raba en van de VI Moekims. Door het bezetten van die kuststreek, inzonderheid van de vijf toegangen tot zee, de kwala's Loë, Gighen, Atjeh, Tjangkoel en Pantjoer, wordt Atjeh-proper geheel van zee afgescheiden en dus uit een handelsoogpunt toch afhankelijk van ons.

Ook met die wijs van handelen verliest het Atjehsche volk buitenaf zijne beteekenis, het wordt gereduceerd tot eene verzameling van binnenlandsche negorijen, die, wanneer zij door ons niet verder worden bedreigd, na misschien eenige vergeefsche pogingen om ons te verdrijven zich wel zullen moeten schikken in het onvermijdelijke en, afgaande op hetgeen wij van het volkskarakter weten, hoogstwaarschijnlijk na een meer of minder tijdsverloop weder gewapend tegen elkander zullen overstaan."

Is eenmaal de onderwerping verkregen, dan geeft hij de voorkeur aan de invoering van een indirect beheer boven het rechtstreeks brengen onder ons bestuur, n.l. wat betreft de landen, die zich zullen onderwerpen buiten de bovengenoemde lijn.

„Het overige, ons eigenlijk domein, kan en behoort in den meest uitgestrekten zin onder ons direct bestuur te komen. Het is ontegenzeggelijk een terrein, dat voor groote en snelle ontwikkeling vatbaar is. Vooral na de doorgraving van het kanaal van Suez is Atjeh door zijne ligging een hoogst belangrijk punt geworden op de handelslijn tusschen Europa, Indië en China, terwijl het bovendien een centraal punt kan worden voor den geheelen handel van de onderhoorige staatjes, inzonderheid op de west- en noordkust.

Het komt er slechts op aan, door doelmatige middelen den handel naar onze nieuwe vestiging te trekken.

Veel zal daarvoor moeten worden overgelaten aan het initiatief van particulieren, maar de eerste stappen daarvan moeten uitgaan van het gouvernement.

Wij zijn reeds begonnen met kustverlichting; wij moeten op dien weg voortgaan door het aanleggen van eene ruime, veilige haven met goede landhoofden, dokken en steenkolendepots, en door de zorg voor eene goede rechtsbedeeling. Met die maatregelen moet niet worden gewacht tot de nood dringt; zij moeten voorafgaan, zij het dan ook dat de kosten aanvankelijk onvoldoende vergoed worden.

Wil men van die zoo uitmuntende gelegenheid en zoo duurgekochte nederzetting een punt van beteekenis maken voor den wereldhandel, dan moeten wij niet kleingeestig opzien tegen dergelijke uitgaven, die, hoe belangrijk op zich zelven, niet in vergelijking komen kunnen met hetgeen Atjeh ons nu reeds kost.

Het is de kroon op het werk; het is de eenige wijze om onze vestiging nuttig en productief te maken, en het is ook alleszins in ons politiek belang om aan de wereld, die het oog op onze handelwijze met Atjeh gevestigd houdt, te toonen, dat wij dat punt waard zijn, en te bewijzen, dat bij slot van rekening onze oorlog met Atjeh nuttig was voor het algemeen belang."

Hij resumeert aldus zijne zienswijze:

„Consolidatie van onze actueele positie in Atjeh; voortzetting der vijandelijkheden, zoo spoedig als onze strijdkrachten

ons daartoe in staat stellen, met het doel den vijand geheel van zee af te scheiden en het nabij onze etablissementen gelegen terrein zoover van vijanden te zuiveren, dat onze positie afdoende beveiligd is; invoering van ons direct bestuur op het door ons bezet terrein, met eerbiediging zooveel mogelijk van de huishoudelijke rechten en instellingen der daarop gevestigde inheemsche bevolking, maar vermijding zooveel doenlijk van het brengen onder ons direct bestuur van die streken, die mochten blijken eventueel tot onderwerping geneigd te zijn".

De regeering vereenigde zich met deze zienswijze en machtigde in de instructie van den 10den November 1875 generaal Pel in den aangegeven geest te handelen, en achtereenvolgens eerst het gebied der VI, IV en IX Moekims en daarna dat aan de oostzijde te onderwerpen tot Kroëng Raja.

Den 26sten December 1875, toen de weersgesteldheid gunstiger was geworden, achtte generaal Pel den tijd gekomen tot den aanvang der operaties. De krijgsmacht was intusschen versterkt met een bataljon barissan en het achtste bataljon, waarbij nog in Januari het rechterhalf twaalfde en dertiende bataljon kwamen. Den 26sten December des morgens te vijf uur verlieten de drie colonnes der expeditie onze hoofdstelling ter verovering van het gebied der VI Moekims ten Z. W. van Kota Radja en het jaar was nog niet ten einde, of hare operatiën waren met schitterenden uitslag bekroond. Achtereenvolgens werden 's vijands versterkingen te Mibouw, Ketapan Doewa en Djempit genomen en Pakan Badak bezet. «In zes dagen tijds was de sterke vijandelijke linie tegenover onze posten ten zuiden van Kota Radja doorgebroken, omgetrokken en door den vijand verlaten. Wij waren geheel meester van de VI Moekims en, door het bezetten van Pakan Badak, in het bezit van een gewichtig punt, dat als basis moest strekken voor de operatiën tegen de IV Moekims." Den 31sten December had men de laatste plaats bereikt, die eene belangrijke marktplaats was. «Alles getuigde te Pakan Badak van welvaart en van veel vertier. Op den vrij grooten passar

stonden in evenwijdige richting twee planken gebouwen, elk omstreeks 35 meter lang, op palen, één meter boven den grond verheven. Beide hadden eene doorloopende voorgalerij en waren inwendig in vertrekken van 5 à 6 meter in het vierkant verdeeld; in nagenoeg al deze kamers, gewoonlijk tot verblijf der handelaren dienende, vond men ledige kasten en kisten van Europeesch maaksel, stevig en met uitmuntende sluitingen voorzien. Behalve deze twee gebouwen waren er nog tal van andere, min of meer hecht, alle blijkbaar voor den handel ingericht; huisraad, vooral potten, pannen en borden, vond men er in groote hoeveelheid".

Van hieruit zouden dan de operatiën in de IV Moekims plaats hebben. Daar de voornaamste verdedigers der VI Moekims derwaarts gevlucht waren, zooals Toekoe Nanta en Toekoe Tjihik Lamnga, kon men een krachtigen tegenstand verwachten, al was dan ook het hoofd der IV Moekims, Toekoe Lampassej, op onze hand en al hadden onze laatste overwinningen zooveel indruk gemaakt, dat op een onzer verkenningstochten het hoofd van Lampagger zijne onderwerping aanbood. Ook degenen, die de onderwerping noodzakelijk achtten, meenden toch dat men het aan de eer verschuldigd was, niet zonder strijd te bukken.

Er waren drie toegangswegen, alle bergpassen, naar de IV Moekims, n.l. de pas van Blang Kala, de kloof van Glitaroem en de pas van Beradin. De eerste weg werd gekozen en den 15den Januari de tocht aangevangen, niet zonder vele bezwaren: de colonne had den 16den Januari slechts een weg van 1800 meters afgelegd; doch wegens de groote hellingen — soms tot 23° — en de geringe breedte van het voetpad was het onmogelijk geweest, de vuurmonden door paarden te doen trekken, en reeds aan den voet van het gebergte had men dus het materieel uit elkander moeten nemen; de samenstellende deelen moesten geheel door koelies gedragen worden. Het voetpad, aan de eene zijde begrensd door een diep ravijn met steile wanden, was zoo smal, dat vier paarden met munitiekistjes beladen, daarin stortten en

het groote inspanning kostte van de artilleristen en de mineurs om deze dieren weder uit het ravijn te halen."

Den volgenden dag werden de bezwaren nog grooter, omdat het pad nog steiler werd en men op vijandelijken tegenstand stootte. Drie versterkingen werden evenwel stormenderhand genomen en des namiddags te halfvijf daalden de troepen in de vlakte der IV Moekims af; de bevolking gaf thans haar tegenstand op en den 18den Januari werd Kroëng Raba bereikt. Den 25sten Januari kwamen de troepen te Pakan Badak terug en zoo was dus binnen eene maand het gebied der VI en IV Moekims onderworpen. Nu bleef nog alleen het gebied der IX Moekims over, en de geheele Sagi der XXV Moekims was in onze macht. In tien dagen, van 28 Januari tot 7 Februari, was die taak volbracht. Boekit Daroe, Boekit Teroen, de missigit van Oleh Soesoe, Toeram, Atoeh, de missigit van Biloel, Lamrong, Pagger Ajer werden alle achtereenvolgens met meer of minder tegenstand genomen. Het eerste deel van Pels programma was volvoerd. Nu bleef nog over de onderwerping van een gedeelte der XXVI Moekims en de bezetting van Kroëng Raja.

Ook de veldtocht in de XXVI Moekims bestond uit eene reeks van overwinningen, vernietigend voor 's vijands macht. Tjapoetoe, Oleh Karang, Lamjong Tonga waren de eerste étapes op dezen veldtocht. Het was evenwel generaal Pel niet gegeven hem ten einde te brengen. In de kampong Tonga, waar hij zijn hoofdkwartier had, overleed hij plotseling aan een slagaderbreuk in den avond van den 24sten Februari 1876: een groot verlies voor het Nederlandsch-Indische leger en de Nederlandsche belangen in Atjeh. Het opperbevel ging tijdelijk aan den luitenant-kolonel F. T. Engel over en de begonnen operatiën werden door de troepen volgens Pels plan voortgezet. Over Silang en Tjadé werd Kwala Gighen bereikt en daar en te Kota Pohama werden versterkingen aangelegd. Daarmede was het grootste gedeelte van Pels plan uitgevoerd. Voor het verder doortrekken tot Kroëng Raja ontbraken op het oogenblik de noodige middelen. De troepen waren over het algemeen afgemat; in de hospitalen waren niet minder dan 1200

man opgenomen. Van 1 Januari tot 10 Maart waren 1893 man geëvacueerd en in het hospitaal te Kota Radja alleen 503 man overleden. Zonder het aantal zieken mede te rekenen, dat bij de ageerende colonnes voorkwam, waren er verder dagelijks 300 à 400 man door lichte ongesteldheid aan den dienst onttrokken. De weersgesteldheid was door aanhoudende regens zeer ongunstig geworden. Alles te zamen genomen, kon voorloopig niet aan verdere offensieve operatiën worden gedacht.

Intusschen was tot Pels opvolger benoemd de generaal-majoor G. B. T. Wiggers van Kerchem, die den 10den Maart te Atjeh aankwam.

Onder de zooeven beschreven operatiën zat ook de vijand niet stil. Voortdurend werden onze liniën bestookt, en van elke zwakke plaats, van elke onvoorzichtigheid werd gebruik gemaakt, om ons zooveel mogelijk afbreuk te doen. Vooral de nieuwe zuid-oosterlinie werd telkens aangevallen en de gemeenschap tusschen onze posten Pagger Ajer, Atoeh, Biloel en Boekit Daroe had veel te lijden. Een treurig ongeluk trof onze troepen den 13den Februari 1876.

De kapitein J. M. E. van Swieten marcheerde dien dag, met 2 officieren, 47 gewapende en 13 ongewapende manschappen van Kota Radja naar Atoeh; de laatsten waren herstelde zieken van het linkerhalf 6de bataljon, die naar hun korps terugkeerden, de gewapenden dienden tot aanvulling van dit bataljon. Deze soldaten, waarvan de Europeanen — 28 in getal — bijna allen nieuwelingen waren, werden niet door onderofficieren of korporaals begeleid, en er was dus weinig verband in den troep.

Zonder een vijand ontmoet te hebben, kwam het detachement te Pagger Ajer Missigit aan; doch toen het dezen post over een afstand van 1200 à 1500 passen voorbijgetrokken was, werd het door overmacht aangevallen. Ware de kapitein Van Swieten beter bekend geweest met den nog te doorloopen afstand — ruim een uur gaans —, dan zou hij ongetwijfeld naar evengenoemden post

zijn teruggetrokken; doch blijkbaar was hij in de veronderstelling, dat Atoeh spoedig zou kunnen worden bereikt en hij wilde dus, den vijand door salvo's van zich afhoudende, den marsch zoo snel mogelijk voortzetten. Hierdoor raakte weldra de troep geheel uit elkander; en toen eindelijk, op de sawahvlakte tusschen Noord-Atoeh, Tjot Behel en Kajoe-leh, omstreeks 1600 pas ten zuiden van Lamsajoen, de naar gissing 300 man sterke vijand tot een klewangaanval overging, ontstond er eene paniek onder de manschappen; ieder hunner zocht een goed heenkomen, doch de meesten werden afgemaakt en het mocht slechts aan 13 man met den 1sten luitenant J. Bosman gelukken, al vluchtende onzen post Atoeh te bereiken. Laatstgenoemd officier overleed des nachts aan de cholera.

Zoodra de vluchtelingen te Atoeh aankwamen en daar het voorgevallene berichtten, zond de commandant van dezen post onverwijld een detachement van 50 man op kondschap en zoo mogelijk nog ter ondersteuning uit. Door een overmachtigen vijand tegengehouden, kon dit zich geen doortocht banen en alleen den stervenden 2den luitenant L. F. Bauduin en een zwaarverminkten inlandschen soldaat medevoeren. Nu werd nog eene tweede patrouille van gelijke sterkte uitgezonden; aan deze gelukte het de kampplaats te bereiken, vanwaar zij de lijken van den kapitein Van Swieten en 17 minderen naar Atoeh overbracht."

Wel werd onmiddellijk door generaal Pel eene colonne afgezonden om wraak te nemen voor het gebeurde, maar de aanvallen bleven zich herhalen en nogmaals werd de gemeenschap verbroken, tot het den 7den Maart na een hardnekkig gevecht gelukte, zich meester te maken van den kampong Lambaroe. Door herhaalde patrouilleeringen en oprichting van nieuwe versterkingen werd eindelijk de gemeenschap meer blijvend verzekerd.

Generaal Wiggers van Kerchem stelde zich in den eersten tijd van zijn bestuur voornamelijk ten doel onze verschillende liniën beter te bevestigen en de defensieve kracht te verhoogen tegen de verschillende aanvallen, die nog voortdurend bleven plaats hebben, vooral in de omstreek van Atoeh. Tot dat doel

werd hem op zijn verlangen een hoofdofficier ter beschikking gesteld, «aan wien hij het bevel over een deel der thans in zeer ruimen kring verspreide bezettingen zou kunnen toevertrouwen, daar vooral in het zuidoosten 's vijands onverschrokkenheid dagelijks nieuwe regelingen vereischte". Den 1sten April trad dientengevolge als commandant der zuidoosterlinie op de kolonel der infanterie K. van der Heyden, wien werd opgedragen «het terrein nabij de linie zooveel mogelijk van vijanden te zuiveren, het onderlinge verband der posten behoorlijk te regelen en deze zoowel met elkander als met de hoofdstelling door goede wegen te verbinden".

Iets vroeger, in de maand Maart, was aan 's vijands zijde een ander beroemd man op het tooneel van den oorlog verschenen, n.l. Habib Abdoerrahman, eigenlijk Sajjid — d. i. nakomeling van den profeet — Abdoerrahman Zair. Deze bekwame en eerzuchtige Arabier was eerst nog onder het sultanaat in Atjeh opgetreden als streng Moslimsch wetgeleerde. Door zijne geleerdheid, bekwaamheid en afkomst wist hij daar een zeer grooten invloed te verkrijgen en was zelfs eerste rijksbestuurder geworden. Bij het begin van den oorlog was hij afwezig op eene zending naar Constantinopel om de hulp van den sultan in te roepen. Daarop was hij naar Penang teruggekeerd; vandaar had hij te gelijk de oorlogspartij aangemoedigd, maar tevens onderhandelingen met onze regeering aangeknoopt en tegen eene belooning zijne diensten in den oorlog aangeboden. Daar deze aanbiedingen telkens, omdat men hem wantrouwde, waren afgewezen, had hij besloten, aan het hoofd onzer tegenstanders in Atjeh op te treden. «Van Poeloe Penang ging hij, als matroos volkomen vermomd, scheep op een schoener, die hem naar Edi Tjoet overbracht, vanwaar hij over land Groot-Atjeh bereikte. Onderweg zamelde hij gelden in voor den oorlog, terwijl hem uit de verschillende kuststaten een aantal strijders volgden. Later kreeg hij gaandeweg een belangrijken invloed op den gang van zaken." *)

*) Snouck Hurgronje t. a. p. dl. I blz. 162 vlg.

Wij zullen niet langer verwijlen bij al de voorvallen van den kleinen oorlog in Atjeh, die trouwens veel overeenkomst met elkander hadden. De belangrijkste krijgsverrichtingen waren die in de maand Mei.

De aanhoudende strooptochten des vijands op het door ons bezette terrein ten zuiden der Atjehrivier, hadden den bevelhebber reeds sinds geruimen tijd het plan doen opvatten om met eene betrekkelijk groote macht de IX Moekims te doorkruisen, teneinde den vijand vandaar te verdrijven en zijne schuilplaatsen te vernielen. Van die gelegenheid zou dan tevens worden gebruik gemaakt om een militairen post te vestigen aan den voet van het gebergte, ten zuiden van onzen post Biloel, ter afsluiting van een veel gebruikt pad, dat uit de XXII naar de XXV Moekims voerde. De bevelhebber hoopte op die wijze de invallen der oorlogzuchtige bevolking uit eerstgenoemde Sagi in ons gebied te bemoeilijken en daarmede het teruggekeerde gedeelte der bevolking van de IX Moekims eenigszins te kunnen beschermen.

De operatiën hadden het gewenschte succes. Evenzoo die in de maand Juli in de IV en VI Moekims en het daaraan grenzend gebergte ondernomen met het doel, den vijand vandaar te verdrijven, zijne woningen en voorraadschuren te vernielen, en tevens een post te vestigen te Kroëng Raba, ter betere bescherming van de bevolking der IV Moekims.

Toch was elk succes slechts van tijdelijken aard. Telkens weer opnieuw trad de vijand aanvallend op. Herhaaldelijk werden patrouilles en transporten, vaak niet zonder succes, overvallen en er was nagenoeg geen post, waar men geen vijanden zag ronddwalen of niet nu en dan beschoten werd. De komst van Habib Abdoerrahman scheen nieuw leven aan den oorlog gegeven te hebben. Aan de andere zijde liet de geoefendheid en vuurvastheid onzer krijgsmacht in die dagen veel te wenschen. De Atjeh-oorlog, die nu reeds bijna drie jaren duurde, had het Indische leger voor een goed deel van zijn geschikt kader en van zijne beste soldaten beroofd; tot aanvulling der verliezen waren de eischen voor de verschillende graden lager gesteld geworden, en de geschiktheid

der aldus verkregen onderofficieren en korporaals als patrouille-aanvoerders liet dientengevolge meermalen te wenschen over. In de behoefte aan soldaten op het oorlogstooneel moest voorzien worden door nieuwaangeworvenen; onder de Europeanen bevonden zich vele vreemdelingen, die, in algemeenen zin gesproken — de Duitschers uitgezonderd —, grootendeels van een vrij slecht gehalte waren, en allen, zoowel Europeanen als inlanders, waren nauwelijks afgeëxerceerd, wanneer zij reeds aan den strijd moesten deelnemen. Onze manschappen waren destijds dan ook ongeschikt te achten voor het met succes voeren van den kleinen oorlog".

In de maand September, na de ontvangst van nieuwe versterkingen, begonnen onze troepen weer meer aanvallend op te treden. Het doel der operatiën was, onze noordoosterlinie, die voortdurend door 's vijands aanvallen werd bedreigd, beter te bevestigen, en door de inbezitneming der lagune Kroëng Tjoet eene betere grenslijn te verkrijgen, die de uiterste posten in eene bijna rechte lijn verbond. Door operatiën in de zuidoosterlinie werd 's vijands aandacht afgeleid en den 4den September werden de krijgsverrichtingen in de XXVI Moekims aangevangen. Evenals onze meeste offensieve ondernemingen, werd ook deze met voortdurend succes bekroond. Gestreden werd vooral bij de kampong Poeklat, de bentings aan de Kroëng Tjoet, Lamara en Meroe. Met het begin van October verhinderde evenwel de weersgesteldheid verdere operatiën en den 4den October keerden de troepen weer naar Kota-Radja terug. Het doel der expeditie was bereikt, hoewel nog geen gevolg had kunnen gegeven worden aan generaal Pels plan om de geheele kuststreek tot Kroëng Raja te bezetten.

Een verschil van meening over de te volgen staatkunde tegenover de onderhoorigheden leidde tot de aftreding van Wiggers van Kerchem en zijne vervanging door den generaal-majoor A. J. E. Diemont, die den 6den November 1876 het bevel van zijn voorganger overnam.

De blokkade begon in verscheidene onderhoorigheden onaangenaam gevoeld te worden, daar zij de bronnen van de welvaart geheel verstopte en tot vermindering der inkomsten leidde. Om deze reden besloot ook de vorst van Gighen, die te Atjeh mede tegen ons gestreden had, maar na de overwinningen van Pel de hoop op onze verdrijving ging opgeven, over zijne onderwerping te onderhandelen. Den 29sten Februari teekende hij de akte van onderwerping en heesch de Nederlandsche vlag. Nu werd besloten, teneinde ons gezag aan de noordkust beter te kunnen doen gelden, te Pedir eene versterking op te richten en daar een ambtenaar te plaatsen onder bescherming van eene voldoende militaire macht. Bij de oprichting van deze ondervond men evenwel allerlei tegenstand en moeilijkheden van de bevolking, onder welke vooral een zelfstandig hoofd in Pedir, Toekoe di Tiroe, ons zeer vijandig bleek. Na de aankomst van militaire versterkingen evenwel in Juni week het verzet en op het einde dier maand was de post in voldoenden staat gebracht. Later bleek hij evenwel minder gunstig gelegen te zijn voor het toezicht op den handel, daar voortdurend groote hoeveelheden rijst werden ingevoerd, die hun weg schenen te vinden naar den vijand. Dat de onderwerping meer in het belang van den handel geschiedde dan uit werkelijk gemeende begeerte om zich onder ons gezag te stellen, bleek in hetzelfde jaar nog in Gighen, welks vorst zich zelf naar de XXII Moekims begaf, om daar tegen ons te strijden. Daarom werd den 19den Augustus het tractaat van vriendschap met den vorst door ons opgezegd, de Nederlandsche vlag weggehaald en het land opnieuw voor den handel gesloten.

De regeering wenschte in dien tijd ook krachtig op te treden tegen twee staten aan de oostkust, die nog steeds vijandig waren gebleven, n.l. Simpang Olim en Tandjong Semantoh. Nu bood zich eene gunstige gelegenheid aan om aan die staten afbreuk te doen, omdat een ander vorst in die streek, Toekoe Moeda Angkasa, door deze beiden uit zijn gebied, Merbau, verdreven was, en niets liever wenschte dan wraak te nemen en met onze hulp het verlorene te herwinnen. De regeering meende, dat hij

krachtig ondersteund moest worden en gaf aan den bevelhebber te Atjeh te kennen, »dat de regeering evenmin wenschte, dat Toekoe Moeda Angkasa verslagen werd, als dat hij zonder onzen bijstand overwon; zoo eenigszins mogelijk, moesten derhalve troepen naar de Arakoendoer-rivier gezonden worden".

De bevelhebber was evenwel weinig genegen, de troepenmacht te Atjeh verder te verminderen, en bij eene nieuwe aanvraag, in November, om 350 à 400 man, maakte hij bezwaar aan die aanvraag gevolg te geven, »zoowel met het oog op de volslagen onbruikbaarheid der hulptroepen, als op den naderenden goeden moesson, die in Groot-Atjeh weldra de voortzetting der operatiën mogelijk zou maken. Bovendien, meende hij, waren de gevolgen van het agressief optreden tegen Simpang Olim niet te berekenen en verdiende het de voorkeur, al onze beschikbare krachten voorloopig nog tegen Groot-Atjeh aan te wenden". Dit verschil van meening leidde, gelijk gezegd is, tot zijne aftreding. Zijn opvolger, generaal Diemont, vatte onmiddellijk de expeditie tegen Simpang Olim met kracht aan en zond den 7den November de noodige manschappen om gezamenlijk met de marine, die reeds een werkdadig aandeel aan de verrichtingen genomen had, de beide vijandelijke staten te veroveren.

Als gewoonlijk drongen onze troepen, niettegenstaande alle belemmeringen, overwinnend voorwaarts, slechts weinig werkelijke diensten ontvangend van de inlandsche hulptroepen, en bereikten den 14den November de hoofdplaats van Tandjong Semantoh, beschermd door de onneembaar geachte heuvelbenting. Terwijl de gedei of hoofdplaats door de onzen bestormd werd, had de luitenant-adjudant A. G. Popelier last ontvangen met eene sectie die benting te naderen.

»Langs de zuidoostelijke helling van den heuvel naar boven klimmende, werd deze officier weldra nog slechts door zes Amboneesche soldaten gevolgd, die, zonder hunne door de steile hellingen en het lichte struikgewas achterblijvende kameraden in te wachten en zonder een schot te lossen, vooruitgingen.

Twee hunner, het dichtst langs den rand der steile afgraving

voortklauterende, kwamen, zonder door den vijand opgemerkt te zijn, voor de steenen borstwering, vanwaar nog steeds met kanonnen, lilla's en geweren op de bij de gedei strijdende troepen geschoten werd; nagenoeg gelijktijdig was de luitenant Popelier met de vier andere Amboneezen, eveneens onopgemerkt, aan den voet van het aan die borstwering grenzend zuidoosterbastion gekomen. In dit bastion was juist een vijand op het punt, een met kartetsen geladen stuk te ontsteken.

Het geringe getal zijner manschappen niet achtend, doch overtuigd, dat snel en stoutmoedig handelen het beste middel tot overwinning was, aarzelde genoemde officier geen oogenblik om naar binnen te springen, zoodat hij vlak naast den Atjehschen kanonnier kwam te staan. Deze uitte een kreet van schrik, deinsde verbaasd achteruit en wierp zijne lont weg. Intusschen waren ook de zes manschappen over de borstwering gesprongen, zoodat den vijand geen tijd gelaten werd, om van zijne verrassing over hunne onverwachte verschijning te bekomen. Een drietal met lans en klewang gewapenden, waarschijnlijk de aanvoerders, kwamen uit het binnen de versterking gelegen huis te voorschijn, en deden eene poging om de nog verbijsterd achter de borstwering staande vijanden te verzamelen en op het zevental in te dringen; maar het dadelijk geopend snelvuur dreef allen weldra op de vlucht langs een voetpad in noordwestelijke richting en de onneembaar geachte benting van Toekoe Paja was alzoo, zonder verlies aan onze zijde, in onze handen gevallen. Eene door hare ligging sterke, goed bewapende en door 80 Atjehers verdedigde stelling was veroverd door 1 officier en 6 man; ontegenzeggelijk een schitterend wapenfeit!"

De verovering van de heuvelbenting maakte zulk een indruk, dat weldra het geheele gebied van den vijand gezuiverd was en ook de radja van Simpang Olim zijne onderwerping liet aanbieden. Daarop werd hem de eisch gesteld, dat onze troepen in de gedei van Simpang Olim zouden worden toegelaten, dat daar of in de nabijheid een post zou worden opgericht, en dat de vorst zich persoonlijk naar Kota Radja zou begeven om zijne onderwerping

aan te bieden. Deze eischen werden aangenomen, waarop de troepen, door eene nieuwe bezending uit Java versterkt, zich over zee naar de monding der Simpang-Olimrivier begaven, om die tot de hoofdplaats op te varen. De stipte uitvoering der beloften van den radja liet evenwel te wenschen. Voortdurend werden ons bezwaren in den weg gelegd en redenen tot uitstel gezocht. Eindelijk, den 25sten November, bereikten de onzen de gedei, waar evenwel de radja afwezig was. Terwijl daar eene versterking werd opgericht, werd aan den radja, die telkens bezwaren maakte om naar Kota Radja te gaan, een laatste bedenktijd geschonken. Eindelijk, toen hij zich steeds aan zijne verplichting bleef onttrekken, werd den 10den December een ultimatum aan hem uitgevaardigd, waarin hem de keus werd gelaten om binnen vier en twintig uur naar Atjeh te gaan, of van zijn gezag vervallen verklaard te worden. Toen nu den 12den December de hoofden ons kwamen mededeelen, dat de radja naar het binnenland gevlucht was, werd bij proclamatie bekendgemaakt, dat de radja van zijn gezag vervallen was, en hij en zijn geslacht voor eeuwig van het bestuur over Simpang Olim uitgesloten zouden zijn. Dat hij ons vijandig gezind was gebleven, bleek daaruit, dat den 11den December onze bondgenoot Toekoe Moeda Angkasa door een zijner handlangers verraderlijk vermoord werd en hij den 13den December des avonds zijne aanhangers en bondgenooten had genoodigd op een feest te Teping Sirin, teneinde plannen te beramen tot een aanval op onze stellingen.

Voordat onze troepen terugkeerden, werden nu eerst de zaken geregeld. De zoon van Toekoe Moeda Angkasa werd benoemd tot radja van Merbau en Tandjong Semantoh, en door de hoofden werd een nieuwe vorst van Simpang Olim verkozen, die den 5den Februari plechtig de hem door het gouvernement gestelde voorwaarden bezwoer, waarop hem de Nederlandsche vlag werd uitgereikt. In verschillende plaatsen werd verder bezetting gelegd en daarop keerden de overige troepen onder majoor Burgers den 17den Januari naar Atjeh terug. De onderwerping van Simpang

Olim maakte allerwegen grooten indruk en bevestigde ons gezag ook in de andere Onderhoorigheden.

Zoo eindigde dan het jaar 1876 in het algemeen gunstig voor ons, hoewel nog niet uitgewischt was een échec, dat onze troepen in de noordoosterlinie geleden hadden, waar een aanval op de missigit Lambada den 12den October was afgeslagen. Voor het overige verbeterde de toestand. Hoewel de kleine oorlog nog steeds bleef voortduren, hadden er geen algemeene aanvallen op onze liniën meer plaats. «Blijkbaar werden hoofden en bevolking den actieven oorlog meer en meer moede, en men vernam dan ook, dat de vijandelijkheden, waarvoor onze troepen voortdurend op hunne hoede moesten zijn, hoofdzakelijk slechts gepleegd werden door strijders uit de kuststaten, die als bezoldigde huurtroepen dienst deden, en door benden, samengesteld uit allerlei lieden, die niets te verliezen hadden, welke Habib Abdoer Rahman, sedert hij naar Groot-Atjeh was teruggekeerd, ten strijde wist te voeren. Het scheen voorts, dat van lieverlede alle kuststaten, Samalanga uitgezonderd, ophielden hulptroepen naar Atjeh te zenden.”

In het begin van het jaar 1877, toen weer de gunstige tijd voor de operatiën aanbrak, werd eindelijk overgegaan tot de voltooiing van het programma van generaal Pel, n.l. de inbezitneming der kuststreek van Kwala Gighen tot Kroëng Raja, waardoor de vijand nog steeds gemeenschap met de zee had en zijne behoeften kon binnensmokkelen. Den 25sten Januari werden onder persoonlijke leiding van den opperbevelhebber de operatiën aangevangen met eene gelijktijdige landing te Kwala Loë en te Kroëng Raja. De laatste plaats werd evenwel niet geschikt geoordeeld voor eene vestiging, waarop de troepen terugkeerden langs het strand naar Ladoeng en vandaar over het gebergte naar Lambaroe Angan marcheerden om zich met de andere colonne, die onder kolonel Van der Heyden te Kwala Loë geland was, te vereenigen. Na de vereeniging werd het sterke Lamnga bezet, dat door den vijand verlaten was. Niettegenstaande krachtigen

tegenstand werd den 30sten Januari ook de missigit Lambada bestormd, waar onze troepen in October waren teruggeslagen. Hiermede was in hoofdzaak het doel bereikt, en hoewel geen post te Kroëng Raja opgericht werd, was door de bezetting der kuststreek van Kwala Gighen tot Kwala Loë de vijand feitelijk van de zee afgesloten. In het vervolg moest hij voor den aanvoer van levensmiddelen en oorlogsbehoeften de moeilijke paden van het gebergte volgen.

Verder rustten voorloopig de krijgsbedrijven op groote schaal. De vijand bleef nog hier en daar onze liniën bestoken, zoowel de noordoosterlinie als de zuidoosterlinie, waar hij nogmaals in Maart door Van der Heyden bij Biloel-Zuid moest getuchtigd worden. Aan de noordkust werd besloten de vestiging van Pedir naar Segli over te brengen, en marcheerde tot dat doel eene colonne in Februari langs de kust van Kroëng Raja naar Segli. Van verdere krijgsbedrijven werd evenwel afgezien, daar in April de komst verwacht werd van den Gouverneur-Generaal, die persoonlijk op het terrein van den oorlog een besluit kwam nemen over den verder te bewandelen weg. Met zijne komst in April 1877 treedt de Atjeh-oorlog eene nieuwe phase in.

Den 14den Maart 1877 kwam de Gouverneur-Generaal Mr. J. W. van Lansberge te Oleh-leh aan, teneinde zich persoonlijk op de hoogte te stellen van den toestand te Atjeh en te beslissen, wat er verder diende te geschieden. De oorlog met Atjeh duurde nu reeds vier jaar. »In al dien tijd hadden wij te kampen gehad met een vijand, zooals wij nooit te voren in onze Indische krijgsgeschiedenis ontmoetten, en die, welke slagen hem ook werden toegebracht, steeds onvermoeid bleef om zijn grond voet voor voet te verdedigen. De tegenspoeden, die ons deel waren geweest, waren grooter dan iemand te voren had kunnen verwachten; onze troepen waren aanhoudend bezocht door ziekten, waaronder vooral de cholera groote offers had geëischt; het volk, dat zich

onverwinbaar achtte, toonde eene ongekende doodsverachting; het terrein was ons weinig bekend en soms moeilijk te doorkruisen; men had op vele posten gebrek aan drinkwater; de levensmiddelen moesten alle over zee worden aangevoerd; gelegenheid om onze zieken naar behooren te verzorgen, ontbrak; bijzondere vermoeienissen waren voortdurend van onze soldaten gevorderd."

Langzamerhand was er veel verbetering gekomen in den toestand; maar toch werd van ons Indisch leger eene inspanning gevorderd, grooter dan op den duur met zijne sterkte viel overeen te brengen, en ook voor de schatkist werd een oorlog zeer bezwarend, die, gelijk in de jaren 1876 en 1877, maandelijks ongeveer anderhalf millioen gulden kostte. Om deze redenen was het wenschelijk te onderzoeken, of er in den oorlog geene verandering kon gebracht worden, nu het programma van generaal Pel voltooid was, de vijand van de zee was afgesneden en er zich van verschillende zijden blijken van toenadering begonnen te vertoonen.

De indruk, dien de Gouverneur-Generaal zelf bij zijn bezoek ontving, was in het algemeen gunstig. "Op de reede van Oleh-leh heerschte, tengevolge van het daar liggend aantal schepen, groote bedrijvigheid; aan den wal troffen den hoogen bezoeker het nette aanzien van huizen en straten, de doelmatige verlichting van deze en de toeloop van Atjehers op den pasar. In de voorwerken van Kota-Radja — Penajoeng, kampong Djawa en kampong Gedah — gaven talrijke nette woningen van Chineesche handelaren en particuliere personen blijk van het aanwezen van kapitaal en van vertrouwen in de duurzaamheid onzer nederzetting." Het een en ander, met de berichten van toenadering, die van verschillende kanten inkwamen, bracht den Gouverneur-Generaal tot de overtuiging, dat thans aan de agressieve operatiën een einde kon worden gemaakt. Men moest zich nu zooveel mogelijk toeleggen op eene politiek van verzoening. In eene plechtige vergadering, die de Gouverneur-Generaal den 25sten Maart 1877 met de hoofden der XXV Moekims en die der onderworpen kuststaten

hield, riep hij hunne medewerking in tot die taak, beloofde dat de hoofden, die zich nog vrijwillig onderwierpen, in hun gezag zouden gehandhaafd worden en zegde den wederopbouw toe van den grooten missigit te Kota-Radja.

Het inlandsch bestuur in de XXV Moekims werd definitief gereorganiseerd, hetgeen tevens tot een bewijs kon strekken van ons onwrikbaar voornemen om onze vestiging niet op te geven.

«Troepenvermindering werd nog niet mogelijk geacht; vooreerst achtte de landvoogd het noodig, dat de enkele kuststaten, waaronder vooral Samalanga, welke zich nog steeds vijandelijk toonden, tot rede werden gebracht; en verder diende door eene krachtige houding tegen geïsoleerde vijandelijke aanvallen — zooals die, waaraan Atoeh en Biloel-Zuid nog pas hadden blootgestaan — te worden gewaakt, dat de goede geest, die thans kon worden waargenomen, niet weder verflauwde; elk échec, hoe klein ook, moest worden voorkomen. Daarom was ook een flink optreden tegen de ons vijandige Atjehers buiten Groot-Atjeh van veel belang, want elk bewijs van zwakheid zou ons een groot eindweegs achteruitzetten en op de goede gezindheid een nadeeligen invloed uitoefenen."

De sterkte der troepenmacht bedroeg in Maart 1877: 351 officieren en 9235 minderen, behalve de meer dan 3000 vrije werkers bij de genie.

Het eerste, wat dus thans te verrichten viel, was de tuchtiging der nog weerbarstige kuststaten. In April 1877 werd eene expeditie gezonden naar het landschap Loöng aan de westkust, waar zich velen onzer tegenstanders ophielden, terwijl het openlijk zeeroof gepleegd had tegen een handelsvaartuig onder Engelsche vlag. De oorlogsschepen zouden de voornaamste kampongs beschieten en daaraan zooveel mogelijk nadeel toebrengen, terwijl onder de bescherming der marine, die natuurlijk bij al deze operatiën tegen de kuststaten eene belangrijke rol vervulde en groote diensten bewees, de infanterie zou landen ter voltooiing van het

vernielingswerk. Nadat eerst de branding het debarkeeren verhinderd had, kon den 17den April de landing plaats hebben.

"Toen de sloepen op het punt waren de oorlogsschepen te verlaten, riep de commandant van het eskader den commandant der voorhoede toe, dat hij, zoodra deze den wal genaderd zou zijn, vlak over de hoofden der troepen een granaat tegen de ter bestorming aangewezen benting zou doen werpen, teneinde die bestorming meer kans van slagen te verzekeren. De eskadercommandant zag daarin geen bezwaar, omdat de zee zich regelmatig bewoog en hij op zijne konstabels ten opzichte van goede richting en juisten tijd van vuren, volkomen vertrouwen kon.

De Atjehers begonnen weldra een hevig lilla- en geweervuur op de sloepen te openen, waardoor twee matrozen gekwetst werden.

Op het oogenblik, dat de voorhoede uit de sloepen in het water moest springen, viel het beloofde granaatschot; dit hulde de voor haar gelegen benting in eene wolk van stof en bracht een hevigen schrik onder den vijand teweeg. In een oogenblik waren nu de manschappen aan den wal; de commandant der voorhoede zag geen kans hen nog een geregelden aanvalsvorm te doen aannemen, en wenschte bovendien gebruik te maken van de verwarring, door het granaatschot onder onze tegenstanders veroorzaakt. Hij liet dus onmiddellijk het signaal attaqueeren blazen en een oogenblik later stonden de onzen in de vijandelijke versterking. Zij zagen een 50-tal verdedigers over de gansche lengte der achterste face het hazenpad kiezen; de meesten van deze lieten hunne wapens achter."

Ook de overige bentings bleken verlaten te zijn, zoodat de verdere landing ongestoord plaats had en de kampongs, daartoe aangewezen, getuchtigd konden worden. Deze tuchtiging had de onderwerping van het landschap Loöng en enkele naburige ten gevolge.

In dezelfde maand April kwamen onze schepen te Malaboeh om daar, gelijk reeds lang te voren bepaald was, een versterkten post te vestigen. Nauwelijks was men daar evenwel bezig, of men

zag zich aan herhaalde aanvallen van de bevolking onder den ons vijandigen oudsten zoon van den radja blootgesteld. Daarom werd in Mei ook eene expeditie derwaarts gezonden om de kampong Merbau, het verzamelingspunt der kwaadwilligen, te tuchtigen, gelijk ook den 11den Mei geschiedde, niettegenstaande een zeer dapperen tegenstand der Atjehers, die zelfs eene sectie mariniers te midden van de verwoesting overvielen en in de pan hakten. Daar de controleur meende, de zaak verder door onderhandelingen te kunnen beëindigen, keerde de expeditie terug, doch in Juni bleek eene nieuwe noodig te zijn om onze vestiging tegen de voortdurende aanvallen te verdedigen. Door hare hulp werden weer verschillende kampongs getuchtigd en eene nieuwe versterking aan den mond der Malaboehrivier aangelegd, die evenwel ook later nog voortdurend van vijandelijkheden te lijden had.

In dezelfde maand Mei werd ook de geheele Oostkust aan ons gezag onderworpen door eene expeditie naar Langsar, welks bevolking het bevriende Tamiang lastig viel. Onze troepen hadden daarbij een zeer vermoeienden tocht af te leggen, eer zij van de Birimrivier, waar zij ontscheept waren, de hoofdplaats bereikt hadden. Na een mislukten tocht op 10 Mei, den 11den Mei opnieuw op marsch gegaan, kwamen de troepen eerst den 14den Mei te Langsar aan. "De groote hitte, waaraan de troepen dezen dag waren blootgesteld geweest, had velen bewusteloos doen neervallen: een adjudant-onderofficier, dienstdoend officier en 3 soldaten waren dientengevolge bezweken en de troep was omstreeks den middag, volgens een ooggetuige, zoo onslagvaardig, dat een 50-tal ondernemende Atjehers stellig eene verschrikkelijke slachting zouden hebben kunnen aanrichten. Vermoeienis, honger en dorst stonden op ieders gelaat te lezen en eerst toen het bivak betrokken was, kwamen de officieren en minderen langzamerhand weder op hun verhaal." Den 18den Mei werd te Langsar de Nederlandsche vlag geheschen.

In de maand Juli was eene nieuwe expeditie noodig naar Simpang Olim, welks verdreven radja een bijna gelukten aanslag had doen ondernemen op onzen post te Blang-Ni. De expeditie

ter bestraffing van die daad uitgezonden, bereikte den 9den Juli na een zeer moeilijken tocht haar doel en maakte zich meester van Tepin Sirin, 's vijands hoofdkwartier.

De belangrijkste der expeditiën naar de kuststaten in den zomer van 1877 was die naar Samalanga aan de Noordkust in de maand Augustus. Zij werd persoonlijk aangevoerd door kolonel Van der Heyden, die voorloopig met het civiel en militair bestuur in Atjeh belast werd, toen generaal Diemont, den 30sten Juni, wegens ziekte naar Batavia vertrok. Men achtte dien tocht noodig, omdat de vorst nog steeds de onderwerping bleef weigeren en met zijn volk ons in Groot-Atjeh bevocht. Men wist, dat de tocht vele bezwaren zou opleveren, omdat de branding aan de kust eene landing zeer moeilijk maakte en de bewoners als zeer dapper bekendstonden. Nadat alles door voorafgaande onderzoekingen zoo degelijk mogelijk voorbereid was, verliet de vloot met de expeditionnaire macht den 8sten Augustus de reede van Oleh-leh. Den 10den Augustus had de landing plaats ten oosten van de Kwala Tamboea.

"In den ochtend van den 10den Augustus was de deining zeer hevig, zoodat de orde onder de sloepen, waarin de troepen hadden plaats genomen, eenigszins verloren ging. Onder het aanhoudend vuur der oorlogsschepen en der gewapende sloepen waren zij eindelijk tot op een 60 meter van het strand genaderd, en daarmede gekomen in de hevige branding, die den toestand een oogenblik vrij netelig maakte en de liniën geheel uit haar verband rukte. Elke sloep roeide nu, zonder zich verder aan de andere te storen, zoo snel mogelijk aan den wal. Bijna alle sloepen sloegen om, zes werden er verbrijzeld; doch de troepen sprongen tijdig te water en bereikten zoodoende allen het strand. Wel raakten een aantal geweren en verdere wapening daarbij verloren, maar weldra was alles weder aan land gespoeld. Met deze branding bleek het onmogelijk, de sectie artillerie te doen landen; deze keerde alzoo weder naar boord terug."

Het bivouak werd een weinig ten zuiden van de landingsplaats

aan den boschrand opgeslagen, terwijl intusschen eene gunstige gelegenheid voor de landing van verdere troepen en benoodigdheden werd afgewacht. In den nacht van den 10den op den 11den Augustus gelukte het eene bende van 200 à 300 Atjehers het bivouak al kruipende te naderen, eer onraad gemerkt werd, daar binnen te dringen en vooral onder de dwangarbeiders eene schrikkelijke slachting aan te richten.

Deze onverwachte en zoo krachtig volgehouden aanval in den donkeren nacht; het gekerm en geschreeuw der gewonden en stervenden, het fanatieke allah-il-allah der strijders, veroorzaakten ontsteltenis en schrik onder de troepen, en die van den noordelijken en oostelijken boschrand weken reeds terug. De colonne-commandant, gesteund door de verdere officieren, wist hen echter tot staan te brengen, zijne troepen te vereenigen en stelling te nemen in de vlakte, ongeveer 50 passen van het bivouak; daar werd in carré het aanbreken van den dag afgewacht. Deze overval kostte aan 22 personen het leven, onder welke twee kapiteins, terwijl 85 der onzen gewond werden."

Toen eindelijk niet zonder groote bezwaren, die zelfs een oogenblik de wenschelijkheid eener wederinscheping in overweging hadden doen nemen, troepen en artillerie geland waren, en voorafgaande verkenningen, onder welke eene groote verkenning op den 19den Augustus, hadden plaats gehad, rukten de troepen den 20sten Augustus op in westelijke richting, om zich in de eerste plaats van de beide oevers der Kwala Tamboea meester te maken. De eene colonne ging langs het strand, bezette de Roema Sentot, eene woning van den radja, de tweede trok door de groote sawahvlakte, ten zuiden van het bosch. Te Roemah Sentot werd eene versterking opgericht en deze tot uitgangspunt gemaakt van de verdere operatiën. Den 26sten Augustus werden deze voortgezet, met het doel de kampongs Tamboea en Temoelit te veroveren, en vandaar naar de Balei en de kampong Aroengan, de residentie van den vorst, op te rukken. Tamboea werd door een onstuimigen aanval van het derde bataljon met gering verlies genomen. Terwijl daarna de eene colonne zonder eenigen tegenstand van

belang te ondervinden over de vlakte naar de Balei voortrukte, werd de andere, bij welke zich de opperbevelhebber bevond, in een hevig gevecht gewikkeld met de versterkingen van Temoelit. Alle pogingen tot omtrekking mislukten en de eene bestorming na de andere werd afgeslagen. Reeds bij het begin van het gevecht was Van der Heyden door een vijandelijken kogel in het linkeroog getroffen, waarop de chef van den staf het bevel op zich nam. Ook de commandant der colonne werd door kogelschoten aan hoofd en rechterbeen gewond, aan wier gevolgen hij later bezweek. De toestand werd voortdurend hachelijker.

De troepen, nu alle langs de bermen der noorder- en oosterface staande, schenen niet meer tot stormen te bewegen tengevolge der hardnekkige verdediging des vijands, die den onzen telkens offers kostte. Toen echter 's vijands vuur door de schoten der artillerie eenigszins verminderde, meende Van de Pol nog eene poging te moeten wagen om op verschillende punten den wal te beklimmen. Door hem en de andere officieren aangemoedigd, werkten zich enkele manschappen, voorafgegaan door luitenant Kalis, op den wal en sprongen zij in de versterking, waarbinnen nu een hardnekkige strijd plaats had. Met zijn revolver schoot Kalis een der vijanden, die hem te lijf wilde, neer; een ander maakte hij met de bajonet af. Nagenoeg te gelijk met hem en de zijnen kwamen op andere punten van de borstwering officieren en soldaten boven, en weldra zocht de vijand zijn heil in de vlucht. Nog menige kogel werd hem nagezonden, doch nu — omstreeks 11 uur in den voormiddag — was de dapper verdedigde sterkte in onze handen. Men vond daarbinnen 27 lijken des vijands, onder welke dat van den zoon van den radja van Merdoe; verder vele wapens en munitie.

Nadat de chef van den staf den gewonden bevelhebber ten oosten van het bamboebruggetje, op het smalle voetpad verlaten had, was deze door den toesnellenden officier van gezondheid J. P. L. Fischer verbonden; op de plaats, waar zulks geschiedde, werden nu en dan ook andere gewonden aangebracht, en aldus was daar vanzelf de ambulance gevestigd geworden. Zij was aan-

vankelijk door eene compagnie gedekt, doch, zooals wij reeds vermeldden, zond de bevelhebber hiervan een peloton naar het gevecht, zoodat er slechts éen peloton, benevens het detachement mineurs, de koelies enz. bij de ambulance achterbleven. Toen nu tegen het einde van den strijd om de benting, zich een aantal vijanden — wellicht vluchtelingen uit deze — ten westen der ambulance in de kort te voren afgebrande kampong Tamboea vertoonde, werden de mineurs en de dwangarbeiders — voor zoover de voorraad strekte — met geweren van de gesneuvelden en gewonden gewapend. Ook de kolonel zelf en de controleur namen een geweer op, om zich onder de verdedigers in den rug der troepen te scharen en den vijand op een afstand te houden. De bevelhebber zond een bereden ordonnans naar den chef van den staf om dezen te vragen, waar de ambulance enz. zich kon opstellen, daar men nog niet veilig was. De chef van den staf gaf hierop ten antwoord, dat alles op de vlakte kon komen, doch intusschen was de bevelhebber reeds op marsch gegaan, en zag men hem te paard gezeten de lagune overtrekken. Nabij de benting gekomen, werd de kolonel met een algemeen hoera der troepen ontvangen, en deelde de chef van den staf hem mede, dat de versterking Temoelit, na een hardnekkigen strijd, in onze macht was."

Nauwelijks was men den volgenden morgen weer op marsch gegaan, of er kwamen afgezanten van den vorst om over de onderwerping te onderhandelen. De chef van den staf eischte, dat onze troepen eerst geleid zouden worden naar Tangsoer aan de Samalangarivier, waar zich de marktplaatsen bevonden, en dat daar onderhandeld zou worden. De onderhandelingen leidden tot het gewenschte resultaat: de vorsten van Samalanga en Merdoe onderwierpen zich en aan de Samalangarivier zou eene versterking opgericht en door de onzen bezet worden. Den 13den October werd te Samalanga en den 20sten te Merdoe de Nederlandsche vlag geheschen en den 21sten kwamen de troepen weder te Oleh-leh terug.

De expeditie naar Samalanga maakte een goeden indruk, zoowel in de Onderhoorigheden als in Groot-Atjeh zelf; maar toch bleek de weerstandskracht van den vijand nog niet gebroken en het begin van het jaar 1878 scheen het sein te geven tot eene herleving van de vijandelijkheden, zoowel in sommige der Onderhoorigheden als in Atjeh zelf. De nieuwe gouverneur — bij Indisch besluit van den 15den Januari 1878 werd, uit overweging, dat het gewone burgerlijk bestuur meer en meer in de plaats van het zuiver militaire moest treden, de kolonel K. van der Heyden benoemd tot gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden, tevens militair bevelhebber aldaar — de nieuwe gouverneur dan had dadelijk de handen vol werk met het bestraffen der onlusten, op verschillende plaatsen uitgebroken, en de handhaving van ons gezag.

In den loop van het jaar was eene reorganisatie onzer troepenmacht in Atjeh tot stand gekomen. Er werd eene scheiding gemaakt tusschen de garnizoens- en veldbataljons. Door drie garnizoensbataljons zou voorzien worden in de bezetting der posten, tevens zou vervallen de splitsing in rechter- en linkerhalve bataljons. In verband met den verbeterden toestand werd bovendien het aantal troepen verminderd van 348 officieren en 9235 minderen tot 298 officieren en 7730 minderen.

Het eerst waren onze troepen in 1878 weer noodig aan de Westkust, waar het, vooral in Malaboeh, voortdurend onrustig bleef. Onze vestiging daar werd telkens bedreigd en door den vijand aangevallen. Wel wist de commandant in Februari den vijand eene gevoelige les toe te dienen door de tuchtiging van de kampong Darat, doch de opperbevelhebber meende, dat zoowel daar als in andere streken langs de Westkust nieuwe krijgsverrichtingen noodig zouden zijn om den vijand voor geruimen tijd af te schrikken en hem de middelen om ons te benadeelen te ontnemen. In de eerste plaats zouden de zuidelijke nederzettingen van Groot-Atjeh langs de Westkust, het gebied van onzen bondgenoot Toekoe Lampasej bezocht worden, om dit tot gehoorzaamheid aan hem terug te brengen en voor gepleegde rooverijen te bestraffen. Nadat de zaken te Loöng, waar de

hoofden zich dadelijk aan alle eischen onderwierpen, geregeld waren, landde de krijgsmacht den 19den Februari in het rijk van Telok Kroet. Den 22sten Februari rukten de troepen van hier op naar het noorden, bereikten den 28sten Februari, na een nu en dan zeer bezwaarlijken marsch en enkele vijandige ontmoetingen Kloewang, en scheepten zich daar weer in naar Malaboeh, waar kolonel Van der Heyden, die hier 9 Maart zelf aankwam, den aanleg van nieuwe versterkingen en eene militaire demonstratie noodig achtte, die het gewenschte succes had en voor een tijdlang de rust herstelde.

In Mei stelde Van der Heyden zich aan het hoofd eener expeditie naar Gighen en de Pedirsche bovenlanden, waar Toekoe di Tiroe ons steeds vijandig bleef en de post te Segli door eene groote macht was aangevallen. Het eigenlijke doel van den tocht, de kampong Garouw, het hoofdkwartier van Toekoe di Tiroe, werd niet bereikt, maar de inneming van Telok Kadjoe, dat men voor Garouw had aangezien, had toch ten gevolge, dat de radja van Gighen zijne onderwerping kwam aanbieden en de uitlevering van Toekoe di Tiroe beloofde.

In Juni was Van der Heydens aanwezigheid weer noodzakelijk aan de Oostkust, waar door vijandelijke Atjehers, voornamelijk uit het landschap Gedong een aanval geschied was op het ons bevriende Edi. De toestand werd vooral bedenkelijk, toen den 15den Mei de commandant van Edi met een officier en 52 minderen, benevens eene bevolkingspatrouille van 100 man was uitgerukt. „Zij kwamen even voorbij Pedawa Tjoet, in een zeer begroeid terrein, waar men niet het minste uitzicht had, met den vijand in aanraking; en na eene kortstondige schermutseling, waarbij een vijftal der onzen gewond werden, ontstond onder de hulpbenden eene paniek, die zich ook aan het militair detachement meedeelde. De officieren mochten er niet in slagen, de soldaten tot staan te brengen, en in de grootste verwarring keerde de troep te Edi terug. Beide officieren en 3 Europeesche soldaten, door eene zonnesteek getroffen, bezweken kort daarna.”

Daar deze afloop het gevaar voor Edi nog grooter maakte

en verscheidene hoofden nu openlijk tegen ons partij kozen, werd door den opperbevelhebber eene expeditie tegen Gedong gezonden, dat het uitgangspunt was der vijandelijkheden. Den 3den Juni ontscheepten de troepen zich aan de Paseirivier. Vandaar werd opgerukt naar de hoofdplaats van Gedong, die bestormd werd. Toen evenwel de onderwerping niet volgde, moest den 7den Juni opnieuw worden opgerukt. Men kon op een krachtigen tegenstand voorbereid zijn: „de hoofden hadden op den koran gezworen te willen overwinnen of sterven; men bracht den nacht biddende door, omdat een groot deel der mannelijke bevolking zich ten doode gewijd had; Blang Pria, Olir Blang en de gedei zouden opnieuw versterkt en nieuwe versterkingen zouden daarin aangelegd zijn”. Alzoo de ingewonnen berichten.

Werkelijk ontmoette men, in de nabijheid der hoofdplaats gekomen, een hevigen tegenstand. „Weldra kondigde een hevig gejoel en geschreeuw aan beide colonnes de nabijheid aan des vijands, die zich in de greppels tusschen zijne beide stellingen verscholen had. Plotseling opende deze een hevig vuur en daarna ging hij over tot een onstuimigen klewangaanval. Dank zij het flink optreden der officieren, hielden de soldaten echter moedig stand; beide compagnieën waren eenige oogenblikken met den vijand handgemeen, doch spoedig verkondigde het hoera der onzen, dat het krijgsgeschreeuw der aanvallers verving, dat dezen teruggedreven en voor een goed deel neergeschoten waren. Het terrein was bezaaid met lijken, naar schatting minstens een honderdtal.” Daar de tegenstand evenwel te hevig bleek en een gedeelte der munitie verschoten was, moest tot den terugtocht besloten worden, die door den vijand voortdurend verontrust werd.

Nu kwam de gouverneur zelf den 16den Juni met eene aanmerkelijke troepenmacht, om den tocht tot een beslissend einde te brengen en daarna het nog altijd weerspannige Pasanga te tuchtigen. Den 19den Juni rukten de troepen op van Kata-Karang naar de hoofdplaats van Gedong. Na eene krachtige bestorming werd Blang Pria genomen. Den 21sten zou de aanval op de hoofdbenting, Radja Gedong, geschieden, toen de vorst zijne onder-

werping liet aanbieden. De radja deed afstand en zijn zoon, die hem opvolgde, onderwierp zich geheel aan ons. Zoo konden de troepen zich weer inschepen naar Pasanga; doch de gebeurtenissen in Groot-Atjeh zelf maakten Van der Heydens onmiddellijke terugkomst daar noodzakelijk, waarom de tuchtiging van Pasanga voorloopig werd uitgesteld.

Intusschen was op het einde van 1877 en in het begin van 1878 de vijand, vooral onder den invloed van Habib Abdoer Rahman en zijne benden, opnieuw offensief tegen ons opgetreden. Telkens hadden weer nieuwe aanvallen op onze posten plaats, die vooral in de maanden Mei en Juni van bedenkelijken aard waren. In den nacht van den 7den op den 8sten Juni waagde zelfs eene bende het een aanval te doen op het dwangarbeidershospitaal te Pantej Perak, waar zij eene ware slachting aanrichtte. Nauwelijks was Van der Heyden naar Gedong vertrokken, of er kwamen berichten van het voornemen van Habib Abdoer Rahman tot een grooten aanval met 2000 man in het gebied der IV Moekims, op onze posten te Kroëng Raba, Boekit Seboen en Pakan Badak. Weldra werden deze berichten door de daad bevestigd. Den 22sten Juni werd Kroëng Raba door eene groote menigte Atjehers aangevallen, die tot den 24sten Juni de onzen voortdurend beschoten, zonder evenwel eene bestorming te wagen. Den 23sten Juni zond Habib Abdoer Rahman een Atjeher met eene witte vlag, met een schrijven, waarin hij den postcommandant uitnoodigde, „zijne stelling te verlaten en in het open veld met hem te strijden", en den 24sten Juni een tweede schrijven, waarin hij commandant en bezetting vrijen aftocht bood, mits onze versterking vernield werd. Te gelijk werden ook verschillende posten in andere liniën hevig aangevallen. Een en ander deed Van der Heyden besluiten onmiddellijk terug te keeren. Den 23sten Juni kwam hij te Oleh-leh en reeds den 24sten werd eene colonne gezonden, om de kloof van Beradin te forceeren, teneinde de bezettingen van Boekit Seboen en Kroëng Raba van levensmiddelen te voorzien en den vijand te

verdrijven. Na een moeilijken tocht door de sawahvlakte, waar de colonne door 's vijands vuur aanzienlijke verliezen leed, en later door het gebergte, werd het doel bereikt en werden beide posten ontzet, waarop de vijand geheel aftrok, om evenwel op andere punten nieuwe aanvallen te ondernemen.

Zoodra de berichten van het gebeurde te Batavia aankwamen, werd aan den gouverneur opgedragen aan dien ongunstigen toestand op afdoende wijze een einde te maken en Habib Abdoer Rahman en zijne benden te verdrijven. Alle gewenschte versterkingen zouden hem daartoe verschaft worden. De komst dier versterkingen stelde Van der Heyden in staat krachtig te werk te gaan, om den vijand eerst geheel uit de IV en VI Moekims te verjagen en daarna op zijn eigen terrein onschadelijk te maken. Het eerste geschiedde in het begin van Juli door de zuivering van de kloof van Glitaroem en de bezetting van den Gleloeda-pas.

"Op voorstel van den chef van den staf bepaalde de bevelhebber, dat tusschen Pakan Badak en Boekit Seboen, midden door de sawah, een ten allen tijde voor alle wapens bruikbare weg zou worden aangelegd en alzoo de bergweg, waar de colonne Coblijn den 25sten Juni 1878 zulke belangrijke verliezen geleden had, zoude vervallen. De nieuwe weg, nagenoeg buiten het bereik der vijandelijke bergstellingen en dus tactisch veel beter gelegen, werd aanbesteed voor eene som van *f* 116,000. Hij was het eerste gedeelte van een wegennet, dat in de 3 of 4 volgende jaren in Groot-Atjeh werd gemaakt, en geheel bestaat uit behoorlijk verharde en begrinde banen met 6 meter kruinbreedte, boven de hoogstbekende bandjirpeilen verheven."

Er bleef nu nog over Habib Abdoer Rahman en zijne benden onschadelijk te maken. Volgens de ontvangen berichten had hij in Juli eene groote hoeveelheid levensmiddelen en oorlogsbehoeften te Montassik verzameld en was van plan vandaar een nieuwen inval in de IV Moekims te beproeven. Van der Heyden besloot dus van de voorgenomen expeditie naar Pasanga af te zien en

met alle beschikbare krachten het nog altijd onafhankelijk en vijandig gebied der XXII Moekims binnen te dringen, teneinde den vijand daar zelf in zijne wapenplaats Montassik op te zoeken. Den 23sten Juli begon aldus de belangrijke veldtocht in de XXII Moekims met drie colonnes.

Terwijl de eerste colonne van Lambaroe over Lamtenga en de missigit van Anak Bate naar Montassik oprukte, bereikten de tweede colonne, die bij Lamkali de rivierovergang verzekerd had, en de derde, die van Oleh Karang uitgegaan was, den 25sten Juli het sterke Senelop, ten N. van Montassik. Toen de eerste bestorming door de tweede colonne afgeslagen was en de manschappen — meest Franschen en Belgen — niet tot eene tweede te bewegen waren, kwam de voorhoede der derde colonne, eene compagnie Afrikanen, te hulp gesneld en werd door deze de vijand van de borstwering verdreven en de benting genomen. Den 28sten Juli nam de derde colonne, na eene krachtige beschieting door de artillerie, de missigit Montassik, waarmede het aanvankelijk doel der operatiën bereikt was. De nabijgelegen kampongs waren evenwel nog vijandig gezind en onze transporten werden voortdurend bedreigd. De vijand scheen nog niet geneigd zich te onderwerpen. Zoo werd het dan wenschelijk geacht nog verder voort te dringen tot Indrapoeri met zijne beroemde missigit. Daartoe moesten evenwel nog meer gegevens over die streek verzameld worden en, daar ook de regentijd weer ging naderen, moest men zich voorloopig bepalen tot het behoud der ingenomen stellingen, met voorbereiding der latere operatiën.

„Standhouden, verkennen en tuchtigen, *met het voornemen te gelegener tijd verder op te rukken*, was dus voor het oogenblik de te volgen gedragslijn. Daarbij werd in acht genomen, wat ook allerwegen door publicatiën was bekendgemaakt, dat onze troepen geen nadeel mochten toebrengen, waar geen tegenstand geboden, waar niet op ons gevuurd werd, en dat onder geene voorwaarden, bij aanbiedingen tot onderwerping, onze krijgsbewegingen zouden stilstaan."

In de maanden, die nu volgden, van den 1sten Augustus 1878

tot den 23sten Maart 1879, werd dit stelsel met goed gevolg toegepast. Voortdurend werden verkenningen en patrouilles uitgezonden, om de kampongs, die vijandelijkheden bedreven, te tuchtigen. Den hardnekkigsten tegenstand betoonden de kampongs in de sawah van Lamkrak ten W. van Montassik, waar de troepen telkens opnieuw heen moesten trekken om 's vijands versterkingen te nemen, en evenzoo in de XXVI Moekims de bewoners in den omtrek van Lampermej. Toch schenen die tochten, vooral de flinke tuchtiging op den 19den Augustus der sawah van Lamkrak, op den vijand indruk te maken en de vijandige hoofden het hopelooze van een langeren tegenstand te doen inzien. Immers in die maand en de volgende kwamen van verschillende zijden aanbiedingen van onderwerping en werden pogingen tot onderhandeling gedaan, den 25sten Augustus zelfs de eerste door Habib Abdoer Rahman, weldra door meer andere gevolgd. Het resultaat der onderhandelingen was, dat Habib Abdoer Rahman den 13den October 1878 in onderwerping kwam. Des namiddags van dien dag tegen twee uur kwam hij te Kota Radja aan, waar de gouverneur-bevelhebber hem onmiddellijk ontving en zijne onderwerping aanvaardde. Den volgenden dag werd ook Toekoe Moeda Baid, het hoofd der VII Moekims in de sagi XXII, beëedigd en in zijne waardigheid erkend. Hun voorbeeld werd door verscheidene andere hoofden gevolgd.

De Habib bleef nog eenige weken te Kota Radja. Met het oog op de reeds vroeger voorgenomen operatiën in de richting van Tjot Bada en Indrapoeri waren de zeer nauwkeurige gegevens, welke hij omtrent de landstreek ten zuiden van Anak Galoeëng verstrekte, van groote waarde. Na zijne onderwerping gedroeg hij zich steeds ridderlijk en loyaal jegens ons; in alle opzichten toonde hij, tot de beëindiging van den strijd te willen medewerken. Zijne brieven of afgezanten aan verschillende hoofden, om dezen tot onderwerping aan te manen, hadden echter weinig gevolg, daar de meesten hem als een verrader der nationale zaak beschouwden. Hij vertrok den 24sten November met Z. M. stoomschip *Curaçao* naar Arabië, waar hem Djeddah tot woonplaats werd aangewezen, met een persoonlijk jaargeld van 12000 dollars."

Den 23sten Maart 1879 begonnen de operatiën tot de volledige onderwerping der XXII Moekims. Zij werden geleid door Van der Heyden zelf, die intusschen bij Koninklijk besluit van den 28sten September 1878 was bevorderd tot generaal-majoor. De noodige versterkingen waren hem verschaft, zoodat onze troepenmacht op den 1sten Maart 1879 bedroeg 385 officieren en 10208 minderen. Door het Indisch bestuur werd Van der Heyden in zijne doortastende politiek krachtig gesteund. De Gouverneur-Generaal Van Lansberge schreef hem in zijn kabinetsbrief van den 21sten Maart 1879:

„Eéne zaak worde door U in de eerste plaats voor oogen gehouden. Aan den oorlog moet nu een einde komen, hetzij de verwachte onderwerping verkregen wordt, hetzij aan den vijand zoodanige tuchtiging toegebracht wordt, dat er geen twijfel besta omtrent onze overmacht en zijne nederlaag, en wij onze krijgsmacht kunnen terugtrekken binnen de grenzen, voor onze definitieve vestiging aan te wijzen.

Mocht dus onverhoopt bij de verovering van Indrapoeri, waartegen de tocht het eerst gericht zal zijn, de onderwerping der XXII Moekims niet terstond volgen, dan dient nog verder in die landstreek te worden doorgedrongen en de vijand opgezocht.

Wanneer de bevolking aldaar door de vlucht zich aan de vervolging mocht onttrekken, dan zal haar in elk geval in hare bezittingen zoodanige tuchtiging moeten treffen, dat bij haar omtrent hare nederlaag geen twijfel kan overblijven.”

De troepen, welke den 23sten Maart op marsch waren gegaan, bereikten den 24sten Maart langs den sultansweg, nu en dan met den vijand in gevecht geraakt, Gle Kambing, tegenover de missigit van Indrapoeri. Daar de rivier bleek niet doorwaadbaar te zijn, kreeg de gids toestemming met een vijftal ongewapende inlandsche soldaten de rivier over te zwemmen, om daar enkele huizen in brand te steken. „Inderdaad had deze stoutmoedige daad het voorspelde gevolg; de vijand, reeds van drie zijden door ons vuur geteisterd, geraakte blijkbaar in de meening, dat een gedeelte der troepen de rivier

overgetrokken was, staakte zijn vuur en verliet de missigit. Doch toen deze niet spoedig door de onzen werd bezet, zag hij zijn misslag in en bezette hij zijne sterkte opnieuw. Toen evenwel een vijftig soldaten, meest Boegineezen, de rivier waren overgezwommen, en in den looppas op de moskee losgingen, verliet de vijand ze opnieuw en viel zij zonder slag of stoot in onze macht."

Eerst moest nu de weg van Anak Galoeëng naar Gle Kambing in goeden staat worden gebracht en de omtrek van de vijanden worden gezuiverd. Want ook de verovering van Indrapoeri leidde niet tot de gewenschte onderwerping. Het was integendeel, of de strijd onder de leiding onzer verbitterde vijanden, Panglima Polim, Imam Longbatta en anderen, met nieuwe kracht ontvlamde. Vooral bij de kampongs Djeroek, Redep, Panteh Karang werd verwoed gestreden en gelukte de onderwerping niet zonder herhaalde nieuwe tuchtigingen. Djeroek werd tot twee, drie keer toe verwoest, maar telkens weer versterkt. Zelfs werden in de dagen van den 6den en den 7den Mei ons hier groote verliezen toegebracht, maar ten slotte werd toch de vijand verdreven en de bevolking gevoelig getuchtigd. Bij de bestorming op den 6den Mei van Panteh Karang werden achtereenvolgens alle officieren, die daaraan deelnamen, buiten gevecht gesteld. Telkens werd de bestorming, hoe dikwijls ook herhaald, afgeslagen, zoodat de vijand dien dag feitelijk meester van het terrein bleef. Eerst den 7den mocht het gelukken, met hulp van nieuwe versterking, de vesting te nemen en in de volgende dagen werd de vijand uit die buurt verdreven.

Daar dus de operatiën ter onderwerping der XXII Moekims moesten worden voortgezet, rukten de troepen den 31sten Mei opnieuw op naar Gleiëng, de versterkte en goed bewapende hoofdplaats van Panglima Polim. Na een vermoeienden marsch en herhaalde gevechten werd deze eindelijk den 9den Juli bereikt en genomen. Hiermede was dan de tocht in de XXII Moekims afgeloopen en het doel ten volle bereikt. De tegenstand van den vijand was gebroken, en zij, die den oorlog nog wilden voortzetten, waren naar de XXVI Moekims gevlucht. Daarentegen had

zich reeds in de maand April aan ons onderworpen Panglima Tiban Mohammed, de vroegere sjabandar van Atjeh, die zich aan onze zijde wilde scharen om den oorlog zoo spoedig mogelijk te beëindigen en ons in de volgende jaren groote diensten bewezen heeft. Toekoe Moeda Baid daarentegen, van wien het meer en meer bleek, dat hij eene verraderlijke rol speelde, werd den 9den Mei gevangengenomen en in Juli naar Batavia vervoerd, waar de Gouverneur-Generaal hem naar Banda verbande.

Nu bleef nog over de tuchtiging der XXVI Moekims, teneinde ook deze tot onderwerping te brengen, en ook hier de vijandelijke benden geheel te verdrijven. Hier hielden zich nog altijd de hoofden van den opstand op, n.l. Imam Longbatta te Lamgoet en de meeste anderen in de missigit Toengkoep. «Naar vernomen was, had de veldtocht in de XXII Moekims en vooral de tocht naar Gleiëng diepen indruk gemaakt, maar wenschte men toch nog den strijd niet op te geven en zou de bevolking niet alleen van vele achterlaadgeweren, doch ook ruimschoots van kruit en lood voorzien zijn. Er was dus nog een ernstige strijd te wachten; de meeste kampongranden zouden versterkt zijn, en overal had de vijand de kreeken en waterloopen gestopt en afgedamd, teneinde het water op te houden en aldus het terrein voor ons minder begaanbaar te maken.”

Den 1sten Juli rukten de colonnes van verschillende punten op naar het oorlogsterrein. Zij vonden betrekkelijk weinig tegenstand, en de voornaamste versterkte punten, als de missigit Melajoe, de missigit Boëng Tjala, de missigit Lambaroe en de missigit Toengkoep, werden bij de eerste bestorming genomen of waren reeds te voren ontruimd. Den 4den Juli waren wij van de XXVI Moekims geheel meester.

«In onverhoopt korten tijd, na een strijd van slechts een paar dagen, waren wij meester in die sagi geworden. De vijand, zich van alle zijden aangegrepen ziende, was blijkbaar door grooten schrik bevangen, achtte geen weerstand meer mogelijk, verliet

zijne sterke stellingen en nam met vrouw en kinderen de vlucht. De voortdurend droge weersgesteldheid vergunde onzen troepen allerwegen door te dringen in de door moerassen, doornstruiken en dicht geboomte beveiligde, door natuur en kunst versterkte kampongs, die vooral in den regentijd, tegen sterke troepenafdeelingen te verdedigen zouden zijn geweest. Overal vond men bewijzen, dat de geheele bevolking zich op den felsten tegenstand had voorbereid; de hoofden en aanvoerders, die sedert 1877 telkens den schijn hadden aangenomen zich te willen onderwerpen, hadden zich den tijd goed ten nutte gemaakt en hier vele hulpmiddelen voor de verdediging verzameld.

De uitkomst der operatiën had wel de stoutste verwachtingen overtroffen; ten koste van 19 dooden, 82 gewonden en 6 paarden waren de onzen zoover gekomen, dat in de XXVI Moekims geen gevechten meer behoefden geleverd te worden.

Door een geregelden patrouilledienst op groote schaal moesten de veroverde landstreken thans van vijanden zuiver gehouden, hunne verdedigingswerken vernield, hunne voorraden weggevoerd of onbruikbaar gemaakt worden. Aan de goedgezinden moest gelegenheid gegeven worden, rustig naar hunne kampongs terug te keeren, wegen en bruggen moesten worden gemaakt. Het logies der troepen moest worden verbeterd. De XXVI Moekims moesten nauwkeurig worden opgenomen en in kaart gebracht." Tevens werd door eene strenge sluiting der havens gezorgd, dat de vijand geene oorlogsbehoeften of leeftocht meer van de zeezijde kon ontvangen.

Nog een laatste tocht werd noodig geacht om den geweken vijand ook in zijne verste schuilhoeken te vervolgen en geheel uit het gebied van Atjeh te verdrijven. Men vernam namelijk, dat zich in de vallei van Lamtobah een 1000-tal personen uit de XXII en XXVI Moekims ophield, voorzien van vuurwapens, munitie en leeftocht.

Van twee zijden zou de vijand hier in het nauw worden gebracht. Eene colonne zou worden ingescheept naar Lampanas,

aan de Noordkust nog ten O. van Kroëng Rajah en Batoe Poetih, en van hier oprukken naar Lamtobah, waarna een gedeelte zelfs verder door zou trekken naar Selimoen aan de Atjeh-rivier, de laatste wijkplaats der opstandelingen. Te gelijk zou eene colonne van Indrapoeri over Gleiëng langs de rivier dezelfde plaats van de andere zijde naderen.

Ook deze tocht werd met schitterend succes volbracht. Den 27sten Juli ontscheepten de troepen te Lampanas en bereikten zonder veel tegenstand den 29sten Lamtobah, welks Imam zijne onderwerping kwam aanbieden. Den 1sten Augustus werd van daar uit het vijandige Kepaja Doewa getuchtigd. Deze marsch bleek op den vijand indruk gemaakt te hebben.

«Den 30sten Juli namelijk vervoegden zich twee Atjehers met eene witte vlag bij onze autoriteit te Indrapoeri, als afgezanten van een blinden priester, Habib Machmoed genoemd, die met 25 volgelingen buiten de versterking wachtte en de overbrenger was van een brief van eenige hoofden, onder welke Toekoe Moeda Daoed, die in Selimoen gezag voerde en tot dusver als een onzer hardnekkigste vijanden bekendstond. In dien brief boden zij den gouverneur en militairen bevelhebber hunne onderwerping aan en verklaarden hun volk te zullen overhalen uit het gebergte en de bosschen naar de kampongs terug te keeren.

Bij een ander schrijven, door Toekoe Moeda Daoed gericht aan Toekoe Kadli, werd diens bemiddeling bij den gouverneur ingeroepen. ««Het groote ongeluk,"" zoo schreef eerstgenoemde, ««door den oorlog thans over de drie sagies des lands gebracht, doet mij besluiten mijne onderwerping aan te bieden.""

De tocht naar Selimoen, welke eerst was opgegeven, werd nu, om de onderhandelingen, die eenigszins gerekt werden, te bespoedigen, toch ondernomen. Den 13den Augustus begaven zich de colonnes van Indrapoeri en Lamtobah te gelijk op marsch. De laatste had nog te strijden bij Kepaja Doewa en Lam Soemboeng, en bereikte den 15den Augustus Selimoen. De andere colonne was daar reeds den vorigen dag aangekomen. Zij had den ernstigsten tegenstand ondervonden bij Lampisang, waar Toekoe di Tiroe

haar met zijne bende had afgewacht. Toekoe Moeda Daoed en andere hoofden kwamen thans in onderwerping; degenen, die, als Panglima Polim en Imam Longbatta den strijd niet opgaven, vluchtten naar de Pedirsche bovenlanden. De terugtocht naar Indrapoeri geleek een zegetocht.

«Allerwegen toonde de bevolking eene vredelievende gezindheid; in alle kampongs, zelfs op de domineerende heuvels, waren witte vlaggen geplant; de troepen, door de in onderwerping gekomen hoofden vergezeld, werden in de kampongs door mannen, vrouwen en kinderen opgewacht en van ververschingen voorzien; alle vijandelijke bentings waren verlaten."

Met den tocht naar Selimoen waren de operatiën in Groot-Atjeh geëindigd. Den 5den September werden de ageerende colonnes ontbonden. «Wel waren de voornaamste onder de vijandige hoofden — Toeankoe Haschim, die steeds de wacht hield over den in 1874 voor den sultansrang bestemden vorstentelg Toeankoe Daoed, Imam Longbatta, Panglima Polim, diens zoon Radja Koeala en anderen — bij voortduring in hunne vijandelijke stemming blijven volharden, maar hunne strijdmiddelen waren verstrooid en zij hadden zich ver buiten het bereik onzer troepen gesteld, n.l. te Kemala, in het binnenland ten zuiden van Pedir."

Den 9den October 1879 werd door den gouverneur de eerste steen gelegd voor de nieuwe missigit. «Van heinde en verre werden de Atjehsche hoofden uitgenoodigd om deze plechtigheid en de daaraan te verbinden feesten bij te wonen, en zij kwamen in groote menigte, zoowel uit Groot-Atjeh als uit de Onderhoorigheden. Ook uit het mindere volk stroomden duizenden te zamen: en hoewel de noodige maatregelen voor mogelijke ruststoringen genomen waren, liep alles in de beste orde af."

Natuurlijk kon nu ook overgegaan worden tot de gewenschte troepenverminderingen. Bij Indisch besluit van den 18den Mei 1880 werd het bezettingsleger teruggebracht op de sterkte van 253 officieren en 6372 minderen, van welke 3131 Europeanen. De vroegere posten in de XXV Moekims konden thans voor het grootste gedeelte worden opgeheven. Daarentegen waren nieuwe

noodig in de XXII en XXVI Moekims, om onruststokers te kunnen bestraffen en de goedgezinde bevolking te beschermen. »Om ten allen tijde de genoemde punten te kunnen bereiken en ook het voorwaarts gelegen terrein te kunnen observeeren, waren voorts étape-posten langs de operatielijnen noodig. Zoo kwam het postenstelsel van generaal Van der Heyden tot stand. Het had, zooals uit het bovenstaande volgt, niet ten doel om, gelijk dat van den generaal Pel, den vijand buiten eene zekere grens te houden, maar om hem in bedwang te houden en onze troepen in staat te stellen, steeds zonder oponthoud te kunnen komen, waar hunne tegenwoordigheid vereischt werd."

Welke taak het in Atjeh gebleven bezettingsleger nog had te vervullen, blijkt uit deze woorden van generaal Van der Heyden in zijn schrijven aan den Gouverneur-Generaal van den 20sten Augustus 1879:

»De krijgsverrichtingen op groote schaal zijn thans afgeloopen, en wij komen in de periode, dat de rust en veiligheid in de nieuw onderworpen streken bewaard zullen moeten worden door eindelooze patrouilleeringen, hetwelk zoo lang zal moeten duren, totdat de terugkeerende bevolking weder aan orde en werkzaamheden gewend, en het inlandsch bestuur op hechte grondslagen gevestigd zal zijn.

Was de taak van het leger te Atjeh tot heden moeilijk maar roemvol, in de periode, die nu volgt, zal zij niet minder afmattend, doch tevens ondankbaar zijn.

Lange en vermoeiende marschen zullen voortdurend door kleine patrouilles moeten gemaakt worden om kwaadwilligen op te sporen, onrustige kampongs in bedwang te houden, de gemeenschap tusschen onze verder van elkander gelegen posten te beveiligen, enz.

De prikkel, die noodig is om voortdurend een opgewekten geest onder de troepen te houden, zal daardoor geheel en al ontbreken.

En toch zal ook die taak vervuld moeten worden; wordt die niet volbracht, of is men door gebrek aan troepen genood-

zaakt werkeloos te blijven, dan zal de Atjehsche bevolking, die zich slechts uit noodzaak aan ons gezag heeft onderworpen en geen tijd of gelegenheid heeft gehad om tot een gevestigden staat terug te keeren, niet nalaten om daarvan gebruik te maken om allerwegen te rooven en te maraudeeren.

In de voortgaande oplossing van het Atjeh-vraagstuk is thans een zeer gewichtig tijdstip aangebroken.

Een overijlde maatregel; als gevolg van eene te groote zucht tot bezuiniging, zou oorzaak kunnen zijn, dat alles, wat in den laatsten tijd verricht is, eene ongedane zaak was.

De verdere en volledige onderwerping van Groot-Atjeh moet haar natuurlijk verloop hebben; niet in één oogenblik kan de zwaargeschokte bevolking uit den volslagen oorlogstoestand in den gewenschten staat van rust overgaan; daartoe is tijd noodig, en gedurende dien tijd moet het hervormingsproces van die bevolking geleid en bewaakt worden door een krachtvol bestuur, gesteund door eene voldoende troepenmacht, die zoo noodig handelend kan optreden."

Dat de Gouverneur-Generaal Van Lansberge het met die opvatting eens was, blijkt uit hetgeen hij sprak op den 18den November 1879:

«Gelijk zulks met alle Indische oorlogen het geval is geweest, bestaat zeer goed de mogelijkheid, dat wij, niettegenstaande het verkregen succes, nog meermalen de wapenen zullen moeten opvatten om onze vestiging te beveiligen tegen rooftochten en zelfs om haar te verdedigen tegen aanvallen van onverzoenlijke hoofden. Nog langen tijd wellicht zullen dus van het leger op Atjeh meer dan gewone diensten gevorderd worden.

Zulks neemt echter niet weg, dat de schitterende krijgsbedrijven, welke in de laatste twee jaren hebben plaats gehad, ons zeer nabij het doel gebracht hebben waarnaar wij streven; dat wij nu, mits eene voldoende waakzaamheid betracht worde en op politiek gebied geene fouten begaan worden, de toekomst met gerustheid kunnen tegemoet zien."

Terwijl dan aldus de volledige onderwerping van Atjeh werd voorbereid en eene definitieve bestuursregeling werd ontworpen, werd ook ons gezag in de Onderhoorigheden meer en meer bevestigd.

De eene na de andere kwam in onderwerping, ook Pasanga, waarheen de voorgenomen expeditie niet meer behoefde plaats te hebben. Na het ondergaan van eene gestrenge blokkade toch werd de onwillige radja door zijne eigene hoofden van het gezag vervallen verklaard. Zijn opvolger erkende ons gezag, zoodat den 20sten Augustus 1878 de blokkade kon worden opgeheven.

Toch kreeg nu en dan in sommige gewesten de vijandelijke partij wel eens de overhand en moest de marine hare diensten blijven bewijzen om zulke streken te tuchtigen en tot gehoorzaamheid terug te brengen, hetzij zij die taak alleen verrichtte of landingstroepen overbracht en in hunne operaties ondersteunde. De meeste moeilijkheden veroorzaakten ons Malaboeh aan de Westkust en Pedir, waar Toekoe di Tiroe ons bleef bestoken, met Samalanga aan de Noordkust. In 1880 moest zelfs eene nieuwe expeditie naar Samalanga worden ondernomen.

Den 30sten Juni 1880 werd een gedeelte der bezetting van Samalanga, dat zijne militaire wandeling verder dan gewoonlijk uitstrekte, n.l. voorbij de missigit Raja, door een groot aantal Atjehers aangevallen en gedwongen, niet zonder verlies, haastig terug te trekken. Volgens berichten, door den wd. assistent-resident ingewonnen, was de aanval geopend door eenige lieden uit de kampong Batoe Iliq — waar zich eene voorname priesterschool bevond —, doch had de mannelijke bevolking uit de omliggende kampongs zich onmiddellijk bij hen aangesloten. De haat tegen de ongeloovigen was te groot geweest, dan dat men wilde toelaten, dat zij zich op het tot dusver nog niet betreden terrein bewogen; wellicht ook hoopte men, door den aanval den radja te dwingen, onze zijde te verlaten.

Op aandrang van den assistent-resident werd besloten eene expeditie uit te rusten om de kampongs, wier bewoners aan den aanval hadden deelgenomen, te tuchtigen, teneinde te voorkomen, dat de goedgezinde bevolking gemeene zaak met den vijand

maakte. Batoe Iliq was het hoofddoel der expeditie. Den 15den Juli begaven de troepen zich op marsch en bereikten weldra de zeer sterk gelegen vijandelijke bentings, onder welke die van Batoe Iliq de sterkste was. Door eene omtrekkende colonne werden eenige heuvelbentings genomen. De artillerie opende haar vuur. Weldra ging men over tot de bestorming. Deze mislukte evenwel, hoe dikwijls herhaald. Men stuitte af op de ondoordringbare bamboe-doeribeplanting en leed groote verliezen tegen 's vijands krachtig vuur. Aan de noordwestzijde en noordzijde scheen de aanval een oogenblik kans van slagen te hebben. «De benting kon zonder gevaar vrij dicht genaderd worden, daar de doode hoek wegens het sterk hellend terrein en de hoogte der borstwering zeer groot was; en toen de Atjehers hunne borstwering beklommen om de onzen te verdrijven, werden zij spoedig door ons vuur gedwongen zich te verwijderen. Doch nu bezigde de vijand een ander middel: over de borstwering heen wierp hij een groot aantal steenen naar beneden, en daardoor deed hij de meeste soldaten terugwijken; slechts de beide sectiecommandanten met een onderofficier en 4 Amboneesche soldaten hielden stand. De luitenant Von Ernst, door een steen aan het achterhoofd geraakt, verloor gedurende eenige oogenblikken het bewustzijn, doch was spoedig weder op de been en verkende met Jobse het terrein. Nergens was eene opening in de ruim twee meters hooge borstwering te bespeuren, en het was duidelijk, dat men eerst, alvorens tot eene bestorming over te gaan, de bamboedoeriversperring zou moeten opruimen". Het einde was, dat tot den terugtocht moest worden besloten.

Generaal Van der Heyden zond versterking en beval, dat opnieuw de verovering van Batoe Iliq moest beproefd worden. Den 22sten Juli werd de aanval hernieuwd, doch opnieuw afgeslagen. «Alle pogingen om de bamboe-doeri op te ruimen of daar doorheen te dringen, mislukten door het moorddadig vuur uit de benting en door de massa's steenen, welke uit deze op de troepen neergeworpen werden..... Zelfs werd beproefd, de bamboe-doeri onder 's vijands vuur met petroleum te begieten en in brand te

steken, doch tevergeefs. Handgranaten werden in de benting geworpen en sprongen daar meest alle, doch de vijand verflauwde niet in zijne verdediging en wierp zelfs een der handgranaten tijdig naar onze troepen terug; deze sprong, echter zonder schade aan te richten." Wel werd door eene omtrekkende colonne eene benting, die de andere beheerschte, genomen, doch het gelukte haar niet zich met de andere in verbinding te stellen. Opnieuw moest men tot den aftocht besluiten, na eerst de kampong Batoe Iliq aan de vlammen prijs gegeven te hebben.

Nu kwam generaal Van der Heyden zelf om het bevel op zich te nemen en den 1sten Augustus had de derde aanval plaats. "Op het signaal "stormen"" werden de heuvelhellingen beklommen en rukte de stormcolonne tot aan de bamboe-doeri voort. De vijand ontving haar met een hevig vuur en een hagelbui van steenen, zoodat de onzen aanzienlijke verliezen leden; evenwel wisten drie officieren met een 16-tal minderen zich door de bamboe-doeri heen te werken en in de onmiddellijke nabijheid der borstwering te komen; doch nu ontwaarden zij, dat de bres niet beklimbaar was; alleen de bovenkant der borstwering was weggeschoten. Men hield zich hier nog eenigen tijd staande, doch toen de beide eerstgenoemde officieren en het grootste deel der manschappen buiten gevecht gesteld waren, was de terugtocht onvermijdelijk." Na de dezen dag geleden verliezen meende de generaal geene nieuwe bestorming meer te mogen doen ondernemen. Alleen de artillerie zou den volgenden dag 's vijands stellingen zooveel mogelijk trachten te vernielen.

"Te 7 uur 40 minuten werd het vuur geopend. Daar men zich thans de ondervinding van den vorigen dag ten nutte kon maken, had het eene uitmuntende uitwerking. In het geheel werden met eene rust van drie uur, die noodig was om den aanvoer van nieuwe munitie af te wachten, 76 schoten uit het achterlaadgeschut gedaan, terwijl de halve bergbatterij dat vuur door hare schoten, zoowel op de benting als op de heuvelstellingen, ondersteunde.

Te 3 uur na den middag werd het vuur gestaakt; de

noorderface van Batoe Iliq lag geheel open, de overige facen waren zwaar beschadigd. Men zag hier geen vijand meer en naar alle waarschijnlijkheid had hij zijne sterkte verlaten en zich naar de achtergelegen hoogten teruggetrokken."

Daar verder de verschillende hoofden hunne volkomen onderwerping kwamen betuigen, meende Van der Heyden de zaak hierbij te kunnen laten berusten en keerde den 5den Augustus naar Atjeh terug.

Den 19den Augustus 1879, na de beëindiging van den oorlog, kwam de commandant van het Indisch leger, de luitenant-generaal H. G. Boumeester, te Atjeh om zich persoonlijk van den staat van zaken te overtuigen. In het verslag over zijne bevinding bracht hij groote hulde aan Van der Heyden wegens het door dezen verrichte.

„Over het geheel komt het mij voor", zegt hij, „dat de sedert Juni 1878 gevolgde gedragslijn de daarvan verwachte resultaten heeft opgeleverd, en het is zeker dat de gunstige en vergelijkenderwijze gesproken zelfs zeer gunstige uitkomst, die nu verkregen is, in zeer aanzienlijke mate te danken is aan de energieke en beleidvolle wijze, waarop de bevelhebber de hem door de regeering gegeven instructiën heeft weten ten uitvoer te brengen.

Werd hij in het volbrengen van deze taak op krachtdadige wijze bijgestaan door zijne chefs van staven en diensten, de onderscheidene korpscommandanten en verdere officieren en minderen, die over het geheel uitmuntten door toewijding en trouwe plichtsbetrachting, — zeker is het dat de krachtige individualiteit van den bevelhebber den doorslag heeft gegeven. Aan het stoute, met beleid ontworpen operatieplan, volgens hetwelk Indrapoeri werd vermeesterd, de rechter-rivieroever gezuiverd, Gleiëng aangetast, de XXVI Moekims van verschillende zijden binnengedrongen en Selimoen door colonnes uit Lamtobah en Indrapoeri bezocht werd, hebben wij het groote succes te danken. Alleen op deze wijze kon in betrekkelijk korten tijd zooveel verkregen worden. De bevel-

hebber kende geen bezwaren en ging met vasten wil af op het voorgestelde doel.

De natie is hem ongetwijfeld grooten dank verschuldigd."

Hoe de Atjehers zelf over Van der Heyden dachten, blijkt uit deze woorden van een Atjehsch heldendicht, de Hikajat prang Kompeuni, welks inhoud ons door Snouck Hurgronje is medegedeeld: (*)

"Maar toen de XXVI Moekims overwonnen waren, en kort daarop de eenoogige generaal zegerijke tochten zelfs door de XXII Moekims ondernam, tot verbazing van de tot dusver zwetsende Bovenlanders, toen stak de Imam van Longbattah het zwaard in de scheede en trok zich uit het openbare leven terug.

Nu brak een driejarig tijdperk van rust aan, waarin de eenoogige generaal zijne veroveringen bevestigde. De Radja Moeda, Toekoe Nja Moekamat, spande alle krachten in om de hoofdplaats en Oleh-leh tot welvaart te brengen, en dit gelukte hem in die mate, dat de uit hare dorpen gevluchte bevolking in niet te stuiten stroomen naar de hoofdplaats kwam en zich met de kafirs verbroederde. Men leefde als in voortdurende feestviering, men dreef voordeeligen handel, en de krijgsoversten konden geen volk meer vinden, dat hen volgde.

Alles ging den eenoogigen koning hulde brengen.....

Toen de eenoogige koning weg was, eindigde de rust."

En het epos eindigt:

"Zooals de Kompani thans (1891) te werk gaat, krijgt zij Atjeh nooit. Billijk was de eenoogige generaal."

Het was niet meer dan natuurlijk, dat voor de definitieve regeling van ons bestuur in Atjeh in de eerste plaats het oordeel van Van der Heyden werd ingewonnen. Daarom werd, teneinde de regeering te kunnen voorlichten, "de generaal Van der Heyden in commissie gesteld met den heer A. Pruys van der Hoeven,

(*) Snouck Hurgronje, t. a. p. II, 113—114.

laatstelijk resident van Palembang; beide landsdienaren kregen, als gouvernements-commissarissen, de opdracht, in gezamenlijk overleg alles te beramen en voor te stellen wat noodig zou zijn om te kunnen komen tot eene afdoende organisatie van het gewest Atjeh en Onderhoorigheden, die verband hield met den politieken toestand en de verhouding der verschillende Onderhoorigheden tot ons bestuur. De assistent-resident van Groot-Atjeh werd hun voor die opdracht als secretaris toegevoegd.

De heer Pruys van der Hoeven kwam diensvolgens den 21sten Februari 1880 te Atjeh aan en bezocht achtereenvolgens het door ons bezette gebied, zoowel in Groot-Atjeh als in de vazalstaten."

Den 10den Juli verklaarden de commissarissen hunne taak beëindigd. Nadat in eene buitengewone vergadering van den Raad van Nederlandsch-Indië met beide commissarissen eene nadere bespreking had plaats gehad en door den Gouverneur-Generaal verscheidene beslissingen ter voorbereiding genomen waren, werd aan den gouverneur nog de indiening van nieuwe voorstellen opgedragen ten aanzien van de organisatie van het inlandsch bestuur in Groot-Atjeh, gegrond op een onderzoek naar den bestaanden toestand en de instellingen onder de sultans. Hij zou daartoe in overleg treden met het lid van den Raad van Nederlandsch-Indië, Mr. T. H. der Kinderen, die tevens als gouvernements-commissaris voor de reorganisatie van het rechtswezen in de bezittingen buiten Java en Madoera naar Atjeh zou komen om voorstellen betreffende de regeling van het rechtswezen aldaar te ontwerpen. In November 1880 kwam Der Kinderen in Atjeh aan en bleef daar tot Februari 1881. Overeenkomstig de ingediende voorstellen kwam in Maart 1881 de definitieve bestuursorganisatie van Atjeh tot stand.

Volgens deze organisatie zou het bestuur van het gewest Atjeh en Onderhoorigheden berusten bij een gouverneur, die zijne residentie zou hebben te Kota Radja. Onder dezen zouden staan drie assistent-residenten en tien controleurs. De assistent-residentiën waren 1ste die van Groot-Atjeh met Kota Radja als hoofdplaats, in welke ons rechtstreeksch bestuur werd ingevoerd; 2de die der

Noord- en Oostkust met Telok Semawé als hoofdplaats en controleurs te Edi, Samalanga en Segli; 3de die van de Westkust van Atjeh met Malaboeh als hoofdplaats. Aan de landschappen, tot de beide laatste afdeelingen behoorende, werd zelfbestuur gelaten. In Groot-Atjeh zou het inlandsch bestuur gevoerd worden door districtshoofden of hoeloebalangs, door den Gouverneur-Generaal te benoemen; hunne vervangers en helpers, zoomede de moekimhoofden, imams, werden benoemd door den gouverneur, de vervangers en helpers der imams, zoomede de kamponghoofden, ketjihiks, door den assistent-resident, de hoofden der wijken, mandarsé's, door den controleur.

Door den Gouverneur-Generaal werd, ingevolge reeds in 1879 van den Koning verkregen machtiging, besloten het civiel en militair bestuur te splitsen en het burgerlijk beleid in Atjeh aan een civiel gouverneur op te dragen. De luitenant-generaal Van der Heyden werd eervol van zijne functiën ontheven en tot gouverneur werd benoemd de heer A. Pruys van der Hoeven; terwijl het militair commando opgedragen werd aan den kolonel der infanterie J. F. Haus. Beiden aanvaardden hunne betrekkingen den 6den April 1881.

Het ontslag aan Van der Heyden verleend, dat vele pennen in beweging heeft gebracht, en ook tot besprekingen in de Staten-Generaal heeft aanleiding gegeven, was een der laatste bestuursdaden van den Gouverneur-Generaal Van Lansberge. Om gezondheidsredenen verzocht deze tegen het voorjaar van 1881 ontslag uit zijne betrekking, dat hem verleend werd bij Koninklijk Besluit van den 24sten November 1880. Den 12den April 1881 droeg hij zijne waardigheid aan zijn opvolger over.

HOOFDSTUK II.

HET MINISTERIE DE VRIES—GEERTSEMA.

Bij Koninklijke Besluiten van den 6den Juli 1872 was eervol ontslag verleend aan de ministers Van Bosse, Blussé en Delprat, en daarmede een einde gekomen aan het derde ministerie Thorbecke. Op denzelfden datum werden benoemd tot Minister van Justitie Mr. A. de Vries Gz., tot Minister van Binnenlandsche Zaken Mr. G. H. Geertsema, tot Minister van Financiën Mr. A. van Delden, tot Minister van Oorlog M. D. graaf van Limburg Stirum en tot Minister van Koloniën I. D. Fransen van de Putte, terwijl de Ministers van Buitenlandsche Zaken en Marine, Mr. J. L. H. A. Gericke van Herwynen en L. G. Brocx, hunne portefeuilles behielden.

Den 19den September leidde de Minister van Justitie, De Vries, in de Eerste Kamer, met een kort woord het ministerie bij de Vertegenwoordiging in. Hij verwees, wat de voornemens van het ministerie betrof, naar de troonrede, waarin de indiening van eene wijziging der wet op de nationale militie, eene nieuwe rechterlijke inrichting, een ontwerp tot uitbreiding van het kiesrecht, „daar, waar het binnen te enge grenzen is beperkt", en eene nieuwe wet tot regeling van het hooger onderwijs werden toegezegd. In de Tweede Kamer wenschte, bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede op den 23sten Sep-

tember, graaf Van Zuylen van Nyevelt meer te vernemen over het ontstaan, de beginselen en de voornemens van het ministerie. Hij meende, dat geen uitsluitend liberaal ministerie had moeten gevormd worden, maar een Kabinet, bestaande uit tegenstanders van de wet op de inkomstenbelasting, die de oorzaak van den val van het vorige was geweest, terwijl nu in het ministerie ook voorstanders van die wet zaten. Verder verwonderde het hem, dat De Vries, die als een vriend van Thorbecke bekendstond, ook mannen naast zich had doen plaats nemen, die door Thorbecke afbrekende liberalen waren genoemd.

Uit de discussie bleek, dat eerst door den Koning Van Reenen over de vorming van het ministerie was geraadpleegd. Deze erkende, dat de optreding van een Kabinet van andere richting gewettigd zou zijn geweest. „Twee liberale Kabinetten", zegt hij, „waren elkander opgevolgd en waren niet geslaagd in de oplossing van de vraagstukken, die zij zich tot taak hadden gesteld. Het was zonder twijfel eene moeilijke keuze voor het Hoofd van den Staat en voor hen, die geroepen waren advies uit te brengen, om te beslissen, wat er behoorde te geschieden. Wat mij betreft, ik ben overtuigd, dat het eene daad van wijze staatkunde is geweest, aan den tegenwoordigen Minister van Justitie, een man wiens politieke richting bekend was, de taak op te dragen, om een ministerie samen te stellen. In de omstandigheden, waarin wij ons bevinden en bij de tegenwoordige samenstelling der Kamer was dit de eenige solutie, die de kans opleverde om een Kabinet te erlangen van eenige duurzaamheid en om zaken, die afgedaan behooren te worden, tot een einde te brengen. Dit was dan ook, gevoegd bij eenige andere redenen van persoonlijken aard, het motief, dat mij noopte om, toen de Koning mij op den 8sten Juni de vorming van een Kabinet opdroeg, die taak niet op mij te nemen. Ik wist dat een Kabinet, in dat oogenblik door mij samengesteld, met hoeveel beleid en voorzichtigheid daarbij ook zou zijn te werk gegaan, beschouwd zou zijn geworden als een Kabinet uit de minderheid gevormd. Zulk een Kabinet had de zaken eenigen tijd kunnen gaande houden, maar

het zou in deze omstandigheden hier den noodigen steun niet gevonden hebben om met klem te regeeren en de groote vraagstukken tot een behoorlijk einde te brengen. De taak van dit ministerie is niet licht en door haar te aanvaarden heeft het verplichtingen op zich genomen, waaraan het niet kan voldoen zonder de krachtige ondersteuning, die onmisbaar is om iets tot stand te brengen in het belang van het land.

Ik wil hier alleen nog bijvoegen, dat ik overtuigd ben in deze zaak niet geraadpleegd te zijn noch gesproken te hebben als de vertegenwoordiger van eenige partij. Ik meen, dat mijn advies en mijne medewerking gevraagd is, juist omdat ik door de positie, die ik jarenlang in deze Kamer heb gehad, beschouwd werd niet bepaald tot eene der partijen te behooren. Nimmer ben ik partijman geweest en hoop het ook nooit te worden. Ik kan mij voorstellen, dat in andere landen, waar politieke partijen, elk met eigen duidelijk omschreven beginselen, tegenover elkander staan, de leden in den triomf der partij, waartoe zij behooren, het heil zien van het land en het daarentegen als eene ramp beschouwen, wanneer de andere partij aan het roer komt; maar hier te lande is dit het geval niet. Ik zie niet een wezenlijk groot principieel verschil tusschen de zoogenaamde conservatieve en de zoogenaamde liberale partij. Het is dan ook een gewoon verschijnsel, dat als eene dier partijen aan het roer is gekomen, de andere haar verwijt, dat zij haar programma verzaakt en de beginselen der tegenpartij in toepassing brengt. Dit deed zoowel de eene als de andere partij. De reden ligt voor de hand: het is een sprekend bewijs, dat het verschil tusschen de beide partijen lang zoo groot niet is, als gewoonlijk wordt beweerd, en ik hoop, dat men dit meer en meer zal inzien en dat langzamerhand die partijen elkander zullen naderen om samen te werken in het belang van het land. Dit oogenblik is nog niet daar, maar ik hoop en vertrouw dat het zal komen."

De minister De Vries meende, dat het niet mogelijk was, een ministerie samen te stellen uit de meerderheid, die het ontwerp op de inkomstenbelasting verworpen had, omdat die meer-

derheid slechts eene toevallige meerderheid was, niet bestaande uit mannen van dezelfde richting.

•Men heeft ook gevraagd, wat van dit ministerie te verwachten is, en men heeft zich daarbij eenigszins hierop gegrond, dat men zich mij had voorgesteld als een opvolger van dien hooggeachten staatsman, die aan het vaderland is ontvallen; en meende dat ik mij met diens beginselen vereenigde, terwijl nevens mij mannen gezeten zijn, tusschen wie en denzelfden staatsman verwijdering bestond.

Ik moet erkennen, dat ik mij steeds gelukkig heb gerekend het onderwijs te mogen genieten van Thorbecke; dat ik veel van hem heb geleerd en dankbaar erken veel aan hem verschuldigd te zijn: dat ik gaarne hulde breng aan zijne nagedachtenis.

Maar volgt daaruit nu, dat de verwijdering, die sommige staatslieden van hem heeft vervreemd, nu ook mij van hen gescheiden moet houden?

Dit meen ik ontkennend te moeten beantwoorden.

Hier, waar het geldt de belangen van het vaderland te behartigen, is geene verwijdering te zoeken, maar moeten wij naar toenadering trachten. Ik herinner er aan, dat diezelfde mannen, op welke men gewezen heeft, vroeger met hem hebben samengewerkt. Men heeft willen aantoonen, dat daarin door mij tegen de regels van het constitutioneel stelsel zou gezondigd zijn, en heeft de liberalen onderscheiden in opbouwende, waaronder men mij heeft gerangschikt, en afbrekende liberalen, gelijk Thorbecke die zelf had aangeduid.

Ziedaar dus reeds dadelijk een punt van verschil tusschen Thorbecke en mij.

Die verdeeling der liberalen in opbouwende en afbrekende erken ik niet; vandaar dat die gedachte van den grooten staatsman mij niet kon leiden en dat ik meende mijn eigen weg te moeten gaan."

De taak van het ministerie zou nu in de eerste plaats bestaan in het tot stand brengen van drie belangrijke wetsontwerpen:

n.l. dat tot wijziging van de nationale militie door de afschaffing der plaatsvervanging, het tot stand brengen eener nieuwe rechterlijke organisatie en de herziening der kieswet. Alvorens de beraadslagingen over deze belangrijke ontwerpen een aanvang namen, werden nog eerst, zelfs vóor de behandeling der staatsbegrooting, eenige andere ontwerpen afgedaan, gedeeltelijk reeds van het vorig ministerie afkomstig.

Den 7den October werd in de Tweede, den 11den November in de Eerste Kamer aangenomen het wetsontwerp tot toekenning van een pensioen aan de beide dochters van wijlen den Minister van Staat en van Binnenlandsche Zaken Mr. J. R. Thorbecke. In de Tweede Kamer verklaarden zich vier leden (Wintgens, Kien, Taets van Amerongen en Nierstrasz), in de Eerste Kamer een (Messchert van Vollenhoven) tegen, op grond van de considerans, waarin van de uitstekende diensten, door Thorbecke aan den Koning en den lande bewezen, werd gesproken.

Onder het derde ministerie Thorbecke was toegezegd eene herziening der Indische tariefwet, bovendien noodzakelijk geworden door de bepaling der tariefwet van 1865, volgens welke deze slechts van kracht zou blijven tot den 1sten Januari 1872. Het door Van Bosse ingediende ontwerp was evenwel niet in behandeling gekomen. Zijn ontwerp werd thans opnieuw ingediend door Fransen van de Putte, die daarmede kon voltooien, wat door hem met de tariefwet van 1865 voorbereid was, n.l. de geheele afschaffing der differentieele rechten in Indië.

Den 9den October 1872 begonnen in de Tweede Kamer de openbare beraadslagingen over het wetsontwerp tot vaststelling der tarieven van in-, uit- en doorvoer in Nederlandsch-Indië. Nog op het laatste oogenblik had Fransen van de Putte eene wijziging gebracht in het wetsontwerp door het voorgestelde invoerrecht van 10 op 6 procent te verlagen. De strijd liep hoofdzakelijk over het al of niet behouden der differentieele rechten, de plotselinge of geleidelijke afschaffing, de quaestie der

toleenheid en de wenschelijkheid der afschaffing van uitvoerrechten.

De bestrijders der wet waren voornamelijk gekant tegen de afschaffing der differentieele uitvoerrechten, omdat zij vreesden dat daardoor ons land zou ophouden de markt te zijn voor de koloniale producten. De afschaffing der differentieele invoerrechten wenschten zij niet of in allen gevalle slechts geleidelijk toegepast te zien uit vrees voor benadeeling der Nederlandsche nijverheid. Verder meenden zij, dat de schatkist door den voorgestelden maatregel verlies zou lijden, en keurden daarom vooral de op het laatste oogenblik voorgestelde verlaging van 10 tot 6 procent af. Anderen wilden verder gaan dan de minister en het invoerrecht tot 5 procent verminderen, slechts voor enkele artikelen behouden of wel geheel Indië tot een porto-franco maken, hetzij alleen voor Nederlandsche of voor alle artikelen. Vooral wenschten velen evenals in Nederland de uitvoerrechten geheel afgeschaft te zien.

De minister verdedigde de verlaging van 10 tot 6 procent door te wijzen op de gebrekkige heffing der invoerrechten in Indië, die nu ingevolge de zending van den heer Motké door eene betere zou vervangen worden. In de memorie van beantwoording van den vorigen minister had deze reeds medegedeeld, »dat eene opgave, hem door een deskundige verstrekt, over een twaalftal aangiften van Engelsche gedrukte katoenen goederen aantoonde, dat in stede van 16 percent der waarde niet meer betaald werd dan 6 tot 9 percent.... Wanneer ik dat nu in verband breng met de voornemens van de regeering tot verbeterde heffing, dan komt het mij voor, dat bij de afschaffing van differentieel recht op den invoer, het laten voortbestaan van een fiscaal recht van 10 percent eene aanmerkelijke verhooging zou geweest zijn van het invoerrecht voor den nationalen invoer....

In de tweede plaats heeft mij daartoe gebracht de aandrang, niet zoozeer in de adressen, als wel in de gesprekken, die ik met verlichte Nederlandsche fabrikanten gehad heb, om het recht te verminderen. Zij zouden zich wel bij de afschaffing van de diffe-

rentieele rechten nederleggen, maar de invoerrechten moesten dan tevens verminderd worden".

Wat nu de afschaffing der differentieele rechten betreft, men moest niet spreken van plotselinge opheffing, want zij was voorbereid door de wet van 1865. Deze was eene wet van transitie. Om staatkundige redenen was toen in de wet nog niet van die opheffing gesproken.

Den 12den October kwam het tot eene beslissing over de differentieele invoerrechten door de stemming over art. 1 en de daarop voorgestelde amendementen. Het meest ingrijpende amendement was dat van Bredius, die slechts van 10 artikelen een invoerrecht wilde heffen en al de andere vrijstellen, met het doel om door eene latere herziening vóor 1880 Indië tot een porto-franco te maken. Zijn amendement werd met 66 tegen 6 stemmen verworpen (voor: Smidt, De Roo van Alderwerelt, Bergsma, Moens, De Bruyn Kops en Bredius). Het amendement van De Jong en Oldenhuis Gratama om de afschaffing geleidelijk te doen plaats hebben, n.l. tot 1877 een recht te heffen van 10 procent voor buitenlandsche en van 6 procent voor Nederlandsche manufacturen en daarna het uniform recht van 6 procent, werd met 51 tegen 21 stemmen verworpen en daarop art. 1 met 38 tegen 34 stemmen aangenomen.

De poging van Van der Linden om door een amendement op art. 2 zijne toleenheid ingevoerd te krijgen, vooral door De Bruyn Kops krachtig bestreden, mislukte, daar zijn amendement met 65 tegen 6 stemmen verworpen werd (voor: Van der Linden, Van Wassenaer van Catwyck, Van den Heuvel, Brouwer, Taets van Amerongen en Saaymans Vader). Artt. 3 en 4 hadden betrekking op de uitvoerrechten. Bij de zeven bestaande werd gevoegd een recht op thee ten bedrage van *f* 1.— de 100 kilo, de rechten op huiden, tabak en vogelnestjes bleven onveranderd, de differentieele uitvoerrechten op indigo, koffie, suiker en tin werden afgeschaft en gelijkgemaakt aan de vroeger voor Nederland betaalde, doch koffie zou *f* 3.—, suiker, vroeger bij uitvoer naar Nederland vrijgesteld, *f* 0.30 per 100 kilo betalen.

Kappeyne van de Coppello stelde voor de artt. 3 en 4 door een nieuw artikel te vervangen, luidende: "Op den uitvoer en den doorvoer worden geene rechten geheven."

Vanwaar, zegt hij, dat groote onderscheid tusschen in- en uitvoerrechten, want zij hebben toch hetzelfde gevolg: verhooging van de productiekosten? Omdat zij dit doen, Mijnheer de Voorzitter, op eene verschillende manier. De invoerrechten werken op gelijke wijze als een accijns. De verkooper vindt die rechten terug in den verkoopsprijs; hij verhaalt ze op zijn kooper, om de eenvoudige reden, dat op de markt, waar de kooper het artikel koopt, alle verkoopen de invoerrechten betaald hebben en dus in hunne onderlinge concurrentie van gelijke conditie zijn.

De invoerrechten zijn dus in eenen zekeren vorm rechten op het verbruik. Zij hebben derhalve, evenals de accijnzen, zelfs met de beste soort van directe belastingen, tot zekere hoogte, de werking gemeen. Want de beste soort van deze, de zoodanige, waarbij men den belastingschuldige ontneemt, wat hij anders zoude hebben verteerd of bespaard, vermindert eenvoudig zijn vermogen om te koopen. En of ik iemand een deel van zijn vermogen om te koopen ontneem of den prijs der artikelen van verbruik in gelijke reden vermeerder, komt op hetzelfde neder.

Invoerrechten kunnen zijn volgens den aard van het belaste artikel, volgens de plaatselijke gesteldheid of bijzondere omstandigheden van de maatschappij, waar zij geheven worden, eene goede belasting.

Van de uitvoerrechten kan men dit niet zeggen, want daarbij heeft juist het omgekeerde plaats. Worden door het uitvoerrecht mede de productiekosten bezwaard, die verhooging krijgt de producent van het artikel niet terug, omdat hij zelf of de koopman, die het artikel van hem overneemt en op de markt brengt, op die markt heeft te concurreeren met andere producenten, die dat recht niet behoefden te betalen.

Dus werkt het uitvoerrecht, indien men het wel nagaat, in gelijken zin als eene verhooging van de transportkosten en zelfs door het stijgen in druk, naarmate de waarde van het

artikel vermindert, nadeeliger dan eene verhooging van de transportkosten. Wanneer men daarom uitvoerrechten wenscht te heffen, dient men zich vooraf af te vragen, of men met een fiscaal doel de transportkosten van een zeker handelsartikel zou willen verhoogen — want op die wijze stelt men zich de zuivere werking van het uitgaande recht het best voor den geest —, en dat niet alleen voor het bedrag, dat de Staat heft, maar voor veel meer, om de eenvoudige reden, dat het geld, wat in de schatkist vloeit, door hem, die het artikel, waar uitvoerrecht geheven wordt, koopt, moet worden voorgeschoten met de onzekere kans om dat voorschot op de markt, waar hij het artikel zal brengen, in den te maken prijs terug te ontvangen. Hij moet dus rekenen, niet alleen op het uitvoerrecht, maar ook op de rente,, het risico; hij moet die uitvoerrechten, daar zij deel uitmaken van den prijs van het artikel, ook assureeren en er commissieloon voor betalen, zoodat, wanneer men heft voor den Staat een millioen aan uitvoerrechten, men zeggen kan, dat men anderhalf à twee millioen lasten legt op de producenten, door een recht te heffen, dat met de verhooging van de transportkosten gelijkstaat.

Dat erkende gevolg van de uitvoerrechten maakt, dat zij door allen, die aan algemeene waarheden hechten, worden veroordeeld. Maar zij, die zich op algemeene waarheden beroepen, hebben helaas altijd de tegenwerping te hooren: er is geen regel zonder uitzonderingen. Op die wijze slaagt men er in, om alle lastige regels, wanneer het er op aankomt, ter zijde te stellen. Men geeft den regel toe, daarmede heeft men zijn intellectueel geweten bevredigd, maar men handhaaft de uitzondering, en daardoor redt men zijn vermeend actueel belang."

Ook dezen keer overwogen weer practische, financieele en andere redenen en het amendement werd met 45 tegen 24 stemmen verworpen. Over het amendement van De Bruyn Kops, om het nieuwe uitvoerrecht op thee te laten vervallen, staakten de stemmen twee keer, zoodat ook dit verworpen was. Den 15den October werd eindelijk het ontwerp door de Tweede Kamer met 38 tegen 36 stemmen aangenomen. In de Eerste Kamer werd

het den 15den November aangenomen met 21 tegen 14 stemmen. Onder de merkwaardigste redevoeringen, hier gehouden, behoorde het krachtig pleidooi voor het vrijhandelsstelsel door den Twentschen industrieel Stork, hoewel deze een meer geleidelijken overgang gewenscht had.

Een tweede wetsontwerp uit de nalatenschap van het vorig ministerie, dat ook nog in het jaar 1872, vóor de staatsbegrooting, werd afgedaan, was dat tot voorziening tegen besmettelijke ziekten. Het was door Thorbecke in de zitting van 1870 op 1871 ingediend, in de volgende zitting in de afdeelingen behandeld en thans in de openbare beraadslaging gebracht, evenwel niet zonder dat de nieuwe minister Geertsema er eene belangrijke wijziging in gebracht had, waarop wij straks terugkomen. Gelijk de minister reeds aan verschillende wenken in het voorloopig verslag gevolg had gegeven, zoo verklaarde hij zich ook thans, waar het de eerste proeve eener wettelijke regeling op een nieuw gebied gold, tot verdere tegemoetkomingen aan de wenschen der meerderheid bereid, en is het ontwerp dan ook niet naar de Eerste Kamer gegaan, zonder nog verscheidene andere meer of minder ingrijpende wijzigingen ondergaan te hebben.

Toch, niettegenstaande 's ministers zucht tot bevordering van het gemeen overleg, konden verscheidene leden zich niet met het ingediende wetsvoorstel vereenigen. Zij achtten het een nieuw bewijs van centralisatiezucht, een nieuwen stap op den weg van staatsalvermogen, een ingrijpen in de autonomie der gemeentebesturen, vooral door de uitgebreide bevoegdheden aan den burgemeester verleend, en zeer bezwaarlijk voor de gemeentekassen, waarvan men nieuwe offers ging vergen. Zij wenschten meer vertrouwen gesteld te zien in het particulier initiatief en de locale zorg der gemeentebesturen. Onder de voorstanders dezer meening behoorden vooral Wintgens en Dumbar, welke eerste nog de voorkeur gaf aan zijn voorstel van 1854 tot instelling van plaatselijke

raden van gezondheid. Daarentegen konden anderen juist wijzen op de schromelijke onwetendheid en zorgeloosheid, die er niet alleen bij particulieren, maar ook bij gemeentebesturen op het gebied der hygiëne heerschte, en de ongehoorde toestanden, die in sommige streken bestonden, om aan te toonen, hoe hier een krachtig ingrijpen in het algemeen belang, in het staatsbelang werd vereischt. Behalve door den minister werd met kracht in dien geest gesproken door Van Kuyk, Godefroi, Smidt en de medische specialiteiten, Rombach en Idzerda.

Art. 1 noemde als de besmettelijke ziekten, waarop deze wet betrekking had, cholera, typhus, pokken, roodvonk, diphtheritis en mazelen. Door Viruly Verbrugge, Van Naamen van Eemnes en Wybenga was een amendement voorgesteld om de mazelen uit het artikel en de wet te doen vervallen, omdat zij dit voor eene betrekkelijk onschadelijke ziekte hielden, die ieder kind op zijne beurt kreeg. Wintgens wilde nog verder gaan en het gebied der wet alleen tot de cholera, typhus en pokken bepalen, omdat deze alleen van ernstiger aard waren en de laatste cholera- en pokkenepidemie volgens hem de aanleiding tot de indiening der wet waren geweest. Rombach daarentegen hechtte met den minister aan het behoud van de mazelen in het artikel, vooral met het oog op art. 14, waardoor de kinderen uit huisgezinnen, waar de mazelen heerschen, van de scholen worden geweerd. Juist de scholen zijn de vruchtbare bronnen van verspreiding der mazelen; kinderen komen met de mazelen onder de leden op school, zitten dicht bijeen, hoesten elkander in 't aangezicht en zoo wordt de smetstof overgebracht.

De heer Viruly zegt: bijna ieder kind krijgt de mazelen en de mazelen heerschen altijd door. Daarom moeten juist de mazelen hier opgenomen worden, want het algemeen voorkomen van mazelen is het gevolg van het gemis aan voorzorgsmaatregelen. Een oud schrijver over de pokken bezigt de uitdrukking: van pokken en van de liefde blijft geen menschenkind vrij. Sedert de vaccinatie is ingevoerd, is dit ten opzichte van de pokken niet meer waar. Daaruit ziet men, wat maatregelen van voorzorg

kunnen uitwerken. Dit is ook te verwachten van maatregelen ten opzichte van mazelen.

De heer Viruly zegt: de mazelen zijn eene andere ziekte dan pokken en roodvonk. De mazelen zijn minder gevaarlijk, zegt de geachte spreker, want 2000 sterfgevallen in een jaar was eene exceptie. Wanneer de geachte spreker iets verder gelezen had in het verslag over het Geneeskundig Staatstoezicht in 1870, op dezelfde bladzijde, waar hij het cijfer van nagenoeg 2000 vermeld vindt, dan zou hij gezien hebben, dat in 1868 aan mazelen gestorven zijn 1680 en in 1869 1100. Die getallen zijn niet zoo gering.

Deze en dergelijke gronden leidden er toe, dat het amendement van Viruly Verbrugge c. s. met 37 tegen 28 stemmen verworpen werd. Dat van Wintgens was met 47 tegen 18 stemmen verworpen.

De beraadslagingen duurden van den 16den tot den 22sten October en de oude strijd over uitbreiding of beperking van het centraal gezag keerde bij verschillende artikelen terug. In 't algemeen zegevierde het stelsel der regeering, hoevele wijzigingen ook in de artikelen werden aangebracht, zoowel tegenover hen, die meer als tegenover degenen, die minder aan de particulieren en de gemeentebesturen wenschten over te laten. Zoo werd, niettegenstaande diens merkwaardige redevoering ter verdediging der noodzakelijkheid — met 39 tegen 21 stemmen — verworpen het amendement van Jonckbloet op art. 6, om de bevoegdheid van burgemeester en wethouders om bij besmettelijke ziekten verzamelingen van mest en ander vuil te doen opruimen, op den burgemeester alleen over te brengen. Daarentegen leed de minister de nederlaag op twee belangrijke punten, bij art. 14 en art. 17, door de aanneming van amendementen, in het eerste geval strekkende tot verzachting, in het tweede tot verscherping der wet.

Art. 14 luidde: »Bewoners van huizen of vaartuigen, waarin eene besmettelijke ziekte voorkwam, mogen geene scholen, fabrieken noch andere werkplaatsen bezoeken, dan na verloop van 8

dagen nadat de ziekte, volgens schriftelijke verklaring van eenen geneeskundige, uit die huizen of vaartuigen geweken is.

Het verbod wordt opgeheven, zoodra ontsmetting overeenkomstig art. 33 dezer wet heeft plaats gehad.

Op fabrieken en andere werkplaatsen is, bij het voorkomen van mazelen en diphtheritis, het bepaalde in de eerste zinsnede van dit artikel niet van toepassing."

Heemskerk stelde voor, uit het eerste lid van dit artikel weg te laten de woorden: "fabrieken noch andere werkplaatsen" en het geheele derde lid. "Men ga toch eens na", zegt hij, "een werkman heeft in zijn gezin een zieke. De ziekte duurt eenigszins lang. Op het eerste ziektegeval kan een tweede, een derde, een vierde volgen. Gedurende al dien tijd en nog acht dagen daarna, verbiedt men dien werkman zijne werkplaats of fabriek te bezoeken. Waarmede moet hij dan zijn brood verdienen? Waarmede verdienen, hetgeen zijne zieken noodig hebben?

Men maakt de menschen door zulke voorschriften radeloos; men dwingt ze tot wetsovertreding. Nu spreek ik alleen van het geval, dat in een huisgezin een ziektegeval voorkomt. Maar daartoe bepaalt zich het voorschrift van dit artikel niet. Er staat: bewoners van huizen; derhalve zal zich — daar in sommige huizen vele huisgezinnen wonen — het geval voordoen, dat door een ziektegeval als het ware eene grève uitbreekt onder al de werklieden, die zulk een gebouw bewonen.

In verband met het volgend artikel moet men ook denken aan de directeuren en chefs van fabrieken of werkplaatsen. Die moeten de wet natuurlijk ook naleven. Is nu zulk een directeur of chef alleen aan het hoofd der zaak, en heeft hij het ongeluk in zijn huis een dergelijk ziektegeval te krijgen, en achtereenvolgens nog meer, dan kan hij gedurende geruimen tijd niet in de werkplaats of fabriek komen. Hoe moet het dan?

Het komt mij voor, dat dit artikel, zooals het nu luidt, onuitvoerbaar is. Ik geef aan de regeering — en als de regeering niet gehoor geeft aan mijn bescheiden voorstel — dan aan de Kamer in overweging om de genoemde woorden te doen vervallen."

«Wil de minister zijn doel verwezenlijken", zegt hij in zijne repliek, «hij verbiede ook aan hen, die in het ongelukkige geval verkeeren, zieken aan huis te hebben, het bezoeken van kantoor, beurs, herberg, koffiehuis, vervoermiddel, kerk, vergadering. Nu zouden getroffen worden juist de lieden, die genoodzaakt zullen worden te liegen en de wet te overtreden, om in de werkplaats of fabriek hun dagelijksch brood te kunnen blijven verdienen."

Viruly Verbrugge stelde een subamendement voor, om de derde alinea te doen luiden: «Op scholen, uitsluitend bezocht door leerlingen boven de twaalf jaar, is bij het voorkomen van mazelen en diphtheritis, het bepaalde in de eerste zinsnede van dit artikel niet van toepassing." «Wanneer dit artikel blijft, zooals het is," zegt hij, «dan zullen, zoo er in een huisgezin mazelen ontstaan, de jongelieden daaruit de hoogere burgerschool en het gymnasium niet mogen binnentreden, ofschoon die jongelieden alleen zijn in een lokaal, waar ieder reeds de mazelen gehad heeft. Dat is hard en onbillijk, maar vooral vind ik het onnoodig. Eene hardheid is het in groote mate. Stel u voor een jongeling in het vijfde jaar zijner studie aan de hoogere burgerschool, die door het ontstaan van mazelen te huis het bezoek van de school moet staken. Dan kan daardoor, Mijnheer de Voorzitter, zeer goed bij het eindexamen het geval plaats grijpen, dat men tegenwoordig noemt: zakken, en wanneer hij dan zakt, dan zoude dat veroorzaakt zijn door een verbod in de wet, dat niet genoeg is gerechtvaardigd. De geheele toekomst van dat jongmensch is wellicht bedorven.

Mijnheer de Voorzitter, ik moet tot toelichting daarbij voegen, dat de hoogere burgerschool te Rotterdam sinds hare opening op 1 November 1865, bezocht is geworden door 437 leerlingen, en dat van het begin, voor zoover mij bekend is en de directeur wist, nog nimmer een van hen door de mazelen is aangetast geworden.

Ik geloof dus met recht te kunnen zeggen, dat voor de jongelieden boven de 12 jaar, het contagieuse van de mazelen niet zoo groot meer is."

Het subamendement van Viruly Verbrugge werd met 35 tegen 19 stemmen aangenomen. Over het amendement van Heemskerk staakten de stemmen, doch den 21sten October werd het met 35 tegen 26 stemmen goedgekeurd.

De hevigste strijd werd gevoerd over art. 17, luidende: „De gemeenteraden zijn verplicht toepassing en herhaling van inenting der koepokken ten allen tijde zooveel mogelijk te bevorderen.

Tot het verleenen van subsidiën ter tegemoetkoming in de kosten van inrichtingen, welke bevordering dier kunstbewerking ten doel hebben, wordt jaarlijks eene som op de Staatsbegrooting uitgetrokken."

Art. 18 legde gelijke verplichting op aan bestuurders van gestichten van weldadigheid, gevangenissen, bedelaars- en krankzinnigengestichten, alsmede aan de commandanten van legerkorpsen en oorlogsschepen.

Nu werd door Godefroi, Idzerda en Jonckbloet een amendement ingediend om de artt. 17 en 18 te vervangen door het volgende: „Onderwijzers, onderwijzeressen of leerlingen, die niet, blijkens verklaring van een geneeskundige, met goed gevolg of meer dan eens de inenting der koepokken hebben ondergaan, of aan de natuurlijke kinderpokken hebben geleden, worden in de scholen niet toegelaten.

De vorm, de plaats en de wijze van inlevering en bewaring dier verklaringen wordt bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur geregeld."

en verder, om de tweede alinea van art. 17 te voegen als tweede lid bij art. 19.

In het oorspronkelijk ontwerp van Thorbecke had ongeveer hetzelfde gestaan, wat thans als amendement werd voorgesteld, terwijl bij art. 18 bestuurders van gevangenissen enz. zelfs verplicht werden de inenting op de onder hun toezicht gestelden te doen toepassen. Geertsema had deze bepalingen niet overgenomen, en wel, volgens de nota van den minister, om deze redenen:

„Vaccinatie moge een heilzaam preservatief zijn, uit dien hoofde de meest mogelijke aanbeveling verdienen, naar de mee-

ning des ondergeteekenden moet de wetgever te dien aanzien kiezen tusschen twee beginselen. Hij zal die kunstbewerking òf voor allen gelijkelijk verplichtend moeten stellen, òf wel zich bepalen tot bevordering van hare toepassing door alle daartoe leidende middelen, behalve juist door wettelijken dwang. Het aanhangig ontwerp — en dit mag bij dit hoofdpunt niet vergeten worden — draagt in het algemeen en terecht een repressief karakter. Maatregelen van voorbehoeding worden slechts dan verplichtend voorgeschreven, wanneer de besmetting in loco ontstaan is of nadert. Een bevel tot vaccinatie, ten allen tijde zonder onderscheid stipt na te leven, is veel meer preventief. Daaraan kan geen repressief karakter toegekend worden. In zoover valt de laatstvoorgestelde bepaling inderdaad buiten het karakter der wet. De ondergeteekende zal zich onthouden van de ietwat gezochte onderscheiding tusschen verplichte vaccinatie en de zoodanige als tot dusverre was voorgesteld. Dat op geene enkele school, openbare noch bijzondere, een leerling noch onderwijzer mag worden toegelaten, tenzij hij gevaccineerd zij, verplicht voorzeker niemand tot vaccinatie, doch sluit de deur, die welbegrepen staatsbelang zoo wijd mogelijk wenscht open te stellen, althans voor velen dicht. De welvaart der maatschappij, nog meer te waardeeren dan dat belang, wordt kwalijk bevorderd door wetsbepalingen, die in hare werking, ten deele althans, zouden moeten goedmaken, wat de wetgever beter achtte niet te verordenen: de verplichte vaccinatie. En toch werd deze voor de bewoners der bovengenoemde gestichten, en voor hen, die in de eerste plaats tot verdediging des vaderlands geroepen zijn, wel degelijk voorgesteld. Waarom dan niet algemeen en voor allen zonder onderscheid?

Zoover wenscht nu de ondergeteekende in geen geval te gaan. Van zoodanige beperking der individueele vrijheid zou alleen sprake kunnen zijn, zoodra naar het oordeel van deskundigen ontwijfelbaar zeker was, dat door toepassing der vaccine op elk individu, pokkenepidemie ondenkbaar zou worden. En zelfs dan nog zou de ondergeteekende aarzelen een daartoe strekkend

voorstel aan de overweging der wetgevende macht te onderwerpen. Dwang tot hetgeen als voorbehoedmiddel nuttig is, pleegt bij ons volk weinig ingenomenheid te wekken.

Veeleer schijnt bij den algemeenen wetgever het andere beginsel de voorkeur te moeten verdienen, waardoor hij als bevorderaar dier terecht gevierde kunstbewerking voorgaat, haar aanprijst, daartoe opwekt, aanmoedigt met woord en daad. Mag ook niet worden aangenomen, dat langs dien weg het sociaal en individueel belang, dat hier inderdaad samenvalt, beter zal bevorderd en behartigd worden, dan van slaafsche opvolging van een wettelijk gebod te wachten is?

De thans voorgestelde artt. 17 en 18 zijn het gevolg van deze zienswijze, die, het is reeds gebleken, ook in de Kamer vele voorstanders vindt. De ondergeteekende meent door deze wijziging van het ontwerp meer dienst aan de goede zaak der vaccine te hebben bewezen, dan door het voorstel van eenige dwangbepaling, of zelfs den schijn daarvan.

Overigens bestaat het voornemen aan 's rijks veeartsenijschool eene inrichting tot voortplanting van oorspronkelijke koepokstof tot stand te brengen, waar zich de geneeskundigen, evenals bij de gesubsidieerde vaccinatiebureaux, ten allen tijde van deugdelijke pokstof kunnen voorzien."

Het amendement vond dus in de eerste plaats tegenstand bij den minister, in de tweede ook bij de leden der anti-revolutionnaire partij. Zij kwamen daartegen op, omdat zij het in strijd achtten met de persoonlijke vrijheid. «Wat is hier de zaak?" zegt Van Loon. «Het waarschijnlijk welzijn van de maatschappij wordt hier gesteld tegenover de beschikking, die ieder mensch moet hebben over zich zelven. Wanneer hij dan niet overtuigd is door de reden, die opgegeven wordt door de regeering en vanwege de wettelijk gestelde macht, dan is het een dwang, die met de beginselen van vrijheid, in Nederland gehuldigd, in lijnrechten strijd is en waarvan de opname in eene wet voorbeeldeloos zijn zou, om bij de wet te regelen, dat hij zijn lichaam moet onderwerpen aan eene operatie, die hij in het belang van dat lichaam niet voordeelig acht.....

Er komen hier evenwel voor sommigen nog hoogere consideratiën bij.

Er zijn er, en er zijn er velen, die in dat groot vertrouwen, dat over het algemeen de medici, ook die wij het voorrecht hebben in deze Kamer te zien, in de vaccine stellen, niet deelen.

Ook zijn er nog, die, behalve deze redenen, die men over het algemeen lichamelijke bezwaren zou kunnen noemen, andere bezwaren, die heiliger en hooger zijn, hebben.

Mijnheer de Voorzitter, ik geloof, en dit deel ik mede om mijn standpunt hier zuiver te stellen, te moeten verklaren, dat ik in die bezwaren in geenen deele deel. Ik ben vóór de vaccine.

Ik heb voor mijzelven die kunstbewerking bij herhaling ondergaan, ofschoon ik de pokken heb gehad.

Ik heb ook geen zwarigheid gemaakt om mijne huisgenooten aan te sporen zich bij herhaling daaraan te onderwerpen.

Wanneer ik dus hier spreek van gemoedsbezwaren van diegenen, die de vaccine, om des gewetens wille, voor zich en de hunnen niet verlangen, dan kan ik mij zelf hier op een zeer neutraal standpunt stellen.

Ik geloof dus deze bezwaren te moeten eerbiedigen en ik geloof dat wij dit allen moeten doen, omdat er in de wet, zooals zij zoude kunnen worden door het amendement van de geachte afgevaardigden, licht een greep zoude kunnen gedaan worden, die verder gaat dan de heerschappij over het lichaam van den mensch, die gaat over de ziel, daarin, dat men die gemoedsbezwaren niet erkent, tenminste niet geëerbiedigd wil zien.

Men zegge nu niet, dat daarbij geen dwang wordt aangedaan, omdat de toepassing niet zoo streng is als in Engeland en in Beieren; er wordt wel een dwang uitgeoefend, een zeer groote dwang zelfs.

Diegenen, die nu gewetensbezwaren hebben tegen de vaccine, zullen evenwel moeten bukken voor de kracht van dien dwang, eene belemmering van hunne godsdienstige vrijheid, welke eigenlijk langs een anderen weg komt tot iets, wat de Grondwet in Nederland niet gewild heeft."

De algemeene opinie in de Kamer bleek evenwel ten gunste van het amendement te zijn. »De Staat is wel degelijk gerechtigd tot indirecten dwang", zegt Godefroi. »Dit recht rust op zijn plicht om de volksgezondheid te beschermen tegen hen, die door daden of verzuimen voor die volksgezondheid gevaar kunnen doen ontstaan. Hier staat het publiek belang, het belang van de bevolking, tegenover het belang van een deel. Welk van die belangen moet domineeren? Mij dunkt, de vraag geeft het antwoord." Hij wijst op dergelijke bepalingen in de wetgeving van andere landen, en op de vele provinciale en gemeentelijke verordeningen, die reeds lang hetzelfde voorschrijven en geene bezwaren hebben opgeleverd. Wintgens zegt: »Het geldt hier bij uitnemendheid het recht van den zwakke, van het kind; en daarom bestaat er geen inconsequentie, geen tegenstrijdigheid bij hem, die verplichte vaccinatie van het kind verlangt; ofschoon hij zich verzet tegen een stelsel, dat, in onze maatschappelijke ontwikkeling en beweging, steeds roept om tusschenkomst der regeering en geen heil verwacht dan van de hulp van den Staat.

Het geldt hier het recht van het kind tegenover het onverstand of de zorgeloosheid van hen, die voor het kind hebben te zorgen."

Ook bij de Katholieken vindt het amendement krachtige ondersteuning. »Het is mijne overtuiging", zegt Heydenrijck, »dat daar waar het geldt stoffelijke belangen, het materieele of nog juister het lichamelijk welvaren van de burgers, de rechten en plichten van den Staat zeer uitgestrekt zijn. Men moge zeggen dat de verplichte vaccinatie een inbreuk maakt op het recht van ieder individu op zijn lichaam; maar om te doen gevoelen, dat dit niet doorgaat, behoef ik slechts te verwijzen naar de aangelegenheden van de verdediging des vaderlands.

Vele personen worden gedwongen hun vaderland te verdedigen, hun lichaam daaraan ten offer te brengen en den dood tegemoet te snellen."

Van Nispen van Sevenaer verklaart zich steeds bereid voor godsdienstbezwaren op te komen. »Maar als het hier gemoedsbezwaren

geldt, waaromtrent degenen, die uit den aard der zaak geroepen en bevoegd waren om die gemoedsbezwaren hier ter spraak te brengen en te verdedigen, zelven zeggen, dat zij daarin niet deelen, en waaromtrent het mij gebleken is dat zij, die de gemoedsbezwaren hebben, wanneer de ramp hen of hunne kinderen trof, van meening veranderen, dan geloof ik toch, dat mij de vraag veroorloofd is: zijn die gemoedsbezwaren werkelijk zoo gewichtig? Is er werkelijk reden voor? En dan meen ik, wanneer daartegenover staat een zoo groot belang van het volk, wanneer de volksgezondheid in eene dergelijke mate daardoor kan worden benadeeld, dat het mij dan vrijstaat te zeggen: Ik geloof in dit geval dat dit laatste het zwaarst bij mij zal moeten wegen." Alleen zijn naamgenoot, C. van Nispen tot Sevenaer, wil, ofschoon hij moet bekennen, dat uit de eerbiediging van ieders godsdienstige opinie in onze hedendaagsche maatschappij, zeer moeilijke quaestiën kunnen ontstaan, waarbij het staatsbelang en de godsdienstvrijheid in conflict kunnen komen, zoodat het bijna ondoenlijk wordt eene goede oplossing te vinden, toch, wanneer het niet volstrekt noodzakelijk is, zelfs de individueele godsdienstvrijheid niet beperken."

Het amendement van Godefroi c. s. werd met 42 tegen 14 stemmen aangenomen (tegen: Van Houten, Beyma thoe Kingma, Kappeyne van de Coppello, Van Sypesteijn, Van der Linden, Dumbar, Mackay, Van Zuylen van Nyevelt, Pyls, Saaymans Vader, Van Lynden van Sandenburg, Van Loon, C. van Nispen tot Sevenaer en Van Wassenaer van Catwyck).

Het wetsontwerp, waaruit nog door de verwerping van art. 25 de voorgestelde choleracommissiën vervielen, werd den 22sten October met 49 tegen 13 stemmen aangenomen.

In de Eerste Kamer werd het ontwerp met 23 tegen 12 stemmen goedgekeurd. Het verscheen als wet van den 4den December 1872 in het *Staatsblad* n°. 134.

Drie onderwerpen had het ministerie De Vries—Geertsema zich voorgesteld in de eerste plaats te regelen, n.l. de totstandbrenging eener nieuwe rechterlijke organisatie, de afschaffing der plaatsvervanging en de herziening der kieswet. Na de afdoening der staatsbegrooting en van enkele ondergeschikte wetsontwerpen kwam den 17den Maart in de Tweede Kamer allereerst het wetsontwerp betreffende eene nieuwe rechterlijke inrichting aan de orde.

Ook dit ontwerp was van het vorig ministerie afkomstig. Bij Koninklijke Boodschap van den 15den December 1871 was het ontwerp van den minister Jolles bij de Tweede Kamer ingezonden. Den 7den Mei 1872 werd het voorloopig verslag uitgebracht. Intusschen trad het ministerie Thorbecke af, het ontwerp werd evenwel met eenige wijzigingen door De Vries overgenomen, die bij de memorie van beantwoording van den 12den November een gewijzigd wetsontwerp voegde. De commissie van rapporteurs achtte een nieuw onderzoek in de afdeelingen noodzakelijk. Den 24sten Februari 1873 werd het eindverslag uitgebracht, waarop de minister nog eene nota van inlichtingen deed volgen en eenige ondergeschikte wijzigingen aanbracht.

De hoofdbeginselen van het ontwerp waren: de afschaffing van de cassatie in burgerlijke zaken — wier behoud de groote grief tegen de buiten werking gestelde wet van 1861 vormde —; opheffing van al de gerechtshoven; beroep van den kantonrechter bij de arrondissements-rechtbanken; beroep van de vonnissen van deze, in eersten aanleg gewezen, in burgerlijke zaken bij den Hoogen Raad, en een beperkt beroep van de in tweede instantie gewezene; beroep van de vonnissen in strafzaken bij de arrondissements-rechtbanken in de hoofdplaatsen der provincie en van deze rechtbanken bij elkander met cassatie door den Hoogen Raad; verder gelijke berechting van alle strafzaken en dus opheffing van het verschil tusschen misdrijf en overtreding — *crimes* en *délits* —; instelling van ambtenaars van het openbaar ministerie bij de kantongerechten, en benoeming der kantonrechters voor hun leven. Op al deze punten had het ontwerp, gelijk te verwachten was, eene

meer of minder hevige bestrijding te doorstaan. De gevoelens van de vele juristen in de Kamer waren zeer verschillend, waarin zoowel een voordeel als een gevaar voor elk in te dienen wetsontwerp lag, n.l. het voordeel, dat ingrijpende amendementen niet licht eene meerderheid zouden vinden, maar ook het gevaar, dat eene coalitie van teleurgestelde minderheden het wetsontwerp zelf zou doen schipbreuk lijden. De beraadslagingen waren, gelijk te verwachten was, zeer langdurig: zij duurden van den 17den Maart tot den 3den April, en werden den 6den Mei hervat om den 20sten Mei met de verwerping van het ontwerp een einde te nemen.

Den 20sten Maart nam de minister zelf het woord om op eene eenvoudige en heldere wijze het stelsel van zijn ontwerp uiteen te zetten en de vele aanvallen af te weren. Eerst keerde hij zich tegen Wintgens, die een beroep had gedaan op het verleden en herstelling had gewenscht van ons oud, nationaal recht, dat in den Franschen tijd voor een recht van vreemden bodem had moeten plaats maken. «Was dat recht nationaal?" vraagt de minister. «Was het ontsproten uit de eigen gedachten des volks? Had het zich naar de behoeften der natie ontwikkeld? Heeft de geachte spreker wel gedacht aan het Romeinsche recht, een recht door eene der meest beschaafde natiën der oudheid tot een hoogen trap der ontwikkeling gebracht, en bij ons ingevoerd, toen ons volk nog in lang niet dien trap van beschaving had bereikt, tengevolge waarvan dat recht een overheerschenden invloed heeft uitgeoefend? Heeft hij er aan gedacht, dat ten tijde van het Bourgondische huis Bourgondische instellingen hier te lande werden ingevoerd, en wij weten het allen, zulk een machtigen invloed op ons rechtswezen hebben uitgeoefend? Men zie onze rechtsgeleerde schrijvers der vorige eeuw in: veel Latijn, veel Fransch, ook Hollandsch. Of het recht, zooals het hier in de vorige eeuw bestond, vatbaar was om door eene natuurlijke, zelfstandige ontwikkeling tot verbetering te komen, was voor het minst twijfelachtig.

Doch wij behoeven ons in die vraag niet te verdiepen. De

Code Napoléon is ingevoerd, en wij hebben aan dat wetboek toch wel iets goeds te danken. Houden wij ons dus niet bezig met gebeurde feiten, waaraan niet valt te veranderen, maar bepalen wij ons tot den tegenwoordigen tijd en vragen wij ons alleen af, welke verbeteringen nu voor verwezenlijking vatbaar zijn.

Het 5de der additioneele artikelen eischt de indiening van een ontwerp tot het in het leven roepen van de nieuwe rechterlijke inrichting, in de nieuwe grondwet bedoeld. Nu zou men zich daarop kunnen beroepen, dat reeds meer dan eens ontwerpen daartoe zijn ingediend. Die verontschuldiging zou ik wellicht gaarne aangrijpen, als ik eene nieuwe rechterlijke organisatie beschouwde als een noodzakelijk kwaad, door de Grondwet geboden, en dat men zich daarom moet getroosten, doch dat men niet zou verlangen, als dat gebod niet bestond. Verre van mij, dat ik mij op dat standpunt zou plaatsen; integendeel, ik zie in de verbetering onzer rechtsinstellingen iets positief goeds, zoodat ik met evenveel warmte en overtuiging deze voordracht verdedigen zou, ook al zweeg de Grondwet over dit punt ....

Wat de hoofdpunten aangaat, beoogt deze voordracht deze twee: In het burgerlijk proces het wegvallen van éene instantie; in het strafproces vereenvoudiging door gelijke berechting van alle misdrijven, behalve politie-overtredingen."

Het eerste werd verkregen door opheffing der gerechtshoven en hooger beroep van de rechtbanken bij den Hoogen Raad, met opheffing van het middel van cassatie.

"Waarom is het middel van cassatie verwerpelijk in burgerlijke en niet in strafzaken? heeft de geachte spreker uit Breda, en velen met hem, gevraagd. Die vraag is eenvoudig te beantwoorden.

Het middel van cassatie strekt tot handhaving der Nederlandsche wet. Dit nu is goed voor het strafrecht, omdat daarbij de Nederlandsche wet de eenige bron van het recht is; niet echter in burgerlijke zaken, want daarin is de wet niet die eenige bron, ja zelfs in het geheel niet de bron van het recht. Het cassatiemiddel scheidt de feitelijke en de juridieke beslissing. In strafzaken zijn feit en recht als van verschillenden oorsprong, van

nature gescheiden, maar in burgerlijke zaken zijn ze van nature vereenigd, omdat zij te gelijk ontstaan, het een door het ander. Met en door het feit ontstaat het recht. De geachte afgevaardigde uit Middelburg zeide, dat het recht inhaerent is aan het feit. Dat is duidelijk: ieder die koopt moet den koopprijs betalen, en dat was reeds zoo, toen er nog geen geschreven wetten waren. Die een huis huurt, moet het als een goed huisvader bewonen, en na het verstrijken van den huurtijd ontruimen. Een rechter, die anders vonniste, zou het recht hebben geschonden, ook al ware op dit punt geene wettelijke bepaling gemaakt. Maar daarentegen de dief, die bij u inbreekt en 's nachts uw goed ontsteelt, kan tot niet de minste straf worden verwezen, als er geene wet is, die het bepaalt.

In strafzaken ligt het feit in de handeling der menschen, en ligt het recht in de wet.

In strafzaken geldt het niet de vraag: wat is recht? maar: wat zegt de wet?

Hij, die de meest onrechtmatige daad gepleegd heeft en zich aan de onzedelijkste handeling heeft schuldig gemaakt, wordt van alle rechtsvervolging ontslagen, indien er geen wetsartikel is, dat het feit uitdrukkelijk strafbaar stelt.

In burgerlijke zaken daarentegen vraagt men niet: wat zegt de wet? maar: wat is recht? Daar is de wet zelve alleen de uitdrukking van het buiten haar bestaande recht en de deugdelijkheid van de burgerlijke wet wordt afgemeten naar hare meerdere overeenstemming met het rechtsgevoel, zooals het leeft in het volk en door de deskundigen wordt opgevat. Daarom mogen het feit en het recht zoo min mogelijk worden gescheiden. Iedere rechtspraak is verkeerd, die den rechter verhindert de zaak in haren geheelen omvang te beoordeelen.

In burgerlijke zaken beslist ook in twijfelachtige gevallen niet de letter der wet, maar de wetenschappelijke opvatting en verklaring van het recht. Eene rechtspraak in cassatie zal dus altijd eene gebrekkige rechtspraak wezen, gebrekkiger dan het hooger beroep."

Van de kantongerechten zal beroep zijn bij de arrondissements-rechtbanken, terwijl men daarna nog vernietiging zal kunnen vragen bij den Hoogen Raad, maar niet alleen op grond van strijd met de wet.

Ten tweede: de gelijke berechting van alle strafzaken. Wat is de grondslag van dit stelsel? "De overtuiging, dat allen die voor den strafrechter terechtstaan, gelijke aanspraak hebben op behoorlijke behandeling hunner zaak, dat allen er evenveel belang bij hebben, dat zij niet onschuldig worden veroordeeld, niet onrechtvaardig tot straf verwezen. Dat belang hebben allen en het staat voor allen gelijk. Of waar is het minder? waar meer? Wie zal dat met een algemeenen regel zeggen? . . . . .

Voor den crimineelen rechter staan dikwijls personen terecht, die een deel van hun leven in het tuchthuis hebben doorgebracht, en voor wie eene veroordeeling meer of minder niet veel beteekent.

Daarentegen staan op de correctioneele terechtzitting dikwijls personen terecht, voor wie schuldigverklaring en veroordeeling tot eene maand, ja eene week gevangenisstraf eene levensvraag is, waardoor hunne vooruitzichten in de toekomst geheel vernietigd kunnen worden. Dan hangt dus het belang niet af van de graviteit van het feit, van de qualificatie van crimineel of correctioneel."

Bij art. 1 behaalde de minister eene principieele overwinning door de verwerping van het subamendement van Van Lynden van Sandenburg om de gerechtshoven weer in te voegen, met 46 tegen 28 stemmen. Op het stelsel om van alle vonnissen van den kantonrechter hooger beroep toe te laten, werd inbreuk gemaakt door de aanneming van het amendement der commissie van rapporteurs om hem in hoogste ressort uitspraak te laten doen over geschillen, een bedrag van *f* 50.— niet te boven gaande. Hieruit volgde dus weer het herstel der cassatie in burgerlijke zaken.

De beraadslagingen, den 3den April geschorst, werden na afdoening van eenige andere zaken, den 6den Mei hervat. De beslissing over de gelijke berechting van alle strafzaken had plaats door de aanneming van art. 65, volgens hetwelk alle von-

nissen der arrondissements-rechtbanken, in eersten aanleg gewezen, aan hooger beroep zouden zijn onderworpen, met 39 tegen 32 stemmen. Door de aanneming van het amendement-Kappeyne op art. 66 werd beslist, dat dat hooger beroep alleen zou geschieden bij de rechtbanken te 's-Hertogenbosch, Arnhem, Amsterdam en Leeuwarden. De voorgestelde regeling van het openbaar ministerie werd goedgekeurd door de aanneming van art. 4 met 32 tegen 25 stemmen. De officieren der vier genoemde rechtbanken zouden daarbij den titel van hoofdofficier krijgen. Art. 73, betreffende het appèl bij den Hoogen Raad in alle burgerlijke zaken, werd met 47 tegen 15 stemmen aangenomen. De cassatie in burgerlijke zaken werd na de vroeger gevallen beslissing bij art. 82 hersteld.

Niettegenstaande de minister dus in de meeste hoofdpunten de overwinning had behaald (afschaffing der gerechtshoven en gelijke berechting van alle strafzaken) en in andere aan het gemeen overleg had toegegeven (cassatie in enkele burgerlijke zaken) werd toch het ontwerp den 20sten Mei 1873 verworpen met 39 tegen 37 stemmen.

Ook in de tweede taak, die het ministerie zich ten doel had gesteld, mocht het niet slagen. Den 7den Maart 1873 kwam bij de Kamer in het wetsontwerp tot wijziging der wetten van den 19den Augustus 1861 *(Stbl.* n°. 72) en van den 22sten April 1864 *(Stbl.* n°. 22), betrekkelijk de nationale militie. Reeds het vorig ministerie had daaromtrent (19 November 1871) een ontwerp ingediend, dat voorstelde afschaffing van plaatsvervanging en nummerverwisseling en vermeerdering van het jaarlijksch contingent. Door het nieuwe ministerie werd dit ontwerp, waarover reeds een voorloopig verslag was uitgebracht, ingetrokken. De Minister van Oorlog gaf, op eene vraag van De Roo van Alderwerelt bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede, daarvoor deze reden op: »Wij — mijn

ambtgenoot voor Binnenlandsche Zaken en ik — hebben gemeend, of liever de regeering meent — want ik kan ve wijzen naar hetgeen de tijdelijke voorzitter van den ministerraad heeft gezegd —, dat alle arbeid aan de militie- en schutterijwetten onvruchtbaar zou zijn, indien niet vooraf was beslist omtrent het beginsel van den verplichten persoonlijken dienst. De regeering wenscht aan de Kamer binnen den kortst mogelijken tijd een beknopt wetsontwerp in te dienen om die gewichtige quaestie uit te maken. Zoodra de Kamer daaromtrent haar gevoelen heeft doen kennen, zal de regeering onmiddellijk handen aan het werk slaan tot samenstelling van nieuwe wetten op de militie en schutterijen, in verband met elkander."

Den 7den Maart 1873 werd dan het genoemde wetsontwerp ingediend, waarbij werden afgeschaft plaatsvervanging en nummerverwisseling, maar werd bevorderd de dienstneming als vrijwilliger bij de militie, door de volgende bepalingen:

"Hij, die vóor het tijdstip, waarop hij aan de loting moet deelnemen, zich heeft aangegeven om als vrijwilliger bij de militie te land te dienen en als zoodanig wordt ingelijfd, is niet verplicht in de kazerne te wonen noch deel te nemen aan de menage der onderofficieren of aan die der soldaten, mits hij

1°. aan door ons te stellen eischen van bekwaamheid voldoet;

2°. voor eigen rekening in zijne kleeding en uitrusting voorziet en zonder genot van soldij, brood of toelage voor het kleeding- en reparatiefonds verlangt te dienen.

Van de sub 2° gestelde voorwaarde wordt door Onzen Minister van Oorlog ontheffing verleend, wanneer de vrijwilliger aantoont buiten staat te zijn daaraan te voldoen.....

Vrijwilligers bij de militie te land worden, voor zoover zij daartoe geschikt bevonden zijn en er gelegenheid bestaat, ingelijfd bij het korps en geplaatst in het garnizoen hunner keuze.....

In tijd van vrede wordt aan de vrijwilligers bij de militie, bedoeld in de artt. 14*a* en 14*b*, op hunne aanvrage, uitstel van eerste oefening voor hun eerste dienstjaar verleend.

Dat uitstel kan voor het tweede en, in bijzondere gevallen, ook voor het derde dienstjaar worden verlengd.

Het uitstel en de verlenging worden verleend door Onzen Minister van Oorlog."

Den 8sten April werd het voorloopig verslag door de commissie van rapporteurs (Stieltjes, Mackay, Kappeyne van de Coppello, Van Wassenaer van Catwyck en De Roo van Alderwerelt) vastgesteld; den 17den Mei volgde de nota van antwoord met een gewijzigd ontwerp van wet. Den 24sten Mei besloot de Kamer tot verzending der wijzigingen naar de afdeelingen en den 26sten Mei verwierp zij een voorstel van Van Wassenaer van Catwyck om het ontwerp nog deze zitting in behandeling te nemen. Den 30sten Mei kwam zij evenwel op haar besluit terug, vooral naar aanleiding van de opmerking, ook in het op dien datum vastgestelde eindverslag gemaakt, dat de voorgestelde wijzigingen van weinig beteekenis waren, en besloot na het reces terug te komen ter behandeling van de militiewet, waaraan later nog werden toegevoegd die tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel en die tot herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen.

Den 27sten Juni begon de openbare beraadslaging. Het hoofdbeginsel der wet, de afschaffing der plaatsvervanging, vond bij de meeste sprekers instemming op de gronden, aldus in de memorie van toelichting in het kort samengevat:

«De afschaffing der plaatsvervanging en nummerverwisseling zal niet alleen het zedelijk en intellectueel gehalte van het leger verbeteren, maar evenzeer een heilzamen invloed uitoefenen op het physieke, moreele en intellectueele gehalte der bevolking. Het rechtsgevoel des volks zal verhoogd en de eerbied voor de wet vermeerderd worden, wanneer, ook met opzicht tot de militaire verplichtingen, het beginsel van gelijkheid voor de wet in toepassing wordt gebracht. Van de nauwere aanraking, waarin jongelieden uit de verschillende standen gedurende eenigen tijd met elkander zullen komen, is toenadering tusschen die standen te verwachten, 't geen, vooral tegenwoordig, van hoog belang

te achten is. Heeft menigeen de kennis van lezen en schrijven reeds nu alleen te danken aan dienst bij de militie, het dienen met beschaafde jongelieden, die meer naar den geest ontwikkeld zijn, zal voor hen, die in dit opzicht op lageren trap staan, eene uitnemende gelegenheid wezen tot vermeerdering van kennis en beschaving, — vermeerdering, welke hun later in het burgerlijk leven van onberekenbaar nut zal zijn. Men mag toch niet aannemen, dat, zooals sommigen vreezen, door de meer beschaafden op eene lijn te stellen met de minder ontwikkelden, genen de gebreken of kwade neigingen van dezen zouden overnemen, en daardoor die verkeerdheden in wijderen kring worden verspreid. Beschaving en kennis moeten, in den strijd met ruwheid en onkunde, de zege behalen. Ook meerdere physieke ontwikkeling zal door den verplichten persoonlijken dienst, vooral in een levenstijdperk, dat lichaamsoefening en beweging in de vrije lucht eene heilzame uitwerking hebben, niet achterwege blijven, inzonderheid bij hen, die anders, door hunne maatschappelijke opleiding of wegens hun beroep, aan een zittend leven gebonden zijn."

Tot de weinige verdedigers der plaatsvervanging behoorde de eerste spreker over het wetsontwerp, De Bieberstein. „De plaatsvervanging", zegt hij, „heeft bij ons nu zestig jaren bestaan; plaatsvervangers streden te Waterloo, Brussel, Hasselt, Leuven en op de citadel van Antwerpen.

In vroegere dagen completeerde men het kader korporaals en onderofficieren uit geschikte plaatsvervangers. Ik heb met officieren gediend, die als plaatsvervangers in dienst waren getreden, ja zelfs generaals gekend, wier carrière zoodanigen oorsprong had. Men behoeft dus thans op hen met zooveel minachting niet neer te zien; de plaatsvervanging is in onze landsgebruiken opgenomen, men wil haar behouden en ik zal niet behoeven te gewagen van de teleurstellingen, die hare afschaffing bij de inwoners zou veroorzaken.

Ik, die sedert een groot aantal jaren de uitvoerder der militiewet ben, ken de ontsteltenissen, die daarvan de gevolgen zouden zijn. Neen, Mijne Heeren, het zijn niet de eerste standen

alleen die voor hunne zonen remplaceeren; ook de burgerij, de handelsstand, de industrie, de landbouw doen de grootste opofferingen om hunne kinderen, die zij in hunne zaken niet missen kunnen, te behouden. Anderen zelfs doen dit uit een Christelijk beginsel en tevens ook om hunne zonen te vrijwaren tegen het gevaar, dat zij loopen door de verleiding, waaraan zij in den dienst zijn blootgesteld, en de verfoeielijke gewoonte, die zij daar kunnen aannemen van het misbruikmaken van sterken drank, waarvan wij in deze dagen bij de vrijwilligers van Atjeh zulke treurige voorbeelden hebben gezien".

Meer instemming bij zijne medeleden vindt hetgeen Bieberstein zegt over de nieuwe categorie van vrijwilligers, die òf geheel in hun eigen behoeften moeten voorzien, òf met inwilliging van den Minister van Oorlog „buiten de kazerne mogen verblijven, met behoud van kleeding, brood en soldij; van dit ministerieel faveur zullen alleen kunnen profiteeren die vrijwillige miliciens, waarvan de ouders in de garnizoensplaatsen wonen; de bewoners van het platteland en van de steden, waar geen garnizoen is, zullen daarvan verstoken zijn".

„Zal het faveur", vraagt hij, „dat de met fortuin gezegende en dat de meer beschaafde klasse boven het grootste getal zal hebben, nu nog niet meer in het oog loopen dan dit thans het geval is bij de plaatsvervanging en nummerverwisseling, waarvan de mindere klasse toch de voordeelen trekt? Zullen de miliciens niet liever in het gelid naast plaatsvervangers staan, die èn wachten èn corveeën met hen deelen, die zelfs nog langer dan zij onder de wapenen gehouden worden, dan naast eenen in fijn laken uitgedosten zoon van eenen edelman, rijken industrieel of koopman, en zullen zij niet afgunstig zijn op hen, die soldij, brood en kleeding genieten en in hun ouders huis kunnen verblijven?"

Op andere gronden vindt het ontwerp bestrijding bij de militaire specialiteiten, De Roo van Alderwerelt en Stieltjes. Wegens een persoonlijk incident, dat later opgehelderd en uit den weg geruimd wordt, wenscht de eerste geen deel te nemen aan

een debat, waarbij de Minister van Oorlog betrokken is, maar bepaalt zich tot „eene objectieve beschouwing van het beginsel van art. 3 van het wetsontwerp: het beginsel van absoluten persoonlijken dienst.

En nu schijnt mij de eerste vraag, die zich voordoet, deze: Is de absolute verplichting — ik leg nadruk op dat woord „„absolute"" — is de absolute verplichting om, voor de militie aangewezen, ook bij de militie te dienen, met onze militiewet en ons stelsel van legervorming in het algemeen vereenigbaar?

Wij hebben het stelsel van beperkte legercontingenten. Wij lichten jaarlijks 11000 man, terwijl het aantal jongelieden, die den dienstplichtigen leeftijd hebben bereikt, 33000 bedraagt. Daarvan gaan af wegens physieke ongeschiktheid en schier onvermijdelijke vrijstellingen — bijv. wegens broederdienst — 13000 lotelingen; blijven dus jaarlijks ter inlijving beschikbaar 20000 dienstplichtigen.

Doch wij behoeven er slechts 11000, alzoo moeten 9000 jongelieden ter zijde worden gesteld. Hoe geschiedt dit nu bij het stelsel onzer militiewet?

In ronde cijfers komen vrij tengevolge van het getrokken lotingsnommer, dus door het bloote toeval, 5000 dienstplichtigen, en ruim 4000 worden van allen dienst vrijgesteld als eenige zoons, dus tengevolge van een privilegie verleend — aan wie? Aan de kinderen uit de meest aanzienlijke, de meest vermogende geslachten, want het is bekend, dat juist in deze de meeste eenige zoons worden aangetroffen.

9000 dienstplichtigen worden dus van allen dienst vrijgesteld, òf door het lot òf door het toekennen van een niet te verdedigen privilegie, derhalve op de meest willekeurige wijze. Maar voor die 9000 vrijgestelden moeten 9000 anderen dienen en dezen zijn dus gedwongen plaatsvervangers. In de stukken is gesproken van een „„vrijwilliger malgré lui"", maar elk dier 9000 plaatsvervangers is een plaatsvervanger malgré lui. Is het nu billijk, om, als men 9000 jongelieden voor anderen doet optreden en een

van deze ingelijfden komt op zijne beurt vragen, of hij een ander voor zich mag doen dienen, de vergunning tot die ruiling te weigeren?

Ziet eens tot welke onmogelijke consequentiën dit stelsel in de practijk zou leiden.

Een jongmensch van goeden huize, eenige zoon, wellicht aan niets denkende dan aan zijn genoegen, zal, den leeftijd van 20 jaren bereikt hebbende, zonder zich om 's lands dienst het minste te bekommeren, zijne reis kunnen doen naar Weenen of naar de bank van Monaco. Zoo wil het deze wet.

Maar wanneer nu, om een voorbeeld te nemen, een hulponderwijzer, die op zijne school moeielijk gemist kan worden — en men weet, hoe groot gebrek er aan hulponderwijzers is —, wanneer een hulponderwijzer, die wellicht alleen daarom voor den dienst is aangewezen, omdat men heeft goedgevonden een eenigen zoon op de meest willekeurige wijze vrij te stellen, verzoekt, om — gelijk tot nu toe veel de gewoonte van die klasse van personen is geweest — zijne plaats te laten vervullen door een ander, dan zegt de wet: neen, dat kan niet, want dat zou zijn een privilegie.

Mijnheer de President, is dat billijk? Is dat consequent? Is dat rationeel?

Naar mijne overtuiging is het stelsel van absoluten persoonlijken dienst alleen vereenigbaar met een stelsel van absoluten of algemeenen weer- of dienstplicht. Maar in ons stelsel van beperkte contingenten moet, onder den eenen of anderen vorm, de plaatsvervanging worden behouden. Wanneer men van de 20000 jongelieden, die beschikbaar zijn voor den dienst, 9000 jongelieden op de meest willekeurige wijze vrijstelt, welke reden kan er dan in billijkheid zijn om degenen, die aangewezen zijn om te dienen, niet te vergunnen met de vrijgestelden te ruilen? Ik wil daarom, Mijnheer de President, niet geacht worden het tegenwoordige stelsel van plaatsvervanging in bescherming te nemen. Dat stelsel moet en kan veranderd worden. Maar daarop kom ik straks terug."

Ook de tweede vraag, die hij stelt, »of in het algemeen absolute, verplichte dienst uitvoerbaar, bestaanbaar is zonder dat daarnevens een stelsel staat van dienstverkortingen en vrijstellingen?" beantwoordt hij met een beroep op de wetgeving in andere landen ontkennend.

»Deze wet," zegt hij, »onderwerpt allen aan dezelfde verplichtingen. Deze wet maakt geen onderscheid. Zij kent geen dienstverkortingen of geen vrijstellingen. Zij let op niets: op geen enkel sociaal belang; zelfs niet op de belangen van het onderwijs, zoodat zij, die daarbij werkzaam zijn, hier te lande van slechtere conditie zouden worden dan in Pruisen en Frankrijk het geval is. Deze wet gaat uit van het denkbeeld van den geachten spreker uit Assen: alle menschen zijn gelijk, en dus moeten alle menschen even lang dienen.

Is dat eene liberale theorie? Mij komt dat voor eene *revolutionaire*, ik zou haast zeggen, eene *communistische* theorie te zijn, waarmede geen liberaal zich vereenigen kan. Het stelsel van verplichten persoonlijken dienstplicht, op die wijze toegepast, *desorganiseert, om het leger te organiseeren, de maatschappij*."

Hij bespreekt nog andere punten, als de vorming van een kader uit de militie, en eindigt:

»Dit wetsontwerp zwijgt omtrent al die punten. Dit wetsontwerp schijnt ontsproten uit diezelfde gedachte, die de geachte afgevaardigde uit Assen zoo straks aangaf: dat de bloote afschaffing van de plaatsvervanging eene soort van *tooverformule* is, waardoor het aan den eerste den beste gelukken zou in korten tijd een goed leger met goede kaders te voorschijn te tooveren. Ik ontneem niemand gaarne eene illusie, maar toch ben ik aan de waarheid verplicht te verklaren, dat ik noch aan de kracht van die tooverformule noch aan de macht van deze toovenaars geloof.

Ik resumeer. Ik ben voor de afschaffing van ons tegenwoordig stelsel van plaatsvervanging. Maar ik ben tegen de absolute afschaffing. Ik geloof, dat bij ons stelsel van legervorming een uitweg moet open blijven voor degenen, die niet zonder groot

nadeel voor hunne belangen, welke ik identifieer met de algemeene belangen, persoonlijk dienst kunnen verrichten.

Ik zou meenen, dat op dit oogenblik geene andere regeling mogelijk is dan deze: men moet allen, die den leeftijd van twintig jaren hebben bereikt, aanwijzen òf voor de militie òf voor de schutterij, en dan moet men ruiling tusschen de militie- en de schutterplichtigen toestaan onder deze voorwaarde, dat de militieplichtige eerst een korten tijd van oefening bij de militie doorbrenge en dan vergunning krijge met een schutterplichtige te ruilen, als hij voldoet aan zekere eischen van bekwaamheid; omgekeerd zou de schutterplichtige, die in plaats van een militieplichtige treedt, aan bepaalde eischen van bekwaamheid, doch mindere eischen, moeten voldoen.

Op die wijze kan men, althans in zekere mate, de voordeelen van de afschaffing der plaatsvervanging verkrijgen zonder de nadeelen; wordt de faculteit om zich te doen vervangen niet verbonden aan het geld, gelijk tot hiertoe, maar aan de bekwaamheid, en maakt men derhalve een einde aan dat verkeerde begrip, dat het voldoende is om eene som gelds te storten om zich te onttrekken aan een staatsburgerlijken plicht, aan een plicht, die bij art. 177 der Grondwet een der eerste plichten van alle ingezetenen genoemd wordt. De wettelijke sanctie, die door onze militiewet aan dat begrip gegeven is, ondermijnt, naar het mij voorkomt, het gevoel van toewijding aan het algemeen belang, zonder hetwelk geen staat kan bestaan, en werkt daarom demoraliseerend op de natie.

Niemand kan derhalve meer dan ik voorstander zijn van de afschaffing van ons tegenwoordig stelsel van plaatsvervanging. Maar de absolute afschaffing, zooals de regeering thans voorstelt, komt mij voor te zijn:

in strijd met ons stelsel van legervorming;

niet billijk en niet liberaal;

en niet uitvoerbaar zonder in de sociale verhoudingen eene stoornis teweeg te brengen, die door het staatsbelang niet voldoende wordt gerechtvaardigd.

Ik zal stemmen tegen art. 3 en, mocht dit worden aangenomen, tegen het wetsontwerp."

Stieltjes acht veel verbeteringen mogelijk, ook zonder de Grondwetsherziening, die de Minister van Oorlog en Storm van 's Gravesande noodzakelijk noemen. «Wat ik zou wenschen", zegt hij, «is, dat men zooveel mogelijk voortging met het localiseeren van de militie en het uiterste te doen om de geschikte elementen in het leger te behouden door officieren en onderofficieren uit de militie te trekken en hen te betalen, hen goed te behandelen en hen zooveel mogelijk buiten de kazerne te houden. In de steden, waar dit moeilijk is, late men de jongelieden liever bij hunne ouders dan in de kazerne wonen. Denk toch niet, Mijne Heeren, dat zij daar iets militairs leeren. Dan zal men de sterkte van de militie kunnen vermeerderen en toch den druk van de militie verminderen.

Ik moet nog wijzen op eene fout, die veelal bij onze officieren gevonden wordt, namelijk dat zij altijd bij de vreemde legers modellen zoeken en te weinig op onze nationale toestanden letten. Ik ben zoo geneigd als iemand om van vreemden te leeren; als bij hen een beter geweer of schip wordt uitgevonden, ben ik bereid het aan te nemen. Maar dat men bij de toepassing toch altijd lette op de eigenaardigheden van onze bevolking en van onze verdediging. Wij moeten niet hebben legerkorpsen als in Pruisen, gelijk zelfs door mannen van kennis is aangeraden. Als wij dan vallen, zeiden zij, vallen wij met eere. Wij moeten hebben een Nederlandsch leger, berekend voor onze behoeften en onze bevolking, een leger gelijk het voor zijn tijd was in de dagen van Maurits en Frederik Hendrik, toen wij betere pontonniers hadden dan elders, marine die de stukken bediende, gewapende uitleggers op de inundatiën, molens in het leger om de inundatiën van 's-Hertogenbosch weg te malen, altemaal zaken, die men niet in een vreemd leger vond. Wij hadden toen meerdere geheel eigenaardige inrichtingen. Die moeten wij weder hebben. Wij behoeven een leger, dat voor onze toestanden past. Als de minister daarnaar tracht en niet naar een leger, dat

groote veldslagen op de vlakte kan leveren, dan zal hij zien, dat men met de middelen, die de Grondwet toelaat, een beter leger kan krijgen, en deze wet niet in zijne geheele uitgestrektheid noodig heeft."

Ook door anderen als Godefroi, Storm van 's Gravesande, Jonckbloet en Heemskerk wordt het ontwerp met kracht bestreden. Daarentegen vindt het niet minder ijverige en vurige verdedigers in Gratama, Lenting, Van Wassenaer van Catwijck en de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Oorlog. Met het behoud der nummerverwisseling kunnen zij zich niet vereenigen. "De geachte spreker meent", zegt Geertsema, "dat de door hem bedoelde verwisseling van dienst tusschen hem die bij de militie en hem die bij de schutterij is ingelijfd, dit voordeel aanbiedt, dat daardoor het geven van geld, om een ander zijne grondwettige verplichting te doen vervullen, zou vervallen. Deze meening getuigt van het geloof aan een schier onnadenkbaar grooten vooruitgang in de liefhebberij voor den militairen dienst, en admirabel is het geloof aan de onbaatzuchtigheid onzer tegenwoordige maatschappij, als men meent, dat ieder, wiens sociale positie hem niet veroorlooft bij de militie te worden ingelijfd, terstond een ander zal vinden, genegen om gratis dien plicht te vervullen in zijne plaats. Maar dat daargelaten, ook dan, wanneer die transactie gepaard moest gaan met geldelijke opoffering, zou ik daartegen geen bezwaar hebben, wanneer ze praktisch tot het gewenschte resultaat zou kunnen leiden. Maar nu komt het mij voor, dat die zeker niet onaardig bedachte nommerverwisseling dit gevolg zal hebben, dat alle personen, die zich thans bij de militie doen vervangen, van de gelegenheid gebruik zouden maken om een plaatsvervanger bij de militie te stellen, en zich bij de schutterij te doen inlijven, waarvan weder het gevolg zal zijn, dat men behield een leger samengesteld uit dezelfde bestanddeelen als thans, waarin zouden ontbreken de meest ontwikkelden, de meest gegoeden, de kern der natie, die wij nu juist in het leger wenschen op te nemen."

Van Limburg Stirum eindigt:

"Mijnheer de Voorzitter, de regeering wil een beginsel, der-

wijze omschreven, dat het dadelijk zou kunnen worden ingevoerd, — een beginsel, buiten 't welk ons leger nooit die andere legers, waarbij 't is aangenomen, zal kunnen evenaren in zedelijke kracht, in moed en in patriotisme, — een beginsel zonder 't welk het leger, gelijk men nu ziet, moet verkwijnen, zoo al niet geheel te gronde gaan, — het beginsel namelijk van den verplichten persoonlijken dienst, dat van art. 177 der Grondwet;— dat van de Unie van Utrecht.

Eene volledige militiewet is toegezegd voor 1874, indien op dat beginsel kan worden voortgebouwd.

Welk nadeel dus kan er in de aanneming zijn? Is verbreking van slechte gewoonten van eenigen voor een kort jaar en 2 of 3 maal zes weken wel een nadeel? Ik geloof het niet. Zoo er nadeel is, staat daartegenover het uitzicht op eene betrekkelijk spoedige regeling der militaire quaestiën met inbegrip der organisatie van het leger.

Wordt echter het beginsel met de wet verworpen, ik zeg het beginsel — de regeering kan geen nieuwe militiewet voordragen; zij kan en mag geen anderen grondslag aannemen. Dan zullen er andere maatregelen moeten worden genomen. Daarvan wederom uitstel voor een geruimen tijd; uitstel totdat het goede principe ingang vindt of wel eene regeering kan gevonden worden, die andere grondslagen wil voordragen.

In mijn oog zijn de voordeelen der voorgedragen instelling zeer groot; de nadeelen gering en van tijdelijken aard.

Het beginsel is rondom ons in werking. Alleen in België wordt er nog om gestreden, maar de strijd kan ook daar niet heel lang meer duren, de strijd van 't algemeen belang tegen de belangen eener kleine minderheid.

Dat de leden der Vertegenwoordiging het zich wel klaar voorstellen, dat al wat hun zou kunnen worden voorgedragen buiten het nieuwe stelsel, later fataal zal worden afgeschaft, — fataal — ja, in de beteekenis van noodzakelijkheid en hoogste schade beide. Hoogste schade: want anderen zullen het ons komen brengen of opdringen en voor 't geschenk zullen wij duur moeten betalen.

Men spreekt en durft zelfs schrijven van eenen ruwen greep in de instelling der afkoopbaarheid van den eersten onzer grondwettelijke plichten, instelling, die sinds tal van jaren inheemsch was, lief is dengenen, die er hun voordeel in zien zich met hun goud van de vervulling van hun plicht af te maken. Die instelling, Mijnheer de President, is niets anders dan eene verderfelijke krankte. Ze is in strijd met den geest onzer hoogste wet. Herstellen wij, hoe eer zoo beter, de gezondheid van de natie, opdat rijken en armen allen den dienst leeren hoogachten als een onvervreemdbaar recht, als een der heiligste aller plichten jegens den Koning en het vaderland.

Mijnheer de Voorzitter, toen ik in dit ministerie optrad, was het eenige beginsel, dat ik bepaaldelijk stelde en door mijne ambtgenooten werd aangenomen, dat van afschaffing van plaatsvervanging en nommerverwisseling — die eigenlijk slechts een vorm is van plaatsvervanging —, het beginsel van den verplichten persoonlijken dienst. Dat beginsel is rechtvaardig. Wierd het niet aangenomen, ik zou de zaken van oorlog niet meer naar overtuiging kunnen blijven voeren, en dan zou ik mij zeer gelukkig achten deze plaats aan een ander te kunnen inruimen."

Toch was zijne welsprekendheid niet in staat het wetsontwerp te redden. Het lot daarvan was reeds met groote waarschijnlijkheid te voorspellen na de verschijning van het voorloopig verslag, waarin deze zinsnede voorkwam: «Voegde men dit alles bijeen, dan sprong in het oog, dat de beslissing over het wetsontwerp, zooals het daar ligt, de vraag onbeantwoord zou laten, of de Volksvertegenwoordiging afschaffing van plaatsvervanging en nummerverwisseling mogelijk en raadzaam keurt; dat verwerping van dat wetsontwerp vooral ook de beteekenis zou hebben, dat invoering van den persoonlijken verplichten dienst niet denkbaar wordt geacht zonder eene gelijktijdige algemeene herziening der militie- en schutterijwetten, althans van de eerste; en dat de poging der regeering om met opzicht tot een enkel hoofdbeginsel eene afzonderlijke zuivere beslissing uit te lokken, derhalve geen doel kan treffen". Met dit gevoelen der groote

meerderheid had ook de commissie van rapporteurs verklaard zich te vereenigen.

Art. 3, het hoofdbeginsel der wet bevattende: »Een ieder, die ter inlijving bij de militie wordt opgeroepen, is verplicht zijn dienst in persoon waar te nemen", werd het eerst in stemming gebracht. Daarop was ingediend een amendement van Van Naamen van Eemnes, om er aan toe te voegen: »behoudens de nader te regelen bevoegdheid tot nommerverwisseling" en daarop weder een subamendement van Bredius: »behoudens de bevoegdheid tot nommerverwisseling, nader in verband met den dienst bij de schutterij te regelen".

Het amendement van Bredius werd verworpen met 50 tegen 18 stemmen, dat van Van Naamen van Eemnes met 52 tegen 16 stemmen en art. 3 met 43 tegen 25 stemmen (voor: Van Rees, Van Wassenaer van Catwijck, Van der Linden, Viruly Verbrugge, Blussé, De Bruyn Kops, Tak, Moens, Van Reenen, Van Kerkwijk, Oldenhuis Gratama, Van Beyma thoe Kingma, Dam, Gevers Deynoot, Brouwer, Rombach, Lenting, Mirandolle, Idzerda, Rutgers van Rozenburg, Cremers, Van Eck, Wintgens, De Ruiter Zylker en Hingst).

Van Limburg Stirum verklaarde na deze beslissing de portefeuille van Oorlog te zullen nederleggen, waarop ook de behandeling der vestingwet niet meer werd voortgezet.

Toen de nieuwe zitting der Staten-Generaal van 1873 op 1874 werd geopend, was er nog geen nieuwe Minister van Oorlog benoemd. Bij Koninklijk Besluit van den 14den September 1873 was aan graaf Van Limburg Stirum eervol ontslag verleend, ingaande 15 September, en de portefeuille ad interim toevertrouwd aan den Minister van Marine. Den 18den September deed de Minister van Justitie in de Eerste Kamer de volgende mededeeling:

»Mijnheer de Voorzitter, in uwe avondzitting van 18 Juli j.l. heb ik te kennen gegeven, dat de Minister van Oorlog, na de

verwerping van art. 3 van het ontwerp tot wijziging van de militiewet, aan den Koning zijn ontslag had gevraagd, dat dit verzoek aan den ministerraad was verzonden om consideratie en advies, en dat de ministerraad toen overwoog, welk advies hij aan den Koning zou behooren te geven, zoowel omtrent dat verzoek om ontslag als omtrent hetgeen daarvan in de gegeven omstandigheden het gevolg zou behooren te zijn.

Moest de ministerraad 's Konings machtiging vragen, om een opvolger voor den Minister van Oorlog voor te dragen?

De ministers zagen daarin bezwaar. Zij ontveinsden zich niet de verantwoordelijkheid, die de tegen Atjeh aangevangen strijd hun had opgelegd, en zij waren er verre van af zich daaraan te willen onttrekken. Maar aan den anderen kant woog bij hen het besef, dat de verwachtingen, die zij bij den aanvang van het toen afgeloopen zittingsjaar hadden gekoesterd, niet waren verwezenlijkt, dat zij op belangrijke punten teleurstellingen hadden ondervonden. Daarbij lettende op den afloop van de verkiezingen, hadden zij het raadzaam geacht om, liever dan eene poging tot vervanging van den Minister van Oorlog te doen, den Koning eerbiedig te verzoeken hen van hunne taak te willen ontheffen. Bij Zijne Majesteit bestond geene bedenking tegen het verleenen van ontslag aan den Minister van Oorlog, maar Zijne Majesteit verklaarde niet overtuigd te zijn, dat de bezwaren, die de overige ministers deden opzien tegen het voortzetten hunner taak, door eene algeheele aftreding en verwisseling van het tegenwoordige ministerie zouden verdwijnen of verminderen.

Uit dit antwoord van den Koning zijn nadere, zoo schriftelijke als mondelinge gedachtenwisselingen voortgevloeid. De ministers zijn op hun verzoek om ontslag blijven aandringen. Zij wenschten, dat Zijne Majesteit aan anderen de vorming van een Kabinet zou opdragen. Aan hunnen herhaalden aandrang heeft de Koning gehoor gegeven.

Doch eenigen tijd later heeft de ministerraad door een kabinetsschrijven de mededeeling ontvangen, dat Zijne Majesteit bij herhaling ernstige pogingen had aangewend teneinde tot eene

nieuwe kabinetsformatie te geraken, doch dat deze tot geene voldoende uitkomst hadden geleid. Zijne Majesteit noodigde mitsdien de ministers uit hunne taak te blijven voortzetten.

De inhoud van dit kabinetsschrijven is door de ministers ernstig overwogen in het besef, dat van het antwoord daarop te geven, de volle verantwoordelijkheid op hen zou rusten. Met het oog daarop hebben zij begrepen, dat in den stand, waarin de zaak zich thans bevindt, zij niet mochten weigeren aan de uitnoodiging van Zijne Majesteit te voldoen. Zij hebben zich daarom bereid verklaard om pogingen aan te wenden tot vervanging van den Minister van Oorlog, die inmiddels zijn ontslag had bekomen. De ministers hebben daarbij in aanmerking genomen, dat de uiteenloopende meeningen en gevoelens, die zich op velerlei gebied openbaren, zoo in de Vertegenwoordiging als daarbuiten, en die aan de afdoening van belangrijke zaken groote moeilijkheden in den weg legden, voor elk bewind eene belemmering zijn; maar zij vleien zich, dat er toch vele andere zaken zijn, waaromtrent voldoende overeenstemming zal gevonden worden om verbeteringen tot stand te brengen, die in het belang onzer wetgeving en der algemeene welvaart sedert lang worden gewenscht. Bij de pogingen, die zij willen aanwenden om daartoe te geraken, hopen zij op de medewerking der Vertegenwoordiging."

Onder de redenen der indiening van hun ontslag noemde de minister ook den afloop der periodieke verkiezingen in 1873. De liberale partij had daarbij verscheidene neerlagen geleden, als in Dokkum, Deventer, Almelo — waar Van der Linden plaats moest maken voor Insinger — en Amsterdam — waar Jolles vervangen werd door den vice-admiraal Fabius —. In Noord-Brabant verdwenen de laatste liberaal-katholieken uit de Kamer, als in Eindhoven, Maastricht — Van der Maesen de Sombreff — en Roermond, om plaats te maken voor tegenstanders der liberale partij. De anti-revolutionnaire partij daarentegen won overal in kracht en verdrong niet alleen liberalen, maar ook conservatieven, als in Utrecht, waar Du Marchie van Voorthuysen vervangen werd door Messchert van Vollenhoven, en vooral in Gorinchem, waar Heemskerk de

nederlaag leed tegen Teding van Berkhout. De strijd tusschen conservatieven en anti-revolutionnairen werd voortgezet in de Tweede Kamer, waar Wintgens bij het adres van antwoord op de Troonrede en bij de begrootingsdiscussies met kracht en niet zonder heftigheid te velde trok tegen de beginselen der anti-revolutionnaire partij.

Door het een en ander bevond het ministerie zich van nu af in eene zwakke positie. Het had zijn voortbestaan alleen te danken aan de omstandigheid, dat de pogingen van anderen, wien de formatie was opgedragen — Van Reenen, die onmiddellijk geweigerd had, en Van Lynden van Sandenburg, die de opdracht had aanvaard, maar wien, naar hij zich beklaagde, geen voldoende tijd gelaten was, — niet geslaagd waren, gedeeltelijk wel om die reden, dat er geene enkele partij krachtig genoeg en voldoende aaneengesloten was om voor een ander ministerie eene besliste meerderheid te vormen. Het zou dus nog eenigen tijd zijn bestaan rekken als cabinet d'affaires, en verrichten, wat er nog te doen viel, niet zonder krachtigen tegenstand van de oppositie, die bij adres van antwoord, Staatsbegrooting en andere gelegenheden het ministerie hevig bestookte.

Een van de hoofdstukken der Staatsbegrooting werd zelfs verworpen, n.l. dat van Marine. De minister Brocx, die in drie achtereenvolgende ministeries zitting had gehad en de denkbeelden over onze verdediging met vijf ministers van oorlog had kunnen overwegen, had tot nu toe steeds eene meerderheid voor zijne begrootingen weten te vinden, hoewel zijn wetgevende arbeid niet vruchtbaar was geweest, en hij vooral van de militaire en marine-specialiteiten in de Kamer vaak harde woorden had moeten hooren. Tegenstander van eene actieve marine, was hij steeds zeer bescheiden in zijne financieele eischen geweest, totdat de oorlog met Atjeh plotseling den ellendigen toestand onzer marine en het groote gebrek aan materieel voor ieder duidelijk had gemaakt. Hoewel hij den Minister van Koloniën verantwoordelijk stelde voor de Indische militaire marine, en verklaarde: »Indien de regeering destijds aan mij dien eisch gesteld hadde,

om zorg te dragen in Indië eene marine te hebben, die in staat was om het rijk van Atjeh te blokkeeren, want dat een oorlog in het zicht was, ik zou den volgenden dag zijn afgetreden", wilde de meerderheid thans zijn beleid niet langer goedkeuren, en werd zijne begrooting den 11den December 1873 met 37 tegen 30 stemmen verworpen. Zijne portefeuille werd ad interim toevertrouwd aan den Minister van Koloniën, en eerst den 16den Mei 1874 definitief overgedragen aan W. F. van Erp Taalman Kip, daartoe bij Koninklijk Besluit van den 9den Mei benoemd.

Reeds vóor de behandeling der Staatsbegrooting was de nieuwe Minister van Oorlog benoemd, A. W. P. Weitzel, die den 6den October zijne functie aanvaardde. Zijne begrooting werd den 17den December met 53 tegen 12 stemmen aangenomen. Bij die gelegenheid had de minister verklaard de vestingwet van zijn voorganger over te nemen, zoodat, daar deze in staat van wijzen was, de behandeling binnenkort kon worden tegemoet gezien. Den 5den Maart 1874 begonnen de openbare beraadslagingen, die den 11den Maart met de aanneming met 60 tegen 6 stemmen eindigden. Bij dit ontwerp werd het geconcentreerde stelsel, de verdediging van de vesting Holland met opheffing van de verdedigingswerken in de buitenliniën, aangenomen. Art. 1 luidde:

Het vestingstelsel van het Koninkrijk der Nederlanden omvat:

a. De nieuwe Hollandsche waterlinie van de Zuiderzee langs Utrecht tot de Lek, van de Lek tot de Merwede en door het land van Altena tot de Nieuwe Merwede;

b. de stelling van de Geldersche vallei met die in de Neder-Betuwe als voorpoststelling der eerstgenoemde;

c. de stelling van 't Hollandsch Diep en het Volkerak;

d. de stelling van de monden der Maas en van het Haringvliet;

e. de stelling van Den Helder;

f. de werken tot dekking der rivierovergangen en opname van troepen aan IJsel, Waal en Maas;

g. de stelling van Amsterdam;

h. de Zuider-Waterlinie, van de Maas boven St. Andries tot den Amer beneden Geertruidenberg;

i. werken aan de Wester-Schelde."

Tevens werden bij art. 4 opgeheven de vestingwerken in de provinciën Friesland en Groningen, van Deventer, Zutfen en Elden, de vesting Grave met het kroonwerk Coehoorn, de vestingwerken van en nabij Nijmegen met uitzondering van het fort Krayenhoff en de forten boven en beneden Lent, de vesting 's-Hertogenbosch en de vestingwerken bij Breskens.

De pogingen, als die van Stieltjes, om nog een gedeelte van Friesland te verdedigen, van Stieltjes en De Roo om ook eene stelling aan den Beneden-IJsel te bewaren, de bestrijding der linie van de Geldersche vallei en van de werken aan de Wester-Schelde, mislukten. Het artikel werd onveranderd aangenomen. Daarentegen werd met 38 tegen 28 stemmen aangenomen het amendement van Stieltjes en De Roo van Alderwerelt om aan art. 3, luidende: "Jaarlijks wordt, bij de vaststelling van de Staatsbegrooting, bepaald, welke som in het betrokken dienstjaar voor de voltooiing van het vestingstelsel zal worden besteed", toe te voegen: "met dien verstande, dat de aanvrage van gelden zoodanig zal worden geregeld, als noodig is om alle bij art. 2 bedoelde werken binnen den tijd van acht jaren, te rekenen van den 1sten Januari 1875, tot stand te doen komen".

De Eerste Kamer vereenigde zich den 15den April met 31 tegen 1 stem met het ontwerp, dat den 18den April de Koninklijke bekrachtiging ontving en in het *Staatsblad* n°. 64 werd afgekondigd. Door deze wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel werd dus, na vele mislukte pogingen, de zaak onzer verdediging toch een stap voorwaarts gebracht

---

Het mocht het ministerie gelukken ook verscheidene andere wetten van meer of minder belang tot stand te brengen, doch

in het algemeen was de regeering met hare meest belangrijke wetsontwerpen ook in deze zitting ongelukkig. Zoo was vóor de behandeling der vestingwet door den Minister van Financiën, na de verwerping van art. 2, ingetrokken het wetsontwerp tot regeling van het Nederlandsche muntwezen, waarop wij later terugkomen. Daarentegen leidde in deze zitting het aan de leden der Tweede Kamer toegekend recht van initiatief tot een belangrijk resultaat door de aanneming van het wetsvoorstel van Mr. S. van Houten, strekkende om overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan.

De misbruiken van den kinderarbeid, in 't bijzonder in fabrieken, waren, niet alleen in Engeland, waar zij tot de wet van 1867 leidden, maar ook in ons land reeds herhaaldelijk ter sprake gekomen, vooral na de verschijning van het welsprekend pleidooi van Cremer in zijne «Fabriekskinderen, eene bede maar niet om geld" in 1863. In 't zelfde jaar was door den minister Thorbecke eene Staatscommissie benoemd om een onderzoek naar den toestand der fabriekskinderen in ons land in te stellen, welke een rapport uitbracht, dat evenwel tot geene verdere maatregelen aanleiding gaf. Toen verscheen in 1872 het zeer belangrijke rapport van het Schoolverbond, dat eene soort van enquête over deze zaak had gehouden, waarvan de uitkomsten o. a. door Wintgens werden medegedeeld in de vergadering der Tweede Kamer van den 22sten November 1872.

Wintgens drong bij deze gelegenheid, zooals hij reeds meermalen te voren gedaan had, o. a. bij de wet op de coalitiën, op tusschenkomst der regeering en wettelijke regeling aan. De minister Geertsema antwoordde o. a.: „Wanneer ik nu erken, dat hier en daar een toestand heerscht, die hoe eer hoe beter moet ophouden, dan verklaar ik na kennisneming van het officieele rapport en na aandachtige overweging, op dit oogenblik geen afdoend middel te kennen en dat ik er tegen op zou zien om proeven te nemen met middelen, die wellicht erger zullen kunnen zijn dan de kwaal zelve."

Wintgens en Van Houten protesteerden tegen 's ministers opvatting, maar de laatste verklaarde: «Ik moet echter den

minister in één opzicht prijzen, namelijk, dat hij rond heeft gesproken; wij weten nu, dat men van hem omtrent dit punt niets te verwachten heeft. Ik geloof dus, dat voor de afgevaardigden, die van een ander gevoelen zijn, niets anders overblijft dan hunnerzijds tot pogingen tot verbetering der wetgeving in dit opzicht het initiatief te nemen."

Na deze discussie bij de staatsbegrooting voor 1873 kwam daarom niet geheel onverwacht de indiening van Van Houtens wetsvoorstel op den 27sten Februari 1873. Afdeeling 1, Van den arbeid van kinderen, verbood den arbeid van kinderen beneden twaalf jaar, behalve in het in art. 2 omschreven geval. Art. 2 luidde:

«Burgemeester en Wethouders zijn bevoegd vergunning te verleenen, om jongens van tien tot twaalf jaren in fabrieken ten arbeid te stellen, mits

1°. zij niet langer dan zes uren elken werkdag en niet tusschen acht uur des avonds en zes uur des morgens arbeiden;

2°. hun minstens gedurende drie uren elken werkdag onderwijs worde gegeven; en

3°. aan alle verder aan de vergunning te verbinden voorwaarden worde voldaan.

De verleende vergunning kan ten allen tijde worden ingetrokken".

Aansprakelijk werden gesteld de hoofden van gezinnen en de hoofden of bestuurders der ondernemingen, en de schuldigen werden bedreigd met eene boete van *f* 3 tot *f* 25 en gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen.

De tweede afdeeling, Van den leerplicht, bevatte slechts één artikel, luidende:

«De gemeenteraden zijn bevoegd aan ouders en voogden de verplichting op te leggen, om, behoudens rechtmatige redenen van verhindering, hunne kinderen en pupillen van het begin van hun achtste tot het einde van hun twaalfde jaar voldoend onderwijs te doen genieten, en verzuim van dezen plicht strafbaar te stellen.

Aan de volgens het vorige lid op te leggen verplichtingen wordt geacht voldaan te worden: 1°. wanneer het kind geregeld

eene openbare of bijzondere school voor lager of middelbaar onderwijs bezoekt; en 2°. wanneer het voldoend huisonderwijs geniet, om zijne ontwikkeling met die van de leerlingen der openbare school voor lager onderwijs gelijken tred te doen houden."

Den 1sten Juli 1873 werd het voorloopig verslag vastgesteld door de commissie van rapporteurs (Bredius, Jonckbloet, Jolles en De Brauw). In de volgende zitting kwam het antwoord met een gewijzigd wetsontwerp, waarbij was ingevoegd een nieuw artikel 3, luidende:

„Het verbod van art. 1 is niet toepasselijk op huiselijke en persoonlijke diensten en op veldarbeid, verricht door kinderen, die geregeld onderwijs ontvangen.

Omtrent de afgifte van verklaringen, ten bewijze dat de kinderen geregeld onderwijs genieten, worden door Ons bepalingen vastgesteld".

De openbare beraadslagingen begonnen in de Tweede Kamer den 29sten April 1874. Het eerste gedeelte, de beperking van den kinderarbeid, bleek bijna algemeen instemming, het tweede gedeelte, de facultatieve leerplicht, daarentegen vrij algemeen afkeuring te vinden, ook van liberale zijde. Reeds den eersten dag van de beraadslagingen werden twee der belangrijkste redevoeringen gehouden, waaraan wij het een en ander ontleenen.

Lenting verklaart zich met het voorstel zeer ingenomen. „Evenmin als de geachte voorsteller", zegt hij, „heb ik mij geplaatst op een philanthropisch standpunt; ik ga uit van het standpunt van het sociaal en maatschappelijk belang. De staat heeft een groot belang bij de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling van het individu.

Door eene overmatige exploitatie wordt van de krachten van het kind meer geëischt dan het verdragen kan; de ontwikkeling lijdt er onder en bij de belemmering, die de lichamelijke ontwikkeling van het kind ondervindt, lijdt ook de intellectueele

ontwikkeling. Hier is van toepassing de spreuk: ,,Sana mens in sano corpore."''

Het gevolg daarvan is verlies van energie bij den werkman. Deze is reeds tevreden, indien hij zijn ellendig leven kan blijven voortsleepen tot aan zijn dood. Alle energie om zich een beter lot te bezorgen wordt bij hem uitgedoofd.

Bovendien kan het kind, gedwongen als het wordt om in fabrieken of werkplaatsen te arbeiden, gedurende den tijd, dat het arbeid praesteeren moet, niet ter school gaan en dus wordt de intellectueele ontwikkeling niet bevorderd. Datzelfde kind komt eens aan het hoofd van een huisgezin; de achterlijkheid verkrijgt nieuwen toevoer, en zoo voortgaande van geslacht tot geslacht, ontstaat eindelijk eene arbeidende klasse, waarvan de type achterlijkheid is.

Nu behoef ik niets meer te zeggen, om mijne instemming met dit wetsontwerp te verklaren....

Wanneer men zich beroept op het gemis van het voordeel, dat de kinderen aan het huisgezin opbrengen, wanneer men zich beroept op het nadeel, dat een dergelijk verbod ten gevolge zal hebben, dan beroep ik mij op de werklieden zelven, die in hunne vereenigingen dezen winter te Rotterdam en onlangs nog in deze residentie op de regeling en beperking van den arbeid hunner kinderen hebben aangedrongen.

In de vergadering der werklieden, van den winter te Rotterdam, is eene motie aangenomen, hierop neerkomende, dat de arbeid van kinderen beneden de twaalf jaar moest verboden worden. En in het verslag van de vergadering, welke onlangs in de residentie is gehouden, lees ik, dat een der bekwaamste woordvoerders onder hen, zijn verlangen uitdrukkende dat dit voorstel tot wet worde verheven, zeide:

,,Wij verlangen dat in naam der menschheid, in naam van rust en orde in de maatschappij en in naam ook van de nijverheid. In naam der menschheid, op grond dat de statistiek leert, dat van de kinderen, die in de fabrieken werken, 58 percent sterven, van welke 43 percent aan de tering.... In

naam van de maatschappij, omdat de ruwe kracht van die onbeschaafden te vreezen is, dat zij alles willen van eene gewelddadige omkeering; en een vernielende volksbrand wordt ontstoken; twist en tweedracht waren rond; het goddelijke wordt uit den mensch gerukt; dronkenschap en bedrog, logen, moord en roof treden in de plaats.... In naam van de nijverheid, omdat de knaap, die niets geleerd heeft, onmogelijk een goed arbeider kan zijn, waarmede de industrieel kan concurreeren tegen de kloeke, goed doorvoede en goed onderwezen buitenlandsche werklieden.""

Waar men de werklieden zoo hoort spreken, kan men gerust zijn, dat ook hun belang eene beteugeling van den arbeid der kinderen medebrengt."

Hij heeft drie bezwaren tegen het voorstel: de uitzondering van den veldarbeid, de concessie voor jongens van tien tot twaalf jaar in de fabrieken en de niet-regeling van den arbeid van kinderen boven twaalf jaar. Met betrekking tot het laatste vraagt hij:

„Zou de geachte voorsteller niet genegen wezen, in zijn voorstel eene dergelijke bepaling op te nemen? Zou hij bijvoorbeeld den arbeid van het kind tusschen 12- en 16-jarigen leeftijd niet willen beperken tot 8 uren, met eene verplichte tusschenruimte van 2 uren? Wat is het kind van 12 jaar? Wat zijn zijne krachten? Mag de jeugdige leeftijd, waarin het lichaam nog in de periode van volle ontwikkeling verkeert, niet beschermd worden? Ik beroep mij ook hier weder op de werkliedenvereeniging te Rotterdam, die het in eene motie eveneens uitgesproken heeft, „„dat de dienstarbeid van kinderen boven de 12 en beneden de 15 jaar wel geoorloofd mag zijn, mits niet langer dan 6 uren elken dag en niet tusschen 8 uur des avonds en 6 uur des morgens.""

Eindelijk het laatste punt: de leerplicht. Ik leg hier gaarne de verklaring af, dat ik den leerplicht zeer genegen ben en de invoering daarvan zeer zou wenschen, maar dan ook algemeen en niet partieel, niet bij wijze van maatregel van plaatselijk

bestuur, niet overgelaten aan de willekeur van de plaatselijke besturen. Met die tweede afdeeling ga ik dus niet mede. Het debat over den leerplicht verschuif ik tot den tijd, dat die hier inderdaad aan de orde zal zijn. De tijd is nu nog niet gekomen. Ik vlei mij dat de regeering, als dit voorstel tot wet zal mogen verheven worden, ons een voorstel zal aanbieden tot regeling van den leerplicht, want ik geloof, dat leerplicht is het corollarium van de beperking van den arbeid van kinderen.

Ik hoop, dat de voorsteller deze afdeeling uit zijn voorstel zal lichten, en ook dat hij zal willen medewerken tot verbetering van zijn voorstel. Maar ook wanneer het onverhoopt niet door den voorsteller of door amendementen mocht worden verbeterd, zal ik over alle bezwaren heenstappen, omdat ik het verbod in art. 1 van meer belang acht dan mijne bezwaren."

De tweede rede is de maiden-speech van Dr. A. Kuyper, ter vervanging van het overleden lid Hoffman, den 21sten Januari 1874 bij herstemming tegen Mr. H. C. Verniers van der Loeff tot afgevaardigde voor Gouda verkozen. Het voorstel heeft voor hem eene dubbele aantrekkelijkheid, ten eerste „omdat hij onverdeelde sympathie heeft voor het beoogde doel en in de tweede plaats, omdat het voor 't oogenblik eene noodbrug legt tusschen de anti-revolutionnaire partij en de actieve liberalen, waarlangs eene communicatie kan worden geopend, die ik op prijs stel. Eene vaste brug over de klove, die ons scheidt, kan nooit gelegd worden, maar eene noodbrug kan als tijdelijk middel van communicatie haar nut hebben".

Wat het voorstel zelf betreft, heeft hij bezwaren, maar in beginsel is hij het met den voorsteller eens en acht voorziening dringend noodig. „Waar uit de opgaven van industrieelen zelf blijkt, dat in ons land kinderen van 7 jaar in den tijd van zes dagen 85 à 87 uren arbeiden, spreekt het feit zoo vanzelf, dat het van alle verder betoog ontslaat. Het kwaad is zoo ernstig, dat ik weet, hoe men kinderen van 5 en 6 jaar, om ze 's morgens naar de fabriek te doen gaan, maar niet wakker kon krijgen, ze uit het bed moest nemen, in letterlijken zin wakker schudden en

met water het hoofd bedruipen, om in dat geparalyseerde lichaam weer eenige beweging te doen komen. Zoo sterk wordt de physieke welstand van die kinderen onderdrukt, dat men hun soms des morgens bij het uitgaan gezouten haring moet geven, zullen ze niet flauw vallen en de buitenlucht kunnen verdragen. Mij dunkt, waar dergelijke feiten bestaan, behoeft nauwelijks meer te worden geconstateerd, dat althans de physieke ontwikkeling van het kind dermate lijdt, dat dringend voorziening gevorderd wordt."

Hij acht verbetering evenzeer noodig uit een zedelijk oogpunt, met het oog op het huisgezin en op het godsdienstig leven. De bestaande toestand is eene misdaad, waaraan een einde gemaakt moet worden. Voorziening is dus noodig, maar van welke zijde moet zij komen? Niet in de eerste plaats van den staat, maar van de kerk. Doch de kerk heeft haar plicht niet gedaan. Zij heeft uit het oog verloren, dat zij ook eene roeping had voor het sociale leven; zij heeft niet bevroed, dat zij de eerstgeroepene was, om te waken, dat zulk een kwaad niet kon voorkomen.

Had zij, overeenkomstig hare roeping, het gevoel van zedelijke verantwoordelijkheid bij de ouders en den werkgever weten wakker te houden, wij zouden thans niet staan voor zoo ernstige feiten als we te betreuren hebben."

Toch drukt ook een gedeelte van die schuld op den staat, die maar niet heeft willen inzien, dat alleen volledige scheiding van kerk en staat het afdoend redmiddel is, om de kerk aan hare roeping te doen beantwoorden. Scheiding van kerk en staat, wel te verstaan niet in den zin, waarin er straks over gesproken werd, alsof beiden voortaan niets met elkaar te doen zouden hebben; maar met dien verstande, dat de samenkoppeling door onnatuurlijke banden ophoude, en weer onbelemmerd die van God gegeven verbinding werke, die niet in uitwendige reglementen of financieele banden haar kracht vindt, maar in die zedelijke factoren, waardoor in het eene lichaam der natie, de eene macht op de andere ingrijpt. Daarom moet de staat ter eener zij de kerk

tot vervulling harer taak oproepen, maar ook ter andere zijde die vervulling mogelijk maken; ook in den geest van dit wetsontwerp door aan de kerk in hare betrekking tot de fabriekskinderen dat vrije terrein te verzekeren, waarop de kerk recht heeft.

Intusschen, ik herhaal het, de kerk heeft haar plicht niet gedaan.... Welnu, waar de kerk insolvent is, komt de beurt aan den staat, indien deze tot handelen bevoegd is.

Die bevoegdheid van den staat is een zeer teeder punt.

Ik zal mij daaromtrent zoo formeel mogelijk uitspreken, opdat geen oogenblik twijfel ontsta, of een lid der anti-revolutionnaire partij ooit ook maar eene enkele schrede zou willen zetten op den weg, die tot apotheose van den staat leidt. De staatsmacht heeft hare grenzen. Ze zijn van tweederlei aard; eensdeels bepaald door de rechten, die historisch in het volksverleden voor individuen en corporatiën geboren zijn; aan die rechten dankt ook deze Volksvertegenwoordiging haar ontstaan; hier is het, dat die rechten moeten worden verdedigd; — maar ook anderdeels door de conscientie. Ten opzichte van de conscientie wordt die grens bepaald door het individu zelf. Wanneer ik dan ook in dit wetsontwerp schijn of zweem kon ontdekken van iets, waarmee het geweten in strijd kon komen, dan zou ik er mij onvoorwaardelijk tegen verklaren en den staat alle bevoegdheid tot regeling ontzeggen. Nu dit niet het geval is, geloof ik dat wij de quaestie van de grens der staatsmacht van die zijde niet behoeven te bewaken."

Wordt dan door het ontwerp de patria potestas, de vaderlijke macht, niet aangerand? Zij wordt integendeel eer beschermd en verdedigd. «In onze kleine fabrieksteden vooral is de fabrieksheer zulk een machtig personage in het sociale leven, dat hij den toestand dwingen kan en tot den vader zegt: ««Wanneer gij uw kind niet geeft, neem ik ook u niet"", of is het kind reeds op de fabriek: ««wanneer een uwer kinderen weggaat, dan moet gij allen weg"". Zoo is het zelfs meermalen gebeurd, dat ouders, wier dochters op een leeftijd kwamen, dat zij liever een

anderen weg in de maatschappij kozen, door bijv. te gaan dienen, daarin verhinderd zijn, eenvoudig omdat de werkgever kortaf zeide: „„wanneer gij uwe dochter gaan laat, beboet ik u met de straf van wegzending van het geheele gezin."".... Daardoor wordt de vader, die wel anders zou willen, indien hij zijn kind liefheeft, gedwongen en in de noodzakelijkheid gebracht om toe te geven en dusdoende zijne vaderlijke macht over zijn kind te laten breken door de groote sociale macht van den industrieel". Door dit voorstel herkrijgt hij nu zijn vaderlijk gezag.

„Hetzelfde geldt van het andere beginsel bij dit vraagstuk betrokken, het beginsel van den vrijen handel. Wanneer dit wetsontwerp het beginsel van vrijen handel miskende, behoorde het reeds daarom verworpen te worden. Dat beginsel toch moet gehandhaafd. De vraag is slechts, wat eischt het? Immers dat ieder geacht worde zijn eigen belang beter voor zich zelf te kunnen beoordeelen dan de staat voor hem, en dat indien men eenvoudig een ieder voor zijn eigen belang late waken, de natuurlijke concordantie van krachten in de maatschappij tot het voor allen meest gewenschte resultaat zal leiden."

Hier wordt niet met dat beginsel gebroken, omdat het kind zijn eigen belang niet kent, en bovendien „niet vrij is en niet kan doen wat het wil, omdat het onder de macht van een ander geplaatst is. Nu is de vraag: mag worden ondersteld, dat de vader voor het kind subintreert? En dan antwoord ik ontkennend, want de belangen van vader en kind zijn hier strijdig. Wanneer die belangen overeenkwamen, dan diende voorzeker toegegeven, dat wel het kind zijn eigen belang niet kent, maar de vader voor hem oordeelt. Dit gaat echter niet op, nu blijkbaar het belang van den vader is om van zijn kind loon te trekken en het belang van het kind om opgevoed en onderwezen te worden. Waar de belangen zoo tegenover elkander staan, is er geen overdracht van verantwoordelijkheid, staat het kind weerloos en kan dus niet worden beweerd, dat het beginsel van vrijen handel, mits zuiver opgevat, door zulk een wetsvoorstel zou worden geschonden....

Men wijst op de belangen der industrie en van den fabrieksarbeider zelven. Men zegt, de industrie zal er onder lijden, door verlies van arbeidskrachten. Ook al ware dit zoo, Mijnheer de Voorzitter, dan zou ik nog zeggen: liever voor het oogenblik een knak aan de industrie toegebracht, dan bestendiging van zulk een gruwel. Maar zie ik wel, dan staan wij voor die keuze niet en zijn ook hier de zedelijke belangen zeer goed met de materieele overeen te brengen.

Immers, de industrie van een land mag men niet enkel nemen als winstgevend bedrijf van deze generatie. De industrie van een land is een algemeen belang, dat zich over verschillende generatiën uitstrekt. Ik herinner hierbij aan het schoone woord van lord Peel, die er op wees, dat men, door het overmatig gebruik maken van kinderarbeid, teerde op zijn levend kapitaal, waarvan het gevolg moest zijn zulk eene physieke en moreele verzwakking van het toekomstig geslacht, dat de concurrentie met het buitenland ten laatste onmogelijk zou worden. Zoo is het. Het individu zal natuurlijk het meest zien op de belangen van het oogenblik, maar èn kerk èn staat hebben juist deswege te letten op de eenheid der verschillende generatiën, en zorg te dragen dat de zedelijke en physieke kracht der bevolking niet afneme. Zij hebben niet enkel met het thans levende geslacht te rekenen, maar ook te gedenken, dat in dit geslacht de kiemen schuilen van het geslacht, dat daarna komen zal, en dat het gehalte dier nieuwe generatie zal afhangen van de wijze, waarop het nu levende geslacht gebruik maakt van zijne kracht. Heeft nu de industrie er belang bij de volkskracht te verbruiken? Let men slechts op een enkel decennium, dan voorzeker. Maar vraagt men of haar belang met het oog op de toekomst dit gedoogt, dan ontken ik het ten sterkste. De industrie heeft belang niet bij verlies, maar bij winst van kracht en de Nederlandsche industrie zou op den langen duur zich zelve dooden en het onderspit delven, indien men niet waakte, dat ook na dit decennium het kapitaal van voldoende werkkrachten ongeschonden aan de volgende generatie werd overgeleverd.

Maar nu de huisgezinnen der arbeiders zelven. Ook zij zullen lijden, beweert men. Edoch, ook in die vrees schuilt overdrijving. Men stelt zich den fabrieksarbeider schier altijd voor als behoorende tot de armste klasse van de maatschappij, als nauwelijks zijn brood hebbende. Maar dat is niet zoo. Er zijn gezinnen, bij ploegen arbeidend, die *f* 25 tot *f* 30 's weeks verdienen. Dat is betrekkelijk weelde en het gevolg dan ook is, dat menig gezin, na de geheele week in de fabriek gewerkt en gesloofd te hebben, door die voor hun stand vrij groote som gelds verlokt wordt om op den Zondag meer dan goede sier te maken. Wie nooit in die hutjes geweest is, beeldt zich niet licht in, hoe goed de tafel dan wordt aangerecht en hoe mild de beker rond gaat."

Toch heeft hij eenige bezwaren tegen het voorstel. In plaats van een algemeen verbod had hij eene gedetailleerde regeling gewenscht, «berekend naar de verschillende soort van arbeid, naar gelang men werkte in eene fabriek, eene werkplaats, op 't veld of in het huisgezin; ook naar verschil van ouderdom en kunne". Hij geeft de voorkeur aan het Engelsche stelsel van half-time, van «combination of employment and education". «Ik herhaal", zegt hij, «de voorsteller heeft getracht eene eerste schrede te doen, maar heeft dit ten onrechte gedaan door eenvoudig een algemeen beginsel, eene algemeene thesis in den vorm van een wetsartikel te gieten, en had daardoor geen oog voor het bijzondere.

Mijn laatste bezwaar tegen het wetsontwerp zelf, men zal het kunnen vermoeden, ligt in het 6de artikel, over den leerplicht.

Ik verschil in mijn oordeel over den leerplicht van de meeste mijner medeleden, die dezen morgen van deze zijde gesproken hebben.

Leerplicht op zich zelf acht ik niet in volstrekten zin ongeoorloofd. Onder zekere omstandigheden zou ik ze zelf wenschen. Ik zie niet in, waarom, indien de zedelijke volksopinie zoo algemeen het nut van het onderwijs inziet, dat men slechts hier of

daar nog een enkelen vader of moeder vindt, die, bij uitzondering, liefdeloos genoeg zijn om voor hunne kinderen geen onderwijs te begeeren, de maatschappij zich langer zou moeten blootstellen aan het gevaar, dat uit de willekeur van deze enkele individu's zou kunnen voortvloeien. Onder het gestelde beding geloof ik veeleer, dat er alleszins bevoegdheid toe zou bestaan, en geef niet toe, dat er inbreuk zou worden gemaakt op de patria potestas, wanneer men meende, mits zonder bedekten conscientiedwang, tot de invoering van den algemeenen leerplicht te moeten komen."

Hij is evenwel tegen de voorgestelde locale regeling, en acht nu den tijd nog niet gekomen, omdat het bijzonder onderwijs nog op verre na niet in de bestaande behoefte kan voorzien. „Is dit zoo en werd toch leerplicht ingevoerd, dan zouden deze candidaatscholieren, die nog geen plaats op de Christelijke school kunnen vinden, derhalve gedwongen worden naar de openbare school te gaan, en de geachte voorsteller zal zelf gevoelen, dat het voor elk lid der anti-revolutionnaire richting onmogelijk is en steeds zal blijven hem op dien weg te volgen."

Wat hij dus wenscht, is behalve de schrapping van den leerplicht eene meer algemeene regeling. Hij zou de considerans willen doen luiden: „Alzoo wij in overweging hebben genomen, dat de wet bescherming behoort te verleenen aan kinderen, die tot loongevenden arbeid gebezigd worden", en art. 1: „Loongevende arbeid van minderjarigen in fabrieken of werkplaatsen, op het veld en in het huisgezin, wordt niet toegelaten dan onder de bepalingen van deze wet."

„Intusschen", zegt hij, „vond dit denkbeeld bij den voorsteller geen ingang, dan ben ik toch niet ongenegen voor zijn eerste artikel of voor het amendement van den heer Mackay te stemmen, ter betuiging van mijne sympathie aan het doel, mij natuurlijk voorbehoudende het wetsontwerp zelf af te stemmen, indien de tegemoetkoming aan de bezwaren, die ik geopperd heb, ondoenlijk bleek.

Het zou mij spijten, indien ik hiertoe genoodzaakt werd. Ik

hoop daarom van harte, dat het den voorsteller of eenig ander lid der Kamer, die met ons hetzelfde doel beoogt, gelukken zal, een middel te vinden, waardoor die bezwaren kunnen wegvallen. Dan zal de qualificatie, door lord Shaftesbury aan de eerste poging van dien aard in Engeland gegeven, ook van toepassing blijken op den stap door den heer Van Houten gedaan en zijn wetsvoorstel in onze annalen prijken als: «a prelude to other hailing and beneficent measures."

Met eene derde belangrijke rede opent Mackay de discussie van den volgenden dag (30 April). Hij ontleent aan zijne bekendheid met Engelsche toestanden en Engelsche staatslieden nieuwe gronden ter verdediging van de wet. «Zou men", vraagt hij, «als in Engeland gebleken was, dat die wet inderdaad onvruchtbaar was, steeds tot nieuwe regeling zijn overgegaan, zoodat thans schier geen enkel bedrijf, zelfs niet de veldarbeid, aan haar ontsnapt?

De Kamer vergunne mij het getuigenis aan te halen van iemand, meer dan een ander bevoegd en gerechtigd in deze een oordeel uit te spreken, van den man, wiens naam in Engeland meer bijzonder in deze zaak op den voorgrond treedt; ik bedoel graaf Shaftesbury. Hij schrijft mij het volgende omtrent de vruchten van de «factory acts":

1°. geene vermindering, maar groote vermeerdering van voortbrenging, en het voortgebrachte van betere hoedanigheid; 2°. geene vermindering, maar het tegendeel, van hetgeen verdiend wordt door meerderjarigen en minderjarigen; geene vermindering van de winsten der fabrikanten; 4°. eene zeer groote verbetering van den lichamelijken, zedelijken en maatschappelijken toestand van den arbeider; en een veel grooteren geest van rust en tevredenheid onder hen; 5°. algemeene erkenning van de zijde van den werkgever dat, terwijl beperking van arbeid een groote zegen voor den werkman geweest is, zij geen schade heeft berokkend aan den kapitalist.

««Ik geloof niet"", voegt hij er bij, ««dat in geheel Lan-

cashire en Yorkshire thans éen eigenaar van fabrieken gevonden wordt, die zijne stem zou verheffen tegen de ten-hours-bill."" Dezelfde verklaring gaf mij het parlementslid voor Sheffield, de heer Mundella, die volkomen op de hoogte is van het fabriekswezen, zoo in Engeland als in Duitschland.

Ook deze heeft mij gezegd, dat op dit oogenblik niemand gevonden wordt in Engeland, die op het beginsel dezer wetgeving zou wenschen terug te komen, maar dat veeleer hare uitbreiding verlangd wordt.

Twee bekende Engelsche staatslieden, die in den aanvang deze wetten bestreden, hebben thans uitdrukkelijk verklaard, dat zij op hun gevoelen terugkwamen, en nu geheel overtuigd waren van de heilzame werking dezer wetten, ik bedoel sir James Graham en de heer Roebuck, de laatste evenals de heer Mundella afgevaardigd door Sheffield.

Maar, wordt er gezegd, wij bevinden ons op een glibberig pad; mocht dit wetsontwerp in het *Staatsblad* komen, dan is daarmede de eerste schrede afgelegd op het terrein, dat afgebakend wordt door het politisch-philosophisch stelsel van den heer Van Houten.

Ik geloof, dat zij die deze vrees koesteren, haar ter zijde kunnen stellen. Ik althans heb in dit wetsontwerp geen spoor gevonden van hetgeen men zou kunnen noemen de meer eigenaardige staatkundige denkbeelden van den heer Van Houten. Daarentegen heb ik daarin wel teruggevonden de politieke denkbeelden van de Tories in Engeland. Want het strekt der conservatieve partij in Engeland tot eer, dat van haar — en dat is een feit, waaraan ik vooral hen herinner, die meer letten op den ontwerper dan op het ontwerp — het initiatief is uitgegaan tot deze gansche beweging.

Wij hebben dus hier te doen met een zeer bepaald conservatief begrip.

Maar, wordt er gezegd, gij regelt te veel; waartoe die leerplicht?

Het is den ontwerper bekend, dat ik steeds van oordeel

ben geweest, dat de leerplicht in dit wetsontwerp niet thuis behoort en dat dit onderwerp hiervan afgescheiden moet onderzocht worden.

Daar het nu zeer duidelijk is, dat in deze Kamer de leerplicht geen voldoende ondersteuning zou vinden en men daarbij op een zeer beslist verzet zou afstuiten, zag ik gaarne in het belang van het edel doel, dat de voorsteller beoogt, dat hij reeds nu verklaarde dat tweede gedeelte — ook om de wijze, waarop hij het regelt — uit zijn wetsontwerp te nemen. Daardoor zou aan deze discussie een element worden ontnomen, dat haar verwikkelt en aan haar oogmerk schaadt.

Maar — wordt ook gezegd — er staat te weinig in dit ontwerp. Gij moet niet alleen letten op kinderen beneden 12 jaren maar nog verder gaan. Ik ben, Mijnheer de Voorzitter, zeer bepaald van meening, dat op dit punt de ontwerper van de wet wijselijk gehandeld heeft. Het is van een lid dezer vergadering niet te vergen, dat hij met de middelen, die hem ten dienste staan, verder zou gaan dan hier gegaan wordt. Wel kan men aannemen, dat er een zekere leeftijd is, vóor welken het kind niet arbeiden moet. Men kan dat verhinderen in navolging van vreemde wetgevingen en ook na raadpleging der gegevens, die wij bezitten. Ik zou wenschen, dat men zich bepaalde tot het aannemen van dien grondslag. Daarop kan verder worden voortgewerkt. Neemt de Kamer dien grondslag eenmaal aan, dan kan de regeering — en het is haar plicht — zich de vraag stellen, welke bescherming verder zal moeten worden verleend aan personen, die een rijperen leeftijd bereikt hebben, hoe zal moeten geregeld worden het „halftime"-stelsel. Men bepale zich voorloopig tot beantwoording der vraag, of men op het voetspoor van sommige wetgevingen den leeftijd van 12 jaren of, als men dien te hoog vindt, den leeftijd van tien jaren aannemen wil als uitgangspunt voor nadere regeling. Neemt men daardoor eene te algemeene stelling aan, zooals gisteren beweerd is? Ik antwoord daarop neen en doe de wedervraag: hoe is het mogelijk dergelijke algemeene stelling bij eenige regeling te vermijden? Men zal altijd moeten hebben een punt, waarop men zegt: het kind wordt vóor dien tijd niet

toegelaten. Dit komt in elke mij bekende wetgeving voor. Wanneer men spreekt van legislatieve onmacht, dan staat daartegenover legislatieve overmoed, en verder te gaan, dan hier gegaan wordt zou voorzeker geen blijk gegeven hebben van die scherpzinnigheid, die wij den geachten afgevaardigde uit Groningen toekennen. Ik voor mij zal tevreden zijn, wanneer deze bescheiden poging gelukt, eene poging, die vruchtbaar zal kunnen worden gemaakt op een gebied, dat behoefte heeft aan meer volledige wettelijke regeling. Zij getuigt van voorzichtigheid en niet van onberadenheid.

Wanneer ik let op de verschijnselen, die zich openbaren onder de arbeidende klasse, dan geloof ik, dat het onze plicht is om diegenen, die onder die klasse dwaalbegrippen trachten te verspreiden, te ontwapenen, vooral door datgene voor die klasse van onze medeburgers te doen, wat zich beweegt binnen de grenzen van rechtvaardigheid en van voldoening aan onmiskenbare behoeften. Ik houd mij overtuigd, dat, wanneer de Tweede Kamer aan dit wetsontwerp haar zegel hecht, zij haar zegel zal gehecht hebben aan de toekenning van een onvervreemdbaar recht voor individuen en voor staten, het recht van zelfbehoud."

Aan den wensch van Mackay en vele anderen om de paragraaf betreffende den leerplicht uit zijn ontwerp te lichten gaf Van Houten toe en nam daardoor veler bezwaren weg, daarentegen verwekte hij zich nieuwe oppositie door in zijne repliek het stelsel uiteen te zetten, dat aan zijn voorstel te gronde lag. Hij zegt o. a. het volgende:

«Wat ik bestrijd, is niet het misbruik, maar het gebruik beneden eene zekere door de wet vast te stellen grens.

De socialistische richting vraagt steeds van de wetgevende macht organisatie van den arbeid. Die eisch is in zich zelf dwaas, want de arbeid is georganiseerd. Omdat de geheele maatschappij een organisme is, heeft ook de arbeid altijd eene organisatie verkregen. Maar men had moeten vragen eene betere organisatie, want de tegenwoordige organisatie is verkeerd; zij is

door onkunde, dwaling en overmacht van het kapitaal in eene verkeerde richting gedreven.

Welke is de eerste grondpijler van eene goede organisatie van den arbeid in de maatschappij? *Eene goede verdeeling van den leertijd, werktijd en rusttijd.* Dit is de eenvoudige hoofdtrek, waaraan iedere goede oekonomische organisatie van de maatschappij moet beantwoorden. Door verschillende oorzaken — te talrijk om ze thans te vermelden — is de toestand in dit opzicht slechter geworden. Zoodra het kind geen behoorlijken leertijd heeft, kan er nooit een goed arbeider van groeien. Bestaat er geen behoorlijke afwisseling van den werk- en den rusttijd, dan wordt langzamerhand het arbeidsvermogen ondermijnd. Dus alle sociale krachten moeten daarop gericht zijn, dat in de maatschappij een goed evenwicht besta tusschen leer-, arbeid- en rusttijd.

Nu zijn bij de tegenwoordige organisatie, waar het uitsluitend belang der werkgevers de norm was, waarnaar zich het oekonomisch leven gevormd heeft, door die werkgevers dwalingen begaan; zij hebben hun heil gezocht in vermeerdering van werkuren en gezegd: wij moeten concurreeren tegen het buitenland, en teneinde wij onze producten goedkooper zullen kunnen leveren, zullen wij het aantal uren hoog, bijv. op 13 à 14 uren daags stellen. Dit gevoelen lag voor de hand, evenzeer als de dwaling, dat men de belastingen slechts heeft te verhoogen om vermeerdering van opbrengst te verkrijgen.

Op andere plaatsen, onder anderen in Engeland, is men begonnen met de werkuren te *verkorten*, teneinde *meer* arbeid te bekomen. De proef is genomen door den invloed van een der staatsinspecteurs. Dit vernuftig denkbeeld was niet afkomstig van een werkgever. Het gevolg van de vermindering van werkuren bij den fabrikant Gardner te Preston van 12 op 11 elken dag was *vermindering* van productiekosten. Dat voorbeeld werd nagevolgd door anderen met denzelfden uitslag: in de machinefabriek van den heer Ransome gaf eene verkorting van de werkuren van 58½ op 54 eene toeneming van den arbeid met

12 tot 15 procent: in de fabriek van den heer Dolffus te Mühlhausen werd eveneens bij vermindering der werkuren van 12 op 11 5 percent meer arbeid verkregen. Deze voorbeelden zijn genomen uit industrieën, die grootendeels beheerscht worden door de werking der machinerieën en waar het resultaat dus onwaarschijnlijk scheen; doch de verklaring vindt men in het rapport der Engelsche inspecteurs. Waar het product van den arbeid alleen afhangt van handenwerk, van meerdere activiteit, daar gaat het nog veel verder. Wie als regel een dag van 8 uren verlangt, schijnt mij toe een richtig inzicht te hebben omtrent de voorwaarden, waarop de arbeid de grootst-mogelijke productie geeft."

Deze stellingen vonden veel bestrijding en werden door sommigen socialistisch genoemd. Kuyper, dien men na zijne eerste rede tot de voorstanders had gerekend, toonde zich van nu af een beslist tegenstander van het ontwerp, over welke verandering hij niet alleen in eene geestige strafpredikatie van Van Kerkwijk, maar ook van andere zijden menig minder aangenaam woord te hooren kreeg, vooral over de noodbrug, die nu al zoo spoedig ingestort was. Zijn boven aangekondigd amendement werd door hem ingetrokken, toen het bleek geene ondersteuning te vinden.

Den 4den Mei kwam het tot stemming over art. 1, in zijne laatste redactie luidende: «Het is verboden, kinderen beneden de twaalf jaren in dienst te nemen of in dienst te hebben." Verworpen werd het amendement van Van den Berch van Heemstede, om alleen den arbeid in mijnen en fabrieken te verbieden (met 46 tegen 26 stemmen), dat van Van Kuyk en dat van Oldenhuis Gratama, het eerste om arbeid van kinderen beneden tien jaar in mijnen, werkplaatsen en fabrieken, het tweede om allen arbeid van dezen tegen loon te verbieden, terwijl beiden voorstelden om de beperking van den arbeid van kinderen van tien tot zestien jaar binnen drie jaar bij de wet te regelen (resp. met 43 tegen 29 en 53 tegen 19 stemmen). Art. 1 werd daarop aangenomen met 46 tegen 26 stemmen (tegen: Luyben, Heydenrijck, Van Baar, Van Loon, Van Kuyk, Kuyper, Saaymans

Vader, Begram, Van Lynden van Sandenburg, Kerens de Wylre, Van Nispen van Sevenaer, Van der Does de Willebois, C. van Nispen tot Sevenaer, Teding van Berkhout, Nierstrasz, Borret, Schimmelpenninck, Kien, Insinger, Verheyen, Van Foreest, Bichon van IJsselmonde, Schimmelpenninck van der Oye, Van Zuylen van Nyevelt, Van den Berch van Heemstede en Van Wassenaer van Catwyck).

Art. 2, dat Burgemeester en Wethouders het recht van dispensatie gaf voor kinderen van tien tot twaalf jaar, vond algemeen bestrijding, bij den een wegens die dispensatie zelf, bij den ander wegens den vermomden leerplicht in de voorwaarde, dat aan die kinderen elken dag minstens drie uur onderwijs moest gegeven worden. Het werd verworpen met 49 tegen 19 stemmen.

Op art. 3 waren twee amendementen voorgesteld, dat van Van Zuylen van Nyevelt, om uit de bepaling, dat alleen die kinderen beneden twaalf jaar veldarbeid mochten verrichten, welke geregeld onderwijs ontvingen, de laatste voorwaarde te doen vervallen, en het amendement van Bergsma om ook den veldarbeid te verbieden. De uitzondering van den veldarbeid is reeds bij de algemeene beraadslagingen besproken en heeft zoowel vóor- als tegenstanders gevonden. Tot de eersten behoort Saaymans Vader, die o. a. beweert: »Ik meen nogal bekend te zijn met den landbouw, daar de provincie, waar ik woon, daarin een voornaam middel van bestaan vindt, terwijl ik zelf den landbouw beoefen op een niet onbelangrijk bedrijf. En nu moet ik verklaren, dat het mij onbegrijpelijk is, hoe men van veldarbeid kan spreken voor kinderen van dien leeftijd. Niemand, die met dien arbeid bekend is, zal toch kunnen beweren, dat men daarvoor kinderen van zoo jeugdigen leeftijd kan bezigen. Het eenige, waarvoor zij gebezigd worden, heeft plaats bij den aardappeloogst, wanneer de kinderen de aardappelen, welke uitgespit zijn, helpen oprapen, of bij het snijden van het graan, om dan de ouders behulpzaam te zijn de aren na te lezen. Maar wezenlijke veldarbeid is van te veel belang, dan dat men er ooit aan zou denken dien aan kinderen van zoo jeugdigen leeftijd toe

te vertrouwen. Die arbeid wordt ook alleen verricht door volwassenen of door kinderen van 15 en 16 jaren, die ongeveer met volwassenen zijn gelijk te stellen. Ik acht dus het opnemen van eene verbodsbepaling in de wet tot het verrichten van veldarbeid door kinderen vrij onverschillig, omdat het verbod den landbouw niet schaden kan. Maar ik acht de bepaling geheel onnoodig, omdat de landbouw zelf aanwijst, welke soort van handen hij noodig heeft. Maar al kunnen daarvoor ook kinderen, als men hier op het oog heeft, gebezigd worden, dan nog is die arbeid geenszins uitputtend voor het kind, terwijl het daarbij het voorrecht heeft in de open lucht te vertoeven, dat voor de gezondheid zeer heilzaam is.

Wat nu het schoolgaan betreft, in de streken, waar ik bekend ben, is het gewoonte, dat de kinderen tot den tijd dat het graan gesneden wordt en dus gelegenheid tot oplezen bestaat, ter school gaan, maar dan houdt die op, zoodat ook van dien tijd af sommige scholen ten platten lande gesloten zijn."

Het subamendement van Bergsma werd met 53 tegen 17 stemmen verworpen, het amendement van Van Zuylen van Nyevelt met 42 tegen 28 stemmen aangenomen. Ten slotte werd het geheele wetsontwerp goedgekeurd met 64 tegen 6 stemmen (tegen: Verheyen, Begram, Idzerda, Kuyper, Luyben en Saaymans Vader).

In de Eerste Kamer werd het ontwerp den 1sten Juli met 29 tegen 7 stemmen aangenomen (tegen: Buchner, Hartsen, Van Rhemen tot Rhemenshuizen, Stork, Viruly, De Villers de Pité en Van Goltstein). Hier was het juist het wegvallen der bepalingen betreffende den leerplicht, waarom sommigen zich tegen het ontwerp verklaarden.

Daarentegen heeft hier tot de aanneming veel bijgedragen het krachtig advies van den minister Geertsema, die zich in de Tweede Kamer meer onzijdig gehouden had. "Het resultaat der discussiën in de andere Kamer", zegt hij, "ligt voor ons. En nu meen ik te mogen en te moeten zeggen, dat, neemt de Eerste

Kamer dit wetsontwerp aan en wordt mijn advies gevraagd, ik mij onbezwaard zal achten den Koning aan te raden de wet te bekrachtigen.

Dit wetsontwerp heeft in deze Kamer meer bestrijding gevonden dan het verslag deed onderstellen. Het is bestreden met argumenten van zoodanige kracht, dat zelfs een lid, hier gekomen met het voornemen om zijne stem aan het wetsontwerp te schenken, zoodanig in zijne overtuiging is geschokt, dat hij zeer waarschijnlijk door zijne stem het bewijs zal leveren, dat hij dit wetsontwerp onaannemelijk acht" (Cremers).

Hij bestrijdt daarop de twee voornaamste bezwaren, tegen het ontwerp aangevoerd. Wat het eerste bezwaar betreft, dat de aanneming van het ontwerp zonder den leerplicht niet alleen doelloos, maar zelfs schadelijk zou zijn, zegt hij: „Het kwaad, dat bestaat en dat men wenscht te bestrijden, is het uitvloeisel van een met het oog op den stand, dien het geldt, zeer verklaarbaar egoïsme, en tevens het gevolg van zekeren sleur en slenter, waaraan men gewoon is, en waarvan men zich moeilijk kan loswerken.

Het is een onnatuurlijke toestand, als ouders op niet gevorderden leeftijd zich doen onderhouden door den arbeid hunner kinderen; gelukkig ziet men dit niet onder de meer bevoorrechte klasse, maar omdat die gewoonte eenmaal onder den werkenden stand is ingeworteld, kan men daaruit toch niet de gevolgtrekking maken, dat ook die stand geen belang stellen zou in de intellectueele ontwikkeling zijner kinderen. Het onthouden aan de school van dezen is eenvoudig daarvan het gevolg, dat de ouders den arbeid hunner kinderen noodig hebben ter voldoening van de behoeften, waaraan zij gewoon zijn geraakt. Neemt men de mogelijkheid om van dien arbeid te profiteeren op de wijze, als dat thans geschiedt, weg, gij zult zien, dat overal gebruik zal worden gemaakt van de vele en goede gelegenheden voor een behoorlijk onderwijs, die Nederland, Gode zij dank, bezit.... Uit dit oogpunt behoeft men, afgescheiden en zonder invoering van den leerplicht, aan de goede werking dezer wet niet te wanhopen."

Het tweede argument tegen het ontwerp is, dat men bij verwerping kans heeft een beter van de regeering te ontvangen. •Ieder, die met eenige aandacht de geschiedenis van onze wetgeving heeft nagegaan, zal moeten erkennen, dat als eenmaal een vraagstuk in de vergadering der wetgevende macht is gebracht, en, geformuleerd in een wetsontwerp, de meerderheid van de beide takken der Vertegenwoordiging niet heeft kunnen verkrijgen, er jaren overheen gaan, alvorens iemand zich weder aan dergelijk onderwerp durft wagen; de quaestie moge nog herhaaldelijk op het tapijt komen, tot eene oplossing zal ze niet spoedig gebracht worden. Is eenmaal eene wet aangenomen, waaraan bezwaren en gebreken kleven, die — zooals in casu wordt beweerd — zich iederen dag zullen doen gevoelen, dan is hij, die met de uitvoering daarvan belast is, wel genoodzaakt de handen aan het werk te slaan. Dan alleen bestaat er mogelijkheid om tot eene goede regeling der zaak te komen. Men bedenke wel dat, ofschoon men vrij algemeen het nut, de noodzakelijkheid eener regeling erkent, men nog verschilt in meening omtrent de wijze, waarop die regeling dient plaats te hebben.

Mocht dit wetsontwerp worden afgestemd, dan vrees ik dat evenals dat bij ons met zooveel onderwerpen van urgentie gegaan is, er jaren en jaren zullen voorbijgaan, voor en aleer men het eens zal zijn over de wijze, waarop de bestaande bezwaren dienen te worden weggenomen.

Hoe men de zaak beschouwe, hoe onvolledig zij in sommige opzichten moge zijn, dit staat vast, dat, zooals de heer Duymaer van Twist het zoo juist uitdrukte, het gebruik, hetwelk thans door een gedeelte van den werkenden stand van den arbeid der kinderen gemaakt wordt, moet leiden tot achteruitgang van den moreelen en intellectueelen toestand van een groot deel onzer natie. Daarin alleen bestaat reeds voor de toekomst een groot maatschappelijk kwaad, en het is de plicht van een ieder om zoo mogelijk mede te werken daarin verbetering te brengen door de aanwending van de geneesmiddelen, die voor de hand liggen. Uitstel op grond, dat wellicht later nog betere geneesmiddelen

zullen worden gevonden, schijnt mij eene slechte politiek. Wanneer ik, Mijnheer de Voorzitter, de eer had, lid dezer hooge vergadering te zijn, ik zou, meer geleid door mijn verstand dan door mijn gevoel, met volle overtuiging mijne stem aan dit wetsontwerp schenken en met gerustheid den eersten stap doen op een weg, die in andere landen reeds met de beste uitkomsten bewandeld wordt."

Het ontwerp werd den 19den September door den Koning bekrachtigd en afgekondigd in het *Staatsblad* n°. 130.

Den 17den Juni 1874 begonnen de algemeene beraadslagingen over het ontwerp tot wijziging der kieswet van den 4den Juli 1850. Bij de behandeling van het ontwerp tot wijziging der kiestabel in April 1869, had, gelijk wij vroeger gezien hebben, (*) Heemskerk een amendement ingediend tot verlaging van den census, dat evenwel niet als amendement erkend was. Aan den toen van verschillende zijden gebezigden aandrang tot censusverlaging had daarop de minister Fock toegegeven door de indiening, op den 29sten Augustus 1870, van een wetsontwerp tot herziening van den census, waarover vooraf het advies van Gedeputeerde Staten was ingewonnen. De minister Thorbecke, die in 16 gemeenten een onderzoek had laten instellen naar den huishoudelijken en maatschappelijken toestand der ingezetenen, achtte eveneens eene censusverlaging noodzakelijk, vooral in verband met de voorgestelde opheffing der patentbelasting. Den 30sten October 1872 werd nu door den minister Geertsema het bovengenoemde wetsontwerp ingediend. Het stelde den census over het geheele land op *f* 20, maar in de gemeenten Winschoten, Appingadam, Assen, Meppel, Harlingen, Bolsward, Sneek, Dokkum, Kampen, Deventer, Zutfen, Nijmegen, Tiel, Zaltbommel, Amersfoort, Purmerend, Alkmaar, Zaandam, Gouda, Vlaardingen, Brielle,

(*) Vgl. deel III blz. 410 van dit werk.

Gorkum, Vlissingen, Goes, Zierikzee, Maastricht, Breda en Roermond op *f* 24, in Groningen, Leeuwarden, Zwolle, Arnhem, Utrecht, Middelburg, 's-Hertogenbosch, Dordrecht, Schiedam, Delft, Leiden en Haarlem op *f* 32, en in Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage op *f* 50.

Blijkens het voorloopig verslag der commissie van rapporteurs (Jonckbloet, Van Reenen, Van der Linden, De Roo van Alderwerelt, s'Jacob) van den 24sten Februari 1873, werd het ontwerp in 't algemeen in de Kamer ongunstig ontvangen. Achtten enkelen grondwetsherziening noodzakelijk om tot verbetering te komen, wilden anderen, als Van Houten en Oldenhuis Gratama in hunne nota's, een algemeenen census van *f* 20 ook voor de steden aangenomen zien, „de groote meerderheid zag de noodzakelijkheid van eene censusherziening, in zooverre deze een algemeen karakter zou hebben, niet in". Men meende, dat de census reeds in 1850 te laag gegaan was. De vraag kon alleen zijn, in hoeverre de census in het vijftigtal steden met verhoogden census kon verlaagd worden om meer evenredigheid te verkrijgen. Men achtte in allen gevalle, alvorens eene beslissing te nemen, een uitgebreid administratief onderzoek, zooals onder Thorbecke in 16 steden had plaats gehad, over het geheele land noodzakelijk. Bij de schriftelijke en mondelinge gedachtenwisseling van de commissie van rapporteurs met den minister verklaarde deze zulk een onderzoek overbodig en tijdroovend te achten. Hij verklaarde zich daartoe evenwel bereid, wanneer de Kamer het bepaald wenschte, om de vrees weg te nemen, dat men te veel ongeschikte kiezers, vooral voor den gemeenteraad, zou verkrijgen. Den 12den Maart 1873 besloot de Kamer dit aangeboden onderzoek aan te nemen en intusschen de verdere behandeling van het kieswetontwerp te verdagen.

Den 24sten Maart 1874 werden door den Minister van Binnenlandsche Zaken negen staten ingezonden, waarin de uitslag van het ingestelde onderzoek was vervat. Daarop werd een nieuw onderzoek in de afdeelingen gehouden en den 19den Mei een voorloopig verslag uitgebracht. Ook hierin bleef de commissie van

rapporteurs bij haar ongunstig gevoelen. Zij achtte het onderzoek onvoldoende, en wilde van algemeene censusverlaging niet weten. „Daar het zich bij deze opnieuw gebleken overtuiging der overgroote meerderheid van de leden der Kamer liet voorzien, dat de regeeringsvoordracht, eenmaal in openbare beraadslaging gebracht, de goedkeuring van dezen tak der wetgeving niet zou verwerven" en de gevolgen daarvan te betreuren zouden zijn, werd er een middenterm gezocht om tot overeenstemming te kunnen geraken. Men gaf in overweging, den census in de plattelandsgemeenten der zoogenaamde kleistreek te brengen op *f* 28 en dien in de steden aldus te verlagen, dat hij in Amsterdam *f* 80, in Rotterdam *f* 70, in 's-Gravenhage *f* 60, in Dordrecht *f* 50 zou bedragen, „terwijl dan de overige gemeenten in vijf groepen waren te verdeelen, waaraan de census van *f* 40, *f* 36, *f* 32, *f* 28 en *f* 24 werd toegekend". De minister handhaafde in de memorie van beantwoording van den 10den Juni de verkieselijkheid van zijn voorstel. „De ondergeteekende", zegt hij, „gedachtig aan het gezegde van Thorbecke, dat het beter is door ietwat lageren census enkele minder geschikte kiezers toe te laten, dan gevaar te loopen om door het aannemen van een te hoog cijfer eene geheele categorie geschikte kiezers uit te sluiten, zou niet schromen een forschen stap te doen. Nochtans wil hij de grootere schroomvalligheid van de meerderheid der Kamer eerbiedigen en niet beproeven hare overtuiging geweld aan te doen. Hij mag, getrouw aan zijn beginsel, niet weigeren om al dadelijk recht te doen wedervaren aan hen, omtrent wie men het eens kan worden, dat zij niet langer behooren buitengesloten te blijven, verzekerd dat weldra de tweede stap zal volgen als de ondervinding het hersenschimmige der vrees voor sterkere censusverlaging zal hebben bewezen."

Hij neemt dus het bemiddelingsvoorstel, maar eenigszins gewijzigd, over. „Van de twee in het voorloopig verslag besproken normaalcijfers van *f* 26 en *f* 28, verdient het eerste boven het laatste de voorkeur. Naar uit bijgevoegde opgaven blijkt, geeft toch dat van *f* 28, vooral in sommige streken, eene schier onmerk-

bare uitbreiding van het kiesrecht, doch wordt met dat van *f* 26 de uitkomst gunstiger; voorts maakt dat cijfer mogelijk ook het kiesdistrict Gouda in de verlaging te doen deelen. Insgelijks is er geene reden om Amsterdam niet evenzeer als Rotterdam te brengen op *f* 70, en Hoorn op hetzelfde cijfer als Alkmaar en Purmerend."

Den 17den Juni begonnen dan de openbare beraadslagingen. Er waren tegenstanders van elke uitbreiding als Wintgens en Van Eck, tegenstanders van de verlaging van den census voor het platteland als Viruly Verbrugge, en weer anderen, voor wie de verlaging niet ver genoeg ging als Oldenhuis Gratama en Van Houten, die evenwel toch voor het ontwerp zullen stemmen als een eerste stap tot uitbreiding. „Wij hebben", zegt Smidt, „naar mijne overtuiging, hier eene hoogst bescheidene en gematigde voordracht voor ons. Zij toch is in vele opzichten meer eene regulariseering in de richting van verlaging, dan wel eene eigenlijke verlaging van den census en in elk geval van dien aard, dat eene proefneming daarmede inderdaad zelfs niet de mogelijkheid van gevaarlijke kansen oplevert. Daarom ook dunkt mij is ieder, die niet wil terugkomen op de richting, die ons staatsbestuur sedert 1848 heeft ingeslagen, zedelijk verplicht, thans mede te werken tot het tot stand komen van dit voorstel en hij, die eenigszins schroomvallig is, des te meer, omdat eene verwerping daarvan niets anders ten gevolge zal hebben, dan dat het water hooger tegen den dam wordt gekeerd, maar om straks des te sneller en heviger zijn loop te hernemen."

Van Houten maakt van de gelegenheid gebruik om zijn stelsel te ontwikkelen. „Uitbreiding van het kiesrecht", zegt hij, „is in mijn oog eene erkenning van een recht van burgers, die tot dusverre daarvan verstoken waren. Zij, die thans den census niet betalen, worden op dit punt gelijkgesteld met hen, aan wie bij rechterlijk vonnis het kiesrecht is ontnomen.

In een land, waar het ontnemen van het kiesrecht eene eerestraf is, moeten wel gewichtige redenen bestaan om den wetgever te nopen het niet toe te kennen. Zoodanige gewichtige

redenen bestaan niet voor een groot deel van het gedeelte der bevolking, 't welk men samenvat onder den naam van het volk achter de kiezers."

Het volk bezit nog andere middelen dan de stembus om zijne meening uit te spreken, als het recht van petitie, vergadering enz. «Het blijft echter een groot voordeel, verbonden aan eene krachtige uitbreiding van het kiesrecht, dat zij, die nu geneigd zijn om die andere middelen te bezigen, dan zullen worden teruggehouden van overdrijving. Hun, aan wie de regelmatige invloed bij de stembus toegekend is, wordt zelfs het voorwendsel ontnomen om langs onregelmatigen, misschien ongeregelden weg invloed op staatszaken te willen uitoefenen.

Het groote voordeel ligt in de tweede plaats in den waarborg voor betere samenstelling van de Volksvertegenwoordiging. Ik bedoel niet, dat er bekwamer leden zullen gekozen worden; maar zij zullen meer de wenschen en belangen van het geheele volk uitdrukken", niet alleen van de bezittende klassen, maar ook van hen, die alleen van hun arbeid leven. «Wij, gekozen door kiezers, die een hoogen census betalen, deelen ook als geheel genomen hunne inzichten, hunne wenschen, hunne vooroordeelen. Tengevolge van den tegenwoordigen census loopen wij gevaar tegenover andere belangen der maatschappij onbillijk te zijn en ze niet met dezelfde energie voor te staan. Dit is moeielijk te loochenen.

Om dit gebrek weg te nemen zou ik wenschen een kiesstelsel, op rechtvaardiger grondslag berustende. Ik stel daarbij op den voorgrond, dat allen, wier inkomsten ten deele uit de liefdadigheid voortvloeien, van het kiesrecht behooren te worden uitgesloten; zij die uit de algemeene kas leven, moeten geen invloed oefenen op de distributie van die kas; dat is een regel, die als het ware door het gezond verstand zelf aangewezen wordt. Ik geloof niet, dat het bij de kerk, waar het kiesrecht in den ruimsten zin wordt toegekend, ooit is opgekomen dat recht ooit te verleenen aan de bedeelden. Doch deze reden van uitsluiting aannemende, zou ik vragen: welke goede redenen bestaan er om

het kiesrecht te weigeren aan ieder, die eene zelfstandige oeconomische positie in de maatschappij inneemt? Men geeft ongeschiktheid als reden op. Als wij naar geschikte kiezers zoeken, worden de rollen omgekeerd; de kiezers moeten geschikte afgevaardigden zoeken, niet wij geschikte kiezers. Als wij geschikte kiezers zoeken, kunnen wij onzen bril niet afzetten; wij zullen als element voor hunne geschiktheid ook hunne politieke richting in aanmerking nemen, en dat is de omverwerping van het beginsel der volksregeering, 't welk medebrengt, dat de burgers de naar hun oordeel goede personen kiezen om hen te vertegenwoordigen.

Dus ieder, die eene zelfstandige oeconomische positie in de maatschappij inneemt, behoort het kiesrecht uit te oefenen, maar daarbij moet ik eene reserve maken. Voor mij is de maatschappij geene vereeniging van individu's, maar van families; maar waarom, indien het hoofd der familie eene vrouw is, in de sekse eene reden van incapaciteit zou liggen, is mij nooit duidelijk geworden."

De Grondwet belet evenwel dit rationeele stelsel aan te nemen, en een algemeene census van *f* 20 blijkt geen bijval te vinden. Deze beschouwingen leiden mij af te gaan van den door mij aangegeven weg om de kieswet te verbeteren; wanneer dit onderwerp later weder behandeld wordt, zal ik dien weg niet meer inslaan, maar trachten de bepaling der Grondwet te doen wijzigen. Stem ik dus nu toe in dit wetsontwerp, het is reculer pour mieux sauter.

Men meene echter niet, dat de toestand om voor deze meer radicale beginselen aangaande het kiesrecht te strijden, hopeloos is, zoodat de strijd onzerzijds niet zou kunnen worden voortgezet; onze zaak is niet zoo hopeloos als wellicht zou schijnen uit de telling van het aantal stemmen in deze Kamer. Ik haal eene der vele oordeelvellingen aan omtrent hen, die eene censusverlaging tegenhouden; zij is niet gekozen uit een radicaal, maar uit een tijdschrift, dat veeleer conservatief-liberaal mag heeten: *de Tijdspiegel.* Deze nam in Februari 1873 een artikel op van Noorman, die het voorstel van dezen minister omtrent de uit-

breiding van het kiesrecht behandelt, en voorspelt, dat het in de Kamer bezwaren zal ondervinden. Hij schreef: „„Men zal alle denkbare bezwaren uitpluizen, alle spijkers op laag water opzoeken, maar de eigenlijke hoofdreden verzwijgen; de liberale partij, de vertegenwoordigers van de bourgeoisie met hun wereldberuchte zelfgenoegzaamheid, verlangen geen vermindering van den census, omdat zij bang zijn, dat de nieuwe kiezers uit den minderen stand — verder komt de census niet — niet van hen gediend zullen zijn en zij niet herkozen zullen worden. Dat en geen ander is de reden van hun halsstarrigen tegenstand; zij hebben de vaste overtuiging, dat het alleen goed kan gaan in den lande, wanneer zij op het kussen blijven om getuigenis af te leggen van onvruchtbare breedsprakigheid"".

Voor mijn doel thans is éen voorbeeld genoeg, maar het ware gemakkelijk geweest voor hem, die uit periodieke geschriften van de laatste jaren eene bloemlezing had willen maken, van dergelijke getuigenissen een aantal bijeen te brengen. Wil men de kansen berekenen bij het voortzetten van den strijd, men moet niet alleen het getal maar ook de moreele kracht, ook deze oordeelvellingen in aanmerking nemen.

Dus wanneer de tegenstanders zelfs deze kleine uitbreiding, deze transactie niet willen — mij wel. Van mijn standpunt stem ik, ofschoon met eenig leedwezen, in deze transactie toe. Ik wil liever tot het inslaan van den anderen weg genoodzaakt worden dan uit eigen beweging dien te betreden. En ik doe het natuurlijk met dezen gedachtengang, ook door den heer Smidt uitgesproken, dat op dit oogenblik de censusherziening moet worden afgedaan, omdat zij voor de regeering eene exceptie is geworden, waarop zij zich beroept om nalatig te blijven in de voordracht van belangrijke verbeteringen op financieel en militair gebied. Wanneer ik mijne stem geef, is het dus met de verwachting, dat de voorstanders eener beperkte hervorming van het kiesrecht zullen beproeven, die andere belangrijke hervormingen tot stand te brengen. Voor eene loyale proef met den aan te nemen census wensch ik den tijd te laten."

Den 19den Juni kwam het tot de beslissing over art. 1. De motie van Begram om het voorstel met de amendementen weer naar de afdeelingen te verzenden, werd met 44 tegen 26 stemmen verworpen. Er waren twee amendementen ingediend: een van Bredius, Bergsma, Mees, Wybenga en De Jong om het cijfer *f* 26 door *f* 28 te vervangen, en een van Van den Berch van Heemstede, om daarvoor te stellen *f* 24.

„Er bestaan", zegt de laatste, „geloof ik, andere redenen, waarom men vreest voor uitbreiding van kiesrecht ten platten lande. Twee redenen zijn aangevoerd: 1°. Gebrek aan een zelfstandig oordeel. Ik ben persoonlijk met een aantal bewoners van het platteland bekend en heb daaronder velen ontmoet, die een zelfstandig oordeel bezitten en die ik niet lager stel dan de bewoners der steden. Daarom heb ik met leedwezen in deze vergadering gehoord, als eerste reden, dat de bewoners ten platten lande vergeleken zijn met eene domme kudde schapen, die door pastoors of dominees gedreven wordt. Dat oordeel is in strijd met mijne overtuiging en tevens met de werkelijkheid; het spruit alleen voort uit onbekendheid met den werkelijken toestand. En als tweede reden is aangevoerd, dat uitbreiding van kiesrecht ten platten lande het neutraal onderwijs in gevaar zal brengen en dat dit er het slachtoffer van worden zal.

Ik vraag, of het geen weldaad zal zijn, wanneer op het gebied van het onderwijs eene eerlijke concurrentie zal mogelijk gemaakt worden, eene weldaad door wetenschap en ervaring bevestigd?

Concurrentie op elk gebied, maar vooral bij het onderwijs, werkt heilzaam, terwijl monopolie de dood is van ontwikkeling."

Van de andere zijde komt men er op terug, dat men wel regularisatie en verlaging van den census in de steden maar niet ten platten lande wil, vooral met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen. „Zoolang nu een onzer grootste nationale belangen", zegt Van Harinxma thoe Slooten, „de neutrale volksschool uitsluitend aan de zorg der gemeentebesturen is toevertrouwd, kan ik niet medewerken tot het doen van een sprong in den blinde,

zonder dat met eenige zekerheid is te bepalen, bij welke kiezers voor de gemeenteraden ten platten lande wij terechtkomen."

Het amendement van Van den Berch van Heemstede wordt verworpen met 60 tegen 10 stemmen (voor: Van Zuylen van Nyevelt, Nierstrasz, Kuyper, Kien, Teding van Berkhout, Saaymans Vader, Van Loon, Schimmelpenninck van der Oye, Oldenhuis Gratama en Van den Berch van Heemstede); het amendement van Bredius en vier anderen met 38 tegen 32 stemmen en eindelijk art. 1 met 39 tegen 32 stemmen (voor: Moens, De Bruyn Kops, Van Kerkwijk, Mees, De Jong, Oldenhuis Gratama, Bredius, Rombach, Brouwer, Lenting, Dam, Idzerda, Gevers Deynoot, Mirandolle, Van Akerlaken, De Ruiter Zylker, Schepel, Wybenga, Storm van 's Gravesande, Godefroi, Cremers, Van Houten, Blussé, Rutgers van Rozenburg, De Lange, Teding van Berkhout, Smidt, Mackay, Kappeyne van de Coppello, Stieltjes, Tak en de voorzitter). De voorstemmers waren dus allen liberalen behalve Teding van Berkhout, onder de tegenstemmers vond men Sandberg, Hingst, Bergsma, Van Harinxma thoe Slooten, Jonckbloet, Van Eck, De Roo van Alderwerelt, Viruly Verbrugge en alle anti-liberalen op éen na. De voorstemmers van het amendement—Bredius waren uitsluitend liberalen geweest, van dezen hadden zeven tegen, de anderen voor art. 1 gestemd. Tegen het amendement hadden ook gestemd: Oldenhuis Gratama, Godefroi, Van Houten, De Lange en Mackay. Tegen het amendement en art. 1 beide had gestemd Jonckbloet. Tak was bij de stemming over de beide amendementen afwezig geweest.

Den 22sten Juni deelde Geertsema mede, dat het wetsontwerp was ingetrokken en dat de ministers ontslag aan den Koning hadden gevraagd.

De geschiedenis van het ministerie De Vries—Geertsema was eene ware lijdensgeschiedenis geweest. Hoewel het een ministerie der meerderheid was, was het voortdurend aan eene zeer scherpe

critiek van zijne eigene medestanders onderworpen en bij bijna alle belangrijke beslissingen door een gedeelte der meerderheid verlaten, zoodat door vereeniging van dezen met de antiliberalen de meeste belangrijke wetsontwerpen verworpen waren, niettegenstaande het ministerie herhaaldelijk de uiterste grenzen van het gemeen overleg genaderd was. Verworpen waren in de zitting van 1872 op 1873 het ontwerp op eene nieuwe rechterlijke organisatie en dat tot afschaffing der plaatsvervanging, bovendien nog dat tot aankoop van den spoorweg Roozendaal—Hollandsch Diep en Breda en in de Eerste Kamer dat tot aanleg van een droog dok te Vlissingen; in de zitting 1873 op 1874 dat tot regeling van het Nederlandsche muntwezen en dat tot wijziging der kieswet. Aan wie lag de schuld? Werkzaamheid en kunde waren den ministers voorzeker niet te ontzeggen; tal van wetten en besluiten uit die jaren getuigen het. De ministers De Vries en Geertsema brachten alleen in het zittingsjaar 1873/1874 tot stand: de wijziging der wetboeken van burgerlijk recht en van strafvordering, de wetten betreffende de tarieven van gerechtskosten, het pandrecht, de regeling van consulaatrechten, omtrent de rechterlijke tucht, omtrent het voorrecht van commissionairs, de wet tot regeling van de uitoefening der veeartsenijkunst en die tot regeling van het onderwijs in de veeartsenijkunde en van de voorwaarden tot verkrijging van het diploma van veearts, enz. Het is ook zeer de vraag of wat betreft de verworpen of ingetrokken wetsontwerpen o. a. die betreffende het muntwezen, de rechterlijke organisatie en het kiesrecht, de motieven van het ministerie niet zwaarder wegen dan die van de tegenstanders. Zeker is het, dat zoowel het ministerie als de meerderheid de noodige regeerkracht bleken te missen, dat de desorganisatie der liberale partij, reeds aan het licht gekomen bij het ontwerp op de inkomstenbelasting, aanmerkelijk verder was gegaan, en dat het eene wanhopige poging moest schijnen, een krachtig liberaal ministerie te vinden, in staat bij de hopelooze verdeeldheid, die er bestond, eenig belangrijk punt tot beslissing te brengen. Er was wel gebleken, wat men niet, maar bijna bij geen enkele

stemming, wat men dan wel wilde. Bijna nooit over beginselen, maar altijd over ondergeschikte punten, waarin men niets had willen toegeven, waren de ontwerpen gestruikeld. Daar dus de liberale partij zoo duidelijk bewezen had, toen de vereischten eener regeeringspartij te missen, was het zeer natuurlijk, dat de poging gedaan werd, om uit eene der andere, en wel de conservatieve, een ministerie samen te stellen, dat niettegenstaande de liberale meerderheid toch misschien in staat zou zijn, als ministerie van zaken, de meest dringende onderwerpen, al ware het dan ook alleen door partieele regeling, tot afdoening te brengen. Zoo trad dan de liberale partij voor een tijd van het kussen, om voor hare tegenstanders plaats te maken.

HOOFDSTUK III.

HET MINISTERIE HEEMSKERK.

Er ging geruime tijd voorbij, eer de ministerieele crisis was opgelost. Bij Koninklijke Besluiten van den 26sten en 27sten Augustus 1874 werd eindelijk eervol ontslag verleend aan de leden van het ministerie De Vries—Geertsema met uitzondering van de Ministers van Oorlog en Marine, Weitzel en Van Erp Taalman Kip. Tot Minister van Binnenlandsche Zaken werd benoemd Mr. J. Heemskerk Az., tot Minister van Justitie Mr. C. Th. baron van Lynden van Sandenburg, van Koloniën Mr. W. baron van Goltstein, van Financiën Jhr. Mr. H. J. van der Heim en tot Minister van Buitenlandsche Zaken Mr. P. J. A. M. van der Does de Willebois.

Daar deze oplossing der crisis in 't algemeen als de meest rationeele beschouwd werd, nam de Kamer in den eersten tijd eene afwachtende houding aan, terwijl de verschillende partijen van de gelegenheid gebruik maakten om hare krachten te herzamelen en positie te nemen teneinde, wanneer haar de gelegenheid gunstig voorkwam, met versche krachten den strijd te hervatten. Dit bleek o. a. uit de politieke redevoeringen bij de beraadslagingen over de Staatsbegrooting voor 1875, door de woordvoerders der partijen gehouden. Als leider der meerderheid, der liberale partij, trad thans op Kappeyne van de Coppello in zijne beroemde redevoering van den 24sten November 1874.

Hij acht in den tegenwoordigen staat van zaken en bij onze bestaande staatsinstellingen een zuiver parlementair ministerie niet mogelijk, en wel om twee redenen: 1°. omdat daarvoor, evenals in Engeland, eene gelijktijdige aftreding der geheele Kamer noodig zou zijn. Eene zuiver parlementaire regeering, zegt hij, „kunnen wij niet hebben, zoolang wij ons stelsel van partieele verkiezingen, en, laat ik er bij voegen, zoolang wij ons irrationeel kiesrecht behouden. Ware derhalve het oogenblik er voor gekomen, dan zou ik voor mij niet zoo tegen eene degelijke en algemeene grondwetsherziening opzien. Ik geloof, dat het noodig geweest is, toen de constitutioneele instellingen hier werden ingevoerd, om velerlei bepalingen op schrift te stellen, met het oog op het verleden; thans, nadat de constitutioneele instellingen wortel hebben geschoten en algemeene rechtsovertuiging zijn geworden, zou de Grondwet zeer weinig behoeven in te houden, zoodat, vooral wanneer in de Grondwet kon geschreven worden: het kiesrecht wordt uitgeoefend door hen, die de vereischten bezitten, bij de wet gesteld, het veel gemakkelijker zou vallen om in dit gewichtig onderdeel van staatsrecht progressief te werk te gaan.

Maar dit als het ware in het voorbijgaan.

Op het oogenblik geloof ik niet, dat de tijd tot grondwetsherziening geacht kan worden gekomen te zijn, op dit oogenblik laat onze staatsinrichting zeer zeker het tot stand komen van een parlementair ministerie niet toe".

De tweede reden is het bestaan der katholieke partij. Terwijl de Katholieken vroeger aan de zijde der liberalen voor de grondwettige vrijheden hebben gestreden, zijn zij nu door hetgeen zij in andere landen hebben ondervonden, afkeerig van de liberale beginselen geworden en hebben de anti-liberale partij versterkt, zonder echter zelve ooit regeeringspartij te kunnen worden.

„Omdat nu een parlementair ministerie niet mogelijk is, heb ik met genoegen gezien, dat er ministers gevonden werden, die de stoelen, welke zij ledig vonden, bezetten wilden....

Resumeer ik dus, hoe ik mij den loop van zaken voorshands zou denken, dan komt het hierop neder, dat wij met dit Gouver-

nement eenige belangrijke wetten, maar zonder politiek gewicht, zullen tot stand brengen, en dan verheug ik mij in de eerste plaats, dat de tegenwoordige Minister van Binnenlandsche Zaken de wet op het hooger onderwijs met ons zal behandelen. Ik ben in afwachting van die wet naar de openlegging van zijne denkbeelden omtrent de andere takken van het onderwijs vooreerst niet nieuwsgierig.

Maar zal dan, terwijl onze verhouding tot het Gouvernement eene zoodanige is, terwijl de Kamer zich tegenover de regeering verandert in hetgeen de heer Groen eenmaal heeft genoemd, een uitgebreiden Raad van State, het politiek leven tevens met dit bewind den winterslaap ingaan? Daartegen zou ik in verzet wenschen te komen. Mij dunkt, juist de overgangstijd, waarin wij verkeeren, moet strekken om, terwijl wij reizen in de woestijn, het Beloofde Land in het gezicht te krijgen. Wij moeten weder trachten om zuivere beginselen tegenover beginselen te stellen en ieder weten zijne beginselen te formuleeren. Immers de scheidslijn in de politiek zal altijd deze blijven, dat, terwijl sommigen meer of minder hervormingsgezind zijn, anderen zijn meer of minder hervormingsschuw. En die algemeene aanduiding is niet genoeg. Ieder tijdperk heeft zijne eigene hervormingen, hervormingen in eene bepaalde richting, die wellicht niet allen, welke die richting zijn toegedaan, even zuiver hebben geformuleerd, maar die desniettemin in de maatregelen, die zij verlangen, is te herkennen, omdat al die maatregelen de uitdrukking zijn van een en hetzelfde beginsel.

Welke moet dan, zal er opnieuw eene progressistische en eene anti-progressistische partij zijn, het beginsel der hervormingsgezinden wezen? . . . . Zij, die den weg van werkelijke hervorming willen inslaan, moeten zich mijns inziens ten doel stellen onze gansche staatsinrichting te doordringen van de moderne levensbeschouwing, en wel door consequente toepassing van het publiekrechtelijk beginsel. Als wij vijf en twintig jaren terugblikken, dan zien wij, dat de algemeene opvatting deze was, dat de staat niet anders is dan eene groote politiemacht, die slechts te zorgen had

voor de veiligheid van de personen en goederen der tijdelijk onder zijne hoede te zamen levende ingezetenen, en dat ieder van dezen een deel van zijne vrijheid en van zijne bezittingen moest opofferen, om zich daarvoor die bescherming van den staat te koopen. Maar die redeneering gaat niet meer op. Onze moderne levensbeschouwing leert ons inzien, dat die oude opvatting der natuurlijke vrijheid een klank zonder inhoud is en de mensch slechts tot zijne aardsche bestemming kan komen als lid der maatschappij, en die bestemming te beter bereikt wordt, naarmate de beheersching der natuurkrachten, die wij beschaving heeten en die enkel door de vereeniging verkregen worden kan, volkomen wordt. Zij leert ons tevens beseffen, dat geen handeling, geen nalatigheid van het individu zonder terugwerking blijft op het geheel, dat allen zijn solidair en dat daarom — men moge het duidelijk uitspreken of het onbewust doen — de staat van zijne ingezetenen kan vergen al wat tot zelfbehoud der vereeniging noodzakelijk is, maar dat hij ook aan hen alles moet verschaffen, wat vereischt wordt, om hun het volle genot der beschaving te verzekeren. De moderne levensbeschouwing leert het volksbelang stellen als hoogste doel van den staat, omdat het volk, niettegenstaande de wisseling der gedachten, blijft, gelijk het menschelijk lichaam onderhouden wordt door stofwisseling. Dus van den staat moet en kan alleen uitgaan datgene, wat onontbeerlijk is, zal het volk voortdurend toenemen in kennis, in zedelijkheid en in rijkdom."

Welke hervormingen moeten nu in die richting worden aangebracht? Eene behoorlijke regeling van het ambtenaarswezen en opruiming der doodende bureaucratie; verbetering van het rechtswezen, vooral van de procedure, "in dien zin, dat de rechters rechtstreeks met partijen in aanraking komen, snel en dadelijk recht, maar daarentegen opdracht van de rechtsmacht aan rechtsgeleerden, zoo bezoldigd en zoo geëerd, dat men over de beste krachten kan beschikken". Verder zorg voor de openbare gezondheid — "dit onderwerp is zoo gewichtig en de daaraan gewijde aandacht zal zoozeer groeien, dat het mij niet verwonderen zou,

dat, als in later dagen eene hervorming plaats had van de departementen van algemeen bestuur, er een bijzonder departement voor dezen tak van staatszorg zou worden ingesteld" —. Dan ontwikkeling van de welvaart der onderdeelen door verbetering der verkeersmiddelen. — „Wij kunnen van niets beters doordrongen zijn dan van deze stelling: welbegrepen plaatselijk belang is inderdaad rijksbelang; het gansche lichaam kan niet welvaren, als elk deel niet gezond is" —. Daar tot die taak ook particuliere hulp, zoo machtig door de vereeniging van kapitalen, zal worden ingeroepen, moet ook het recht van vereeniging „op nieuwe grondslagen, volgens de tegenwoordige behoeften worden gereorganiseerd".

„Maar als er zooveel te doen is, kan dan dit alles verkregen worden, als men niet heeft eene door en door verlichte en beschaafde natie?

Daarom kan de staat niet overlaten aan het toeval, aan de willekeur, aan de zorg van welke vereeniging ook, wat in de eerste plaats aan hem behoort: het onderwijs, hetzij het onderwijs, dat de kundigheden verschaft voor iedereen verkrijgbaar en voor niemand ontbeerlijk, hetzij het onderwijs, dat in staat stelt in de maatschappij een arbeid te verrichten, die hoogere beschaving vordert, hetzij het onderwijs, hetwelk het denken ontwikkelt en het vermogen tot wijsgeerige bespiegeling opwekt, in één woord, zoowel het volks- als het burger- of geleerden-, of wil men lager, middelbaar en hooger onderwijs. Dit alles moet door den staat op onbekrompene wijze behartigd worden. De staat moet zorgen, dat voor ieder burger dat onderwijs verkrijgbaar zij in de openbare school, hetwelk dien burger later in staat zal stellen de taak te vervullen, waartoe hij op rijper leeftijd in de maatschappij zal geroepen worden.

Men spreke niet van concurrentie, want mijns inziens is deze evenmin denkbaar tusschen particulier en openbaar onderwijs, als tusschen de rechtspraak door scheidslieden en die tusschen rechters van den staat.

Zal dat openbaar onderwijs door den staat behoorlijk behar-

tigd worden, al moet daarom ook een groot deel komen ten laste van 's rijks kas, dan stuit men ook hier weder op een punt, dat met de regeling van het ambtenaarswezen in verband staat. De staatsonderwijzer moet zoo worden bezoldigd en voor zijne opleiding moet op zoodanige wijze worden gezorgd, dat in dit opzicht de staat ontegenzeggelijk over de beste krachten kan beschikken. Want wij mogen wetten schrijven zoo fraai mogelijk, wat de school maakt is de schoolmeester. Dus moet als voorwaarde van die zorg voor goed openbaar onderwijs, in de eerste plaats gezorgd worden voor behoorlijke opleiding en bezoldiging der onderwijzers. Is dat voorbereid en geschied, dan kunnen wij den eindpaal bereiken, waarop geschreven staat: schoolplichtigheid, een last, die, wanneer het openbaar onderwijs behoorlijk is ingericht, geen volk van zich zal werpen, dat aanspraak maakt op den naam van beschaafde natie.

En in andere onderdeelen van het staatsbestuur is dit alles evenzeer waar; bijvoorbeeld wanneer wij ons oog laten vallen op de defensie van ons land.... Men heeft leeren inzien, dat een volk, zal het aanspraak kunnen maken op de erkenning zijner nationale onafhankelijkheid, deze zelf moet weten te verdedigen, zijne eer moet kunnen handhaven en zijne grenzen beschermen. Wanneer wij een hervormingsgezind Minister van Oorlog aan de groene tafel zullen zien, moet het een man wezen, die ons leger zoo inricht, dat wij hem de dienstplichtigheid durven toestaan; omdat hij, die in dat leger de wapenen draagt, er tucht leert en in zich voelt opwekken het vertrouwen, dat dengene bezielt, die weet te zijn een intelligent onderdeel van een groot geheel tot éene enkele krachtsoefening saamgesnoerd. Wanneer het leger eene dergelijke organisatie gekregen heeft, dat het werkelijk voor ieder eene eer en eene weldaad zal wezen om daarbij de wapenen te leeren dragen, valt de invoering van den algemeenen dienstplicht licht."

Ook bij de hervorming van het belastingstelsel, noodig om al die zaken te bekostigen, houde men in het oog het publiekrechtelijk beginsel. »De staat bestemt jaarlijks een deel van de

nationale productie tot publieke uitgaven. Hij moet dus zijn belastingstelsel zoo inrichten, dat het het minst nadeel aan de productie toebrengt, en hij moet als de bronnen van zijne belastingen aannemen wat zijn de bronnen van de productie. Deze bronnen zijn bekend, de vruchten van belegd kapitaal, de ondernemingswinst en de loonen..... Billijk is het daarbij, dat de grond zwaar worde belast, omdat de rente, die de grond opbrengt, niet geheel is vrucht van den arbeid van den bezitter, maar grootendeels een gevolg van den vooruitgang van de maatschappij."

Daarentegen moet de grondeigendom van alle verdere belemmeringen worden ontheven, opdat "de grond niet slechts worde eene veilige geldbelegging van den rijken kapitalist, maar dat de grond in den handel zoodanig zij, dat ieder, die aan den grond als agent van productie zijne hoogste waarde weet te geven, daarover vrij en gemakkelijk kunne beschikken." Daarnaast kome dan nog de belasting op de kapitalen in portefeuille en op de ondernemingswinst. "Wanneer men op die wijze een goed belastingstelsel, bestaande uit directe belastingen en een complement door de accijnzen, in het leven had geroepen, wanneer op de successierechten en eenige weinige zegelrechten na, de schadelijke indirecte belastingen konden verdwijnen, de uit-, in- en doorvoerrechten konden worden afgeschaft, behoudens op de accijnsplichtige goederen, en ons gansche land zoodoende gemaakt werd tot eene groote vrijhaven, dan geloof ik, dat de nationale productie eene zoo hooge vlucht zou nemen, dat zij de noodige lasten met gemak zou kunnen dragen, al voldeed de Nederlandsche staat in de ruimste mate aan de verplichtingen, die eene sterk voortschrijdende beschaving oplegt.

Maar, zal mij gevraagd worden — want ik gevoel dat de stroom mijner gedachten mij te ver heen zou sleepen — gelooft gij, dat van dit alles ooit iets tot stand zal komen? Mijnheer de Voorzitter, wanneer ik vijf en twintig jaar jonger was, zou ik zeggen: laat ons beginnen. Ik erken echter, dat het nu met mijne verwachtingen in deze meer sober gesteld is. Welaan, wanneer

wij dan zijn in een slechten tijd geboren, indien wij aan onze voorgangers de eer hebben moeten laten de constitutioneele staatsinstellingen te verwerven en aan het geslacht, dat ons volgt, het werk der inwendige hervorming moeten overlaten, laten wij dan ten minste voor onze beginselen uitkomen, laten wij strijden voor onze denkbeelden, laten wij onverschrokken aan onze tegenpartij den handschoen toewerpen en tot haar zeggen: kan er voorshands niets worden gedaan dan door discussie eene betere toekomst voorbereid, stelt dan weer stelsel tegenover stelsel!

Dien principieelen strijd, Mijnheer de Voorzitter, gaan wij te gemoet, want het is niet te loochenen, en ik begroet het zelfs met zekere vreugde, dat de kerkelijke partijen weer beginnen op staatkundig terrein hare vanen te verheffen en hare krijgskreten te doen hooren. Van geene nieuwe wereldbeschouwing heeft de kerk ooit iets te vreezen gehad. De behoeften van het menschelijk hart, waaraan zij voldoet door hare genademiddelen: hare sacramenten, haar geloof of hare prediking, zijn altijd en eeuwig dezelfde, en zij alleen kan ze bevredigen. Maar al hoeft de kerk van geene politieke stormen te vreezen en heeft zij immer bij iedere wisseling van de levensbeschouwingen der beschaafde wereld de vuurproef doorstaan, toch valt niet tegen te spreken, dat nieuwe denkbeelden niet kunnen zijn doorgedrongen, alvorens zij den tegenstand der kerkelijke partij hadden overwonnen. Wanneer de geest van behoud, verzet en stilstand in dat kamp zich terugtrekt, is het een teeken, dat hij in zijne laatste verschansingen wordt teruggedrongen, en daarom zie ik in het verschijnen op het politiek tooneel van de kerkelijke partijen een gelukkig voorteeken, en geloof ik, dat het einde van den strijd nabij is.

Derhalve dunkt mij, dat deze vergadering, ook waar zij meer is dan een uitgebreide Raad van State, niet werkeloos behoeft te zijn. Tegenover het ministerie vrede, zoolang het niet aan mij verklaart oorlog! Maar, tegenover hen, die mijne beginselen, op grond van de hunne bestrijden, gelegenheid tot principieele gedachtenwisseling!

Ons blijve de overtuiging, dat geslagen, noch verslagen,

ofschoon op dit oogenblik niet geneigd parlementaire meerderheid te zijn, de hervormingsgezinden hunne rol moeten opvatten, zooals ik die niet beter weet uit te drukken dan in deze twee woorden: controleerend thans, gouverneerend straks."

Wij gaan de verdere begrootingsdiscussies voorbij, ook de merkwaardige rede van Kuyper bij Hoofdstuk IV en zijn wensch naar een wetboek van den arbeid, evenals het onderwijsdebat bij Hoofdstuk V. Wij herinneren nog alleen aan de aanneming op den 27sten November 1874 bij gelegenheid der behandeling van Hoofdstuk III, met 35 tegen 30 stemmen, van de motie van Van Eck en Bredius, luidende:

„De Kamer drukt den wensch uit, dat de regeering in hare betrekking tot het buitenland, zal trachten de arbitrage te doen worden het aangenomen en gebruikelijk middel om door het recht te doen beslissen alle internationale geschillen tusschen beschaafde volken over onderwerpen, die voor scheidsrechterlijke uitspraak vatbaar zijn;

en dat zij, zoolang dat doel niet is bereikt, zal trachten bij alle geschikte gelegenheden bij het sluiten van tractaten te bedingen, dat de daarvoor vatbare geschillen, die tusschen Nederland en het land, waarmede het tractaat wordt gesloten, mochten ontstaan, aan de beslissing van scheidsrechters zullen worden opgedragen."

De verschillende hoofdstukken werden ten slotte aangenomen en de regeering kon daarmede aan den arbeid gaan.

Zoo kwamen dan in den loop der zitting van 1874 op 1875 verschillende meer of minder belangrijke wetten tot stand. Tot de meer belangrijke behoort de wet van den 6den April 1875, *Stbl.* n°. 66, tot regeling der algemeene voorwaarden, op welke, ten aanzien van de uitlevering van vreemdelingen, verdragen met vreemde mogendheden kunnen worden gesloten, welke dus ter gedeeltelijke vervanging der wet van den 13den Augustus 1849,

Stbl. n°. 39, strekte. Door de vorige regeering was een wetsontwerp ingediend, waarin geen lijst van misdrijven werd gegeven, maar in art. 2 de volgende algemeene bepaling was opgenomen:

„Vreemdelingen worden niet uitgeleverd dan ter zake van misdrijven in de verdragen met name aangewezen.

Uitlevering kan niet toegezegd worden dan ter zake van zoodanige buiten het rijk gepleegde misdrijven, die ook hier te lande met straf zijn bedreigd, en waarvoor hier te lande, volgens het wetboek van strafvordering, voorloopige aanhouding is toegelaten.

Geene uitlevering kan toegestaan of gevraagd worden wegens staatkundige misdrijven."

Het ontwerp der tegenwoordige regeering keerde evenwel terug tot het stelsel der wet van 1849 en noemde bepaaldelijk de misdrijven, waarvoor uitlevering kon geschieden, op. Daardoor verviel ook de uitzonderingsbepaling ten opzichte van staatkundige misdrijven. Dat die wegvalling evenwel uitsluitend eene quaestie van vorm was, bleek uit de verklaringen der ministers Van Lynden van Sandenburg en Van der Does de Willebois, naar aanleiding van het amendement van s'Jacob, Mackay, Bergsma en Teding van Berkhout, tot invoeging van een nieuw art. 3, luidende: „Geene uitlevering kan toegestaan of gevraagd worden wegens staatkundige misdrijven." „Dergelijke bepaling", zegt Van Lynden van Sandenburg, „als de spreker bedoelt, wordt en kan ook niet worden opgenomen in deze wet, omdat zij met de oeconomie daarvan in tegenspraak zou zijn, en daarom moet ik mij zeer bepaald verklaren tegen het amendement, met de grondgedachte waarvan ik mij overigens volkomen kon vereenigen. Het amendement namelijk is, zooals ik zeide, in strijd met de oeconomie van de wet, omdat bij het reeds aangenomen art. 2 aangegeven zijn de delicten, waarvoor, bij uitsluiting van andere, uitlevering kan worden toegestaan, zoodat die andere, die reeds dientengevolge uitgesloten zijn, niet opnieuw kunnen worden geëxcipieerd. De bepaling op zich zelve van art. 2, gegrond op het 2de lid van art. 3 van de Grondwet, is evenzeer reeds eene

afwijking van het beginsel, in het eerste lid van dat grondwetsartikel ter neder gelegd, het beginsel namelijk, dat vreemdelingen in Nederland aanspraak op gelijke bescherming hebben als de Nederlanders zelven.

Wanneer men nu ten opzichte van politieke misdrijven nog eene bijzondere vermelding bij wege van uitzondering opnam, dan zou dat tot de zeer bedenkelijke consequentie kunnen leiden, dat, wanneer geen uitzondering betreffende andere zaken vermeld wordt, die dan, al zijn ze bij art. 2 niet vermeld, en dus in strijd met dat artikel, toch bij te sluiten tractaten zouden kunnen worden gebracht tot de delicten, waarvoor uitlevering zal worden toegestaan."

De minister herinnert er aan, hoe juist op denzelfden grond in 1849 het amendement van Thorbecke werd aangenomen, om de bepaling betreffende de staatkundige misdaden uit de wet te lichten.

«Dit nu zoo zijnde, zou ik den geachten voorstellers van het amendement vriendelijk willen verzoeken hun voorstel in te trekken, want ik zou niet gaarne zien, dat dit in stemming kwam. Ik geloof, dat de positieve verklaring der regeering, dat zij, wanneer dit wetsontwerp ongewijzigd tot wet wordt verheven, niet bevoegd zijn zal met afwijking van het bepaalde bij art. 2 wegens politieke misdaden uit te leveren, voldoende zal zijn om hen, die met de regeering dat beginsel voorstaan, gerust te stellen, zonder dat het noodzakelijk is hetzelfde nog eens in de wet op te nemen, en dat daarentegen in het stelsel der wet het amendement onaannemelijk zal worden bevonden. Wordt dientengevolge het amendement verworpen, dan zouden, tegen de bedoeling van de voorstellers en van de regeering, daaruit verkeerde gevolgtrekkingen kunnen afgeleid worden." Het amendement werd ingetrokken en het voorstel den 11den Maart met algemeene stemmen aangenomen. Hetzelfde geschiedde den 4den April in de Eerste Kamer.

De minister Heemskerk verrichtte een nuttig werk door de indiening en verdediging der wet van den 2den Juni 1875, *Stbl.*

n°. 95, tot regeling van het toezicht bij het oprichten van inrichtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken. "In vroeger tijd", deelde de minister mede, "bijv. in de vorige eeuw, werd dit onderwerp natuurlijk ook geregeld, maar meestal door locale verordeningen bij wijze van willekeur — welk woord men niet neme in den slechten zin, want het was de term —. Ook waren enkele wetten omtrent dat onderwerp ingevoerd, doorgaans bepaalde soorten van bedrijven betreffende, waarvan de schadelijkheid of hinderlijkheid bijzonder was in het oog gevallen. Maar eene algemeene regeling en opsomming vindt men eerst in het keizerlijk decreet van den 15den October 1810, hetgeen wel naderhand in de verschillende landen, waar het van kracht is geweest, door meer complete bepalingen is vervangen, maar waarin toch hetzelfde stelsel reeds duidelijk werd gehuldigd. Dat decreet is zeer aanmerkelijk verbeterd bij ons Koninklijk Besluit van 1824, hetwelk er voor in de plaats is gekomen." Reeds onder het tweede ministerie Thorbecke in 1864 was een wetsontwerp ingekomen tot vervanging van dat Koninklijk Besluit, in volgende zittingen telkens opnieuw ingediend en in de afdeelingen behandeld, maar nooit tot afdoening gekomen. Nu werd het eindelijk, den 14den Mei, na eene langdurige beraadslaging (4—14 Mei) met 52 tegen 17 stemmen aangenomen. De Eerste Kamer vereenigde er zich den 31sten Mei mede met 29 tegen 2 stemmen.

Had genoemde wet hoofdzakelijk een preventief karakter, van zuiver repressieven aard was de wet van den 5den Juni 1875 (*Stbl.* n°. 110), tot vaststelling van bepalingen bij het voorkomen van hondsdolheid. Oorspronkelijk was de bedoeling ook meer preventief geweest, doch dat preventief karakter was haar ontnomen door de verwerping van art. 1, volgens hetwelk alle losloopende honden van een muilkorf voorzien moesten zijn, op den 19den Mei met 36 tegen 25 stemmen. Het nu omgewerkte ontwerp werd den 21sten Mei met 40 tegen 15 stemmen aangenomen, en in de Eerste Kamer den 2den Juni met 19 tegen 8 stemmen.

Eindelijk maakte de Minister van Financiën, Van der Heim,

zich verdienstelijk voor handel en verkeer — behalve door de Muntwet, waarop wij terugkomen — door de wet van den 3den Juni 1875, *Stbl.* n°. 101, tot afschaffing van het vuur-, tonen bakengeld, en nadere regeling der meting van zeeschepen. Het ontwerp was met veel bijval, als zeer gewenscht in het belang van onzen handel, ontvangen en werd in de Tweede Kamer, waar sommigen zelfs nog verder wenschten te gaan en alle rijkstollen wilden afschaffen, den 13den Mei met algemeene stemmen aangenomen, in de Eerste Kamer, den 1sten Juni met 28 tegen ééne stem, die van Duymaer van Twist, welke geene afschaffing van belastingen wilde zonder equivalent.

Nauwelijks was de volgende zitting van 1875 op 1876 geopend, waarin de behandeling van menig belangrijk wetsontwerp verwacht kon worden, of men stond voor eene ministerieele crisis. De aanleiding daartoe was eene spoorwegquaestie.

In het begin der zitting van 1874 op 1875, den 18den November, was in behandeling gekomen een wetsontwerp tot onteigening ten behoeve van een spoorweg tot verbinding van den Rijn- met den Hollandschen IJzeren Spoorweg te Rotterdam. In 1845 had de maatschappij reeds de verplichting tot het aanleggen van die verbindingslijn op zich genomen. Daar zij te kort bleef schieten in het voldoen aan hare verplichting, werd over deze zaak een proces gevoerd, dat zij in appèl verloor, waarop zij in cassatie kwam. Toen werd eene transactie getroffen door de overeenkomst van Mei 1867, waarbij de maatschappij concessie kreeg voor de lijnen 's-Gravenhage—Gouda en Harmelen—Breukelen, maar tevens opnieuw op zich nam, de bedoelde verbinding door Kralingen en Overschie tot stand te brengen. Daar dit werk door de latere uitbreiding van Kralingen evenwel zeer bezwaarlijk was geworden, werd nu een ontwerp ingediend, van Geertsema afkomstig, waarbij die verbinding langs eene veel kortere lijn, langs de Goudsche vest, naar hetzelfde doel zou loopen, n.l. tot benoorden

het station van Staats- en Hollandschen Spoorweg, aansluitende aan den Hollandschen IJzeren Spoorweg. Op dit voorstel nu was een amendement ingediend door Tak van Poortvliet, om de verbindingslijn te doen eindigen aan de oostelijke Schiekade, aansluitende aan den Staatsspoorweg nabij het station van den Hollandschen IJzeren Spoorweg. Het doel van dit amendement was, om het afzonderlijk rangeerstation, dat de Rijnspoorwegmaatschappij zich voorstelde daar te bouwen, te doen vervallen, omdat, naar men meende, daardoor eene latere uitbreiding van het station der Hollandsche werd verhinderd en de Rijnspoor zich zoo zou kunnen meester maken van het verkeer naar den Hoek van Holland. Het amendement van Tak van Poortvliet werd, niettegenstaande krachtige bestrijding door de regeering, met 33 tegen 24 stemmen aangenomen en daarop het ontwerp zelf met 37 tegen 20 stemmen.

In de Eerste Kamer werd het ontwerp den 30sten November met 28 tegen 3 stemmen aangenomen. De minister verklaarde, dat hij de wijziging afkeurde, dat de maatschappij daaraan niet gehouden was, maar dat toch de in 1867 aanvaarde verplichting bleef bestaan. „Er is geen mogelijkheid geweest”, eindigt hij, „om de maatschappij te raadplegen, maar de vraag, als rechtsvraag, of zij verplicht is, om het contract te aanvaarden, zooals het nu gewijzigd is, beantwoord ik met neen. De algemeene verplichting van 1867 tot aansluiting blijft mijns inziens bestaan.” Het ontwerp verkreeg den 3den December de koninklijke goedkeuring en werd dus wet (*Stbl.* n°. 189).

Wat gebeurde er nu intusschen? De Rijnspoorwegmaatschappij wilde zich bij de in het contract gebrachte wijziging niet neerleggen, en beweerde, dat nu de verplichting tot aansluiting zelve ook vervallen was. Nieuwe onderhandelingen werden geopend en leidden tot de overeenkomst van den 29sten Juni en den 5den Juli 1875. Daarbij verkreeg de maatschappij concessie voor de lijn Leiden—Woerden, maar werd tevens ontheven van hare verplichting tot aansluiting te Rotterdam, hoewel zij tot den 1sten Juni 1880 daartoe de bevoegdheid behield, terwijl art. 4

bepaalde: «Wordt het algemeen nut van den spoorweg van Leiden naar Woerden met betrekking tot de onteigening door de Staten-Generaal niet erkend, dan vervalt de verplichting door de maatschappij bij het eerste lid dezer overeenkomst op zich genomen." In allen gevalle, hetzij dus die onteigeningswet werd aangenomen of niet, zou de maatschappij ontheven worden van hare verplichting tot de aansluiting en het daarvoor gestorte waarborgkapitaal terugkrijgen. Het bekend worden dezer overeenkomst verwekte eene algemeene beweging in den lande, en nauwelijks was de zitting van 1875 op 1876 geopend, of Duymaer van Twist vroeg in de Eerste Kamer verlof tot eene interpellatie aan de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Financiën over de gesloten overeenkomst. Die interpellatie had den 23sten September plaats en leidde tot een zeer scherp debat. Met een beroep op de geschiedenis der zaak werd aan de ministers verweten, dat zij thans, buiten de Staten-Generaal om, het recht van den staat, welks voortbestaan nog het vorig jaar door Heemskerk in de Eerste Kamer erkend was, hadden prijsgegeven, en door art. 4 een onbehoorlijken dwang op de Staten-Generaal hadden geoefend; dat de overeenkomst dus eene bevoordeeling was der maatschappij ten koste van het algemeen belang; dat bovendien het ministerie zijne bevoegdheid was te buiten gegaan, omdat bij de wet van 1852 aan de maatschappij een subsidie was verleend voor spoorversmalling onder voorwaarde van «stipte naleving en uitvoering der voorwaarden, ook van de primitieve concessie, zoodat hetgeen vroeger meer uitsluitend behoorde tot de concessie, daardoor het domein werd van de Vertegenwoordiging. In strijd met die beslissing is gehandeld en dus mijns inziens inconstitutioneel" (Van Eysinga). De ministers verdedigden hunne handeling hiermede, dat het uitgeven en wijzigen van concessiën alleen tot de bevoegdheid des Konings behoorde; dat de aansluiting te Rotterdam haar voornaamste belang verloren had; dat de lijn Leiden—Woerden van veel meer gewicht was; dat er veel te zeggen viel voor de bewering, dat na de verwerping der onteigeningswet de maatschappij niet langer tot aansluiting verplicht was, waarbij

Heemskerk aan zijne vroegere verklaring in de Eerste Kamer een anderen uitleg trachtte te geven; dat een groot voordeel verkregen was, doordien de maatschappij de verplichting tot het gratis-brievenvervoer te Rotterdam behouden had; dat geene voordeeliger oplossing ware te krijgen geweest. Het einde der discussie was, dat den 24sten September met 23 tegen 12 stemmen werd aangenomen de motie van Duymaer van Twist, luidende:

„De Eerste Kamer der Staten-Generaal, haren dank betuigende aan de ministers voor de gegeven inlichtingen, is van oordeel, dat door de overeenkomst van 5 Juli en 29 Juni 1875 het algemeen belang niet behoorlijk is behartigd."

Den 27sten September deelde de minister Heemskerk in de Tweede Kamer het volgende mede:

„De Minister van Financiën en ik hebben in het besluit, op j.l. Vrijdag door de Eerste Kamer genomen, aanleiding gevonden om eerbiedig ons ontslag aan den Koning te verzoeken.

Het heeft echter Zijne Majesteit behaagd op dat verzoek een stellig weigerend antwoord te geven, en na rijpe overweging hebben wij, ook met het oog op den bestaanden toestand in het algemeen, begrepen vooralsnog ons naar 's Konings verlangen te moeten voegen, en onze tegenwoordige betrekkingen te blijven waarnemen.

Wij erkennen ten volle onze verantwoordelijkheid voor deze onze beslissing, en hebben die daarom aan de vergadering medegedeeld."

De zaak zelve moest ook in deze Kamer ter sprake komen naar aanleiding van adressen van den gemeenteraad van Rotterdam en de Kamer van Koophandel aldaar, en de daarover door de ministers verstrekte inlichtingen. Er werd drie dagen — 24 tot 26 November — over de zaak gediscuteerd, maar er bestond noch genegenheid om opnieuw eene ministerieele crisis in het leven te roepen, noch om de houding der ministers te vergoelijken. Daarom werden alle, zoowel door de daartoe benoemde commissie als door de leden voorgestelde conclusiën verworpen. Den 22sten December werd eindelijk zonder hoofdelijke stemming

de door eene nieuwe commissie voorgestelde conclusie goedgekeurd, luidende:

«De Kamer, betreurende, dat de ministers de Rhijnspoorwegmaatschappij van hare verplichting tot aansluiting in Rotterdam hebben ontheven op eene wijze, die na al het voorafgegane, geacht moet worden te kort te doen aan de eischen van een gewenscht overleg met de Vertegenwoordiging, en waardoor het vrije oordeel der Kamer over de onteigeningswet ten behoeve der lijn Leiden—Woerden is belemmerd, besluit den Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Financiën dank te zeggen voor de ontvangen inlichtingen".

Het gelukte het ministerie werkelijk in deze zitting van 1875 op 1876 eene aanmerkelijke uitbreiding van ons spoorwegnet tot stand te brengen. Den 13den Februari 1875 had Van Kerkwijk eene interpellatie tot den Minister van Binnenlandsche Zaken gericht betreffende den aanleg van spoorwegen. Hij wees op den algemeenen aandrang, die er bestond om ons spoorwegnet uit te breiden; hoe onder het vorig ministerie voor een zeer klein gedeelte aan dien aandrang was te gemoet gekomen door de wet van 1873 tot aanleg van de lijnen Arnhem—Nijmegen en Zevenbergen—Zwaluwe, maar hoe tevens datzelfde ministerie onderhandeld had met een consortium van bankiers over eene zeer belangrijke uitbreiding van ons net en zelfs reeds een wetsontwerp dienaangaande bij de Kamer had ingediend; hoe dat wetsontwerp door den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken was ingetrokken, maar de onderhandelingen met het consortium nog waren voortgezet tot den 9den Januari 1875, toen de minister ze had afgebroken. Hij vraagt nu aan de regeering «of zij ons openlegging wil geven van den toestand, waarin zich thans de zaak der spoorwegen bevindt, en mededeeling wil doen van hare plannen in zake de spoorwegen".

De minister antwoordt, dat de regeering zich ijverig met

de zaak der spoorwegen bezighoudt en nog in deze zitting met een voorstel tot de vergadering hoopt te komen, dat zij daaraan evenwel vooraf wenscht te zien gaan de regeling der spoorwegpolitie en eene herziening der wet van 1863 betreffende de exploitatie.

Het wetsontwerp tot regeling van den dienst en het gebruik der spoorwegen, strekkende ter vervanging der wet van 1859, kwam reeds den 1sten Maart 1875 in de openbare beraadslaging. Het werd door sommige leden hevig bestreden als te draconisch en den minister eene te discretionnaire macht over de maatschappijen gevende. Anderen meenden, dat niet genoeg met de deskundigen en de besturen der spoorwegmaatschappijen was te rade gegaan, en wenschten eerst meer licht over de zaak verspreid te zien. Daarom werd door acht leden, Godefroi, s' Jacob, Mirandolle, Tak van Poortvliet, Viruly Verbrugge, Van Loon, De Roo van Alderwerelt en Rutgers van Rozenburg, het voorstel gedaan tot het houden van eene enquête omtrent de volgende vraagpunten:

„I. Hoever behoort het toezicht van het staatsgezag op de uitoefening der spoorwegdiensten te gaan?

II. Welke voorschriften zijn noodig tot verzekering eener goede uitoefening van spoorwegdiensten in het belang van het openbaar verkeer en van de zekerheid van personen en goederen?"

Tevens stelden dezelfde leden voor om in afwachting der enquête de beraadslagingen over het wetsontwerp voor onbepaalden tijd te verdagen. Dit laatste voorstel werd evenwel met 44 tegen 18 stemmen verworpen, zoodat de behandeling werd voortgezet en den 6den Maart eindigde met de aanneming van het ontwerp met 36 tegen 23 stemmen. De Eerste Kamer vereenigde er zich den 5den April mede met 26 tegen 5 stemmen, en na Koninklijke bekrachtiging op den 9den April, werd de wet afgekondigd in het *Staatsblad* n°. 67.

De minister had den 13den Februari 1875 verklaard: „De regeering is overtuigd, dat aan den aanleg van nieuwe spoorwegen, voor-

zoover het Staats-spoorwegen moeten zijn, zal moeten voorafgaan eene herziening van de wet van 1863, welke in zich sluit eene conventie, die dus ook herzien moet worden. Mogelijk zou, wanneer het doel bereikt werd, te gelijk die herziening en het plan van den aanleg van nieuwe spoorwegen en van die enkele, voor welke eenige subsidiën noodig zouden zijn, aangeboden kunnen worden".

Overeenkomstig dit beginsel hield de regeering zich onledig met onderhandelingen over nieuwe exploitatiecontracten. Enkele leden der Kamer evenwel meenden, dat die weg de verkeerde was en terstond de aanleg van nieuwe lijnen moest ter hand genomen worden, waarna de regeling der exploitatie later kon volgen. Den 18den Februari kwam bij de Kamer in een voorstel van Kappeyne van de Coppello, Tak van Poortvliet, De Roo van Alderwerelt en Mackay betreffende den aanleg van spoorwegen voor rekening van den staat, waarbij de aanleg van een zeer belangrijk aantal spoorwegen in verschillende deelen des lands was voorgesteld. Dit ontwerp werd in de afdeelingen onderzocht, doch toen het in staat van wijzen was, werd het voorstel om het aan de orde te stellen met 36 tegen 31 stemmen verworpen, vooral op aandrang van Heemskerk, die verklaarde, dat de regeering zelve nog in deze zitting stellig een voorstel zou indienen, „dat de regeering zich en mesure acht om de belofte, op den 13den Februari gegeven, te vervullen, dat zij bepaaldelijk kan zeggen: „„dat voor deze zitting een voorstel gereed is"".

Nadat de Kamer den 27sten Mei op reces was gescheiden, werd zij den 10den Augustus op verzoek der regeering opnieuw bijeengeroepen, opdat deze overeenkomstig de gedane belofte het ontwerp op den aanleg van staatsspoorwegen nog in deze zitting zou kunnen indienen. Zij had daarvoor haar plan om eerst het ontwerp tot wijziging der wet van 1863 in te dienen, laten varen, daar de onderhandelingen met de Exploitatiemaatschappij niet tot een bevredigend resultaat hadden geleid en de vergadering der aandeelhouders het contract niet ongewijzigd had willen aannemen. Nu stelde Van Houten voor, op grond hiervan, dat de

regeering dus van standpunt was veranderd, het ontwerp van Kappeyne, dat nu van hetzelfde standpunt uitging, maar alleen meer omvattend was, in de openbare vergadering aan de orde te stellen, en de behandeling van het voorstel der regeering in de afdeelingen tot nader uit te stellen, omdat aldus het gewenschte doel te eerder zou bereikt worden. De meerderheid was evenwel van andere meening. Zij meende, dat aan het regeeringsvoorstel de prioriteit moest worden toegekend, dat het niet wenschelijk was nog in deze zitting een besluit te nemen, en dat door de voorgestelde wijze van behandeling het regeeringsvoorstel feitelijk geheel ter zijde werd gesteld. Aldus werd het ontwerp in de afdeelingen behandeld, en nog vóor de sluiting der zitting het voorloopig verslag uitgebracht.

In de zitting van 1875 op 1876 dan, den 18den October, vingen de openbare beraadslagingen over het wetsontwerp der regeering tot aanleg van staatsspoorwegen aan, om den 27sten October met de aanneming met 65 tegen 7 stemmen (Van Kerkwijk, Smidt, Van Eck, Stieltjes, Bergsma, Van Harinxma thoe Slooten en Rombach) te eindigen. De oppositie was vooral daartegen gericht, dat men het ontwerp niet omvattend genoeg rekende en aan het meer uitgebreide van Kappeyne c. s. de voorkeur gaf. Het belang van de afgevaardigde districten speelde daarbij natuurlijk eene groote rol, en deed tal van amendementen voorstellen, die evenwel bijna alle verworpen werden. Art. 1 van het ontwerp luidde in zijn laatsten vorm:

«Voor rekening van den staat worden aangelegd spoorwegen van:

1°. Zwolle naar Almelo;

2°. Dordrecht langs Gorinchem en Tiel naar Elst;

3°. Amersfoort naar Nijmegen;

4°. De Zaanstreek langs Purmerend en Hoorn naar Enkhuizen;

5°. Stavoren langs Hindelopen en Sneek naar Leeuwarden;

6°. Nijmegen naar Venlo langs den linker Maasoever;

7°. Schiedam of Rotterdam langs Vlaardingen naar Maassluis;

8°. Breda langs Oosterhout en Waalwijk naar 's-Hertogenbosch;

9°. Groningen naar Delfzijl."

Van het groote aantal amendementen werden nu alleen aangenomen dat van Heydenrijck en Van Nispen van Sevenaer om no. 3 te lezen: Amersfoort langs Rhenen naar Nijmegen, dat van de commissie van rapporteurs om no. 7 te lezen: Schiedam of Rotterdam langs Vlaardingen en Maassluis naar den Hoek van Holland, en dat van Van Wassenaer van Catwyck om no. 8 te lezen: Zwaluwe naar 's-Hertogenbosch.

Art. 2 bepaalde, dat met den aanleg der eerstgenoemde acht lijnen zooveel mogelijk gelijktijdig zou worden begonnen.

De Eerste Kamer nam het ontwerp den 9den November aan met 32 tegen 2 stemmen (Viruly en Villers de Pité). Den 10den November ontving het de Koninklijke bekrachtiging (*Stbl.* n°. 205).

Den 12den November trokken daarop Kappeyne en zijn medevoorstellers hun voorstel in.

Eerst in de volgende zitting van 1876 op 1877 kwamen in behandeling twee wetsontwerpen betreffende de exploitatie der nieuwe lijnen. Het eerste, het ontwerp tot bekrachtiging eener overeenkomst met de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, waarbij aan deze de exploitatie van eenige lijnen werd opgedragen, werd den 24sten October 1876 met 36 tegen 35 stemmen verworpen, voornamelijk wegens de daarin opgenomen verlenging der concessie tot 1917. Het tweede, dat tot bekrachtiging eener overeenkomst met de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, werd daarentegen den 25sten October met algemeene stemmen aangenomen, evenzoo in de Eerste Kamer den 13den November (Wet van den 15den November 1876, *Stbl.* n°. 210).

De minister Heemskerk was zoo gelukkig, naast de spoorwegwet in de zitting van 1875 op 1876 ook het zoo belangrijke wetsontwerp tot regeling van het hooger onderwijs tot stand te mogen brengen. Reeds gedurende zijn vorig ministerie

had hij eene poging gedaan om eindelijk gevolg te geven aan het voorschrift der Grondwet en het Koninklijk Besluit van 1815 voor eene wettelijke regeling te doen plaats maken. Bij Koninklijke boodschap van den 25sten Februari 1868 was door hem een wetsontwerp op het hooger onderwijs aangeboden, dat evenwel niet in behandeling kwam en door zijn opvolger werd ingetrokken. Deze, de minister Fock, diende daarop bij Koninklijke boodschap van den 15den Maart 1869 een nieuw ontwerp in, waarover den 11den Augustus 1870 een voorloopig verslag werd vastgesteld, dat evenwel onbeantwoord bleef. Een derde ontwerp, van den minister Geertsema, werd ingediend bij Koninklijke boodschap van den 15den Januari 1874, waarover den 7den Juli 1874 een uitgebreid voorloopig verslag werd uitgebracht door de commissie van rapporteurs (Jonckbloet, De Bruyn Kops, Moens en Van Reenen). Dit werd beantwoord door den volgenden minister Heemskerk, den 11den December 1874, die tevens een gewijzigd wetsontwerp indiende. Na een nieuw onderzoek in de afdeelingen werd den 16den April 1875 een nieuw verslag uitgebracht door de commissie van rapporteurs (de bovengenoemden met Messchert van Vollenhoven), gevolgd door eene conferentie met den minister op den 4den Mei. De memorie van beantwoording volgde den 4den Augustus, maar de openbare beraadslagingen vingen eerst in de volgende zitting aan, den 8sten Maart 1876, om tot den 7den April voort te duren. Terwijl in den beginne de beraadslagingen vrij gerekt waren en tot in minutieuse détails afdaalden, werden zij op het einde gehaast en werd daardoor soms aan belangrijke zaken niet de noodige aandacht geschonken.

De algemeene beraadslagingen liepen zeer spoedig af, daar bij de behandeling der artikelen vanzelf de gelegenheid bestond, om de hoofdquaesties, die ook bij de schriftelijke gedachtenwisseling op den voorgrond gestaan hadden, te bespreken en tot eene beslissing te brengen, gelijk geschiedde met de vraag van de noodzakelijkheid eener classieke vorming voor de beoefening der natuurwetenschappen, door Rombach bij de algemeene beraadslagingen ter sprake gebracht.

De eerste vraag was: Wat is het hooger onderwijs? Het ontwerp beantwoordde die vraag met de definitie in art. 1: „Hooger onderwijs omvat de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en tot het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor eene wetenschappelijke opleiding vereischt wordt". Lenting stelde daartegenover de meer idealistische bepaling: „Hooger onderwijs is de opleiding en vorming tot zelfstandige beoefening der wetenschappen", terwijl Geertsema, evenals in zijn ontwerp en in de wet op het middelbaar onderwijs, de definitie geheel wilde laten vervallen. De opvatting van den minister behaalde de overwinning en art. 1 werd met 46 tegen 19 stemmen aangenomen.

Hoofdstuk I regelde het gymnasiaal onderwijs, dat vooral behoefte aan verbetering had, daar de omvang van het onderwijs en de inrichting van vele Latijnsche scholen zelfs aan de meest bescheiden eischen niet voldeed en zeer lichtvaardig met het uitreiken der testimonia werd omgesprongen. Toch achtten velen de lijst der in art. 5 opgenomen leervakken te uitgebreid, en hoewel de poging van Van der Kaay om die aanmerkelijk in te krimpen mislukte, werden toch enkele amendementen tot inkrimping aangenomen, zooals die van de commissie van rapporteurs tot weglating van de gemeente-, provinciale en staatsinrichting van Nederland, de redeneerkunde en de uiterlijke welsprekendheid.

Zal de oprichting der gymnasia aan de gemeenten alleen worden opgelegd of overgelaten, of zullen er ook rijksgymnasia zijn? Art. 6, dat de eerste opvatting huldigde, werd met 38 tegen 32 stemmen aangenomen en de verschillende amendementen, die oprichting van rijksgymnasia wenschten, alle verworpen.

Op art. 7 werd het amendement van Jonckbloet aangenomen, waardoor de zevenjarige cursus in een zesjarigen werd veranderd, met splitsing na het vijfde jaar voor hen, die voornamelijk in de letterkundige of in de natuurkundige vakken onderwijs wenschten te ontvangen.

Eene belangrijke vraag was vooral deze, en niet het minst voor

het bijzonder onderwijs: Zal het getuigschrift der gymnasia, dat den weg tot de universiteit opent, worden verkregen door een soort staatsexamen als het eindexamen der hoogere burgerscholen, gelijk Lenting voorstelde, of door een schoolexamen met gecommitteerden, volgens het voorstel der regeering? Het amendement van Lenting werd met 37 tegen 29 stemmen verworpen en art. 10 aangenomen. Daarentegen werd bij art. 11 aan hen, die geen gymnasialen cursus hadden afgeloopen, gelegenheid gegeven óf aan een gymnasium te hunner keuze, óf voor eene staatscommissie examen af te leggen, terwijl door de overneming van het amendement van Van Houten, zij die eindexamen aan eene hoogere burgerschool hadden afgelegd, alleen examen behoefden te doen in de vakken, waarin zij nog niet geëxamineerd waren.

Eindelijk werd art. 22, dat voor de gymnasia een minimum-schoolgeld van *f* 40 en een maximum van *f* 100 eischte, door de aanneming van het amendement van Vening Meinesz aldus gewijzigd, dat eene bijdrage kon gevorderd worden tot een maximum van *f* 100.

Den 17den Maart was men genaderd tot de universiteiten. Niettegenstaande te voren van verschillende zijden gewezen was op de wenschelijkheid om het aantal onzer universiteiten te beperken, werd er in de Kamer geene poging gewaagd om tot die beperking te geraken. Ook Van Kerkwijk, die den wensch te kennen gaf, dat art. 32 mocht luiden: »Er zijn twee rijksuniversiteiten, gevestigd te Leiden en te Amsterdam, ging er niet toe over zijn wensch in een amendement te belichamen. Historische en andere redenen deden niet alleen de bestaande universiteiten handhaven, maar voegden er nog eene vierde aan toe, n.l. de gemeentelijke te Amsterdam. Door vier leden, Kappeyne van de Coppello, Tak van Poortvliet, Mackay en De Vries, werd een amendement voorgesteld, strekkende om aan de gemeente Amsterdam toe te staan haar Athenaeum Illustre onder bepaalde voorwaarden tot universiteit in te richten, en daaraan ten opzichte

van de te verleenen doctorale graden en af te nemen examens gelijke rechten te verleenen als aan de rijks-universiteiten.

Van twee zijden werd het voorstel van Kappeyne c. s. bestreden. De minister — en hij vond daarin van vele zijden steun —, hoe ook gedrongen en gewezen op zijne vroegere betrekkingen tot het athenaeum, handhaafde zijne overtuiging, dat de oprichting van eene vierde universiteit schadelijk zou werken op het bestaan der overige, dat het daarvoor aan de noodige studenten, maar vooral aan geschikte leerkrachten zou ontbreken; dat het jus promovendi alleen aan den staat behoort, en niet mag afgestaan worden aan eene gemeente, al zij het dan ook maar eene enkele. «Alle amendementen", zegt hij, «dragen aan een gemeentebestuur op, wat tot nog toe van het rijksbestuur uitging. Die amendementen worden met warmte voorgestaan, ondersteund en geprezen door dezelfde leden, uit wier mond wij altijd hebben vernomen, dat staatsrechtelijk alle gemeenten gelijk zijn, dat geene hoogere bevoegdheid kan worden toegekend aan het eene gemeentebestuur boven het andere. Dezelfde leden willen nu aan een gemeentebestuur een recht geven om te beslissen, wie in een ander gedeelte des rijks een of ander beroep zullen uitoefenen."

Andere leden kunnen zich wel met het aan Amsterdam toe te kennen recht vereenigen, maar alleen onder voorwaarde, dat het geen monopolie, geen privilege zij, maar ook aan andere gemeenten, zoo die dit begeeren, onder dezelfde voorwaarden worde toegekend. Diensvolgens stelt Des Amorie van der Hoeven het volgende subamendement voor: «Aan athenaea in andere gemeenten kunnen, bij voldoening aan dezelfde eischen, bij afzonderlijke wet dezelfde rechten worden toegekend."

De verdedigers van het amendement voeren daartegen aan, dat geen enkele gemeente op dit oogenblik dezelfde aanspraken als Amsterdam kan doen gelden, dat het Athenaeum Illustre 250 jaren bestaan heeft en nog in staat van bloei verkeert, dat bij het Koninklijk Besluit van 1815 slechts aan zes gemeenten het recht op een athenaeum is toegekend, dat deze alle hebben opge-

houden te bestaan behalve die te Amsterdam en te Deventer, terwijl het laatste stervende is. Geene andere gemeente zal ook in staat en genegen zijn te doen, wat Amsterdam op zich wil nemen, de oprichting en instandhouding van eene volledige universiteit. Zulk eene universiteit behoort ook thuis in Amsterdam, de grootste stad des lands, met allerlei inrichtingen en gelegenheid voor studie, vooral voor geneeskundigen, als nergens elders worden aangetroffen. Ware men geheel vrij geweest, te Amsterdam zou men eene rijksuniversiteit gevestigd hebben; nu hebben historische redenen bewogen tot het behoud der bestaande; des te meer welkom moet het dan zijn, dat de gemeente zelve die te Amsterdam wil bekostigen. Zoo deze wil kunnen bloeien, moet haar evenwel het jus promovendi verleend worden, of zij zou te veel bij de andere achterstaan. Daarmede wordt ook geen privilege verleend en het subamendement van Des Amorie van der Hoeven is volkomen overbodig; want ten allen tijde zal eene latere wet elders eene gemeentelijke universiteit kunnen oprichten, hetgeen de Grondwet niet verbiedt; maar bij deze wet kan er alleen quaestie zijn van Amsterdam, omdat thans geene enkele andere gemeente in de termen valt. Op deze en andere gronden wordt het subamendement van Des Amorie van der Hoeven met 49 tegen 24 stemmen verworpen en het amendement van Kappeyne c. s. met 41 tegen 32 stemmen aangenomen.

Ook een tweede poging van Des Amorie van der Hoeven in denzelfden geest, n.l. om in het thans aan de orde gestelde art. 4, luidende: „Openbaar onderwijs wordt gegeven aan: gymnasia; het Athenaeum Illustre te Amsterdam; universiteiten", in plaats van het Athenaeum Illustre, evenals in het oorspronkelijk regeeringsvoorstel te lezen: athenaea, mislukte door de verwerping van zijn amendement met 43 tegen 24 stemmen, daar men het niet wenschelijk oordeelde deze gemeentelijke beperkte vakscholen van hooger onderwijs weer in het leven te roepen.

Een niet minder hevige, langdurige strijd dan over art. 32 ontbrandde over art. 33, waarbij de regeering had voorgesteld de godgeleerde faculteit te doen vervallen, overeenkomstig het

beginsel: scheiding van kerk en staat, en gelijk recht voor alle kerkgenootschappen. Daarmede had zij gehandeld naar den wensch der commissie van rapporteurs, die evenwel ingevolge een „revirement" in de Kamer thans als amendement voorstelde de opneming van de faculteit der godsdienstwetenschap, hetgeen tot een onaangenaam incident tusschen Heemskerk en Jonckbloet aanleiding gaf, dat echter later werd bijgelegd. Zonder deze faculteit, werd betoogd, zou de universiteit geene universiteit meer zijn; aan den kring der wetenschappen zou een belangrijk gedeelte ontbreken; alleen mocht die faculteit niet langer uitsluitend dienen tot opleiding der predikanten van een bepaald kerkgenootschap. „Niet de godgeleerdheid van een bepaald kerkgenootschap", zegt Moens, „niet de leer van God van deze of geene kerk in den staat, niet de leer van God van den Staat, als boven de kerken geplaatst. Neen, geen confessioneel, maar een vrij, maar een zuiver wetenschappelijk onderzoek naar dat algemeene verschijnsel, dat wij godsdienst noemen." De Kamer vereenigt zich evenwel noch met het door de regeering voorgestelde, noch met het amendement der commissie van rapporteurs, maar verklaart zich voor het behoud van den bestaanden term godgeleerdheid, door de aanneming van het amendement van Van Naamen van Eemnes, hoewel de laatste meer om historische en taalkundige redenen het behoud van dien naam voorstelt, terwijl zijne bedoeling ongeveer dezelfde is als die der commissie van rapporteurs en hij elk confessioneel denkbeeld wil uitgesloten zien.

Die bedoeling blijkt nader bij de vaststelling der leervakken, welke eerst den 30sten Maart aan de orde komt, omdat na de aanneming der motie van Moens op den 27sten Maart, welke opneming der vakken van onderwijs in de wet wil, de regeering een nieuw artikel moet ontwerpen. Uit het nu door de regeering ontworpen artikel worden bij amendement geschrapt de vakken: leerstellige godgeleerdheid en practische godgeleerdheid, die meer uitsluitend op de opleiding tot de predikantsbetrekking betrekking hadden.

Te voren was eene beslissing genomen over de bezoldiging der professoren, waarmede in nauwe betrekking stond de vraag, of er nog collegegelden zouden geheven worden. Voor- en tegenstanders van collegegelden bestreden elkander met zich te beroepen op de ervaring, hier en in het buitenland opgedaan, en het advies van buitenlandsche hooggeleerden. Het amendement van Des Amorie van der Hoeven en Haffmans tot herstel der collegegelden werd met 45 tegen 26 stemmen verworpen.

Ten slotte waren het nog in hoofdzaak twee quaesties, die de gemoederen warm maakten, en eenigszins als partijquaesties konden beschouwd worden, n.l. die over de wetenschappelijke graden en die over het toezicht op het bijzonder hooger onderwijs. Bij de eerste was het de vraag: Zal er een algemeen staatsexamen worden afgenomen, waardoor dus alle studenten, ook die van het bijzonder onderwijs, gelijkstaan, of zullen het academische examens zijn, voor de eigen professoren afgelegd. Eene combinatie van beide stelsels, evenals bij de gymnasia, beproefde men te verkrijgen door het amendement van Van Nispen tot Sevenaer en Des Amorie van der Hoeven, luidende: »De examens, in de drie voorgaande artikelen bedoeld, worden aan de universiteiten afgenomen door de faculteiten.

Eenmaal 's jaars wordt mede gelegenheid gegeven tot het afleggen dier examens voor eene bijzondere commissie, door ons te benoemen."

De minister achtte dit amendement echter onuitvoerbaar. »Men kan veel strijden over de merites van faculteits- en staatsexamens; maar bij alle de uit de wet voortvloeiende examens nog een gelijk aantal commissiën in het leven te roepen, die verplicht zullen zijn in alle vakken jaarlijks te examineeren, daartoe zie ik geen kans; zooveel geschikte examinatoren kan ons land niet opleveren." Het amendement werd met 51 tegen 19 stemmen verworpen. Eene andere vraag, die bij dit onderwerp ter sprake kwam, was: Zal tot al die examina uitsluitend het getuigschrift der gymnasia of ook het eindexamendiploma der hoogere burgerscholen toegang verleenen: m. a. w. achtte men

eene classieke vorming ook vereischt voor de doctoraten in de geneeskunde en in de wis- en natuurkunde of was de propaedeusis daartoe evengoed of misschien beter te verkrijgen op de hoogere burgerscholen? De Kamer antwoordde in den eersten zin, en de amendementen van Rombach om tot het afleggen der examina in de faculteiten der geneeskunde en der wis- en natuurkunde ook hen toe te laten, die het diploma bezaten van het eindexamen der hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus of van het examen A der polytechnische school, dat van Van Houten om hetzelfde te bepalen ten opzichte van het doctoraat in de staatswetenschappen, en dat van Stieltjes alleen voor de faculteit der wis- en natuurkunde werden alle met groote meerderheid verworpen.

De tweede belangrijke quaestie dan, die na de behandeling der verschillende bevoegdheden, welke de academische graden verleenden, en de vereischten om gymnasiaal onderwijs te mogen geven, ter sprake kwam, was die over het bijzonder hooger onderwijs en het daarop uit te oefenen toezicht. Jonckbloet had de invoeging van drie nieuwe artikelen voorgesteld, n.l.:

„102*a*. Als bijzondere scholen van voorbereidend hooger onderwijs worden beschouwd dezulke, waar voortdurend de meerderheid der leerlingen in de classieke letteren onderwezen wordt.

Bij twijfel of eene school tot het hooger onderwijs behoort, wordt daaromtrent door ons beslist.

102*b*. De inspecteurs, bedoeld bij art. 25 zijn met het toezicht op de scholen van voorbereidend hooger onderwijs belast.

De artt. 27, 28 en 29 zijn op deze scholen van toepassing. De bestuurders gelden voor curatoren.

102*c*. Aan bijzondere universiteiten, alle faculteiten omvattend, en waarbij het onderwijs zich minstens uitstrekt tot de vakken in art. 34 dezer wet omschreven, kan, onder de bij de wet vast te stellen, bij elke aanvraag afzonderlijk te overwegen voorwaarden, het recht worden toegekend doctorale titels te verleenen, waaraan dezelfde rechtsgevolgen zijn verbonden als aan die, door de rijksuniversiteiten verleend."

Het eerste amendement werd, om vormelijke bezwaren, maar

vooral omdat daaronder ook zouden vallen kerkelijke kweekscholen, met 47 tegen 21 stemmen verworpen. Het tweede en derde werden door den voorsteller ingetrokken, toen de minister ze voor de regeering onaannemelijk verklaarde, omdat het eene "te veel aan particulieren overlaat, hetgeen van overheidswege moet gebeuren, en het andere, omdat het de vrijheid te veel beperkt en gevaar loopt de kerkelijke vrijheid te verkorten.... Een schooltoezicht, zooals hier wordt voorgesteld, loopt gevaar te ontaarden in vitterij en botsing tusschen de kerkelijke en de wereldlijke macht, die nooit tot iets goeds geleid heeft en in onze geschiedenis en buiten onze grenzen genoeg voorbeelden heeft opgeleverd om ons aan te spiegelen."

Jonckbloet trekt nu beide amendementen in, omdat tusschen beide nauw verband bestaat. Het was een liberaal beginsel, zegt hij, om de gelegenheid tot oprichting van bijzondere universiteiten "in het leven te roepen en aan het bijzonder onderwijs alle mogelijke vrijheid te geven, maar daarbij de noodige waarborgen van degelijkheid te eischen.... Maar een der waarborgen van degelijkheid, een der gronden van beoordeeling voor de regeering zou deze zijn, dat men wist, dat de voorbereidende inrichtingen, in het leven geroepen door die afdeeling onzer maatschappij, die later eene bijzondere hoogeschool zou wenschen op te richten, degelijk onderwijs gaven. Indien dus het toezicht van de inspecteurs op die inrichtingen niet is te verkrijgen, dan kan ik ook — wat ik anders gaarne zou hebben gedaan — mijn voorstel betreffende de vrije universiteiten met alle mogelijke rechten niet handhaven. De minister heeft eene verklaring gedaan, voor welker openhartigheid ik hem dankzeg. Hij heeft niet onduidelijk te kennen gegeven, dat, indien de beide amendementen werden aangenomen, hij de wet zou intrekken, en zijn toestemmend hoofdknikken bevestigt mij in mijne opvatting. En nu vraag ik: mag ik het lot van eene wet, die ik eene wezenlijke verbetering van den tegenwoordigen toestand acht, in de waagschaal stellen? Dit durf ik niet op mijne verantwoording te nemen. Maar ik herhaal het: wanneer ik het liberaal beginsel, aan mijne amende-

menten ten grondslag liggende, niet handhaaf, dan is het alleen daarom, omdat de minister de toepassing daarvan niet zou toelaten".

Het tweede amendement werd evenwel door Lenting, die het voor het grondwettig toezicht noodig oordeelde, gewijzigd overgenomen, maar met 44 tegen 21 stemmen verworpen.

De gronden, welke Jonckbloet bewogen hadden zijne amendementen in te trekken, n.l. de verbetering, vooral in den gebrekkigen toestand van het gymnasiaal onderwijs gebracht, bewogen ook vele leden, niettegenstaande de bezwaren, die zij tegen andere gedeelten hadden, ten slotte hunne stem aan het ontwerp te geven, dat den 7den April met 66 tegen 7 stemmen werd aangenomen. De tegenstemmers waren: Des Amorie van der Hoeven, Van Asch van Wijck, Haffmans, Saaymans Vader, Heydenrijck, Bichon van IJsselmonde en Van den Berch van Heemstede, van welke Saaymans Vader verklaarde bij vergissing tegengestemd te hebben.

In de Eerste Kamer had de aanneming den 27sten April met 28 tegen 4 stemmen plaats (tegen: Van Rhemen van Rhemenshuizen, Dumbar, Van Swinderen en Michiels van Kessenich). De voornaamste bezwaren bestonden hier in de oprichting der vierde universiteit te Amsterdam, de faculteit der godgeleerdheid, de regeling der examens en het toezicht op het bijzonder hooger onderwijs. Den 28sten April 1876 verkreeg het ontwerp de Koninklijke bekrachtiging en verscheen in het *Staatsblad* n°. 102.

De zitting van 1875 op 1876, waarin naast de wet op het hooger onderwijs ook eenige andere belangrijke, waarop wij later terugkomen, werden aangenomen, eindigde, evenals zij begonnen was, met eene ministerieele crisis.

De Minister van Oorlog, generaal Weitzel, was uit het vorig Kabinet in het ministerie Heemskerk overgegaan. Toen daarom bij de behandeling der staatsbegrooting voor 1875 door de meeste leden eene afwachtende houding jegens het pas opgetreden ministerie werd aangenomen, meenden verscheidene eene uitzon-

dering te moeten maken ten opzichte van den Minister van Oorlog, die veel langer tijd had gehad, om zijne voornemens ten uitvoer te brengen, maar in dien tijd nog zoo weinig had verricht, dat zij in hem niet langer den man zagen, van wien eene afdoening der zoo moeilijke quaestie van onze defensie kon verwacht worden. Niet alleen van liberale zijde, in 't bijzonder van de militaire specialiteiten, De Roo van Alderwerelt en Stieltjes, maar ook van conservatieve zijde vond hij daarom bestrijding. Niet aan de Kamer, en ook niet aan het streven der liberale partij tot bezuiniging op de oorlogsuitgaven moest het geweten worden, zeide Van Zuylen van Nyevelt, dat het gemeen overleg tusschen regeering en Staten-Generaal, wat betreft het departement van oorlog, „doorgaans het stempel van zekere onvruchtbaarheid draagt". Zoo de liberale partij vroeger tegen verhooging der uitgaven voor oorlog was, de omstandigheden zijn veranderd.

„Wij allen herinneren ons, hoe voor ongeveer vier jaren de grootste staatsman van den tegenwoordigen tijd, de weldoener van Nederland, een man dien allen eeren, volgens getuigenis van den geachten afgevaardigde uit Assen, hoe die staatsman hier verscheen en den staf brak over dat verleden, en hoe hij — om eene geijkte en kernachtige uitdrukking te gebruiken — met het geweer op schouder deze zaal binnentrad."

Dat optreden van Thorbecke had „in deze aangelegenheid groot gewicht en, mijns inziens, eene tweeledige beteekenis: vooreerst dat de quaestie van 's lands verdediging ophield te zijn wat zij tot dusverre geweest was, eene partijleus, en dat zij werd hetgeen zij behoort te zijn, eene nationale zaak; dat voortaan het terrein van 's lands defensie als het ware zou zijn een neutraal terrein, waarop de verschillende richtingen der Kamer zich zouden kunnen verstaan en samenwerken om het doel te bereiken om, binnen de grenzen door de hulpmiddelen van den staat aangewezen, het land in goed verdedigbaren toestand te brengen.

Van den anderen kant kon men uit de veranderde zienswijze van den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken, ook nog de gevolgtrekking maken dat, indien tot dusverre geene

behoorlijke maatregelen van den Minister van Oorlog uitgingen, dat in zekere mate kon worden toegeschreven aan den onwil der vergadering om gelden beschikbaar te stellen, die de regeering meende noodig te hebben, maar dat deze verontschuldiging in de toekomst niet meer zou kunnen gelden, en dat, indien men niet verder kwam, de fout nu bij de regeering zou moeten worden gezocht. Nu dringt zich mijns inziens vanzelf de vraag op: waaraan is het toe te schrijven, dat wij niet verder gekomen zijn? Als men toch let op de bijzonder gunstige omstandigheden, verkregen door de politieke gebeurtenissen van 1870, moet het des te meer verwondering wekken, dat men geen betere uitkomsten heeft verkregen. Maar dan rijst ook de vraag: waaraan dat toe te schrijven? En het antwoord ligt voor de hand: omdat men den rechten man nog niet gevonden heeft om van die gunstige omstandigheden partij te trekken."

De begrooting werd ten slotte den 18den December 1874 met 43 tegen 29 stemmen aangenomen, doch dienzelfden dag was de minister twee keer door de Kamer in het ongelijk gesteld ten opzichte van adressen van aannemers van forten bij Pannerden en in den Bijlmerpolder, en met 36 tegen 32 stemmen het amendement van De Roo aangenomen om op de begrooting een memoriepost tot tegemoetkoming aan die aannemers uit te trekken, terwijl tevens de geheele vestingbegrooting, waartegen juist de heftigste oppositie bestond, uit de begrootingswet was gelicht.

Bij die vestingbegrooting, voorgeschreven bij de vestingwet van 1874, had de minister het daarin geraamde bedrag aanmerkelijk overschreden. In plaats van de bij de wet geraamde 30 millioen, zou de uitvoering der werken volgens het plan van den minister thans op meer dan 50 millioen te staan komen. De Roo en Stieltjes meenden, dat het plan van den minister veel te duur was. «Het is een plan van de technici, de ingenieurs, zij, die alleen op den aan alle eischen te beantwoorden bouw der forten letten", zeide de eerste, «en niet van de tactici, de krijgskundigen, die ook met andere verdedigingsmiddelen rekening houden." De

fout zit daarin", zegt Stieltjes, «dat de Minister van Oorlog, oorspronkelijk een vijand van vestingen, zich geheel en al heeft overgegeven aan het corps der genie en het bouwen van forten. Het eenige redmiddel is overal een fort, en wel een duur fort, een fort van gemiddeld een millioen. Er zijn twintig verschillende middelen om ons land te verdedigen: de minister kent geen ander dan het bouwen van forten. Had de minister zich meer beijverd om het defensiestelsel in verband te brengen met onze inundatiën, kanalen, doorsneden terrein, gewapende vaartuigen, en vooral ook met ons leger, hij zou gezien hebben, dat men met minder dan 30 millioen best en zeer ruim toekomt."

Fransen van de Putte stelde nu op grond van die verschillende adviezen voor, om de discussiën over deze wet uit te stellen tot een nader te bepalen dag. «Mijn doel daarmede is, dat de minister, gebruik makende van de vragen, die hem gedaan zijn, en van de wenken, die hem gegeven zijn, in Februari zoo noodig eene nota van wijziging met toelichting indiene en dat dan de Kamer de discussie hervatte." Dit voorstel, waartegen de minister zich niet verzette, werd met 42 tegen 29 stemmen aangenomen.

Den 18den Maart 1875 kwam het wetsontwerp opnieuw aan de orde. De minister had aan eene commissie een onderzoek omtrent de kosten der werken opgedragen en intusschen de oprichting der besproken forten voor memorie uitgetrokken. Toen zich nu oppositie tegen die memorieposten verhief, omdat daardoor de zaak gepraejudicieerd zou worden, trok de minister ook deze geheel in. Een amendement van de commissie van rapporteurs om aan de begrooting slechts het karakter van eene kredietwet te geven, werd ingetrokken, toen de minister Heemskerk tusschen beide kwam en met eene kabinetscrisis dreigde, waarop het ontwerp den 19den Maart met 53 tegen 17 stemmen werd aangenomen. De minister had evenwel van verschillende zijden, zoowel in de schriftelijke stukken als in het mondeling debat, zooveel over zijne houding moeten hooren, en het gemis van vertrouwen in zijn beleid was zoo duidelijk gebleken, dat hij den Koning zijn ontslag aanbood. Dit werd hem bij besluit van den 24sten April

1875 eervol verleend en in zijne plaats werd benoemd de kolonel der genie W. J. Enderlein.

Het ministerieele leven van den nieuwen Minister van Oorlog was slechts van zeer korten duur. Bij de begrooting voor 1876 verhieven zich verscheidene stemmen tegen zijne opvattingen in zake de defensie, tegen zijne plannen en tegen verschillende door hem genomen maatregelen, als eene instructie aan de vestingcommandanten, die onwettig geacht werd, benoeming van officieren in strijd met den gewonen regel en dergelijke, vooral ook wegens het uitstel der militiewet en het gemis van een vast stelsel ten opzichte van den vestingbouw. Het kwam niet tot eene stemming over zijne begrooting, daar den 17den December de vestingbegrooting met 37 tegen 36 stemmen verworpen werd. De begrooting werd nu den 22sten December als kredietwet aangenomen, en den 24sten December werd aan Enderlein eervol ontslag verleend, terwijl de waarneming zijner functie tijdelijk werd opgedragen aan den Minister van Marine. Bij Koninklijk Besluit van den 6den Januari 1876 werd tot Minister van Oorlog benoemd Jhr. G. J. G. Klerck, adviseur bij den aanleg van Staatsspoorwegen.

Alvorens de door hem ontworpen begrooting van oorlog aan de orde kwam, werd door de Kamer den 5den Mei op voorstel van Stieltjes besloten de militiewet te behandelen, opdat die het volgend jaar in allen gevalle in werking zou kunnen treden. Toen het ontwerp den 12den Mei aan de orde werd gesteld, deed De Casembroot nog een voorstel tot uitstel, in verband met de indiening eener wet op de schutterij, dat evenwel verworpen werd.

Den 18den Maart 1875 was ingekomen een ontwerp tot wijziging der wet van den 19den Augustus 1861 (*Stbl.* n°. 72) betrekkelijk de nationale militie, opgemaakt door de ministers Heemskerk, Weitzel en Taalman Kip, waarbij het jaarlijksch contingent werd gebracht op 13,500 man, de vrijstellingen werden verminderd en strengere eischen aan de plaatsvervangers werden gesteld. Na de aftreding van Weitzel was dit ontwerp gehandhaafd door den minister Enderlein, met enkele wijzigingen, als bijv. de indiensttreding der miliciens in het najaar in plaats van den zomer. Ook door

Klerck werd hetzelfde ontwerp, niettegenstaande de hevige bestrijding in het voorloopig verslag, gehandhaafd, alleen met eene verhooging van het jaarlijksch contingent van 13500 tot 14000 man.

Bij de openbare beraadslaging bleek eene hevige oppositie tegen het wetsontwerp te bestaan. Aan de eene zijde behoorden tot deze degenen, die veel verder wilden gaan, die niet eene wijziging der wet van 1861, maar eene geheel nieuwe wet volgens andere beginselen met afschaffing van de plaatsvervanging wenschten, verder de aanhangers van het stelsel van De Roo van Alderwerelt, waarbij eene nieuwe organisatie van de schutterij op den voorgrond stond, dus oefenplicht, en daarentegen beperking van den militiedienst met gelegenheid tot nummerverwisseling tusschen schutters en dienstplichtigen. Aan de andere zijde zij, die in het ontwerp de vermeerdering van den druk van den militiedienst afkeurden, gelegen in hooger contingent, vermindering der vrijstellingen en beperking der plaatsvervanging, zooals de meeste katholieke afgevaardigden. Daarentegen vonden de minister en het ontwerp een verdediger in Stieltjes, die in dezen tegenover De Roo stond. Na eene discussie van drie dagen werd den 16den Mei op voorstel van Van Baar met 41 tegen 33 stemmen besloten de amendementen, waaronder het meest ingrijpend waren die van Bredius, welke het stelsel van De Roo omhelsden, naar de afdeelingen te verzenden, zoodat de beraadslaging dus geschorst moest worden.

Intusschen was er gelegenheid om de definitieve begrooting voor oorlog te behandelen, die den 13den Juni met 48 tegen 14 stemmen werd aangenomen.

Den 16den Juni 1876 werd de beraadslaging over art. 1 der militiewet hervat. Bredius had naar aanleiding der schriftelijke gedachtenwisseling zijne amendementen, die niet genoeg steun vonden, ingetrokken. De amendementen van Haffmans om de maximumsterkte te bepalen op 63500, en dat van Van Naamen van Eemnes om ze te bepalen op 65000, werden resp. met 54 tegen 20 en met 49 tegen 25 stemmen verworpen, maar daarop art. 1,

bepalende «De sterkte der militie gaat het getal van 70000 man niet te boven" met 43 tegen 31 stemmen afgestemd.

Den 19den Juni deelde Van der Heim, als tijdelijk voorzitter van den ministerraad mede, dat de gezamenlijke ministers hun ontslag aan den Koning hadden gevraagd.

Bij de opening der volgende zitting vonden de Staten-Generaal nog hetzelfde ministerie aanwezig. Bij Koninklijk Besluit van den 5den September 1876 werd het ontslag, door de gezamenlijke ministers aangeboden, niet aangenomen. Eene uitzondering werd alleen gemaakt voor de Ministers van Oorlog en van Koloniën, Jhr. G. J. G. Klerck en Mr. W. baron van Goltstein. De functiën van den eerste werden tijdelijk opgedragen aan den Minister van Marine, terwijl de tweede vervangen werd door Mr. F. Alting Mees, laatstelijk president der beide hooge gerechtshoven in Nederlandsch Indië. Bij Koninklijk Besluit van den 27sten September werd tot Minister van Oorlog benoemd de generaal-majoor H. J. R. Beyen.

De afloop van de ministerieele crisis kwam bij de behandeling van het ontwerp-adres van antwoord op de troonrede, zoowel in de Eerste als in de Tweede Kamer, ter sprake. In de laatste verklaarde de minister Heemskerk op de vraag van De Casembroot het volgende:

«De ministerraad heeft eerbiedig, niettegenstaande de beslissing reeds in de maand Juli door Zijne Majesteit den Koning genomen, dat het ministerie zou aanblijven, een nieuw verzoek om ontslag ingediend, en daarbij, zooals ik dat elders heb uitgedrukt, ««bepaaldelijk als motief aangegeven, dat die beslissing des Konings, hoewel geheel en al in de bevoegdheid van den Souverein gelegen, echter niet bleek genomen te zijn na beraad met hen, die tegenover het ministerie gestaan hadden in de quaestie, waarover de crisis ontstaan was"".

De uitdrukking is, als ik mij wel herinner, nog iets meer

peremptoir geweest. Niet alleen is eerbiedig verzocht om beraad, maar er is ook aan Zijne Majesteit verzocht, om hen, die in de zaak, welke aanleiding tot de crisis gaf, met het ministerie van gevoelen verschild hadden, in de gelegenheid te stellen, te verklaren, of zij bereid waren de leiding van zaken op zich te nemen.

Toen volgde een tijdperk van circa drie weken, gedurende hetwelk naar het geachte lid van deze vergadering door den geachten spreker genoemd (Kappeyne) gezocht werd; dit was zeker buiten de schuld van dat lid; niemand heeft hem daaromtrent iets te verwijten.

Daarna heeft een overleg plaats gehad, waaraan de ministers vreemd gebleven zijn en moesten blijven. Men kan daar geen oogenblik aan twijfelen, dat de ministers aan dat overleg volstrekt vreemd moesten blijven. Dit is dan ook zoo geschied. Het heeft vervolgens den Koning behaagd, aan de ministers mede te deelen, dat hij de terugneming van het verzoek om ontslag verlangde, op grond van zijne overtuiging, na het gepleegde overleg, dat geen optreding van een nieuw ministerie door den constitutioneelen toestand vereischt en in het belang des lands noodig was.

Met uitzondering, tot mijn leedwezen, van twee ministers, die om redenen, voor hunne rekening blijvende, bij hun verzoek om ontslag hebben volhard, hebben de leden van het Kabinet gemeend, zich naar de meening van Zijne Majesteit te moeten voegen, en aan de langdurige crisis een einde te moeten maken, op de wijs zooals geschied is in een rapport, waarmede de Koning zich bij besluit van den 6den September j.l. vereenigd heeft."

Kappeyne vulde die mededeeling hiermede aan, dat men hem gezocht had den dag, nadat hij naar het buitenland was vertrokken, en dat, zoodra hij daarvan bericht ontvangen had, hij onmiddellijk was teruggekeerd.

Den 8sten Augustus kwam ik tehuis; den volgenden dag ontving ik het bericht, dat ik den 14den zou worden ontvangen op het Loo. Het blijkt mij thans van achteren, dat het mij ver-

leend gehoor was uitgelokt door den ministerraad; ik heb dit eerst vernomen uit de mededeeling van den Minister van Binnenlandsche Zaken aan de andere en nu ook aan deze Kamer, ja zelfs thans vernomen, dat de aandrang, van den ministerraad uitgegaan, medebracht, dat iets aan mij zou worden opgedragen, van welke opdracht — ik kan het als man van eer verklaren — bij het mij te beurt gevallen onderhoud geen oogenblik sprake is geweest. Wat ik daarin vernam, was, dat na de bekende stemming en na het uiteengaan der beide Kamers na afloop harer werkzaamheden, het gevraagd ontslag niet was ingewilligd geworden. In deze beschikking was berust door de meerderheid van den ministerraad, en wel in de eerste plaats door den staatsman, die aan het hoofd van het Kabinet staat, ofschoon zelf rechtstreeks betrokken bij het votum, dat tot het verzoek om ontslag had geleid. Bezwaar om op de gedane aanvraag terug te komen werd gemaakt door de minderheid van den ministerraad, en wel, behalve door den Minister van Oorlog, door den anderen staatsman van het Kabinet, ofschoon zelf niet bij dat votum betrokken, den Minister van Koloniën. In dezen stand van zaken werd ik in de gelegenheid gesteld mijne meening te zeggen, als ik het zoo mag uitdrukken, over dat verschil van gevoelen in den ministerraad zelf.

Het kwam mij voor, dat het gevoelen van den Minister van Binnenlandsche Zaken niet van grond was ontbloot en dat die staatsman terecht besefte, dat het votum van den 16den Juni verdere samenwerking tusschen zijn Kabinet en de Vertegenwoordiging niet belette. Ik kon niet anders dan beamen, dat de meerderheid, die het votum had uitgebracht, niet kon beschouwd worden als eene nieuwe parlementaire meerderheid, die zich had gevormd, want zeer zeker had een belangrijk deel der leden, die tot vorming dier meerderheid medewerkten, om geheel andere redenen hunne stem aan art. 1 van het toen aanhangig ontwerp onthouden, dan uit zucht om eene afkeuring uit te spreken over de algemeene beginselen van het gouvernement. Mij volkomen kunnende vereenigen met de opvatting, dat naar zuiver consti-

tutioneele begrippen eene verandering van bewind slechts moet plaats hebben, nadat de Kamer in de gelegenheid geweest is een zuiver politiek votum uit te brengen, kon ik dus de zienswijze der meerderheid van den ministerraad billijken. Maar ik kon niet ontveinzen, al deed het mij ook leed, dat ook voor de zienswijze van den toenmaligen Minister van Koloniën uit een constitutioneel oogpunt te zeggen viel en dat het feit van ontslagneming, eenmaal geschied, het Kabinet gebracht had in eene eenigszins valsche positie tegenover de Vertegenwoordiging, welke het wenschelijk maakte, dat iemand, die als het orgaan der oppositie beschouwd werd, geraadpleegd werd over de gedragslijn, die nu, in de veronderstelling dat de eenmaal gegeven beschikking gehandhaafd werd, zou behooren te worden gevolgd. Op dit standpunt geplaatst, en op geen ander ben ik geplaatst geweest, wil ik nu gaarne aan de Kamer mededeelen, welk gevoelen ik heb geuit.

Naar mijn oordeel behoorden tot bevordering van eenen richtigen gang van zaken, de begrootingen, door de ministers gereedgemaakt, door hen aan de Tweede Kamer te worden aangeboden en tevens aan de beide Kamers de inlichtingen gegeven, die thans in de Eerste en Tweede Kamer gegeven zijn.

Voorts kwam het mij voor, dat door den Minister van Binnenlandsche Zaken bij den aanvang der zitting behoorde te worden ingediend het wetsontwerp op het lager onderwijs, dat de minister ons had toegezegd en welk wetsontwerp niet ten onrechte als de raison d'être van zijn gouvernement werd beschouwd; en dat, dit geschiedende, de regeering zich behoorde te onthouden van de indiening en verdediging van andere wetsvoordrachten, waaraan, hetzij door hen, of, wat in politieken zin wel altijd evenzeer te vermijden is, door hunne vrienden eene kabinetscrisis kon worden gehecht, want ook naar mijne overtuiging — zij stemt geheel met die van den geachten spreker uit Delft in dit punt overeen — zijn dergelijke crisissen, lichtvaardig opgewekt, niet geschikt ter verhooging van het prestige van het gouvernement, en evenmin tot bevordering van regelmatig constitutioneel overleg. Werd die gedragslijn gevolgd, dan geloofde ik niet

te stout te spreken, wanneer ik verzekerde, dat voor het spoedig in behandeling nemen van het ontwerp op het lager onderwijs, teneinde eene beslissing van de Kamer te verkrijgen omtrent het groote politieke vraagstuk, op de meest loyale medewerking van mijne vrienden zou kunnen worden gerekend,

Ik heb reden te veronderstellen, dat dit advies, door mij gegeven meer als het orgaan eener oppositie, aan welke gevraagd werd, of zij onder zekere omstandigheden bereid is hare loyale medewerking te verleenen, dan wel als een adviseur, die het initiatief neemt — ik heb reden, zeg ik, te onderstellen, dat dit advies aan den ministerraad is bekendgemaakt. Ik mag er bijvoegen, dat voor zooverre ik heb kunnen medewerken om ook in den boezem van den ministerraad licht te ontsteken, ik dit niet heb nagelaten."

Uit het medegedeelde bleek dus, dat aan Kappeyne niet de opdracht was gedaan een ministerie samen te stellen, hoewel het, volgens Heemskerk, in de bedoeling had gelegen, om hem de vraag te stellen, of hij casu quo de opdracht zou aanvaarden.

De Minister van Koloniën, Mr. W. baron van Goltstein, had het ministerie verlaten, omdat hij zich met zijne ambtgenooten in de opvatting van de ministerieele crisis en van hare beëindiging niet had kunnen vereenigen. Hij was om zijne kundigheden en zijn karakter algemeen geacht, en zijne richting in de koloniale politiek was geene stijf conservatieve of reactionnaire, maar, zoo ook niet in den geest der liberalen, toch eene, waarin zij konden berusten. Bij de begrooting van Hoofdstuk IX voor 1876 verklaarde Fransen van de Putte: «Wij kunnen aan dezen minister gerust onze stem geven. Hij en zijne vrienden mogen zich van tijd tot tijd het genoegen nog eens gunnen om over conservatieve koloniale politiek te spreken en zich als de woordvoerder daarvan voor te doen, maar zoolang zij, als het op zaken aankomt, spreken, schrijven en handelen, als deze minister doet, kunnen wij,

dunkt mij, gerust voor deze begrooting stemmen" (20 December 1875).

Wanneer dus de minister Heemskerk den 24sten November 1874 bij de behandeling der begrooting voor 1875 gezegd had: "dat men van dit ministerie twee mouvementen mocht verwachten, die ik wil uitdrukken door een beeld aan het spoorwegwezen te ontleenen: in Indië te remmen en in Nederland wat harder te stoken", dan moest bij Van Goltstein dat remmen niet in den zin van stilstaan of terugkeeren, maar ook werkelijk alleen in dien van wat minder hard vooruitgaan worden opgevat.

In het eerste jaar van zijn ministerschap was hij door de liberalen harder bestreden dan in het tweede. Vooral waren hem toen ten kwade geduid het ontslag verleend aan den Gouverneur-Generaal Loudon, en de omstandigheden, waaronder dat gevraagd was, n.l. het telegram van den 4den November tot staking der dienstreis van den algemeenen secretaris, waarover wij in het 1ste Hoofdstuk gesproken hebben.

Met veel belangstelling zag men in de belangrijke quaestie van individueel of communaal bezit, die een der voornaamste geschilpunten tusschen de op koloniaal gebied conservatieven en liberalen vormde, de houding van den nieuwen Minister van Koloniën, Alting Mees, te gemoet. Zijne verklaring, den 27sten October 1876 bij de behandeling der Indische begrooting voor 1877 gegeven, liet aan duidelijkheid niets te wenschen. "De regeering", zegt hij, "is volkomen overtuigd, dat het individueel bezit den inlander op een beteren voet zal brengen, en dat dus het individueele landbezit, ook op Java, wenschelijk is....

Wat men gezegd heeft, dat het gouvernement het individueel bezit had tegengewerkt, is ook gezegd op Java. Er is een brief van den directeur van binnenlandsch bestuur uitgegaan, waarin te kennen wordt gegeven aan de hoofden van gewestelijk bestuur en andere ambtenaren, om zich niet te mengen in die zaken, maar dit aan den vrijen loop over te laten, en den inlander zelf te laten beslissen, wat hij dienaangaande wil.

Daarop is gevolgd eene soort van beweging onder de inland-

sche bevolking, in de assistent-residentie Kendal ontstaan, niet tengevolge van dit schrijven, maar kort daarna. De bevolking aldaar had vroeger verklaard, het individueel bezit te verkiezen, thans verlangde zij het communaal bezit terug te verkrijgen.

Daaromtrent heeft een onderzoek plaats gehad en het resultaat daarvan is, dat niet tegenwerking vanwege de regeering de oorzaak was, waarom men tot het communaal grondbezit wenschte terug te keeren, maar dat de oorzaak was gelegen in het verband tusschen het individueel grondbezit en de cultuur- en heerendiensten.

Men verlangde zooveel mogelijk heerendienstplichtigen en het resultaat van het individueel grondbezit was, dat de bezitters van gronden, met uitsluiting van andere, voor die gronden alleen en persoonlijk vielen in de cultuur- en heerendiensten.... Waar de heeren- en cultuurdienstplicht een gevolg is van het grondbezit en die heeren- en cultuurdiensten zwaar zijn, daar wil de bevolking uit den aard der zaak het aantal grondbezitters zooveel mogelijk vermeerderen, om elk aandeel in den dienst zoo klein mogelijk te maken — dus gaarne nieuwelingen in de dessa toelaten en met grond bedeelen —; voorts niet toelaten, dat vrouwen en kinderen, die geen heeren- en cultuurdiensten presteeren, grond bezitten als erfgenamen van haren echtgenoot of vader, en eindelijk niet gedoogen, dat een geërfde, die dienstplichtig is voor een stuk grond dat hij bezat, nog een ander stuk daarbij erfde, omdat, hoewel hij bezitter is van twee stukken grond, de heeren- en cultuurdiensten niet zwaarder op hem drukken, maar overgaan op de andere grondbezitters en dus de dessa een heerendienstplichtige verliezen zou.

Dit is, Mijne Heeren, het verband tusschen de heeren- en cultuurdiensten en het grondbezit, dat de zaak der conversie zoo moeilijk heeft gemaakt.

Maar dit staat vast, dat overal waar op Java communaal bezit bestaat, het kan beschouwd worden als een abnormale toestand, en de conclusie, waartoe men bij het onderzoek is geko-

men, is deze: dat overal, waar een normale toestand in het leven getreden is, ook individueel grondbezit bestaat....

Individueel bezit, dit is geconstateerd, was eigenlijk op Java de oorspronkelijke toestand; maar nadat de heeren- en cultuurdiensten, en vooral de suikercultuur, er zijn ingevoerd, is door sommige residenten — zij worden genoemd in het rapport — het communaal grondbezit ingevoerd geworden. Het bestond niet, maar het is van regeeringswege tot stand gebracht, en zal zich weder oplossen, naarmate die cultuur- en heerendiensten weder afgeschaft worden....

Vraagt men mij nu, of ik de tusschenkomst der regeering wil blijven weren, dan zou ik op het oogenblik moeten antwoorden: die tusschenkomst acht ik onnoodig, wanneer slechts de belemmeringen, die het individueel bezit tegenhouden, opgeheven worden. En wanneer men mij vraagt, of grondbezit en heerendienstplichtigheid van elkander kunnen losgemaakt worden, of heerendiensten moeten worden losgemaakt van den grond, of de landrente moet zijn een reëel statuut, dan antwoord ik: al deze onderwerpen zijn in behandeling in Indië, de adviezen zullen daarover inkomen, en ik acht mij niet gerechtigd daarop vooruit te loopen."

Door deze verklaring, die door de liberalen met groot genoegen werd aangehoord, had de minister den steun der koloniaal-conservatieven, gelijk bleek uit de stemming over de hoofdstukken der Indische begrooting, verbeurd. Alle liberalen stemden voor; de 18 tegenstemmers van Hoofdstuk II, en evenzoo die der overige hoofdstukken waren conservatieven, conservatief-antirevolutionnairen en conservatief-katholieken.

Die verklaring van den Minister van Koloniën moest ook invloed oefenen op de houding der partijen, in 't bijzonder van de conservatieve partij, tegenover het geheele ministerie. Hoe kon een Minister van Koloniën met zulke beginselen, werd gevraagd, in een conservatief ministerie worden opgenomen; hoe klopte dat met het beginsel: remmen in Indië; kon er nog van ministerieele homogeniteit gesproken worden; of was het minis-

terie Heemskerk niet langer een conservatief ministerie, maar een liberaal ministerie geworden? Bij de behandeling der Staatsbegrooting werden dergelijke vragen gedaan, en door Wintgens, Haffmans en anderen harde woorden tot de ministers, in 't bijzonder tot Heemskerk, gesproken.

De laatste had dan ook reeds bij de behandeling der Indische begrooting in de Eerste Kamer, den 14den November, het woord gevraagd om zich te verdedigen. De homogeniteit, betoogde hij, kon alleen betrekking hebben op daden, op wilsuitingen. Zij kwam te pas bij wetsvoordrachten, Koninklijke Besluiten, ministerieele beschikkingen. «Dat zouden zaken zijn, waarbij de eisch van homogeniteit eene levensquaestie is, waarbij die eisch niet gemist kan worden, of de regeering zou aanstonds, zoo al niet vormelijk, dan toch zedelijk ophouden regeering te zijn. Het geldt hier echter niets anders dan eene uiting van meeningen omtrent vroeger genomen maatregelen, uiting van afgetrokken beginselen, van algemeene denkbeelden omtrent de werking van bestaande wetten en verordeningen.

In hoeverre in elke zaak, in alle bijzonderheden bij menschen die, om nu geen andere beschouwingen er bij te brengen, het ieder zeer druk hebben met hun eigen werk, homogeniteit, volkomen eenstemmigheid in historische, philosophische en economische opvatting kan worden gevorderd, in hoeverre dit ooit gevorderd is, durf ik niet beslissen, maar ik zou, wat mij betreft, het laatste vooral, ontkennend willen beantwoorden. Maar over het streven van de regeering, over de uitvoering van de wet zelve, en het begrip van hetgeen voor het welzijn van den staat gevorderd wordt, zoolang dit bestuur door den Koning met zijne gewichtige taak belast is, mag geen verschil bestaan."

Het ministerie is zich zelf getrouw, het is conservatief gebleven, ook in koloniale zaken. Het blijft handhaven de conservatieve beginselen: handhaving van het gezag, behoud van het financieel evenwicht en niet-inmenging in de inlandsche huishouding.

In de Tweede Kamer, bij de behandeling der Staatsbegrooting, herhaalt hij het gezegde en zet nader uiteen, dat

het conservatief beginsel niet eischt behoud van het communaal bezit.

Toch moest deze quaestie opnieuw tot verzwakking van het ministerie leiden. Al steunden de liberalen den Minister van Koloniën, zij werden daarom geen voorstanders van het ministerie, en de ijver der conservatieve aanhangers moest door een en ander aanmerkelijk bekoelen. Door die verdeeldheid leed ook de conservatieve partij schade, gelijk bij de volgende verkiezingen zou blijken.

Eene belangrijke beslissing op koloniaal gebied werd nog door de Tweede Kamer genomen, den 26sten Februari 1877, door de aanneming met 39 tegen 27 stemmen eener conclusie, waarbij zij verklaarde, dat "behoudens de verplichting der regeering om de rechtsverhouding tusschen werkgevers en van elders aangevoerde arbeiders bij afzonderlijke verordening te regelen", het niet wenschelijk was art. 2 n°. 27 van het politie-strafreglement voor inlanders, *Indisch Staatsblad* 1872 n°. 111, straf bepalende op verbreking van dienstcontracten door inlanders, nog langer te laten bestaan.

De nieuwe Minister van Oorlog mocht in deze zitting nog twee ontwerpen van zijne voorgangers, door hem overgenomen, tot wet zien verheffen, n.l. de wet van den 29sten Mei 1877, *Stbl.* n°. 114, betreffende de militaire pensioenen bij de landmacht, en die van den 30sten Mei 1877, *Stbl.* n°. 141, tot intrekking en vervanging der wet van den 17den Juli 1869, *Stbl.* n°. 141, houdende regeling van het onderwijs bij de Koninklijke Militaire Academie. De wet van 1869, welke aansluiting bij het eindexamen der Hoogere burgerscholen bedoelde, had in de practijk tot enkele bezwaren aanleiding gegeven. Het aantal candidaten was veel te gering voor de behoeften van den dienst en van degenen, die het diploma van eindexamen bezaten, voldeed nog een groot gedeelte niet bij het toelatingsexamen.

De regeering stelde daarom voor, in hoofdzaak tot den vroegeren toestand terug te keeren, den cursus aan de academie met twee jaar te verlengen of liever te vervroegen, in welke dan meer alleen de theoretische vakken zouden geleerd worden, en een admissie-examen af te nemen, waarvan de eischen ongeveer overeenkwamen met hetgeen in de eerste drie klassen eener hoogere burgerschool geleerd werd. Dit ontwerp werd met toejuiching ontvangen door hen, die meenden, dat het aantal bij het nu toegepaste stelsel altijd te gering zou zijn, omdat er slechts op een beperkt aantal plaatsen hoogere burgerscholen bestonden; omdat degenen, die eenmaal het diploma hadden, liever eene andere betrekking zochten en omdat het diploma nog geen voldoende waarborgen gaf; eindelijk vooral door hen, die meenden, dat men zich reeds op een vroegeren leeftijd voor de officiersbetrekking moest voorbereiden, om militaire begrippen te krijgen en militaire tucht te leeren.

Daartegen werd aangevoerd, ook door de militaire specialiteiten, als Stieltjes en De Roo van Alderwerelt, dat men door den voorgestelden maatregel zou terugkeeren tot den vroegeren gebrekkigen toestand, toen er juist op de academie met haar 400-tal leerlingen zulk een gebrek aan tucht bestond en toestanden heerschten, die verandering dringend noodzakelijk maakten; dat het nog volstrekt niet te laat was om op dien leeftijd goede militaire tucht en gezonde militaire begrippen aan te kweeken; dat men nu tevens meer waarborgen had voor eene algemeene ontwikkeling van den officier; dat de voorgestelde maatregel eerst na een zeker aantal jaren zou kunnen werken, en er meer behoefte bestond aan een tijdelijken maatregel, die spoediger het tekort kon aanvullen. Zij gaven in overweging, om allen die diploma eindexamen hadden toe te laten, zonder een tweede examen af te nemen. Dat het admissie-examen minder gunstige resultaten gaf, was te verwachten bij den nadeeligen invloed, dien de voorbereiding en het afleggen van twee dergelijke examens kort na elkaar op lichaam en geest moesten oefenen, en bij de verschillende inrichting der twee examens.

Men kon verder de betaling aan de Academie afschaffen, het onderwijs daar gratis doen geven, ja desnoods evenals aan toekomstige officieren van gezondheid toelagen geven om het aantal candidaten te vermeerderen. Was dat alles niet voldoende, dat men dan naast de hoogere burgerscholen militaire voorbereidingsscholen oprichtte, cadettenscholen, waar men reeds op vroeger leeftijd kwam en vanwaar men later op de academie kon overgaan.

Ik herhaal het, zegt Stieltjes, »het strijdt tegen het gezond verstand, dat men reeds op veertienjarigen leeftijd discipline moet gaan leeren. Het gevolg van dien regel zou immers zijn, dat men geen discipline meer zou kunnen leeren aan al de lichtingen miliciens en schutterij, want die bestaan uit manschappen van 20 jaar en daarboven tot 34 à 40 jaar, in alle legers. Wanneer dit stelsel dus moest doorgaan, dan zou men den leeftijd voor den milicien op veertien jaar moeten stellen; het is de moeite niet waard deze ongerijmdheid verder te bespreken.

Het is alleen een gezocht voorwendsel, dat men de jongelieden op dertienjarigen leeftijd beter discipline zou kunnen leeren, dan op zeventien- of achttienjarigen leeftijd, of zelfs later.

Er is veel gesproken van echt militairen geest, zeker in tegenstelling met den burgerlijken geest. Het is mij nooit recht duidelijk geworden, ofschoon ik toch ook vijftien jaren in het leger gediend heb, wat met echt militairen geest bedoeld wordt. Een officier moet zijn een gentleman en een bekwaam man, dit laatste des te meer, hoe hooger hij in rang stijgt, vol toewijding aan het vaderland. Maar moeten de burgers dat ook niet wezen, en zijn zij het niet veelal?

Dat onderscheid, dat men tusschen militairen en burgers maakt, is vooral in ons land een ongeluk; juist dat maakt ons leger impopulair, dat het zich beschouwt als eene afzonderlijke kaste, die niet dezelfde belangen heeft als andere inwoners van het land.

Als de minister iets had willen doen om het publiek tegen het leger in te nemen, dan was daarvoor niets beters te bedenken, dan altijd te wijzen op dien zoogenaamden militairen geest, als

iets heel afzonderlijks, en ik onderschrijf geheel hetgeen ik in een artikel in den *Tijdspiegel* van 1867 vond, naar aanleiding van hetgeen toen aan de Militaire Academie gebeurd was: «Immers, waar het officierskorps eenzijdig is ontwikkeld, waar de officieren niets zijn dan militairen, onbekend met de wetten, die de ontwikkeling der volken beheerschen, en vreemdelingen op het gebied van staatshuishouding en staatsbestuur, daar ontstaat het gevaar, dat tusschen de leden der militaire en de burgermaatschappij eene vijandschap geboren wordt, die ten slotte niets anders dan schade en onheil voor het vaderland kan opleveren.""

De meerderheid was evenwel van gevoelen, dat de behoefte aan officieren, vooral ook voor het Indische leger, de totstandkoming der wet wenschelijk maakte. Die behoefte voor Indië werd op den voorgrond gesteld door den Minister van Koloniën, wiens argumenten meer indruk maakten dan die van den Minister van Oorlog. Men wenschte evenwel slechts eene voorloopige regeling en ging mede met de commissie van rapporteurs, wier amendementen grootendeels werden aangenomen, o. a. dat om de wet vóor den 1sten September 1882 te herzien.

De beraadslagingen, die den 7den Mei begonnen waren, eindigden den 11den Mei met de aanneming van het wetsontwerp met 53 tegen 22 stemmen. De Eerste Kamer nam het ontwerp den 29sten Mei aan met 28 tegen 1 stem.

Geheel vreemd aan de oorzaken van de crisis waren de Ministers van Justitie en van Financiën. De wijze, waarop zij de hun in het ministerie opgedragen taak vervuld hadden, gaf hun bovendien geene reden om over de houding der Kamer te hunnen opzichte te klagen, terwijl ook hunne werkzaamheid en bekwaamheid door de meerderheid gewaardeerd werden. De Minister van Justitie, Van Lynden van Sandenburg, stond voor de moeilijke taak, waarvoor zoovelen zijner voorgangers bezweken waren, om de herziening tot stand te brengen van onze rechterlijke organi-

satie. Het was geen wonder, dat na de opgedane ondervinding de minister er voor terugdeinsde een geheel nieuw wetboek of nieuwe wet, volgens het voorschrift der Grondwet, te ontwerpen, maar dat hij de voorkeur gaf aan eene poging tot partieele regeling, tot het aanbrengen van gedeeltelijke, wenschelijk geachte verbeteringen in verschillende afzonderlijke wetsontwerpen, waarbij men minder gevaar liep door eene combinatie van minderheden het geheel te zien schipbreuk lijden.

Reeds dadelijk bij den aanvang der zitting van 1875 op 1876 kwamen drie van deze ontwerpen in behandeling, n.l. 1°. dat tot wijziging van art. 84 en van den staat behoorende tot art. 110 der wet op de rechterlijke organisatie en het beleid der justitie, 2°. tot intrekking van de wet van den 29sten Mei 1849, *Stbl.* n°. 21, en 3°. tot opheffing van de provinciale gerechtshoven en instelling van nieuwe gerechtshoven. De strekking dezer drie ontwerpen kwam in het kort hierop neer, dat de bestaande 11 provinciale gerechtshoven werden opgeheven en vervangen door 5 gerechtshoven, die te 's-Hertogenbosch, Arnhem, 's-Gravenhage, Amsterdam en Leeuwarden, terwijl tevens de bezoldiging van de ambtenaren en leden van die hoven en van den Hoogen Raad zouden verbeterd worden. „Verhooging dus van de bezoldiging der rechterlijke ambtenaren, met inkrimping van bestaande rechtscollegiën, ziedaar de bedoeling van deze wetsontwerpen, niets meer en niets minder", zeide de minister zelf.

Terwijl deze bedoeling bij de meerderheid bijval vond, ontmoetten de ontwerpen bij een gedeelte der leden bestrijding, omdat deze naar hunne meening niet voldeden aan het voorschrift der Grondwet; omdat zij meer gewenscht hadden, n.l. eene geheele nieuwe organisatie, of ten minste opheffing van alle gerechtshoven of minder ver wilden gaan, vreezende, dat er nu te weinig gelegenheden voor eene goede rechtsbedeeling zouden komen en de ingezetenen te ver zouden moeten reizen. Ook bestonden er bezwaren tegen enkele onderdeelen, waaraan men door amendementen trachtte te gemoet te komen. Het meest ingrijpende amendement, dat van Smidt, om het gerechtshof te Leeuwarden te vervangen door dat te Gro-

ningen, werd met 35 tegen 31 stemmen verworpen. Het derde der bovengenoemde wetsontwerpen, dat het eerst behandeld was, werd daarop den 15den October 1875 met 58 tegen 12, het eerste met 62 tegen 9 en het tweede met 45 tegen 24 stemmen aangenomen. De Eerste Kamer nam de drie ontwerpen den 8sten November eveneens met groote meerderheid aan (Wetten van den 10den November 1875, *Stbl.* nis 202, 203 en 204).

Behalve eenige minder belangrijke wetsontwerpen, die met de aanneming van de bovengenoemde samenhingen, kwam in deze zitting nog tot stand de wet van den 26sten Juni 1876, *Stbl.* n°. 124, tot wijziging van de bepalingen omtrent de wijze van procedeeren in cassatie in burgerlijke zaken, waarbij deze minder kostbaar en eenvoudiger werd gemaakt door de afschaffing van den dubbelen rechtsbijstand.

Het werk, in deze zitting aangevangen, werd in de volgende, van 1876 op 1877, voortgezet door de aanneming van negen nieuwe wetsontwerpen. Wat toen begonnen was ten opzichte van de gerechtshoven, werd nu toegepast op de arrondissements-rechtbanken en kantongerechten. Ook bij deze ging inkrimping van het aantal gepaard met verbetering in de bezoldiging der rechterlijke ambtenaren. De beraadslagingen waren zeer langdurig — de Kamer hield zich van den 28sten Februari tot den 16den Maart daarmede bezig — en liepen, gelijk te verwachten was, veelal over locale belangen. Tal van amendementen tot behoud of verplaatsing van rechtbanken en kantongerechten werden ingediend, maar ook bijna alle verworpen. De omstandigheid, dat de veranderingen niet in één, maar in verschillende ontwerpen — voor de rechtbanken en kantongerechten van elk gerechtshof telkens een afzonderlijk ontwerp — waren opgenomen, maakte evenwel, dat niet al de teleurgestelden zich bij eene enkele stemming konden vereenigen, maar al de ontwerpen ten slotte achtereenvolgens werden aangenomen.

Bij de eerste van het negental wetten van den 9den April 1877, *Stbl.* nis 72 tot 80, houdende wijziging van verschillende artikelen der wet op de rechterlijke organisatie, werden o. a. door de aanneming van een amendement van Lenting de aanbe-

velingen der rechtbanken voor vacatures, die de minister wilde afschaffen, behouden; bij de tweede werd geregeld de samenstelling van het openbaar ministerie, voor de kantonrechters de graad van doctor in de rechtswetenschappen vereischt, hunne emolumenten afgeschaft, maar de benoeming voor het leven ingevoerd. Bij de volgende vijf wetten werden opgeheven de arrondissements-rechtbanken te Eindhoven, Nijmegen, Deventer, Leiden, Brielle, Gorinchem, Goes, Hoorn, Amersfoort, Sneek en Appingedam en 48 kantongerechten. Bij de achtste wet werden de klassen en jaarwedden bij arrondissements-rechtbanken en kantongerechten geregeld, en bij de negende bepalingen gemaakt omtrent het personeel bij de ontbonden rechtbanken en kantongerechten. Teneinde de regeering bij de nieuwe regeling de volkomen vrije keuze van de meest geschikte ambtenaren te laten, werd met 33 tegen 30 stemmen het amendement van Lenting aangenomen om al de bestaande rechtbanken en evenzoo de kantongerechten ontbonden te verklaren. De bestrijding van dit amendement op grond van de in de Grondwet voorgeschreven onafzetbaarheid der rechters werd door den minister zelf daarmede weerlegd, dat de rechters hunne onafzetbaarheid ontleenden aan hunne benoeming bij de rechtscollegiën, waarbij zij zijn aangesteld; en die collegiën zijn in 't leven geroepen bij art. 46 der wet op de rechterlijke organisatie, welk artikel echter met inbegrip der daarbij behoorende tabel, die opgeeft, welke rechtbanken in 't leven geroepen waren, bij het reeds behandelde wetsontwerp n°. 1 is ingetrokken. Daarvoor zijn andere wetten in de plaats getreden, waarbij eene nieuwe indeeling met aanwijzing van de zetels der rechtbanken is in het leven geroepen".

Naast de herziening der rechterlijke organisatie mocht de Minister van Justitie roem dragen op de totstandkoming van twee belangrijke wetten van geheel anderen aard, n.l. die van den 26sten Juni 1876, *Stbl.* n°. 125, tot intrekking van het keizerlijk decreet van den 30sten December 1809, concernant les fabriques, en van eenige andere verordeningen van Franschen

oorsprong omtrent de eerediensten, en de wet van den 17den November 1876, *Stbl.* n°. 227, tot regeling der coöperatieve vereenigingen.

Ook in ons land waren er vóor dien tijd enkele coöperatieve vereenigingen ontstaan. Ofschoon nog niet wettelijk geregeld, was hare oprichting mogelijk geweest, doordien zij rechtspersoonlijkheid hadden gevraagd en verkregen op grond van de wet van 1855. De minister De Vries, en evenzoo zijn opvolger waren evenwel van meening, dat de wet van 1855 op deze vereenigingen niet van toepassing was, en weigerden dus op dien grond tot het verleenen van rechtspersoonlijkheid mede te werken. Deze omstandigheid maakte de wettelijke regeling der coöperatieve vereenigingen, wilde men haar voortbestaan mogelijk maken, tot eene zaak van dringenden aard.

Bij Koninklijke Boodschap van den 13den April 1875 werd bij de Tweede Kamer ingediend een ontwerp van wet tot regeling der vennootschappen met veranderlijk kapitaal. Met die benaming werden hoofdzakelijk bedoeld de coöperatieve vereenigingen. Deze toch vielen niet onder de wet van 1855, omdat haar doel bepaaldelijk was, winst te behalen voor de leden. Ook waren zij geen burgerlijke maatschappen, omdat zij een eigen vermogen, afgescheiden van dat der deelhebbers, veronderstelden. Evenmin waren zij vennootschappen onder een firma of commanditaire. Het meest hadden zij gemeen met de naamlooze vennootschappen, doch van deze verschilden zij daarin, dat zij geen vast, maar een veranderlijk kapitaal hadden, en meer eene vereeniging van personen dan van kapitalen op den voorgrond stond. Daarom de benaming van het wetsontwerp, die bovendien nog het voordeel had, dat ook enkele andere vereenigingen, als de Amsterdamsche Crediet-vereeniging, die ook geen vast kapitaal hadden, daaronder vielen. De hoofdstrekking van het ontwerp was de verzekering van de meest mogelijke openbaarheid van alle handelingen als waarborg van soliditeit. Voorafgaande Koninklijke goedkeuring werd voor de oprichting niet vereischt. Verder werd voorgeschreven hoofdelijke onbeperkte aansprakelijkheid der leden, tenzij de statuten anders

bepaalden, en werden bepalingen gemaakt in het belang van de leden en van derden tegenover de vereeniging.

Eerst in de volgende zitting werd na gedachtenwisseling met den minister, den 15den Mei 1876, het verslag der commissie van rapporteurs (De Bruyn Kops, Wintgens, Mackay en Van Houten) uitgebracht. Vele leden wenschten eene meer omvangrijke regeling, n.l. van de naamlooze vennootschappen in 't algemeen, waarover reeds in 1871 door den minister Jolles een ontwerp was ingediend, of wel van het geheele associatierecht; anderen hadden zich willen beperken tot de coöperatieve vereenigingen uitsluitend. Verder werden vele bedenkingen gemaakt tegen inhoud en vorm, zoodat zelfs de meerderheid der commissie van rapporteurs in overweging gaf, een geheel nieuw ontwerp te bewerken en intusschen bij eene tijdelijke wet de wet van 1855 op de coöperatieve vereenigingen van toepassing te verklaren. De minister gaf evenwel aan dien wenk geen gehoor, en zoo kwam het ontwerp bij het begin der volgende zitting, den 11den October 1876, in de openbare beraadslaging, die tot den 20sten October duurde. Hoewel de minister met aandrang, in het belang der coöperatieve vereenigingen, de aanneming van zijn ontwerp vroeg, bleken er bij vele leden onoverkomelijke bezwaren te bestaan, die alleen door eene groote tegemoetkoming van den minister zouden zijn weg te nemen. Een der grootste bezwaren werd weggenomen door de aanneming met 39 tegen 26 stemmen van het amendement-Bredius op art. 1, strekkende om de benaming vennootschappen met veranderlijk kapitaal te veranderen in „coöperatieve vereenigingen". Daarmede waren de vennootschappen met veranderlijk kapitaal op zijde gezet en was het ontwerp van nu af aan een op de coöperatieve vereenigingen geworden.

Uit die verandering vloeide, volgens den minister, voort, dat nu ook art. 2 eene definitie van de coöperatieve vereenigingen moest inhouden. Hij stelde daarom een nieuw art. 2 voor, luidende:

„Onder coöperatieve vereenigingen verstaat de wet die vereenigingen, welke ten doel hebben hetzij de bevordering van

het crediet harer leden door het beginsel van onderlinge hulp, hetzij de bevordering van het bedrijf of van de huishoudelijke belangen harer leden door voor gemeenschappelijke rekening verrichte handelingen.

De coöperatieve vereeniging ontleent haar naam aan het voorwerp harer onderneming.

Aan dien naam worden de woorden „coöperatieve vereeniging" toegevoegd."

Ook deze definitie vond veel bestrijding. Verscheidene andere werden er tegenovergesteld, als die van Van Houten: „Coöperatieve vereenigingen zijn vereenigingen, welke ten doel hebben, binnen de grenzen van hare werkzaamheid, het behalen van winst ten koste van hare leden te voorkomen". Het resultaat was, dat ten slotte, nadat eerst eene motie van Van Houten, om de beraadslaging te verdagen, was verworpen, het voorstel van Kappeyne werd aangenomen, om het nieuwe artikel naar de afdeelingen te verzenden. Ten slotte werden de minister en de Kamer het eens over deze definitie:

„Onder coöperatieve vereenigingen verstaat de wet vereenigingen van personen, waarbij de in- en uittreding van leden is toegelaten, en die de bevordering van de stoffelijke belangen der leden ten doel hebben, als door middel van gemeenschappelijke uitoefening van hunne nering of ambacht, door aanschaffing van hunne benoodigdheden of door het hun verstrekken van voorschotten of crediet.

Eene vereeniging, welke aan deze vereischten voldoet, verliest haar karakter niet, indien de statuten haar veroorloven haren werkkring ook tot derden uit te strekken."

Art. 3 werd nu: „De naam der vereeniging moet de aanwijzing bevatten van haar doel, en daarin moet het woord coöperatief voorkomen".

Ook in vele andere artikelen moesten nu wijzigingen gebracht worden en verscheidene amendementen der commissie van rapporteurs of van anderen werden door den minister overgenomen. Op twee belangrijke punten behaalde evenwel de minister de

overwinning: het amendement der commissie van rapporteurs, om de Koninklijke bewilliging te vorderen op de akte van oprichting, werd met 38 tegen 31 stemmen verworpen, en evenzoo met 51 tegen 19 stemmen dat om de straf van nietigheid wegens het niet opnemen van verschillende bepalingen in de akte van oprichting te doen vervallen. Onder die bepalingen viel o. a. deze, „in welke mate de leden persoonlijk aansprakelijk zijn voor de verbintenissen der vereeniging". Een amendement van Wintgens om persoonlijke onbeperkte aansprakelijkheid aan te nemen, werd met 62 tegen 6 stemmen verworpen. Ten slotte werd het ontwerp den 20sten October met 58 tegen 7 stemmen aangenomen (tegen: Messchert van Vollenhoven, Wintgens, Corver Hooft, De Jonge, Van den Heuvel, Van den Berch van Heemstede en Heydenrijck).

De Eerste Kamer vereenigde er zich den 15den November mede, met algemeene stemmen.

Minder gelukkig was een ander wetsontwerp, uitgegaan van het initiatief der Tweede Kamer, dat eveneens een sociaal belang op het oog had, en wel in 't bijzonder dat der landbouwende klasse. Reeds den 31sten October 1873 was bij de Tweede Kamer ingekomen een wetsontwerp, voorgesteld door Oldenhuis Gratama, Idzerda en Van Kerkwijk, tot intrekking van de bijzondere bescherming van de jacht en het jachtbedrijf. Het strekte om al de bepalingen der wet van 1857 betreffende de jacht te doen vervallen en alleen het jachtrecht afgescheiden van den grondeigendom jure privato, te handhaven, terwijl tevens de afkoopbaarheid daarvan bleef bestaan. Eerst den 10den Mei 1876 kwam dit ontwerp in de openbare beraadslaging. Het lot er van was te voorzien en werd voorzien door de voorstellers. In het algemeen was het ongunstig ontvangen òf om den inhoud en strekking òf om den vorm. Art. 1 werd met 39 tegen 25 stemmen verworpen en daarop het ontwerp ingetrokken.

Het was niet alleen de Minister van Justitie, die zich bereid toonde eenige stappen te doen in het belang van oplossing der sociale quaestie, ook de Minister van Financiën toonde genegenheid zich in die richting te bewegen. Als hervormer van ons belastingstelsel is hij niet opgetreden, en die taak werd ook niet van hem verwacht. De toestand der geldmiddelen was bovendien in die jaren bevredigend. Ook al werd bij de begrootingen op tekorten gerekend, de rekeningen sloten in den regel nog met batige saldo's. De vermeerderde uitgaven voor spoorwegen en vestingbouw konden nog uit de loopende diensten worden gekweten, zonder dat het noodig was de toevlucht te nemen tot leeningen, hoewel te voorzien was, dat de steeds klimmende staatsuitgaven eerlang buitengewone maatregelen zouden vereischen. Op het oogenblik bestond er evenwel noch dringende reden tot verhooging noch tot vermindering van belastingen uit financieel oogpunt. Toch heeft de minister zich beijverd eenige belemmeringen voor het vrije verkeer op te heffen of te verminderen, altijd onder dit voorbehoud: geene afschaffing van belasting zonder aequivalent. Eenigszins daarmede in strijd was de afschaffing der vuur-, ton- en bakengelden in de zitting van 1874 op 1875, waarover wij reeds gesproken hebben; doch het gold hier alleen eene heffing, die belemmerend werkte voor het verkeer, en het bedrag was niet aanzienlijk.

Minder gelukkig was de minister met zijne belastingvoorstellen in de volgende zitting, van 1875 op 1876. Den 3den Maart 1876 werd door de Tweede Kamer met 34 tegen 21 stemmen verworpen een wetsvoorstel tot het verleenen van vrijdom van grondbelasting voor stichting van woningen voor de arbeidersklasse. Het grootste bezwaar tegen dit wetsontwerp bestond daarin, dat het dien vrijdom alleen verleende „voor arbeiderswoningen, die te zamen of afzonderlijk, minstens voor 25 huisgezinnen woning opleveren en tegelijkertijd zijn gesticht". De voorstanders van het beginsel konden zich met zulk eene beperkte strekking niet vereenigen.

Even ongelukkig was de minister met zijne voorstellen betrekkelijk de suikerwetgeving, n.l. dat tot goedkeuring van

de suikerconventie met België, Frankrijk en Engeland gesloten, en de beide andere tot regeling van de belasting op buitenlandsche en binnenlandsche suiker. Volgens bedoeld verdrag, den 11den Augustus 1875 te Brussel geteekend, zouden Frankrijk en Nederland het stelsel van exercice voor hunne beetwortelsuikerfabrieken en suikerraffinaderijen aannemen, België zijn stelsel van abonnement behouden en Engeland, dat intusschen zijn suikeraccijns geheel afgeschaft had, zich verplichten bij wederinvoer ook het stelsel van exercice aan te nemen. Het doel was, door strenger toezicht op de suikerfabrieken de sluikerij en daarmede tevens de premiën te verminderen en dus de concurrentie vrijer te maken, terwijl te gelijk de schatkist meer aan belasting ontvangen zou. Van bijna alle kanten vond dit voorstel bestrijding. Er werd betoogd, dat wij ter wille van Frankrijk een stelsel gingen invoeren, dat door het voortdurend toezicht bij elk stadium van voortbrenging allerbelemmerendst voor de suikerindustrie zou werken. De eerste spreker over de ontwerpen, waarover de beraadslaging den 28sten Februari 1876 werd geopend, vatte aldus zijne conclusie samen:

„Ik zal dus stemmen tegen deze conventie, omdat ik ons vaderland vrijhouden wil met betrekking tot zijne binnenlandsche belastingen; omdat ons land vrij moet zijn om te doen wat het in zijn eigen belang nuttig en oorbaar acht. Ik zal stemmen tegen deze conventie, omdat ik haar noodlottig acht voor onze industrie. Ik zal stemmen tegen deze conventie, omdat daardoor de concurrentie met Engeland onmogelijk zou worden. Ik stem eindelijk haar af, omdat wij, door haar gebonden, nog in langen tijd niet in staat zouden zijn, onze suikerbelasting op te heffen."

De bezwaren, eveneens aan de andere stelsels van suikerbelasting, het typenstelsel, abonnement, saccharimetrie, verbonden, en de voordeelen, welke de afschaffing van den suikeraccijns reeds aan Engeland en de Engelsche suikermarkt verschaft had, maakten ook in ons land in de Staten-Generaal den aandrang voortdurend sterker om den geheelen suikeraccijns af te schaffen. Daarom werd thans door De Bruyn Kops het voorstel daartoe gedaan. Dit voorstel

werd aan de orde gesteld na de beslissing over de suikerconventie. Deze werd den 6den Maart met 55 tegen 17 stemmen verworpen, waarop de minister ook de beide andere ontwerpen, dat houdende bepalingen omtrent den accijns op de suiker, en dat houdende nadere bepalingen omtrent de heffing en verzekering van den accijns op de binnenlandsche suiker, introk. Het voorstel van De Bruyn Kops, den 1sten Maart 1876 ingediend, zou volgens besluit der Kamer eerst behandeld worden na de wet op het hooger onderwijs, maar op verzoek van den voorsteller werd toen de behandeling onbepaald uitgesteld, daar de regeering op eene interpellatie van Mackay verklaard had, nieuwe onderhandelingen over eene conventie te hebben aangeknoopt. Ook in de volgende zitting kwam het niet tot eene beslissing in zake den suikeraccijns, zoodat de bestaande regeling voorloopig werd gehandhaafd.

Den 24sten April 1876 werden eveneens door den minister ingetrokken zijne den 18den November 1875 ingediende ontwerpen tot invoering van een accijns op den tabak en tot afschaffing van den accijns op het geslacht.

Van 's ministers belastingplannen bleven nu alleen over die tot wijziging van het tarief en tot verhooging van den accijns op het gedistilleerd.

De minister Van der Heim was volbloed vrijhandelaar. Zoolang ik, zegt hij, «mijne stem zal kunnen verheffen, zal ik, wat mij aangaat, elders volhouden datgene, wat ik reeds in 1850 openlijk heb verklaard, namelijk dat Nederland, om zooveel mogelijk terug te keeren tot den ouden handelsbloei van vorige eeuwen, het voorbeeld moet blijven geven van vrijen handel in de meest volledige beteekenis.

En ik kan niet aannemen, dat hier op deze plaats later ooit iemand zou optreden, die een ander denkbeeld zou verdedigen. En mocht dit al het geval wezen, ik kan nog minder aannemen, dat er eene Nederlandsche Vertegenwoordiging zou gevonden worden, die protectie zou goedkeuren".

De wet, houdende nadere bepalingen omtrent het tarief van in- en uitgaande rechten en accijnzen, was bij

de vorige een nieuwe stap tot den vrijhandel. Het ontwerp schafte het eenige nog overgebleven uitvoerrecht, dat op lompen, en verscheidene invoerrechten af, als die op granen en peulvruchten, landbouw- en stoomwerktuigen en bijna alle grondstoffen. Financieele overwegingen alleen beletten nog verder te gaan, maar verhinderden de Kamer niet verschillende amendementen tot verdere afschaffing aan te nemen. Zoo werd aan het voorstel der regeering nog toegevoegd de afschaffing van het recht op gereedschappen, kalk, steen, vaat- en kuipwerk. Het amendement van Saaymans Vader om het invoerrecht op granen te behouden, werd met 48 tegen 16 stemmen verworpen en den 15den Februari 1877 het wetsontwerp aangenomen met 48 tegen 16 stemmen. Het aequivalent, n.l. het wetsontwerp tot bekrachtiging van nadere bepalingen omtrent den accijns en het invoerrecht op gedistilleerd, waarbij de accijns van *f* 53 tot *f* 57 werd verhoogd, werd, hoewel niet zonder bestrijding, den 16den Februari aangenomen met 47 tegen 3 stemmen. De Eerste Kamer nam den 4den April het eerste ontwerp aan met 31 tegen 4, en het tweede met 31 tegen 2 stemmen (Wetten van den 6den April 1877, *Stbl.* nis 70 en 71).

De moeilijkste taak, welke de Minister van Financiën te vervullen had, was de oplossing der muntquaestie. Den 24sten Maart 1875 kwam in de Tweede Kamer aan de orde het wetsontwerp tot nadere tijdelijke voorziening omtrent het Nederlandsche muntwezen. Wat was de reden van de indiening van dit wetsontwerp en van de andere pogingen tot oplossing der muntquaestie, die daaraan voorafgingen of er op volgden? Een antwoord op die vraag gaf de afgevaardigde Mees, de tweede spreker over het zooeven genoemde wetsontwerp.

„Wat is de oorsprong", zegt hij, „van de tegenwoordige muntquaestie? Tot voor korten tijd hadden wij geenerlei reden om ontevreden te zijn met ons muntstelsel. Na 1847 waren er wel

enkelen, die het betreurden, dat wij het zilver en niet het goud gekozen hadden, maar het waren slechts geïsoleerde stemmen. Men kan zeggen, dat de meerderheid der natie met haar muntstelsel ingenomen was.

Toen in 1847 het zilver gekozen werd, bestond daarvoor reden. Wij kregen het zilver gemeen met Scandinavië, met Duitschland, met landen, die later de Latijnsche Unie vormden, waar wel is waar wettelijk de dubbele, maar feitelijk de zilveren standaard bestond. Het was een terrein, dat door zijne uitgestrektheid eene groote vastheid van waarde aan het zilver kon verzekeren.

Wat bracht verandering in dezen toestand? Waren het groote gebeurtenissen op monetair gebied, was het eene groote verandering in de verhouding der edele metalen? Neen, het waren politieke gebeurtenissen. De oorlog van 1866 leidde gedeeltelijk tot de Duitsche eenheid en wekte in Duitschland de natuurlijke neiging op om ook ten aanzien van het muntstelsel tot eenheid te komen. En voorzeker, hier was het allerminst luxe om eenheid te brengen in de veelsoortige toestanden van de verschillende Duitsche staten. In 1868 drong de handelsdag te Berlijn er op aan, dat het goud zou worden aangenomen, en dat men zich aan het frankenstelsel zou aansluiten. Wederom kwamen politieke gebeurtenissen tusschen beide — de oorlog namelijk van 1870. De begeerte van tot het goud over te gaan bleef, maar het verlangen naar aansluiting aan het frankenstelsel verdween. Men scheen het niet overeenkomstig te achten met de rol van den overwinnaar, zich te schikken naar de rekeningseenheid van den overwonnene. In December 1871 werd de wet uitgevaardigd, waarbij in Duitschland het goud werd ingevoerd, aanvankelijk naast het zilver. Vraagt men, waarom Duitschland juist het goud koos, het is niet met zekerheid te zeggen. Het is niet te ontkennen, dat er iets willekeurigs lag in die keus in zoover als geen groote verandering in de waarde van het zilver tot het verlaten daarvan en tot het aannemen van het goud drong.

Hoe werd nu onze positie? Engeland had goud. Duitschland nam het goud aan. Scandinavië toonde sterke neiging om insgelijks

het goud aan te nemen. Het is dan ook werkelijk daartoe overgegaan. In de groote staten van de Latijnsche Unie bestond feitelijk papiercirculatie.

Nederland kon bij dien toestand niet lijdelijk blijven; de grond van onze tevredenheid met ons muntstelsel was weggezonken. Het was mogelijk, dat Duitschland had gedwaald in zijne keuze van het goud; die twijfel werd herhaaldelijk én in het buitenland én hier te lande geuit; maar nu Duitschland die keuze gedaan had, hetzij ze verstandig was of niet, waren wij gedwongen te volgen. Het werd terstond reeds mogelijk geacht, dat wij door Duitschland werden gedrongen op een weg met moeilijkheden, maar tevens erkend, dat wij gebracht waren in een toestand, waarin het niet volgen met nog grooter moeilijkheden gepaard ging.

Dat was de oorsprong der muntquaestie, waarin wij sedert vier jaren zijn verward. Zij was een natuurlijk product der omstandigheden, een volkomen natuurlijk gevolg van 't geen elders voorviel."

Bij de genoemde redenen kwamen nog de afneming der zilvervraag van Britsch-Indië tengevolge van de daling der katoenprijzen en de sedert 1870 sterk toegenomen zilverproductie.

Hoe het ook zij, Nederland was met zijn muntstelsel in een moeilijken toestand gekomen. Wij geraakten met ons muntstelsel geïsoleerd te midden van de andere Europeesche volken, de daling der waarde van ons muntmetaal moest nadeelig werken op den handel, vooral den uitvoerhandel, en het verminderd gebruik van het zilver als muntmetaal stelde dit aan grooter waardeveranderingen bloot en moest tot bedenkelijke schommelingen van den wisselkoers aanleiding geven.

De regeering had dan ook begrepen, dat er iets geschieden moest, en daarom den 30sten October 1872 eene staatscommissie benoemd, waarvan leden waren mr. P. P. van Bosse, dr. A. Vrolik, mr. W. C. Mees, mr. S. Vissering en jhr. mr. A. D. van Riemsdijk, om haar advies in dezen te geven. In haar eerste verslag van den 28sten December 1872 ried de commissie aan voorloopig de aanmunting van zilver

te verbieden en die van goud, op denzelfden voet als vóor de wet van 1847, toe te staan. Aan dien raad werd gedeeltelijk gevolg gegeven, daar bij de wet van den 21sten Mei 1873 de regeering werd gemachtigd, tot den 1sten November 1873 de aanmunting van zilver te verbieden. Toen nu evenwel Duitschland intusschen bij de wet van den 9den Juli 1873 geheel tot den enkelen gouden standaard overging, ried de commissie in een tweede verslag van den 26sten Juni 1873 dit voorbeeld te volgen en eveneens tot den enkelen gouden standaard over te gaan.

De regeering handelde overeenkomstig het advies der commissie. Nadat eerst bij de wet van den 26sten October 1873 de machtiging tot schorsing der aanmunting van het zilver tot den 1sten Mei 1874 verlengd was, kwam den 28sten Februari 1874 in de openbare beraadslaging het wetsontwerp tot regeling van het Nederlandsche muntwezen, waarbij de enkele gouden standaard werd aangenomen. Art. 1 van het ontwerp luidde:

„De grondslag van het Nederlandsche muntstelsel is het goud.

De rekeningseenheid van dat stelsel blijft de gulden, verdeeld in honderd cents.

De standpenningen bevatten zestig duizend vijfhonderd een en zestig honderdduizendste gedeelten (0,60561) van een gram (wichtje) fijn goud op den gulden."

Het ontwerp ontmoette in de Kamer van verscheidene kanten een hevigen tegenstand. De een meende, dat de moeilijkheden slechts van tijdelijken aard waren, en niet zulk eene groote bezorgdheid moesten verwekken, dat er weer wel eene rijzing van de zilverwaarde zou volgen en ook andere landen weer tot het zilver zouden terugkeeren, dat zich meer dergelijke moeilijkheden hadden voorgedaan, als na de goudontdekkingen in Californië, en dat er dus geen voldoende reden bestond om onzen zilveren standaard en ons beproefd muntstelsel van 1847 te verlaten. Anderen gaven de voorkeur aan den dubbelen standaard. Zij meenden, dat deze ook kans had in andere belangrijke staten te worden aangenomen, terwijl het algemeen overgaan tot den gouden standaard ten slotte muntschaarschte zou doen ontstaan en de

daaruit voortvloeiende prijsdaling nadeelig op handel en nijverheid zou werken. Zij wilden dus wel gouden munt invoeren, maar daarnaast het zilver als standaardmetaal behouden. Een van de grootste bezwaren der tegenstanders was, behalve de kosten, die de maatregel ten gevolge zou hebben, de verbreking der munteenheid met Indië. Eindelijk bestond er ook groot verschil van gevoelen tusschen degenen, die met den gouden standaard meegingen. Er waren er verscheidenen, die meenden, dat wanneer wij van muntstelsel veranderden, wij dan te gelijk ons isolement moesten verlaten om ons aan te sluiten, hetzij bij de Latijnsche muntunie met haar frankenstelsel, of bij het Duitsche of Engelsche muntstelsel.

In eene zeer degelijke, zaakrijke rede trachtte de minister Van Delden alle bezwaren op te lossen en de bestrijders te weerleggen. De tegenwoordige omstandigheden en de gebeurtenissen op het gebied van het muntwezen in het buitenland veroorloofden niet bij den zilveren standaard te blijven of alleen den dubbelen te gaan invoeren. De richting van het maatschappelijk verkeer, dat aan een kostbaarder ruilmiddel voor de steeds grooter en talrijker wordende transacties behoefte had, maakte een terugkeeren tot het zilver al zeer onwaarschijnlijk. De kosten van den maatregel zouden nu veel minder zijn, dan wanneer men bleef uitstellen. Wat de verbreking der munteenheid met Indië betreft, zegt de minister: »Herhaalde malen heb ik gevraagd, waarin toch die groote bezwaren bestaan, die men vreest van het verschil in muntstelsel tusschen Nederland en Indië, indien in elk dier deelen van het rijk het stelsel slechts geregeld was op goede grondslagen, overeenkomstig elks oeconomischen toestand en behoeften? Alleen, wanneer men eene zeer sterke depreciatie van het zilveren ruilmiddel ook in Indië aanneemt, zouden daaruit bezwaren rijzen, alleen te voorkomen door ook voor Indië het goud aan te nemen.... De handel met Indië is zeker van groot belang, maar die met andere staten is van veel meer omvang; de millioenen, die in de laatste jaren direct zijn getrokken uit Indië door de Nederlandsche schatkist, hebben helaas veel te veel

de oogen verblind, en ook den Nederlandschen handel in de verbeelding gebracht, dat alleen in Indië wat te verdienen viel; althans heeft men veel te uitsluitend daarop het oog gevestigd....

.... Wanneer wij de handelsstatistiek van 1872 raadplegen, vinden we een handelsverkeer van en naar Nederland — buiten het transito — met de volgende landen met den gouden standaard: Engeland, Duitschland, Hamburg, Bremen, Denemarken, Noorwegen, Zweden en de Vereenigde Staten, van te zamen 710 millioen gulden in een jaar. Uit Java is ingevoerd en naar Java is uitgevoerd in 1871, te zamen voor honderd elf en een half millioen, in 1872 voor honderd en twee millioen. Nederland heeft met de landen met den zilveren of dubbelen standaard, als België, Frankrijk, Italië, Spanje, Grjekenland, Oostenrijk, Rusland en de Donau-vorstendommen, in 1872 een handelsverkeer gehad van tweehonderd een en veertig millioen.

En nu is het groote nut van de invoering van den gouden standaard, afgescheiden van de zilverquaestie, — ik kan volstaan dit met een enkel woord te herhalen — dat wij daardoor onze ruilmiddelen in verband brengen met die van de ons omringende staten, met welke wij verreweg de meeste en drukste handelsbetrekkingen hebben.

Dan zullen wij met die staten een zelfden waardemeter hebben en verkrijgen wij groote vastheid in den wisselkoers, ook bij gemis van rekeningseenheid".

Tegen aansluiting van onze rekeningseenheid bij die van het buitenland, in het bijzonder van de Latijnsche muntunie, heeft hij groot bezwaar, omdat die unie zelve zeer zwak staat en haar muntstelsel geen ideaal is; omdat wij daardoor gevaar loopen met buitenlandsche franken overstroomd te worden, zooals toen met Belgische centen, en vooral omdat »wij dan de rekeningseenheid, die sedert eeuwen in Nederland heeft gegolden, waarin zich een ieder de waarden voorstelt en waarden vergelijkt, waarin alle contracten zijn opgemaakt, zouden veranderen, teneinde eenige meerdere gemakkelijkheid te verkrijgen in de betrekkingen met het buitenland.

Ik geloof, dat men zich de bezwaren, aan die wijziging van de rekeningseenheid verbonden, veel te licht heeft voorgesteld, dat men te weinig heeft bedacht, welk een allerongunstigsten indruk dit zou maken, welk een verwarring en moeilijkheden dit voor het binnenlandsch verkeer zou veroorzaken. Men zou met recht kunnen zeggen, dat de zekerheid der transactiën in het binnenland en de gemakkelijkheid van het verkeer geheel waren opgeofferd aan de eischen van den buitenlandschen handel, die volstrekt geen eenheid van rekening noodig heeft, indien men hier slechts hetzelfde muntmetaal bezit als in het buitenland".

Toch zou blijken, dat de tegenstand onoverkomelijk was. Het hielp niet, dat de minister het eerste artikel splitste, zoodat art. 1 alleen luidde: "De grondslag van het Nederlandsche muntstelsel is het goud", om eene zuivere beslissing voor of tegen den gouden standaard te verkrijgen. Er werd van de andere zijde aangevoerd, b.v. door Kappeyne, dat men moest weten welk goudstuk de rekeningseenheid zou zijn, en sommigen verklaarden, dat zij alleen voor den gouden standaard waren, wanneer daardoor aansluiting bij het buitenland verkregen werd. Met 40 tegen 29 stemmen werd de motie van Schimmelpenninck aangenomen, om de stemming over art. 2 aan die over art. 1 te doen voorafgaan.

Den 2den Maart had de stemming plaats. Met 56 tegen 13 stemmen werd het amendement van Bredius verworpen, dat de aansluiting bij het frankenstelsel bedoelde, met 41 tegen 28 stemmen dat van Blussé, volgens hetwelk een Nederlandsche gulden juist gelijk zou worden aan een twaalfde pond sterling; met 37 tegen 32 stemmen dat van De Bruyn Kops en Mackay, volgens hetwelk de standpenning 0,6048 van een gram fijn goud op den gulden zou bevatten, en dus 12 gulden zouden gelijkstaan met 25 francs. Door het laatste amendement werd een begin van aansluiting verkregen en slechts eene zeer kleine wijziging in het regeeringsvoorstel gebracht, zoodat de minister had verklaard zich daarmede te kunnen vereenigen. Eindelijk werd art. 2 met 40 tegen 29 stemmen verworpen. De minister trok hierop het wetsvoorstel in.

Den 1sten Mei 1874 hield de bevoegdheid der regeering op om de zilveraanmunting te verbieden. De minister Van Delden verklaarde zich niet genegen de verlenging voor te stellen, daar de schorsing slechts een voorloopige maatregel was geweest, in afwachting van de totstandkoming der muntwet. Van de nu opengestelde gelegenheid tot zilveraanmunting werd ruimschoots gebruik gemaakt. Van den 1sten Mei tot den 20sten December werd voor ruim 32 millioen gulden aangemunt, waarvan 25 millioen gulden door de Nederlandsche Bank. Intusschen was het ministerie De Vries—Geertsema afgetreden en door het ministerie Heemskerk vervangen en de minister Van der Heim, die begreep, dat deze toestand niet kon voortduren, bracht in de eerste plaats de wet van den 3den December 1874 tot stand, waarbij opnieuw de bevoegdheid tot zilveraanmunting werd geschorst.

Bij dezen voorloopigen maatregel, waardoor wij in 't geheel geen standaardgeld meer hadden, kon het evenwel niet blijven. Het was de vraag, of de hernieuwde indiening van het ontwerp van Van Delden beter succes zou hebben. Ook hier ging dus het ministerie, evenals bij de rechterlijke organisatie, den weg op der partieele, voorloopige regeling, om geleidelijk zoo geen afdoende dan toch eenige verbetering in den toestand te brengen en de ergste misstanden weg te nemen. Den 24sten Mei 1875 kwam bij de Kamer in de openbare beraadslaging het wetsontwerp tot nadere tijdelijke voorziening omtrent het Nederlandsche muntwezen. Bij dit ontwerp werden naast de bestaande zilveren muntstukken als gouden standpenningen ingevoerd het gouden tienguldenstuk en vijfguldenstuk. Zij zouden bevatten 0,6048 gram fijn goud op den gulden. Daarmede werd evenwel niet aangenomen de zuivere dubbele, maar de hinkende standaard; want het laatste artikel luidde:

„Deze wet treedt in werking den 1sten Juli 1875.

Zij wordt vóor den 1sten Januari 1877 herzien.

Tot dat tijdstip blijft de bevoegdheid tot aanmunting van zilveren standpenningen, anders dan voor rekening van den staat, geschorst".

Het voorloopig karakter van het ontwerp en de noodzakelijkheid, dat er iets geschiedde, maakten, dat niet alleen de voorstanders van het ontwerp—Van Delden, maar ook een gedeelte van hen, die tegen art. 2 gestemd hadden, zich thans bij het voorstel neerlegden. Toch ontbrak het niet aan bestrijding, waarbij natuurlijk de reeds vroeger besproken argumenten dienst deden; er werden ook pogingen gedaan om door amendementen veranderingen aan te brengen. Zoo werd met 39 tegen 18 stemmen aangenomen het amendement van Schimmelpenninck om het vijfguldenstuk te doen vervallen, ook omdat wanneer, gelijk men vreesde, de muntbiljetten van tien gulden niet meer gewild zouden zijn, die van vijf gulden in de plaats konden komen. Bredius trok zijn amendement om in plaats van het tien- en vijfguldenstuk het twaalf- en zesguldenstuk te stellen in, toen de regeering dit onaannemelijk verklaarde. Het amendement van Blussé op art. 2 om het gewicht fijn te brengen op 0,61016, zoodat de gulden een twaalfde pond sterling werd, werd verworpen met 37 tegen 25, dat van Van Houten om het te brengen op 0,609318, zoodat tien gulden gelijk zou zijn aan zeventien mark, met 34 tegen 28 stemmen. Ten slotte werd het ontwerp den 27sten Mei aangenomen met 43 tegen 16 stemmen. De Eerste Kamer vereenigde er zich den 4den Juni mede met 19 tegen 6 stemmen (Wet van den 6den Juni 1875, *Stbl.* n°. 117).

Vóor den 1sten Januari 1877 moest dus eene nadere regeling van het muntwezen tot stand komen. De regeering voldeed aan die haar opgelegde taak, en den 10den Mei 1876 kwamen verschillende ontwerpen betrekkelijk het Nederlandsche muntwezen bij de Tweede Kamer in, n.l. een ontwerp tot regeling van het Nederlandsche muntwezen, waarbij de enkele gouden standaard werd aangenomen, met zilveren en bronzen pasmunt, een tot verhooging van Hoofdstuk VII B met 2 millioen gulden voor de kosten voor de uitvoering vereischt, en een houdende nadere bepalingen omtrent de verwisselbaarheid der muntbiljetten. Daarbij voegde zich den 2den Juni het ontwerp tot vaststelling van nadere bepalingen omtrent het muntwezen in Nederlandsch Indië. Toen evenwel

blijkens het voorloopig verslag een groot aantal leden zich tegen den overgang tot den gouden standaard verklaarden, en met het oog op eene mogelijke conventie omtrent den dubbelen standaard en de muntplannen in de Vereenigde Staten bestendiging van de tijdelijke regeling wenschten, gaf de regeering toe, en diende een gewijzigd ontwerp in, waarin de bepalingen der wet van 1875 werden overgenomen, alleen eene poging gedaan werd om weer het gouden vijfguldenstuk in te voeren, de koperen pasmunt door bronzen zou worden vervangen en in art. 27 aan den Minister van Financiën de bevoegdheid gegeven werd „om een deel der zilveren standpenningen te doen versmelten tot baren en die baren te verkoopen; alsmede om voor rijksrekening goud aan te koopen en tot standpenningen te doen vermunten".

Bij de openbare beraadslagingen, die van den 22sten tot den 24sten November 1876 werden gehouden, richtte de oppositie zich vooral tegen dit art. 27, èn wegens de groote macht, daarbij aan den minister gegeven, èn omdat men vreesde, dat daardoor toch de overgang tot den gouden standaard feitelijk zou worden tot stand gebracht. Art. 27 werd evenwel met 33 tegen 28 stemmen aangenomen en het ontwerp, eenigszins gewijzigd o. a. door opnieuw de aanmunting der vijfguldenstukken er uit te doen vervallen, met 37 tegen 25 stemmen goedgekeurd. Evenzoo werd het ontwerp betreffende het muntwezen van Nederlandsch Indië, waar eveneens het tienguldenstuk werd ingevoerd, goedgekeurd, na aanneming van een amendement van Mirandolle om te doen wegvallen de bepaling: „De Gouverneur-Generaal is bevoegd, in overeenstemming met van Onzentwege te geven voorschriften, zilveren standpenningen, na ontmunting, te doen verkoopen", en insgelijks het ontwerp betreffende de muntbiljetten aangenomen. In de Eerste Kamer was evenwel het bezwaar tegen art. 27 zoo groot, dat het eerste ontwerp — 18 December 1876 — met 16 tegen 11 stemmen werd verworpen, waarop de minister verklaarde ook de overige los te laten.

Nu werd bij de wet van den 30sten December 1876 de werking der wet van 1875 tot den 1sten Januari 1878 verlengd en

kwamen verder zonder noemenswaardigen tegenstand in den loop der zitting tot stand de wetten van den 28sten Maart 1877, *Stbl.* n^is 42 en 43, de eerste houdende nadere wijzigingen der wet van den 1sten Mei 1854, *Stbl.* n°. 75, tot regeling van het muntwezen in Nederlandsch Indië, de tweede tot vervanging der koperen door bronzen pasmunt.

Meer en meer bleek intusschen op het einde van het zittingsjaar 1876/1877 de oppositie tegen het ministerie versterkt te zijn. Den 15den Mei verwierp de Kamer met 42 tegen 19 stemmen een ontwerp tot verhooging van Hoofdstuk VIII der begrooting voor 1877 tot aanschaffing van vuurmonden. Toen daarop in behandeling kwam een voorstel tot verhooging van Hoofdstuk V in verband met werken aan den Nieuwen Waterweg, maakte Kappeyne daarvan gebruik om de politieke quaestie aan de orde te stellen. „Men kan niet ontkennen", zegt hij, „dat de Kamer van hare zijde groote zucht tot medewerking jegens de regeering heeft betoond, dat de Kamer overal, waar het haar mogelijk was, wetsontwerpen, na ze in haar geest te hebben gewijzigd, heeft aangenomen, wier aanneming, naar zij meende, door het landsbelang werd geëischt.

Maar niet alleen de regeering heeft aanspraken tegenover de Kamer, de Vertegenwoordiging heeft ook aanspraken tegenover de regeering. Welke die aanspraken waren bij het begin dezer zitting, behoef ik niet te herinneren. Wij mochten van de regeering eene loyale medewerking verwachten om het groote vraagstuk tot beslissing te brengen, dat op dit oogenblik het voornaamste punt van verschil tusschen de beide richtingen in deze Kamer uitmaakt. De regeering is daartoe in de gelegenheid gesteld op eene wijze, zooals wellicht nog nooit eene regeering door hare natuurlijke tegenstanders gesteld is. De regeering heeft verklaard die gelegenheid te willen aannemen, maar zij is aan hare belofte met de daad ontrouw geworden. Toen wij werden bijeengeroepen

— en die bijeenroeping geschiedt toch niet zonder overleg met de regeering — is die beslissing onmogelijk gemaakt.

Evenzeer had de natie er recht op, dat het aantal harer vertegenwoordigers tijdig zou worden gebracht in overeenstemming met de Grondwet. Het is niet gebeurd en wederom, durf ik zeggen, ligt de schuld aan de regeering alleen.

Wanneer men nu staat tegenover eene regeering, die voortdurend het politieke vraagstuk ontwijkt, dan moet men tot het besluit komen, dat zij de hoedanigheid mist, welke, volgens den heer Groen van Prinsterer, elk gouvernement behoort te bezitten: leidende kracht en moreelen invloed op de Kamer uit te oefenen.

Naar mijn oordeel heeft de regeering door hare tekortkomingen opgehouden gouvernement te zijn in den waren zin des woords."

Waarom zal hij evenwel toch voor het voorgedragen ontwerp stemmen, en niet door afstemming een votum van wantrouwen uitbrengen? «De reden is deze: het vraagstuk, dat ons verdeeld houdt, is er een, waarvan men weet, hoe het, moest het in deze Kamer in beraadslaging komen, door de groote meerderheid zou worden beslist. De meerderheid echter zou wellicht, indien het waar is, dat zij in het oog der natie vertegenwoordigt een geest van onderdrukking en van onrechtvaardigheid, spoedig ophouden meerderheid te zijn. Welnu, zij is zoozeer overtuigd van haar recht en van hare nationale kracht, dat zij die proef wenscht te doorstaan. De regeering, dit weten wij, zal, als de stembus gesproken heeft, die uitspraak beschouwen als eene uitspraak van het orakel van Delphi. Hoe dus de Kamer in het volgend zittingsjaar zal zijn samengesteld, zal van beslissenden invloed zijn op het antwoord en het gewijzigd wetsontwerp; daarom zij straks de natie in de gelegenheid uit te maken, of wat men in 1875 wilde, nog wordt gewild in 1877.

Wij willen doen, wat in Engeland eenmaal lord Derby zeide: we will go to the country, en gedurende dien tijd willen wij de administratie, die er is, niet bemoeilijken, maar haar dulden, en

om die reden alleen zal ik aan deze suppletoire begrooting van hoofdstuk V mijne stem geven."

De minister en de tegenstanders der liberale partij weten daarentegen het uitstel van de behandeling der kieswet aan deze. Het eerste ontwerp tot herziening der kiestabel toch, in 1875 ingediend, had veel bestrijding ondervonden, een tweede, waarin de regeering aan de wenschen der commissie van rapporteurs was tegemoet gekomen, had de Kamer elf maanden onbehandeld laten liggen. Toen had het ministerie het ingetrokken en een meer omvattend ontwerp tot herziening der kieswet ingediend met wijziging van den census en invoering van enkele districten. Ook dit was niet behandeld. Wat de onderwijswet betreft, de memorie van beantwoording was nog niet verschenen, omdat de regeering een paar quaestieuse punten nog nader wenschte te onderzoeken. Eene onvruchtbare discussie met wederzijdsche verwijten, vooral over het uitstel der kieswet, volgde. Kappeyne handhaafde evenwel zijne beschuldiging, vooral ten opzichte van de onderwijswet, en eindigde:

"Neen, wanneer de regeering ons niet heeft willen in staat stellen haar ontwerp op het lager onderwijs te behandelen, kan ik het alleen daaraan toeschrijven, dat deze regeering de politieke quaestie niet met deze Kamer behandelen wil.

Welnu, ik neem dat aan. Indien werkelijk de regeering meent dat, wanneer in 1877 de stembus zal hebben gesproken, die te niet zal doen, wat de vrucht was van de verkiezingen van 1875, zoo wil ik aan haar en, indien men dat conciliant noemt, aan den geachten afgevaardigde uit Nijmegen en zijne vrienden die kans geven; maar ik ben overtuigd, dat ik het veilig kan doen.

Wij leven in een klimaat, waar menigen dag in het jaar de lucht beneveld, de hemel bewolkt is. In zulk eene mistige, duistere atmosfeer verkeert sinds lang onze politiek. Maar toch zijn er ook in ons land dagen, dat de zon hare volle kracht betoont, dat in haar gloed alles zich verheugt. Welnu, indien men wil, dat de tegenwoordige mistige toestand voortdure, steeds zullen de liberale beginselen blijven wat de zon, ook op de duistere

dagen, is voor de aarde; bedekt zullen zij toch regeeren, zullen zij de eenige bron van politiek leven zijn. Maar wil men, dat weder in onze politiek de zomerdagen doorbreken, wil men opnieuw de liberale zon in haar vollen glans zien schijnen, dat dan de natie spreke en bij de stembus hare beslissende stem doe hooren.

Daarom zal ik mijne stem aan dit hoofdstuk geven, omdat ik voor dit oogenblik nog niet de verwijdering wil van dit gouvernement".

Aan de verkiezingen van 1877 zou dus de beslissing zijn over het voortbestaan van het ministerie. Die verkiezingen gaven de overwinning aan de liberale partij en daarmede was ook de val van het ministerie Heemskerk beslist.

HOOFDSTUK IV.

HET MINISTERIE KAPPEYNE VAN DE COPPELLO EN DE SCHOOLQUAESTIE.

Sedert de optreding van het ministerie Heemskerk was de liberale partij bij elke verkiezing in kracht toegenomen. Bij de verkiezingen van 1875 had zij de overwinning behaald in Arnhem, waar Van Zuylen van Nyevelt door Geertsema, en in Amsterdam, waar s' Jacob en Van Reenen door Vening Meinesz en De Vries vervangen werden, hoewel zij te gelijk in Middelburg, waar Fokker voor De Jonge, en in Haarlemmermeer, waar Rutgers van Rozenburg voor Van Heemstra plaats maakte, de nederlaag leed. De wederoptreding na de crisis van 1876, vooral de benoeming van Alting Mees, hadden vele van zijn eigen aanhangers van het ministerie vervreemd en van toen af hing zijn voortbestaan alleen af van het welbelieven der liberale partij. Wij hebben gezien, hoe in de vergadering van den 15den Mei 1877 Kappeyne aan het ministerie den oorlog had verklaard en hoe de beslissende slag zou geleverd worden bij de verkiezingen van 1877. De afloop dier verkiezingen was ontwijfelbaar ten gunste der liberale partij. De liberalen behaalden de overwinning in Tiel, Amsterdam, Delft, Deventer en Utrecht, terwijl ook in Gouda, waarvoor Kuyper ontslag genomen had, een liberaal gekozen werd.

Toen de zitting van 1877 op 1878 geopend werd, trad

evenwel het ministerie Heemskerk opnieuw voor de Kamer op en zegde de indiening van tal van nieuwe wetsontwerpen toe, alsof de verkiezingen geene verandering in den stand van zaken gebracht hadden. Zoo was evenwel niet de meening van de meerderheid. Zij achtte thans den tijd gekomen om van hare zienswijze te doen blijken en aan het ministerie hare verdere medewerking op te zeggen. In het adres van antwoord op de troonrede stelde de commissie van redactie, die geheel uit liberalen was samengesteld, een paragraaf 9 voor, van dezen inhoud:

„Op onze bereidwilligheid om noodige en nuttige verbeteringen in onze wetgeving te helpen tot stand brengen kan ten allen tijde worden gerekend. Aan zoodanige verbetering echter heeft vóor alles de wet op het lager onderwijs behoefte. Dat een zoo gewichtig volksbelang schade lijdt door het gemis aan overeenstemming tusschen regeering en vertegenwoordiging wekt algemeene en diep gevoelde teleurstelling op".

De motie van wantrouwen, gelegen in de woorden „gemis aan overeenstemming", was zeer duidelijk. Door ze in verband te brengen met de onderwijsquaestie, welke toen juist liberalen en anti-liberalen verdeelde en ook bij de verkiezingen op den voorgrond had gestaan, zou de stemming eene zuivere partijstemming zijn en niet twijfelachtig blijven, welke partij de meerderheid bezat, terwijl aan eene eenvoudige motie van wantrouwen ook anti-liberalen hunne stem zouden hebben gegeven. Daarom werden van andere zijden amendementen op deze paragraaf voorgesteld. Het gevoelen der anti-revolutionnaire partij vond zijne uitdrukking in het amendement van Van Wassenaer van Catwyck, die voorstelde den derden volzin aldus te lezen:

„Dat in een zoo gewichtig volksbelang nog geene oplossing gevonden is, waarbij de bezwaren eener niet onaanzienlijke minderheid worden opgeheven en veel en goed volksonderwijs wordt verzekerd, wekt diep gevoelde teleurstelling op".

De Katholieken en conservatieven eindelijk steunden het amendement van Heydenrijck om den derden zin geheel te doen vervallen, omdat, gelijk Heydenrijck zeide, het ontwerp wel niet

gaf, wat de Katholieken verlangden, maar de kleine concessies, daarin gedaan en door den minister in strijd met den wensch der liberalen bij de memorie van beantwoording gehandhaafd, toch een stap waren in de door hen gewenschte richting.

De voorgestelde paragraaf werd verdedigd door Kappeyne van de Coppello. Hij herinnerde aan de geschiedenis van het ministerie en van het onderwijsvraagstuk, hoe de afdoening daarvan vooral na het bij de crisis gebeurde in de vorige zitting verwacht was, maar niet was geschied, hoe naar zijne meening de indiening van de herziening der kieswet slechts een middel was geweest om de behandeling van de onderwijsquaestie te ontgaan, en hoe ook nu de troonrede den indruk had gegeven, dat de regeering van plan was de kiestabel te behandelen en het lager onderwijs te laten liggen.

»Nu vraag ik", zegt hij, »of het onder die omstandigheden niet de plicht der Kamer was, om de regeering te herinneren aan de noodzakelijkheid om vóor alles, indien zij meent het bewind te moeten behouden, de wet op het lager onderwijs af te doen. Maar indien dit de bedoeling is van de tweede zinsnede, waarin de commissie voorstelt om aan de Kroon de bereidwilligheid van de Kamer te verklaren om ten allen tijde en met elk bewind nuttige en noodige verbeteringen in de wetgeving te brengen, maar tevens de regeering er aan herinnert, dat vóor alles de wet op het lager onderwijs behandeld moet worden, dan rijst onmiddellijk de vraag: waarom is die herinnering noodig, waarom is die wet niet reeds in de vorige zitting afgedaan? En dan kan de Kamer daaromtrent hare meening voor de Kroon niet verzwijgen.

Bestaat, ik zeg niet tusschen de regeering en eene richting van de Kamer, maar tusschen de regeering en eenige richting in de Kamer instemming omtrent de afdoening van dit gewichtig onderwerp? Toch ben ik na de rede van den geachten spreker uit Nijmegen — Heydenrijck — zoo zeker niet van het antwoord. Deze geachte spreker zegt: Ik wenschte wel met deze regeering de wet op het lager onderwijs af te doen, want ik zie, dat ik

dan kleine concessiën kan verkrijgen. Indien dit werkelijk de stand der zaak is, indien de afdoening van de wet op het lager onderwijs met deze regeering het resultaat zal hebben, dat door den geachten spreker kleine concessiën verkregen worden, dan durf ik voor een groot deel, ja voor het grootste deel der Kamer zeggen: een votum van wantrouwen is gepast.

Maar wat hiervan zij, ontegenzeggelijk wordt door de publieke opinie dat niet-afdoen van de wet op het lager onderwijs daaraan geweten, dat op dit punt tusschen regeering en vertegenwoordiging niet zoodanige overeenstemming besta, welke de vrucht is van oprecht, wederkeerig vertrouwen.

Ik zou op mijne beurt aan den minister, die de Kamer kent, durven vragen: Onderstelt gij, dat gij bij de behandeling van de wet op het lager onderwijs dat oprecht vertrouwen vinden zult? Welken invloed de aanneming van deze paragraaf op het besluit der regeering hebben zal, heeft deze commissie noch te onderzoeken, noch te beslissen.

Ik weet, wat de opvatting van den Minister van Binnenlandsche Zaken van het constitutioneel overleg is, want op 24 November 1874 sprak hij deze merkwaardige woorden: „Slaan wij onze Grondwet op, dan is daaraan geen twijfel, of ieder ministerie moet zijn een koninklijk ministerie; het moet zijn gezag ontleenen aan den Koning en aan den Koning alleen, maar het behoeft, om met vrucht werkzaam te zijn, het vertrouwen van het Parlement"". Wanneer dus de minister met ons de wet op het lager onderwijs wenscht te behandelen, dan zal hij het niet beschouwen als woorden, die vervolging verdienen, wanneer ik hem herinner aan de beroemde uitspraak: il faut se soumettre ou se démettre. Eene weigering om met de regeering de wet op het lager onderwijs te behandelen, bestaat hier niet, maar wel de uitdrukking van de overtuiging, dat de regeering die behandeling niet wenschen zal, wanneer zij niet vooruit besloten is eerlijk en oprecht met de meerderheid van de Kamer mede te gaan."

Het amendement van Van Wassenaer van Catwyck werd

verworpen met 50 tegen 22 stemmen (voor: Van Asch van Wijck, Haffmans, Mackay, Van Wassenaer van Catwyck, Van den Heuvel, Teding van Berkhout, Arnoldts, Borret, Van Baar, Saaymans Vader, De Bieberstein, Bichon van IJsselmonde, Van den Berch van Heemstede, Van der Schrieck, Van Zinnicq Bergmann, Heydenrijck, De Jonge, Corver Hooft, Kerens de Wylré, Luyben, Des Amorie van der Hoeven en Lambrechts) en het amendement van Heydenrijck met 47 tegen 25 stemmen (voor: dezelfden zonder Teding van Berkhout, maar met De Casembroot, Schimmelpenninck, Bastert en Wintgens). Eindelijk werd de paragraaf en daarop het geheele adres aangenomen met 44 tegen 28 stemmen (tegen de 26 bovengenoemden met Begram en Insinger).

Deze beraadslaging en stemming hadden plaats op den 25sten September 1877.

Na de gevallen beslissing dienden de gezamenlijke ministers hun ontslag in, dat hun verleend werd bij Koninklijke Besluiten van den 2den November 1877, terwijl te gelijk benoemd werden tot Minister van Binnenlandsche Zaken Mr. J. Kappeyne van de Coppello, tot Minister van Marine Jhr. H. O. Wichers, tot Minister van Justitie Mr. H. J. Smidt, tot Minister van Financiën Mr. J. G. Gleichman, tot Minister van Buitenlandsche Zaken Mr. W. baron van Heeckeren van Kell, tot Minister van Koloniën Mr. P. P. van Bosse en tot Minister van Oorlog J. K. H. de Roo van Alderwerelt. Verder werd bij besluit van den 6den November ingesteld een nieuw departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid en bij besluit van den 7den November aan het hoofd daarvan geplaatst Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet.

In de vergadering van den 19den November leidde Kappeyne het ministerie met een kort woord bij de Tweede Kamer in. „Van het ministerie, dat thans voor de Kamer optreedt", zegt hij, „wachte zij bij de eerste ontmoeting breede uiteenzetting van beginselen

niet. Immers, de gebeurtenissen, waaraan dit Kabinet zijn ontstaan te danken heeft, zoowel als zij, die het hielpen samenstellen, zijn haar bekend en laten omtrent de algemeene richting, die het wil volgen, geen twijfel over. De behandeling der begrooting van Nederlandsch Indië en daarna van de Staatsbegrooting zal weldra aan de vertegenwoordiging de gelegenheid schenken om met de regeering over verschillende onderdeelen van staatsbeleid van gedachten te wisselen. Wij vergenoegen ons dus, Mijnheer de Voorzitter, voor het oogenblik met een eenvoudigen welkomstgroet. Belijders der constitutioneele begrippen met woord en daad, hebben wij, uit plichtbesef jegens het land, het bewind aanvaard, rekening makende op de welwillendheid van allen en de hartelijke ondersteuning der meerderheid in de Kamer, en in de overtuiging, dat wij het recht hebben die welwillendheid en ondersteuning te vragen."

Noch bij de Indische begrooting noch bij de Staatsbegrooting ondervond het ministerie eenigen tegenstand van beteekenis. Ook de voornaamste woordvoerders der oppositie verklaarden de optreding van het ministerie als eene zuiver constitutioneele oplossing der crisis met genoegen gezien te hebben en zijne daden te zullen afwachten. Eenige bedenkingen ontmoette de instelling van het nieuwe departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid bij de behandeling van het wetsontwerp houdende voorzieningen omtrent dit ministerie. Sommigen keurden de zaak zelve af en achtten eene splitsing onnoodig, hoewel reeds tijdens het tweede ministerie Thorbecke daarop was aangedrongen. Anderen hadden bezwaar tegen den vorm en meenden, dat de Raad van State deswege had moeten gehoord worden. Kappeyne toonde evenwel aan, dat het hier geen algemeenen maatregel van inwendig bestuur, eene koninklijke verordening van legislatief karakter, gold, maar alleen een Koninklijk Besluit ingevolge art. 73 der Grondwet. Hij voor zich acht de splitsing noodzakelijk. "Ik wil eerlijk verklaren", zegt hij, "dat, wat ik tot dusverre zag, mij dagelijks bevestigt in de overtuiging, dat ik mij met te zware taak had belast, zoo ik naast de behandeling van het binnen-

landsch bestuur en het onderwijs, mij nog had te begeven op het bijzonder terrein, dat nu aan den Minister van Waterstaat wordt aangewezen. Het gevolg daarvan zou alleen zijn kunnen, dat de minister moet zien door de oogen der ambtenaren, die, hoe bekwaam ook, ondergeschikt moeten blijven en niet moeten regeeren. Het oog van den minister, die met zooveel administratieve werkzaamheden wordt overstelpt, wordt afgeleid van de algemeene belangen, van dien ruimeren meer zijn aandacht moetenden trekken kring, waarin hij zich moet blijven bewegen, die niet wil vervreemden van de politieke beweging van den dag." Het ontwerp werd den 6den December 1877 aangenomen met 68 tegen 2 stemmen (tegen: Corver Hooft en Van Nispen tot Sevenaer), in de Eerste Kamer den 18den December met algemeene stemmen (Wet van den 19den December 1877, *Stbl.* n°. 285).

Had de strijd der partijen een oogenblik gerust, hij ontbrandde opnieuw onmiddellijk na de afdoening der Staatsbegrooting bij de behandeling van een ontwerp, dat uit zijn aard aanleiding tot verlevendiging van den partijstrijd en opwekking der partijhartstochten moest geven, n.l. het ontwerp tot herziening van de kiestabel, waarover de beraadslagingen van den 19den tot den 20sten December gehouden werden. De laatste herziening had plaats gehad bij de wet van den 6den Mei 1869. De vijfjaarlijksche termijn was dus reeds lang verstreken. Wij hebben gezien, hoe de minister Geertsema eene vergeefsche poging had gedaan tot herziening der kieswet, en de minister Heemskerk noch de herziening der kiestabel, noch zijn ontwerp tot wijziging der kieswet tot afdoening had kunnen brengen. Thans had het ministerie eene eenvoudige herziening der kiestabel voorgesteld, waarbij Amsterdam een zevenden, Rotterdam een vierden, Winschoten en Goes een tweeden vertegenwoordiger zouden krijgen, en de nieuwe districten Hilversum en Zevenbergen gevormd werden. Met groote verbittering werd dit ontwerp door Wintgens en anderen aan-

gevallen, en van overrompeling en partijberekening gesproken. De minister verdedigde de spoedige behandeling daarmede, dat het hier geen geheel nieuw wetsontwerp gold, maar slechts de voortzetting van het met het vorig ministerie behandelde en dat dus de zaak overrijp was ter afdoening, terwijl het toch wenschelijk was, nu zoo spoedig mogelijk aan het voorschrift der Grondwet te voldoen. Hij wees elke beschuldiging van partijberekening van zich af, en zeide, dat zijn doel was geweest, niet meer veranderingen in het bestaande te maken, dan vereischt werden om het aantal leden, in overeenstemming met den aangroei der bevolking, met zes te vermeerderen. Alle amendementen, zoowel dat van Bastert betreffende eene wijziging in de districten Gorinchem en Utrecht, en dat van Saaymans Vader om het dubbele district Goes in een district Goes en een district Bergen-op-Zoom te splitsen, als het van liberale zijde door Viruly Verbrugge voorgestelde, om Haarlemmermeer tot een dubbel en Leiden tot een enkel kiesdistrict te maken, werden verworpen, en het ontwerp aangenomen met 45 tegen 31 stemmen, eene zuivere partijstemming van liberalen tegen anti-liberalen. De Eerste Kamer nam het den 25sten Januari aan met 24 tegen 6 stemmen (Wet van den 26sten Januari 1878, *Stbl.* n°. 5).

De verkiezingen, ingevolge de wijziging der kiestabel in 1878 gehouden, waren opnieuw in het voordeel der liberale partij, en versterkten deze met vijf leden. Alleen Hilversum koos een anti-revolutionnair.

Toen de Tweede Kamer na het reces den 11den Maart weer samenkwam, wachtten haar tal van werkzaamheden. De ministers hadden van den hun gegeven tijd gebruik gemaakt om verscheidene belangrijke ontwerpen op verschillend gebied voor te bereiden en in te dienen — onder welke het belangrijkste het ontwerp tot herziening der wet op het lager onderwijs. Terwijl o. a. het laatste in de afdeelingen werd onderzocht en voor de openbare beraad-

slaging rijp gemaakt, had de Kamer gelegenheid verscheidene andere ontwerpen van meer of minder belang af te doen.

De Minister van Justitie zette het werk van zijn voorganger voort, om door partieele regeling verbetering in verscheidene wetboeken en wetten aan te brengen. Van den 29sten Maart tot den 3den April hadden de openbare beraadslagingen plaats over het ontwerp houdende wijzigingen in de wet van den 9den Juli 1842, *Stbl.* n°. 20, op het notarisambt. Het ontwerp, eenigszins gewijzigd van het vorig ministerie overgenomen, had voornamelijk betrekking op de eischen voor de benoembaarheid, de disciplinaire tucht over de notarissen en de bewaring der minuten, registers en repertoria. Aan hen, die aan eene geheel nieuwe wet de voorkeur hadden gegeven, antwoordde de minister het volgende:

»De algemeene gedachtengang in de jaren, die gevolgd zijn op de laatste herziening der Grondwet, was, dat men moest hebben volledige nieuwe wetten en wetboeken. Verschillende pogingen zijn er ook aangewend. Zelfs zijn ontwerpen van een nieuw wetboek van strafvordering en van burgerlijke rechtsvordering gereedgemaakt. Wat was echter de vrucht? Dat er volstrekt niets tot stand kwam. Intusschen werd de behoefte aan wijziging te groot en men heeft toen dat streven laten varen. Moedeloos geworden door de weinige vruchten is men in een anderen gedachtengang en eigenlijk in een tegenovergesteld uiterste geraakt. Toen verlangde men uitsluitend partieele verbetering. Dat werd de leus van den dag. En wat was daarvan de vrucht? Raadpleegt men de ondervinding, dan leert zij, dat de partieele herziening niet vruchteloos is beproefd, want door haar is op zeer wezenlijke punten aan de behoefte der maatschappij voldaan. Toch voldeed ook dat stelsel niet in allen deele en zijn daarvan niet zelden ook slechte resultaten het gevolg geweest. Dit wordt gaaf door mij erkend. Er zijn in de practijk soms gevolgen en ongelegenheden ondervonden, die velen van het stelsel der partieele herziening hebben teruggebracht. Was dit echter wel aan het stelsel te wijten? Ik geloof het niet. Veeleer was het te wijten aan de minder goede wijze van toepassing, soms aan den vorm, die niet in onze

codificatie paste, of in bijzondere gevallen ook wel aan gemis van de noodige voorzichtigheid en het noodige beleid, die bij eene partieele voorziening volstrekt worden vereischt....

De conclusie, waartoe ik voor mij ben gekomen, is deze: dat men niet moet laten varen het voornemen om ook geheel nieuwe wetboeken te maken, want dit zou eene moedeloosheid verraden, waarop nimmer het volbrengen van een goed en groot werk kan volgen. Maar daarnaast behoude men het stelsel van partieele herziening. Doet men dit niet, dan kan niet worden voldaan aan de eischen der practijk. Doch zoodanige herziening geschiede met voorzichtigheid en beleid, zoodat het nieuwe in de bestaande wet passe. Wil men echter een geheel nieuw stelsel, dan is partieele herziening in den regel onmogelijk".

Het amendement van Van Eck op art. 10 om als eisch voor benoembaarheid het bezit van den doctoralen graad te stellen, werd met 53 tegen 8 stemmen verworpen, daarentegen dat van Patijn om na afloop van het examen een werktijd van twee jaar op een notariskantoor te eischen, met 33 tegen 28 stemmen aangenomen. Het ontwerp werd den 3den April aangenomen met 68 tegen 1 stem (Van Eck), in de Eerste Kamer den 3den Mei met algemeene stemmen (Wet van den 6den Mei 1878, *Stbl.* n°. 29).

De in beide Kamers onmiddellijk volgende beraadslagingen over het ontwerp houdende bepalingen omtrent de beëedigde vertalers werden van levendiger aard dan anders het geval zou geweest zijn, toen de minister het amendement van Van der Kaay overnam, om uit art. 3 te doen vervallen de woorden, "naar de wijze zijner godsdienstige gezindheid", waardoor de geheele eedsquaestie hier ter sprake kwam. De wijziging werd bestreden door de rechterzijde, vooral door Wintgens en Heydenrijck, van welke de laatste zelfs beweerde, dat volgens art. 83 "niemand als lid dezer vergadering toegelaten wordt, tenzij hij behoore tot eene godsdienstige gezindheid, of ten minste zijne wijze van openlijke aanroeping der Godheid daarnaar voege". Verdedigd werd zij, behalve door Van der Kaay en den minister, door Van

Houten, die eene nadere toelichting gaf van het standpunt der Doopsgezinden in dezen.

»Tot hiertoe is altijd aangenomen", zegt hij, »dat een lid van de Doopsgezinde gemeente eene belofte kon afleggen, en daardoor vrij was van het doen van den eed, maar dat die belofte in rechten dezelfde kracht had als de eed van een ander. Ik ben dan ook opgestaan om eene zeer onjuiste andere voorstelling te bestrijden, die is gegeven van de belofte van een Doopsgezinde. Door een paar leden werd beweerd, dat wij op de wijze onzer godsdienstige gezindte een eed afleggen, wanneer wij de verklaring of belofte doen bij de Grondwet in de plaats van den eed toegelaten. Dit is volstrekt niet het geval.

Wij zweren in het geheel niet; wij houden ons aan het »uw ja zij ja, uw neen zij neen". Als Doopsgezinde heb ik reeds van mijne jeugd af, ziende, dat in den Bijbel staat: »zweer ganschelijk niet", nooit kunnen begrijpen, dat aan die woorden, die toch niet voor tweeërlei opvatting vatbaar waren, op het standpunt van hen, die geen tittel of jota aan den Bijbel willen afdoen, niet meer gehecht werd, en dat alleen de Doopsgezinden tegen het afleggen van den eed zijn opgekomen. Ik laat dit echter daar, maar ik protesteer tegen het beweren van een paar geachte sprekers, dat wij Doopsgezinden, onze gelofte afleggende, eigenlijk een eed zouden doen, overeenkomstig onze godsdienstige gezindte.

De zaak is eenvoudig deze. De staat, het recht regelende en zich houdende op het standpunt van het recht, zegt: in sommige gevallen wensch ik eene plechtige verklaring, en ik verlang die om daaraan in rechten verbindende kracht toe te kennen, van ieder in den vorm, dien zijne godsdienstige gezindheid medebrengt, dat is voor een Israëliet door het uitspreken van het gewone eedsformulier met den hoed op; voor de Gereformeerden en anderen hetzelfde met ongedekten hoofde, maar de Doopsgezinden zijn gedispenseerd van den eed, omdat hunne godsdienstige gezindheid hun leert, dat het afleggen van den eed niet geoorloofd is; maar in rechten heeft hunne verklaring dezelfde kracht als de eed.

Van het standpunt van den heer Van der Hoeven zouden, omdat wij hier eene wet op beëedigde vertalers hebben, bij deze opvatting de Doopsgezinden van dat baantje zijn uitgesloten, omdat zij geen eed afleggen en in letterlijken zin niet beëedigd zijn. Ik geloof echter dat deze letterlijke opvatting door niemand wordt gedeeld. Ik heb gemeend voor deze uiteenzetting van Doopsgezind standpunt het woord te moeten vragen, en de voorstelling te moeten wederleggen, dat de leden van de kerkelijke gezindte, waartoe ik nog behoor, daar zij ons zeer groote vrijheid van persoonlijke overtuiging laat, een van hun eerste regelen zouden overtreden, en een eed zouden afleggen, wanneer zij de hun gevraagde belofte doen."

Het amendement van Mackay, om in te voegen de woorden „op de wijze zijner godsdienstige gezindheid" werd met 41 tegen 33 stemmen verworpen, en het ontwerp aangenomen met 50 tegen 24 stemmen. In de Eerste Kamer werd het eveneens aangenomen, den 3den Mei, met 24 tegen 10 stemmen. Zij die tegenstemden, deden dit voornamelijk wegens de eedsquaestie (Wet van den 6den Mei 1878, *Stbl.* n°. 30).

Verder kwam nog tot stand de wet van den 7den Mei 1878, *Stbl.* n°. 41, waarbij de coöperatieve vereenigingen van een bezwarenden last ontslagen werden door de bepaling, dat hare rekening en verantwoording vrijgesteld zouden zijn van zegel- en registratierecht, maar verworpen werd den 6den Mei 1878 door de Eerste Kamer met 25 tegen 9 stemmen het ontwerp tot wijziging van art. 19 der wet van den 29sten Juni 1854, *Stbl.* n°. 102, houdende eenige veranderingen in de straffen op misdrijven gesteld. Het ontwerp had betrekking op de bestraffing der bedelarij, waarvan de bepalingen, vooral na de wet van den 1sten Juni 1870, *Stbl.* n°. 85, dringend behoefte hadden aan herziening. Het voornaamste bezwaar der meerderheid van de Eerste Kamer lag in de derde alinea van art. 19, luidende: „Niet strafbaar is hij, op wiens aanvraag om onderstand door het in art. 2 der wet tot regeling van het armbestuur aangewezen bestuur afwijzend werd beslist, wanneer de rechter oordeelt, dat die aanvraag viel in de

termen dier bepaling". Men vreesde daaruit allerlei processen en moeilijkheden, en achtte het beter met de regeling der zaak te wachten tot de herziening van het Strafwetboek.

Na den Minister van Justitie was de beurt aan den Minister van Financiën, die zich al dadelijk voor de vervulling van eene zware taak gesteld zag. De toestand van 's lands geldmiddelen eischte dringend voorziening. Reeds de minister Van der Heim had in zijne rede van den 24sten September 1877 bij de indiening der Staatsbegrooting te kennen gegeven, dat hij voorstellen tot het aangaan eener geldleening en versterking der middelen zou moeten indienen, daar de jaren 1876 en 1877 met een tekort hadden gesloten, en hetzelfde van het jaar 1878 kon verwacht worden. De oorzaken daarvan lagen in de voortdurende klimming der staatsuitgaven, vooral voor 's lands verdediging en voor openbare werken, en het ophouden der bijdragen uit Indië tengevolge van den Atjeh-oorlog. Ook om deze reden was en bleef deze laatste een voortdurend onderwerp van parlementaire debatten, haast niet minder dan de onderwijsquaestie, zoowel in openbare zitting als in comité-generaal, maar ook weinig vruchtbaarder in resultaten.

De minister Gleichman achtte het noodig kloek de hand aan het werk te slaan ter verbetering van den toestand zonder elkaar verwijten te doen over de oorzaken. «Ik geloof", zegt hij in zijn rede van den 4den December 1877, bij de algemeene beraadslagingen over de begrooting voor 1878, «dat, waar wij allen onszelven moeten bekennen, niet altijd te rade te zijn gegaan met onze financieele krachten, wij daarbij moeten erkennen: wij hebben allen gezondigd, regeering en natie beiden; en staan wij nu aan het einde eener periode, waarin het ons gemakkelijk viel groote uitgaven te bestrijden; wij hebben nu te zamen eene nieuwe periode in te gaan en te zamen ons daarop voor te bereiden. De regeering heeft in de gewisselde stukken trouwens reeds gezegd, dat zij in

het gebeurde geen reden zocht tot verwijt, maar eene les voor de toekomst."

Hij acht bezuiniging den eersten plicht, maar wil daarom geene stagnatie gebracht zien in het tot stand brengen van openbare werken. »De financieele toestand zal vanzelf onberaden uitgaven op dat gebied wel uitsluiten, maar eene meer langzame voltooiing van het eenmaal bepaalde zou mijns inziens te kort doen aan het welbegrepen belang des lands.

Houden, mag ik vragen, de ruim vloeiende middelen geen verband met de openbare werken, die wij hebben tot stand gebracht? Zou de meerdere opbrengst dier middelen daaraan niet voor een groot deel te danken zijn? En is het niet onze taak die openbare werken, voor zoover zij zijn geraamd en vastgesteld, uit te voeren?

Gebroken is met het denkbeeld, dat met ieder openbaar werk, aan éene streek van het land gegeven, zou te kort worden gedaan aan een ander openbaar werk in eene andere streek. Gebroken is met het denkbeeld, dat wat aan den handel ten goede kwam, aan de nijverheid en den landbouw werd onttrokken. Meer en meer gevoelt men zich ook uit een materieel oogpunt één, en is men zich bewust, dat de geheele beweging van het land, commercieel en industrieel, ook met het oog op het belang van de schatkist, niet is zooals men zich vroeger voorstelde, een fixum, waarvan ieder slechts een deel kan bekomen, maar dat die beweging vatbaar is en blijft voor uitbreiding, terwijl het de taak der regeering is om die uitbreiding zooveel mogelijk te steunen."

In de maand Mei kwamen drie belangrijke financieele ontwerpen in de Tweede Kamer aan de orde. Het eerste, door den Minister van Koloniën ingediend, had betrekking op de koloniale financiën. Het strekte tot verhooging der begrooting van Nederlandsch Indië voor 1878 met drieërlei uitgaven: 1°. tot aanleg van staatsspoorwegen in Indië, 2°. tot voorbereiding van de invoering op den 1sten Januari 1879 van eene personeele belasting van Europeanen, met dezen gelijkgestelden en vreemde Oosterlingen,

alsmede van een patentrecht van Europeanen en met dezen gelijkgestelden, en 3°. voor de bezetting van Atjeh, waarvoor bestemd zouden worden de batige sloten der diensten 1873 en 1874. Drieërlei beginsel lag er dus in dit voorstel opgesloten: 1°. dat niettegenstaande het tekort evenals in Nederland zou worden voortgegaan met het totstandkomen van openbare werken, om de productiekracht te bevorderen, 2°. dat vroegere batige sloten ten behoeve van Indië zelf zouden gebruikt worden en 3°. dat versterking der middelen aldaar niet meer alleen zou plaats hebben door verzwaring der lasten van de inlanders, maar ook door belasting van Europeanen. Het laatste vond den grootsten tegenstand, vooral, gelijk wij gezien hebben, bij de Europeesche bevolking in Indië zelf, blijkens tal van soms zeer heftige adressen en brochures. De betrokken post werd, na eene belangrijke rede van Des Amorie van der Hoeven, aangenomen met 60 tegen 17 stemmen, het geheele voorstel den 14den Mei met 56 tegen 23 stemmen en den 3den Juni door de Eerste Kamer met 24 tegen 19 stemmen (Wet van den 6den Juni 1878, *Stbl.* n°. 93).

Na de Indische financiën kwamen de Nederlandsche aan de beurt. De minister stelde voor in de eerste plaats over te gaan tot eene leening van hoogstens 43 millioen gulden tot dekking der tekorten op de diensten van 1876, 1877 en 1878, en tot voorziening "in de uitgaven voortvloeiende uit de wetten, vastgesteld en nog vast te stellen, op den aanleg van spoorwegen en andere openbare werken, voor zoover die zullen blijken niet op andere wijze te kunnen worden gedekt". De leening zou door de regeering direct geplaatst worden bij openbare inschrijving van schuldbekentenissen aan toonder, rentende 4 procent. Aan de leening was een plan van uitloting en aflossing verbonden, te beginnen met het jaar 1881, en de houders kregen bovendien het recht om hunne schuldbekentenissen te verwisselen met inschrijvingen van gelijk bedrag op het grootboek der vier procents Nationale Schuld. Ten tweede stelde de minister voor eene uitbreiding van het successierecht tot de rechte lijn, om in de rentebetaling en aflossing dezer schuld te kunnen voorzien.

Bij de beraadslagingen op den 15den en den 16den Mei 1878 gehouden, werd slechts door weinigen de noodzakelijkheid van het aangaan eener geldleening betwijfeld. Wanneer het ontwerp tegenstand vond, dan was het voornamelijk wegens het verband met het voorstel betreffende de successiebelasting en met de door den Minister van Waterstaat ingediende kanalenwet, hoewel de minister ze van deze los verklaarde. Veel bijval vond daarom het amendement op art. 1 van Blussé, Verniers van der Loeff, Van Houten en Insinger, om het bedrag der leening met tien millioen gulden te verminderen, ze dus alleen te doen dienen tot dekking van tekorten, en later zoo noodig bij afzonderlijke wet te beslissen over eene leening voor openbare werken. De minister zag in dit voorstel een soort blijk van wantrouwen, alsof men vreesde, dat hij van de hem toegestane ruimte van geldmiddelen misbruik zou maken. Hij verklaarde daarom:

»Na al het gezegde is voor den Minister van Financiën de beteekenis van het votum over dit amendement allerminst een geheim. Hij kan zich de beteekenis van dat votum niet ontveinzen. Hij heeft verklaard en hij herhaalt, dat, wil men hem den tijd en de gelegenheid gunnen om plannen op ander gebied dan het tot dusver betredene voor te bereiden en te ontwerpen, hij in gemoede meent, dat het bedrag van 43 millioen gulden, zooals het in het regeeringsvoorstel is genoemd, hem niet kan worden geweigerd". Later verklaarde hij, niet, zooals velen gemeend en in hem afgekeurd hadden, met die woorden het stellen der portefeuillequaestie bedoeld te hebben. Hij achtte evenwel de uitschrijving van het geheele bedrag in eens verre het verkieselijkst. Wanneer de minister »staat voor de eventualiteit, dat hij het volgende jaar opnieuw moet komen met eene leening, dan zal hij niet vrij zijn — in de uitvoering zijner plannen — en wanneer hij opnieuw eene leening bij de Kamer moet verdedigen, en het Nederlandsche staatskrediet in contact met de beurs moet brengen, zal hij niet zoo vrij zijn als zijne voorgangers".

Ook De Bruyn Kops kan zich niet met het amendement vereenigen. Met ingenomenheid haalt hij deze zinsnede uit de

memorie van beantwoording aan: «Ook zij — de regeering — is van gevoelen, dat de uitgaven voor werken, die evenzeer aan het nageslacht als aan den tijdgenoot ten goede komen, door het middel van geldleening over een betrekkelijk groot aantal jaren behooren verdeeld te worden, met dit voorbehoud evenwel, dat men, nieuwe schulden makende, ook dadelijk, immers spoedig voor hare geleidelijke delging zorge".

«Niet alleen uit het ontwerp en uit de verklaringen in de memorie van toelichting door den minister gegeven", zegt hij, «maar ook uit den vorm, dien wij aan deze leeningswet geven zullen, moet het blijken dat zij geheel overeenstemt met het doel om den aanleg van openbare werken te bevorderen. Dat karakter van de wet zou door de aanneming van het amendement, naar mijne meening, verloren gaan, en daarom kan ik daartoe niet meewerken."

Het amendement werd met 48 tegen 33 stemmen verworpen, en ten slotte het ontwerp met 64 tegen 15 stemmen aangenomen. De Eerste Kamer keurde het den 3den Juni met algemeene stemmen goed (Wet van den 5den Juni 1878, *Stbl.* n°. 87).

Het wetsontwerp op het recht van successie en van overgang bij overlijden in de rechte linie, waarover de beraadslagingen van den 17den tot den 24sten Mei duurden, vond eene veel hevigere bestrijding. Dat de voorgestelde belasting reeds tegenstand vond alleen om het feit, dat zij een nieuwe belasting was, dat de redenen van de heffing, de klimming der staatsuitgaven, de Atjehoorlog en wat al niet meer daarbij ter sprake kwamen, dat de vraag werd gedaan, of niet eene andere belasting de voorkeur verdiende en die vraag weer aanleiding gaf om het geheele belastingstelsel aan eene revue te onderwerpen, dat alles spreekt vanzelf. Er werden evenwel door de bestrijders, waaronder op den voorgrond stonden Schimmelpenninck van der Oye, Wintgens, Schagen van Leeuwen, Van Nispen tot Sevenaer en anderen, principieele en practische bezwaren tegen de voorgestelde belasting zelve gemaakt. Er was hier eigenlijk van geen erven, van geen overgang van

eigendom sprake. „Er is daar, buiten alle tegenspraak, zoo al niet naar streng recht, mede-eigendom, dan toch — re ipsa et facto — medebezit, medegenot", zegt Van Baar. „Het erven door kinderen in Nederland acht ik slechts het aanvaarden van hun eigendom", zegt Schimmelpenninck van der Oye. Verder wordt gewezen op het hatelijke, het inquisitoriale van de verplichting tot openlegging van de fortuinen op een oogenblik van rouw, op de gemakkelijkheid van ontduiking door schenking onder levenden, op de verleiding tot meineed, op de verbreking der verhouding tusschen directe en indirecte belastingen, op het verkeerde van eene kapitaalsbelasting als de kapitaalvorming tegengaande en op meer dergelijke bezwaren.

Als verdedigers van het ontwerp treden op De Bruyn Kops, Godefroi, Mees, Van Tienhoven en anderen.

„Eene successiebelasting, ook in de rechte lijn", zegt Mees, „komt overeen met de financieele politiek, die wij in de laatste jaren gevolgd hebben, met de richting, die wij getracht hebben aan ons oeconomisch leven te geven. Wij hebben getracht de bronnen van onze welvaart zooveel mogelijk uit te breiden, de nijverheid, den handel, de scheepvaart vrij te maken; vandaar de uitbreiding van onze communicatiemiddelen; vandaar de afschaffing van de vuur-, ton- en bakengelden; vandaar de herziening van ons tarief. Wij hebben alzoo gevolgd het beginsel, dat door Luzac is gesteld: „„de koopman verarmt niet door de belastingen, die men hem oplegt, maar door hetgeen men hem, tengevolge van slechte belastingen, belet te verdienen"".

Wij hebben getracht de vorming van vermogen zooveel mogelijk vrij te laten en te bevorderen. Maar heeft de staat dan ook niet het recht om zijn aandeel te vragen in het gevormde vermogen en dat vermogen voor een klein deel te doen bijdragen tot de uitgaven van den staat? De staat strooit met groote kosten de zaden van welvaart; hij heeft recht zijn deel te vragen in den oogst.

De minister heeft terecht deze belasting genoemd een cor-

rectief naast eene verteringsbelasting. Ik zal trachten die stelling onder cijfers te brengen.

Ik stel twee personen, die ieder *f* 5000 inkomen hebben. De een moet die som ten volle verteren, terwijl de ander slechts *f* 4000 noodig heeft. Nu wordt er gedurende 30 jaren eene verteringsbelasting betaald van 2 pCt. De een betaalt dan jaarlijks *f* 100, de ander *f* 80. Hij die *f* 4000 verteert, bespaart dus jaarlijks *f* 1000.

Die *f* 1000, rente op rente gerekend, zijn na 30 jaren een vermogen van *f* 58328 geworden. Wordt daarvan $1\frac{4}{10}$ percent aan successierecht geheven, dan wordt betaald ongeveer *f* 816. Het is alsof de erflater 2 $^{0}/_{0}$ verteringsbelasting over *f* 5000, evenals de ander, had betaald. In dien zin kan de successiebelasting een correctief van eene verteringsbelasting genoemd worden.

Ik wijs nog op eene andere deugd.

Het is bekend, dat bij vele belastingen, vroeger of later, nadat ze zijn ingevoerd, krachtens het accomodatie-vermogen van de maatschappij, een proces begint, waardoor ze ten slotte anders werken dan in den beginne. Dat proces is bij deze belasting niet mogelijk. Eene successiebelasting blijft treffen, daar waar men bedoelde te treffen. Ze kan niet worden afgeworpen op anderen."

De belasting praejudicieert ook niet op andere belastingen. Sommigen geven de voorkeur aan eene inkomstenbelasting. «Maar eene inkomstenbelasting wordt door eene successiebelasting zoo weinig uitgesloten, dat ze eene successiebelasting als complement behoeft. Eene inkomstenbelasting moet het inkomen uit kapitaal en dat uit arbeid met dezelfde percentage treffen. Maar dat is niet volkomen billijk. De eerste inkomsten hebben eene grootere waarde dan de laatste. Juist de successiebelasting kan dit bezwaar herstellen. Ik noem wederom een voorbeeld. Twee personen hebben ieder een jaarlijksch inkomen van *f* 4000. De een verkrijgt het uit zijn arbeid, de ander uit een kapitaal van *f* 100000. Beiden betalen eene inkomstenbelasting van 2 pCt. of *f* 80. Betaalt de boedel van *f* 100000 $1\frac{4}{10}$ pCt., om bij dien maatstaf te blijven,

aan successierecht, dan is het, alsof de erflater ruim 2½ pCt. inkomstenbelasting had betaald....

Er is beweerd, dat de successiebelasting in de rechte lijn een onrecht is, omdat er tusschen ouders en kinderen geen overgang plaats heeft.

Na hetgeen de heer Godefroi daaromtrent gisteren heeft gezegd, zal ik er alleen deze opmerking bijvoegen, dat het mij voorkomt eene zeer gevaarlijke leer te zijn, die voortaan alle vaders zal ontwapenen tegenover zonen, die geneigd mochten zijn om te veel verteringen te maken; zij zullen zich op hun mede-eigendom beroepen".

Hij eindigt: »Ten slotte: wordt deze belasting verworpen, wat zal dan de indruk zijn op de geldmarkt? Wat zal de indruk zijn, wanneer het blijkt, dat deze Kamer wel uitgaven weet te voteeren en wel hare toestemming geeft tot leenen, maar dat zij het niet eens kan worden, als het geldt middelen te vinden tot het dekken van rente en aflossing?

De Kamer heeft op dit oogenblik een wetsontwerp in handen, waarbij een van de teerste staatsbelangen, waarbij het crediet van den staat nauw is betrokken".

Er waren ook halve voorstanders, die slechts schoorvoetend met den minister medegingen, of voorstanders, die het beginsel toejuichten, maar tegen de uitwerking verscheidene bezwaren hadden. Roëll heeft vele bedenkingen en wil alleen medegaan, wanneer de minister de meest stellige en bindende verklaring aflegt, dat de in deze wet aangenomen percentage nooit zal verhoogd worden; Van Houten geeft verre de voorkeur aan eene inkomstenbelasting boven deze geconcentreerde kapitaalsbelasting; Cremers zou de heffing progressief willen maken en wenscht strengere strafbepalingen, evenzoo Rutgers van Rozenburg, die ook schenkingen onder de levenden wil zien belasten en zooveel mogelijk alle middelen tot ontduiking afsnijden. Des Amorie van der Hoeven is in tegenstelling met zijne meeste Katholieke medeleden vóor de belasting, maar zal alleen onder dit voorbehoud voorstemmen, dat daaruit de eed zal verdwijnen. »Wij moeten een

gelijk recht stellen voor allen", zegt hij, «en geen voorrecht schenken aan hen, die de heiligheid van den eed gering schatten, of wel, die genoeg conscientie hebben om geen valschen eed te doen, of die uit vrees voor de hel daarvoor terugdeinzen zouden, maar die desniettemin zeer goed in staat zijn transactie met hun geweten aan te gaan, door — onder het voorgeven dat zij gemoedsbezwaren tegen den eed hebben — eene valsche verklaring af te leggen."

De minister weerlegt zooveel mogelijk de tegen het ontwerp ingebrachte bezwaren en geeft voor zich gaarne de door Roëll gevraagde belofte.

Volgens het ontwerp werd bij erfenissen in de rechte nederdalende linie een recht van 1 °/₀ geheven en op effecten bovendien een overgangsrecht van ¼ °/₀. Vrijgesteld werd al wat iemand in dit geval erfde beneden *f* 1000, terwijl bij erfenissen van *f* 1000 tot *f* 1500 een bedrag van *f* 500 werd vrijgesteld. De memorie van aangifte werd bij de bedoelde erfenissen beneden *f* 1000 zeer vereenvoudigd, terwijl verder nog verschillende andere wijzigingen in de wet van 1869 werden aangebracht. Verworpen werd met 40 tegen 25 stemmen art. 2, volgens hetwelk hetgeen volgens artt. 1132 en 1142 in eene nalatenschap moest worden ingebracht, voor de toepassing dezer wet geacht werd geërfd te zijn. Door de overneming van het amendement van Patijn op art. 3 werd de memorie van aangifte van erfenissen beneden *f* 1000 vereenvoudigd en minder kostbaar gemaakt. Bij art. 5 kwam de eedsquaestie weer ter sprake. Waarom ging de regeering mede met het amendement—Van der Kaay bij de wet op de beëedigde vertalers om de keus te laten tusschen eed en belofte, terwijl hier weer werd voorgesteld de eed naar de godsdienstige gezindheid? Waarom vond deze bepaling thans geen verzet bij den voorsteller van het amendement zelf en de leden, die dit ondersteund hadden? Omdat toen in het ontwerp werd gesproken van godsdienstige gezindte, en nu van godsdienstige gezindheid, antwoordde Van der Kaay, en ter verklaring van die woorden in de wetten na 1848 thans moest gelden hetgeen door den minister Godefroi in

1860 gezegd was ten opzichte van de wet op de rechterlijke organisatie: »dat naar zijn oordeel, ieder den eed kon doen naar zijne godsdienstige begrippen, mits de handeling eene zoodanige zij, dat daardoor bij het afleggen van getuigenis in rechten, het zeggen van de geheele waarheid en niets dan de waarheid, verzekerd zij". De minister ontweek het geven van een direct antwoord op de hem door Van Nispen tot Sevenaer pertinent gestelde vraag »of het nu voortaan ieder, met het oog op deze belasting, zal vrijstaan te verklaren, dat hij gemoedsbezwaren heeft en geen eed wil doen, maar slechts eene verklaring of belofte wil afleggen". Toch werd art. 5 met 58 tegen 17 stemmen aangenomen, terwijl zich onder de tegenstemmers geene liberalen bevonden. Den 24sten Mei werd het ontwerp met 48 tegen 32 stemmen aangenomen. De voorstemmers waren allen liberalen benevens Begram en Luyben, de tegenstemmers anti-liberalen benevens Van Kerkwijk en Schagen van Leeuwen. Afwezig was bij de stemming Rutgers van Rozenburg.

In de Eerste Kamer ondervond het ontwerp eene niet minder hevige oppositie, maar werd toch den 4den Juni met 19 tegen 16 stemmen aangenomen (Wet van den 9den Juni 1878, *Stbl.* n°. 95). Ten slotte kwam nog tot stand de wet van den 5den Juni 1878, *Stbl.* n°. 90, tot vernieuwing der bestaande hypothecaire inschrijvingen, den 28sten Mei door de Tweede Kamer met 41 tegen 12, den 3den Juni door de Eerste Kamer met algemeene stemmen aangenomen.

Den 17den Juni kwam aan de orde het ontwerp tot herziening der wet van den 13den Augustus 1857, *Stbl.* n°. 103, tot *regeling van het lager onderwijs*. De beraadslagingen daarover namen den geheelen overigen zittingstijd in beslag en duurden eene volle maand, van den 17den Juni tot den 18den Juli 1878.

De wet van 1857 was in 't algemeen met tevredenheid ont-

vangen. Zij had niet aan aller wenschen voldaan, in 't bijzonder niet aan die van hen, die als Groen van Prinsterer de voorkeur gegeven hadden aan de staatsgezindteschool, maar ook dezen hadden toch een belangrijk voordeel verkregen, n.l. de vrijheid om bijzondere scholen op te richten zonder voorafgaande vergunning. Van die vrijheid werd weldra door hen gebruik gemaakt tot oprichting van tal van bijzondere scholen in verschillende gedeelten des lands. Den 30sten October 1860 kwam tot stand de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Onderwijs, welke bij Koninklijk Besluit van den 12den Januari 1864 rechtspersoonlijkheid verkreeg. Zij stelde zich in hoofdzaak ten doel de bevordering der „oprichting van scholen, waarin, bij onbelemmerd en doeltreffend gebruik der Heilige Schrift en trouwe voorstelling der volkshistorie, het onderwijs in nuttige kundigheden aan Christelijke opvoeding wordt dienstbaar gemaakt". Van hun standpunt uitgaande, dat de school het burgerlijk en godsdienstig onderwijs samen moest omvatten, en dat de openbare school in haar neutraal karakter niet paste voor Christelijke behoeften, achtten de voorstanders van de bijzondere school het niet voldoende, dat deze alleen geduld werd en ten goede kwam aan hen, die, niet van het openbaar onderwijs gediend, in staat en genegen waren het bijzonder onderwijs voor hunne kinderen te bekostigen; maar zij moesten tevens wenschen, dat de bijzondere scholen voortdurend in aantal en bloei toenamen, dat zij de openbare meer en meer overvleugelden, zoodat zij regel en deze uitzondering werden. Daarvoor was het niet voldoende, dat het bijzonder onderwijs vrij was. Het moest, zoo het al niet bevoorrecht werd, ten minste rechtsgelijkheid bezitten met het openbaar, ten minste in staat zijn met het laatste, op gelijken voet te concurreeren. Die vrije concurrentie werd evenwel belemmerd door verschillende omstandigheden: terwijl zij verplicht waren voor hunne scholen een betrekkelijk hoog schoolgeld te heffen, om eenigszins in de kosten te gemoet te komen, waren op verscheidene plaatsen de openbare scholen kosteloos en werden deze dus onderhouden uit de opbrengst der belastingen, ook van de voorstanders der bijzondere school.

Vooral had men bezwaar tegen dit bijdragen in de kosten der openbare school, waar in de behoefte aan onderwijs door bijzondere scholen voldoende was voorzien en de openbare school dus slechts een klein getal leerlingen telde.

Een tweede bezwaar was gelegen in het woord „Christelijk" in art. 23 der wet op het lager onderwijs. Dit was eene valsche vlag, die de lading dekte, zeide men. Daardoor werd de goedgeloovige gemeente in den waan gebracht, dat hier werkelijk onderwijs op Christelijken grondslag werd gegeven, en dus de oprichting van bijzondere scholen onnoodig was. Verder leidde dat woord tot verkeerde praktijken. In sommige openbare scholen werd werkelijk onderwijs op Protestantschen en Katholieken grondslag gegeven, en hetzij de bijbel of het Mariabeeld in de school toegelaten, en dus de neutraliteit der openbare school geschonden, weer ten nadeele van den bloei van het bijzonder onderwijs. Ja, nog altijd bestond er hier en daar een band tusschen het openbaar onderwijs en de kerkgenootschappen, doordien onderwijzers tevens kerkelijke bedieningen bekleedden. De voordeelen, daaraan verbonden, maakten, dat de gemeente met eene lage bezoldiging onderwijzers kon verkrijgen, terwijl zelfs op sommige plaatsen de kosten der openbare school gedeeltelijk uit kerkelijke inkomsten werden bestreden.

Het was op deze gronden, dat, toen Groen van Prinsterer onder het tweede ministerie Thorbecke in de Kamer terugkeerde, hij, tijdelijk niet langer voor de staatsgezindteschool ijverende, het voornemen had een drieledig voorstel in te dienen, waarover zijne geestverwanten gehoord werden, maar tot welks indiening het niet is gekomen. Het voorstel luidde: „Art. 1. In art. 23 der wet valt het woord Christelijk weg. Art. 2. Bij art. 24 wordt gevoegd: kerkelijke bedieningen zijn met het openbaar onderwijzersambt onvereenigbaar. Art. 3. De eerste alinea in art. 33 wordt aldus gelezen: Ter tegemoetkoming in deze kosten wordt eene bijdrage geheven van ieder schoolgaand kind".

Bij het optreden van het ministerie Mijer—Van Zuylen scheen de kans op eene herziening der schoolwet gunstiger te

worden. Van Zuylen zelf had zich herhaaldelijk ten gunste van het bijzonder onderwijs uitgelaten en werd tot de anti-revolutionnairen gerekend; ook onder de conservatieven waren er, die ooren hadden voor de grieven tegen de schoolwet, als De Brauw en Mijer, en ook de Katholieke partij, die zich eerst met de wet van 1857 ingenomen had verklaard, begon zich — in verband met de toenmalige beweging in de Katholieke kerk, waarover wij later zullen spreken, vooral na het Mandement der Nederlandsche bisschoppen in 1868, terwijl de liberaal-Katholieken allengs geheel uit de Kamer verdwenen, — ten gunste van de bijzondere school uit te spreken en zich tot den schoolstrijd bij de anti-revolutionnairen aan te sluiten. Enkele quaesties, als die te Wons, waar de floreenplichtigen weigerden het schoolgebouw verder aan de openbare school af te staan en eene bijzondere stichtten, waarop bijna al de kinderen overgingen, doch waar toen eene nieuwe openbare school gesticht werd, en te Oosterlittens, waar een onderwijzer met het geloof aan den duivel gespot had, maakten de gemoederen warm en leverden wapens in den strijd tegen de schoolwet. Al stelden de verklaringen van Van Zuylen van Nijevelt en van Heemskerk bij de optreding van het ministerie de anti-revolutionnairen teleur, er werden toch eenige pogingen tot bevrediging gedaan. In 1867 werd door De Brauw een voorstel ingediend, volgens hetwelk o. a. door de gemeenten onder bepaalde voorwaarden subsidiën aan bijzondere kerkelijke scholen konden worden verleend. Na een zeer ongunstig verslag werd dit voorstel, dat ook bij de anti-revolutionnairen, als Groen van Prinsterer zelf, slechts weinig sympathie vond, weer ingetrokken. Eindelijk werd ook door den minister Heemskerk, na de tweede Kamerontbinding, een voorstel ingediend, volgens hetwelk o. a. bij het verleenen van rijkssubsidie aan de openbare school als voorwaarde kon worden gesteld, dat de Koning het bedrag van het daarop te heffen schoolgeld bepaalde. Door de spoedig gevolgde aftreding van het ministerie kwam evenwel dit voorstel niet in behandeling.

Voortdurend werd intusschen de schoolstrijd levendiger en

meer en meer het wachtwoord bij de verkiezingen, bij welke vooral het Anti-Schoolwetverbond sedert 1872 zich werkzaam betoonde. Bij elk begrootingsdebat kwam hij ter sprake, interpellatiën werden er over gehouden, motiën er over ingediend, zooals die van Van Wassenaer van Catwyck, de wenschelijkheid tot herziening der wet van 1857 uitsprekende, welke den 15den December 1869 met 50 tegen 27 stemmen werd verworpen. De wenschen der tegenstanders van de schoolwet stemden evenwel niet alle overeen. Wenschte de een alleen herziening der wet van 1857, anderen — en daaronder Groen van Prinsterer zelf — meenden, dat eene herziening van art. 194 der Grondwet daaraan moest voorafgaan, en de bepaling moest vervallen, volgens welke overal van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs moest worden gegeven. Terwijl de een wilde terugkeeren tot de staatsgezindteschool, wenschte de ander bijzonder onderwijs als regel en openbaar alleen tot aanvulling. Was de een tevreden met verplichte schoolgeldheffing op de openbare school, de ander wenschte subsidieering van de bijzondere, of stond het restitutiestelsel voor, volgens hetwelk aan de ouders, die voor hunne kinderen geen gebruik maakten van de openbare school, zou terugbetaald worden, wat zij aan belasting voor deze hadden opgebracht, of in een meer practischen vorm, dat aan de bijzondere scholen zou worden uitgekeerd de som, die het lager onderwijs meer zou kosten, indien de openbare scholen ook door de kinderen der bijzondere scholen werden bezocht.

Over de wegneming van het woord Christelijke in art. 23 ontstond een verschil tusschen Groen van Prinsterer en Beets met hunne vrienden. In de vergadering der Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs op den 19den en 20sten Mei 1869 had Dr. Kuyper, gesteund door Groen, wiens vertrouwen hij meer en meer ging genieten, en wiens opvolger hij eerlang zou worden, de wegneming van het woord Christelijk verdedigd. „Wij hebben te doen", zeide hij, „met eene regeering, gededuceerd uit eene staatstheorie, die onchristelijk is, omdat zij strijdt met de eeuwige eischen en wetten des levens. Tegenover die staatstheorie staat de Christelijke idee. De tegenwoordige overheerschende

staatsidee is satanisch, is principieel valsch, kan niet bekeerd, maar moet vernietigd worden. Bestond er nog kans om onze school of onzen staat te veranderen, dan zou hij meenen, dat het woord moest blijven, omdat het een uitgangspunt kon worden; maar, wanneer hij ziet, dat de geheele staatsinrichting moet gebroken worden, dan moet men alle krachten daaruit terugtrekken, om ze op een nieuw standpunt te concentreeren. Het Christelijk-historisch beginsel brengt mede, dat de staat en vooral zulk een staat, geen onderwijs mag geven, ja dat de staat, als hij modern is, geheel per se onmogelijk onderwijs kan geven. In de gegeven omstandigheden moet al ons streven zijn, dat den staat het geven van onderwijs onmogelijk worde gemaakt; het moet afbrokkelen. Daardoor verkrijgen wij, dat de ouders opmerkzaam worden, dat het staatsonderwijs niet voldoet. Als wij den staat in zulk een toestand laten verschijnen, dat hij als een dor geraamte daar staat, zullen de oogen opengaan."

Tegen die opvatting verzet zich Beets: «Wat de uitdrukking Christelijke zelve betreft, zij kan dus opgevat worden ter goeder trouw; maar waarom bestrijdt men dan een woord van eene goede intentie, dat wel weder in de toekomst nuttig kan worden? De woorden Christelijke en maatschappelijke deugden sluiten alles in zich, wat in betrekking staat tot onzen omgang met anderen. Dat alles is veel te veel om het te gaan bestrijden, en wij moeten niet bestrijden, wat eene goede zijde heeft. Laat ons niet ons heil zoeken in het wegnemen van woorden, die op zich zelven goed zijn. Men heeft gesproken van satanisch, ik vind daarin iets daemonisch. Laat ons het kwade niet doen om het goede daaruit te doen voortkomen. Ik smeek, zegt spreker, de vereeniging niet eene misdaad te begaan, en een woord te bestrijden, dat goed kan doen in de toekomst".

Intusschen was ook van andere zijde een aandrang gekomen tot herziening der wet op het lager onderwijs. Deze wet voldeed niet meer aan de behoeften, en bij de toepassing kwamen verschillende bezwaren aan den dag. Het aantal schoolgaande kinderen

nam toe, maar daarnaast bleek nog een schrikbarend schoolverzuim te bestaan, waartegen de in de wet toegelaten middelen onvoldoende waren. Het aantal onderwijzers was in de meeste gemeenten reeds nu veel te gering in verhouding tot het aantal kinderen. De minimumtraktementen en het gemis aan voldoende gelegenheid tot opleiding deden ten slotte een tekort aan onderwijzers ontstaan, dat wel tot verhooging der traktementen leidde, zonder dat men evenwel de traktementen der hoofdonderwijzers verbeterde, en dus den onderwijzer het vooruitzicht op eene betere toekomst werd gegeven. Dan werd bij dat gebrek een schromelijk misbruik gemaakt van het aanwenden van kweekelingen als leerkrachten. Eindelijk liet ook de gesteldheid der schoollokalen vaak zeer veel te wenschen. Deze en andere bezwaren maakten, dat ook de voorstanders van het openbaar onderwijs op herziening der schoolwet gingen aandringen. Sommigen verlangden invoering van leerplicht en algemeen kosteloos onderwijs, maar de meesten waren ook reeds met minder ver gaande verbeteringen tevreden. Tot het verkrijgen van verbeteringen in dezen geest waren vooral werkzaam de vereeniging Volksonderwijs en het in 1869 opgerichte Schoolverbond.

Het ministerie Heemskerk verklaarde zich bij zijn optreden in de Troonrede ter opening van de zitting 1874 op 1875 genegen te overwegen, «welke wijziging de wettelijke regelen omtrent andere takken van onderwijs behoeven". Van liberale zijde was men evenwel, bij de herinnering aan het ontwerp van 1868, niet geheel gerust omtrent den geest, waarin eene eventueele herziening zou geschieden. Daarom verklaarde de Eerste Kamer in haar Adres van Antwoord op de Troonrede: «Wij hopen, dat de ernstige overwegingen omtrent andere takken van onderwijs, het hoofdbeginsel der bestaande wetgeving onaangeroerd en beveiligd latende, tot verbetering zullen leiden".

Toen de aangekondigde herziening zich de twee volgende zittingsjaren liet wachten, kwam den 22sten Februari 1876 bij de Tweede Kamer een voorstel in van Moens, den afgevaardigde van

Sneek, tevens inspecteur van het lager onderwijs, tot wijziging van enkele bepalingen der wet van den 13den Augustus 1857. Daarbij werd het gebruik van kweekelingen beperkt, de oprichting van minstens 10 rijkskweekscholen voor onderwijzers en minstens 3 voor onderwijzeressen voorgeschreven, de benoeming van éen onderwijzer voor elke veertig kinderen verplicht gemaakt, het minimumtraktement voor hoofdonderwijzers op *f* 1000 benevens vrije woning, voor onderwijzers met de hoofdakte op *f* 800 en voor andere onderwijzers op *f* 500 bepaald, de kosten voor de openbare scholen voor de helft ten laste van het Rijk gebracht. Het ontwerp bracht het niet tot de openbare beraadslaging, daar de minister Heemskerk zelf den 20sten December 1876 een ontwerp tot geheele herziening der wet op het lager onderwijs indiende.

Dit ontwerp, voorbereid door de toezending en beantwoording van 34 vragen, aan de inspecteurs van het lager onderwijs gesteld, en eene vergadering met dezen in Januari 1876, stelde verschillende gewenschte verbeteringen in het lager onderwijs voor, hoewel niet zoo ingrijpend als die van het voorstel—Moens. Zoo was het verplicht aantal hulponderwijzers 1 op de 80 kinderen, werden de minimumtraktementen op *f* 600 en *f* 400 bepaald enz. Daarnevens werd ook eenigszins te gemoet gekomen aan de grieven der voorstanders van het bijzonder onderwijs, behalve door de bepaling, dat de schoollokalen op bepaalde uren beschikbaar zouden worden gesteld voor het godsdienstonderwijs, voornamelijk door de artt. 16 en 42. De beide eerste alinea's van art. 16 luidden:

«In elke gemeente wordt lager onderwijs gegeven in een voor de bevolking en de behoefte voldoend getal scholen, toegankelijk voor alle kinderen, zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid, die den leeftijd van zes jaren hebben bereikt.

Ter beoordeeling van de behoefte, in de vorige zinsnede bedoeld, wordt onderzocht, of en in hoeverre, door anderen dan de gemeente voor voldoend schoolonderwijs wordt gezorgd."

en de beide eerste alinea's van art. 42:

«Ter tegemoetkoming in deze kosten wordt eene bijdrage voor ieder schoolgaand kind tot een naar den toestand der gemeente billijk bedrag geheven.

In gemeenten, waar geen opcenten op de grondbelasting en het personeel, geen hoofdelijke omslag, noch verbruiksbelastingen worden geheven, kan de heffing van schoolgeld worden nagelaten."

Over dit ontwerp werd door de commissie van rapporteurs (Mees, Kuyper, Kappeyne van de Coppello, Jonckbloet en Messchert van Vollenhoven) den 12den Maart 1877 een zeer ongunstig voorloopig verslag uitgebracht. De liberalen achtten het door de wet gegevene onvoldoende ter afdoende verbetering en konden zich niet vereenigen met de concessiën aan het bijzonder onderwijs. Anti-revolutionnairen en Katholieken verklaarden zich geheel teleurgesteld door het ontwerp, waarbij aan slechts zulk een klein gedeelte hunner wenschen werd te gemoet gekomen, en dat nog minder gaf dan het ontwerp van 1868. Bij eene nota van acht leden der anti-revolutionnaire partij (Van den Berch van Heemstede, Schimmelpenninck van der Oye, Kuyper, Van Wassenaer van Catwyck, Teding van Berkhout, Æ. Mackay, Van Asch van Wijck en Van Heemstra) gaven dezen te kennen, dat zij wenschten de inlassching van een nieuw artikel 1, luidende:

«De zorg der overheid voor het lager onderwijs strekt zich uit tot:

1°. de bevordering van de opleiding van het onderwijzend personeel;

2°. de uitreiking van verlof-akten tot het geven van onderwijs;

3°. de uitbetaling van eene vaste jaarwedde van rijkswege aan alle onderwijzers volgens bij deze wet vast te stellen regelen;

4°. de toekenning van pensioen aan alle onderwijzers, eveneens naar bij deze wet vast te stellen regelen;

5°. het houden, door de gemeenten van scholen, zitplaatsen opleverend voor alle kinderen, wier ouders of voogden openbaar onderwijs voor hen begeeren;

6°. het houden van toezicht op het onderwijs."

Den 30sten Augustus volgde de memorie van beantwoording met gewijzigd wetsontwerp, doch de aftreding van het ministerie juist wegens de onderwijsquaestie deed ook dit ontwerp niet in de openbare beraadslaging geraken.

Den 11den Maart 1878 kwam bij de Kamer in het ontwerp van den minister Kappeyne tot herziening der wet van den 13den Augustus 1857, met eene zeer merkwaardige memorie van toelichting. Den 30sten April werd het voorloopig verslag vastgesteld door de commissie van rapporteurs (Van Delden, De Bruyn Kops, Moens, Lenting en Geertsema, dus allen liberalen), in het algemeen gunstig voor het wetsontwerp. Aan dit voorloopig verslag waren twee nota's toegevoegd, de eene van J. C. H. van Nispen, waarbij hij zich verklaart voor de staatsgezindteschool, maar zegt zich ook te kunnen neerleggen bij het stelsel van subsidieering der bijzondere scholen. Hij zou gewenscht hebben een artikel 1 van dezen inhoud:

«Behoudens combinatie van kleinere gemeenten, wordt in iedere gemeente van het rijk, van overheidswege, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, lager onderwijs gegeven voor alle kinderen, wier ouders of voogden zoodànig onderwijs voor hen verlangen.

Het bijzonder lager onderwijs wordt van overheidswege gesubsidieerd.

Een en ander geschiedt overeenkomstig de regelen te stellen bij deze wet."

De tweede nota was onderteekend door M. Bichon van IJsselmonde, Saaymans Vader, M. M. van Asch van Wyck, Van Wassenaer van Catwyck, Van den Berch van Heemstede, Teding van Berkhout, Mackay en De Jonge. De nota eindigt aldus:

«Waar reeds zoovele bezwaren van overwegend belang tegen dit wetsontwerp zijn aangevoerd, is het bijkans overbodig nog te wijzen op de zonderlinge staatsrechtelijke theorie, die de

hoegrootheid van het rijkssubsidie enkel van het goedvinden van de gemeentebesturen of van Gedeputeerden afhankelijk maakt; die, bij het bestaand gebrek aan voldoend onderwijzend personeel, tot eene ongerijmde verhooging van bezoldiging aanspoort, waarbij de staat niets kan winnen, omdat, wat op de eene plaats gewonnen wordt, op de andere verloren gaat; die eindelijk aan die gemeentebesturen, welke het bijzonder onderwijs niet genegen zijn, het middel in handen geeft om op staatskosten afstand te doen zelfs van die geringe geldelijke bijdragen, welke, tot dusver althans, door de gebruikers der school werden betaald.

Doch meer dan genoeg is reeds aangevoerd, om het protest te rechtvaardigen, dat de ondergeteekenden, uit naam van een aanzienlijk en achtbaar deel der natie, tegen dit wetsontwerp, waarbij het bestaande onrecht gehandhaafd blijft en verzwaard wordt, willen doen hooren. Op de regeering en die haar steunen, werpen de ondergeteekenden de volle verantwoordelijkheid voor de voortduring van dien ongelukkigen, maar fellen strijd, die een deel der natie, gehecht aan zijn Christelijk geloof, tegen een onderwijs moet voeren, dat door regeeringssteun niet alleen, maar ook met behulp van 's lands schatkist zooveel mogelijk der natie wordt opgedrongen.

En wanneer, wat God verhoede, de vrije school eindelijk, niet onder de mededinging van het openbaar onderwijs, maar door de overmacht van de schatkist zal bezweken zijn, dan mogen de regeering en die haar steunen de volle verantwoordelijkheid dragen voor eene wet, die wel eene opleiding tot alle Christelijke deugden voorschrijft, maar geen enkelen waarborg bevat, om te verhinderen, dat het volksonderwijs, en dus een zeer belangrijk deel der volksopvoeding, worde toevertrouwd aan onderwijzers, die met het Christendom en met het geloof in God en onsterfelijkheid ten eenenmale hebben gebroken.

In naam van Hem, in Wiens kracht zij, ook tegenover eene overgroote meerderheid, onbeschroomd durven optreden tot handhaving van het recht der natie op waarachtige vrijheid van

onderwijs, teekenen zij tegen de bij dit wetsontwerp voorgestelde regeling van het volksonderwijs protest aan."

Den 1sten Juni volgde de memorie van beantwoording met gewijzigd ontwerp van wet en den 5den Juni het eindverslag. De beraadslagingen in de Tweede Kamer duurden van den 17den Juni tot den 18den Juli 1878. Zij werden in het geheele land met de grootste belangstelling gevolgd, gelijk blijkt uit tal van artikelen, daarop betrekking hebbende in couranten en tijdschriften, van brochures en studiën, en vooral uit den onophoudelijken stroom van petities, bij de Tweede Kamer inkomende, gedeeltelijk voor, maar grootendeels tegen de wet, hoewel blijkens de rapporten der commissie voor de verzoekschriften, niet aan alle handteekeningen eene gelijke waarde kon worden toegekend.

Wij moeten het aan de geschiedschrijvers en commentatoren der wet op het lager onderwijs overlaten een eenigszins volledig overzicht te geven van hetgeen naar aanleiding van de behandeling der wet is geschreven, van de schriftelijke gedachtenwisseling bij het voorloopig onderzoek en van het mondeling debat in de Tweede en Eerste Kamer over de wet in haar geheel en de afzonderlijke artikelen. Wij bepalen ons slechts tot enkele hoofdpunten en geven bij voorkeur eene plaats aan het levende woord, zooals het gesproken werd door één der woordvoerders van elke der verschillende partijen.

Teding van Berkhout bestrijdt de bewering, dat de voorstanders van het bijzonder onderwijs op hunne scholen leerstellige begrippen brengen en het onderwijs aan de kerk zouden willen overlaten. «Wij wenschen, dat er werkelijk een vrij onderwijs zij, vrij van den staat, vrij van de kerk, geheel gegrond op het Christelijk bewustzijn, op het Christelijk besef van hen, die de school hebben opgericht en van hen, welke aan die school onderwijs geven."

Naar zijne meening wordt in het wetsontwerp te uitsluitend rekening gehouden met de behoeften van de burgerklasse; er wordt ten tweede niet voldaan aan de eischen der paedagogie: «Wat nu is paedagogie? Opvoeding en opleiding, mijns inziens,

van het kind tot zijne bestemming. Welke is die bestemming? Voorzeker niet om met de handen over elkander te zitten of alleen met zijne handen het brood te verdienen, want dat zou kunnen leiden tot de uitgesproken of niet-uitgesproken meening: Laat ons eten en drinken, want morgen sterven wij. De bestemming is hooger. Het kan niet zijn om het lichaam te verzorgen als bij uitsluiting of althans als een voornaam deel, met physiologie tot grondslag en hygiene en gymnastiek als onderwijs- en opvoedings-onderwerp. Maar de bedoeling van de paedagogie is voorzeker om den geest, het geestelijk beginsel in het kind op te wekken, het kind dit te leeren kennen en waardeeren, het aan zich zelven en zijne verplichtingen te leeren kennen, en daarbij ook nog zijne voorrechten als mensch.

Op de allereenvoudigste elementen van psychologie en op den godsdienst moet derhalve de zedenleer gebouwd worden, het ethisch ideaal voorgesteld. Philosophische onderzoekingen en bespiegelingen helpen hier niet. Zij zijn veel te hoog voor het kind, zoo ze ooit aan verre de grootste meerderheid der menschen behulpzaam kunnen zijn tot bereiking van hunne bestemming. De voorstelling van dat ethische ideaal is alleen duidelijk en volkomen langs den weg der godsdienstige voorschriften te verkrijgen, door de voorstelling van de geboden Gods. Dit kan alleen en volkomen geschieden door den Christelijken godsdienst; vandaar dan ook, dat sedert de invoering van den Christelijken godsdienst de zegen van eene goede opvoeding heeft kunnen bekend, gewaardeerd en genoten worden."

De minister heeft in zijne memorie van beantwoording gezegd: «Met de neutraliteit der school tegenover de geloofsverschillen der kerkelijke sekten strijdt het niet, dat het onderwijs, de omgang tusschen onderwijzer en jeugd, van den zuurdeesem der ethiek doortrokken zij."

«Aannemende nu, dat de minister de Christelijke ethiek bedoelt, waardeer ik hetgeen de minister hier zegt, maar, zooals de minister het wil, kan de Christelijke ethiek niet in de school gebracht worden, want de Christelijke ethiek steunt toch op de

grondwaarheden van het Christelijk geloof. En de onderwijzer, die nooit geleerd heeft op diezelfde wijze de ethiek te gebruiken, is in eene moeilijke positie gebracht, hij kan niet onderwijzen in den zin zooals de minister het wenscht. Het Christelijk beginsel mag op de openbare school niet gebracht worden. Dit is daar, tot mijn spijt, contrabande. En hoe zal de onderwijzer dan opvoeden? Hij kan noch volgens mijne meening, noch volgens de meening van den minister werkzaam zijn. Derhalve is het maar beter de opvoeding geheel overboord te werpen. Die opvoeding wordt eene lastige zaak, want om een meer of minder verfijnd egoïsme als een beginsel van zedelijkheid op te werpen, dit durft men niet aan. Daarom, overboord met die opvoeding.

Men bedenke wel, dat de strijd in 1857 gold de gemengde school. Toen kon neutraal heeten het niet achten van eene Protestantsche, van eene Katholieke, van eene Israëlietische paedagogie, bij voorkeur van de eene boven de andere. Maar sedert dien tijd is veel veranderd. Door het opkomen van de zoogenaamde moderne opiniën in de kerk van Christus, hare ongestoorde verkondiging, hare verbreiding uithoofde zij overeenstemmen, niet met de behoeften van het menschelijk hart, maar met de zoogenaamde eischen van den tijd, is een toestand in het leven geroepen, dat de openbare school, die voor allen toegankelijk moet zijn, goddeloos mag heeten. Vroeger heeft men dit meermalen aan de gemengde school verweten, maar nu staan wij voor het naakte feit. Het spreekt nu vanzelf, dat er geen godsdienst meer is op de openbare school. Geen paedagogie is nu meer mogelijk, omdat de resultaten van de Christelijke ethiek en de elementen van het Christelijk geloof zoozeer geschokt zijn, dat zij voor velen in den lande niet meer vaststaan, dat zij voor velen onbegrijpelijk zijn."

Men zoekt nu de verbetering van het onderwijs in de verzwaring der examina en in het verhoogen van de bezoldiging der leeraren. Niet dat die verhooging op vele plaatsen niet dringend noodzakelijk is, maar in die verhooging wordt een paedagogische maatregel, een tot zijn recht komen van het paedagogisch

element gezien..... Ware het dan niet wijzer het kweekelingenstelsel te behouden en aan de kweekelingen op 16-jarigen leeftijd een niet te zwaar examen af te nemen en te beproeven, of zij aanleg hebben om onderwijs te geven, en ze daarna een meer uitvoerig en grondig onderwijs te verschaffen? Ware het niet wijzer de verhooging van de bezoldiging voor de hulponderwijzers lager te stellen, of ten minste de bepaling daarvan over te laten aan de vrije markt van vraag en aanbod, dan de jongelingen en jongedochters van 18-jarigen leeftijd, na een streng examen, een groot traktement te geven, op gevaar af van ze verwaand en hoogmoedig en voor het geven van opvoeding door onderwijs alleen zelfs ongeschikt te maken? Is hier niet eigenlijk verschil tusschen de beweerde en aangegevene middelen van redres en de gevolgen van hunne aanwending?.....

Na hetgeen ik gezegd heb, zal het wel niet noodig zijn meer uitvoerig aan te geven, op welke punten ik mij met dit wetsontwerp niet kan vereenigen. Voor de Israëlieten onder ons kan men dispensatie en andere hulpmiddelen aangrijpen, die voor de hand liggen, maar voor de Nederlandsche als Christelijke natie, is dit wetsontwerp, mijns inziens, geheel onaannemelijk. En welke goede bedoelingen de minister ook moge hebben, zijne redenen zijn voor mij niet voldoende genoeg om mijne stem aan dit wetsontwerp te geven. Uit alles blijkt duidelijk, dat het hoog noodig is, dat aan de voorstanders van de bijzondere school vrijheid moet gelaten worden om hunne kinderen te doen opvoeden in hun geest, en volgens hunne bedoelingen, dat wil zeggen, in een Christelijken geest en tot eene hoogere bestemming.

De vrijheid van onderwijs, in 1848 verleend, moeten wij niet alleen handhaven, maar wij moeten zelfs geene middelen gebruiken, die deze vrijheid maar eenigszins kunnen belemmeren.

Heb ik dan nu gezegd — en blijf ik daarbij — dat mijns inziens het wetsontwerp onaannemelijk is, ik zal ook bij de artikelen mijne stem verheffen tegen enkele bepalingen, vooral indien er amendementen mochten verschijnen, die de aanneming van die artikelen nog moeilijker zullen maken voor iemand, die slechts

eenig begrip heeft van paedagogie, zooals ik voor mij zelf vertrouw te hebben."

Met Wintgens en Bastert is meer de conservatieve richting aan het woord. De laatste heeft in vele opzichten sympathie voor het wetsontwerp, evenals hij die voor dat van Heemskerk had. Hij vindt het verschil tusschen die twee wetsontwerpen zelfs zoo weinig ingrijpend, dat hij niet begrijpt, waarom Heemskerk eerst moest vallen en in het adres van antwoord de besproken onderwijsparagraaf behoefde te worden opgenomen. Alleen de verplichte schoolgeldheffing in het ontwerp van Heemskerk was voor hem een bezwaar, "omdat ik gehecht ben aan de autonomie der gemeentebesturen en meen dat daaraan niet dan bij de hoogste noodzakelijkheid de hand moet worden geslagen".

Hij is het niet eens met Teding van Berkhout. Hij heeft met genoegen diens verklaring vernomen, dat hij geen leerstellig onderricht op de school wil, "maar moet er toch op wijzen, dat geachte Katholieke sprekers wel degelijk godsdienstonderwijs op de school verlangen. Al zou dus de staat genegen zijn om in het denkbeeld van den heer Teding van Berkhout te treden, de Katholieke partij zou daarmede natuurlijk niet voldaan zijn.

En nu moet ik opnemen een woord van den geachten spreker uit Hilversum, die zeide: er is, ja, het heet zoo, vrijheid tot oprichting van bijzondere scholen, maar die vrijheid is een woordenspel. Dit ontken ik: de vrijheid bestaat er ten volle; ieder die voldoet aan de wettelijke vereischten van bekwaamheid en zedelijkheid, is bevoegd overal waar hij wil, eene bijzondere school op te richten. De vrijheid bestaat, en Dr. H. Pierson zegt in zijn catechismus: ""Met vrijheid alleen bouwt en onderhoudt men geen scholen, wel met geld er bij"". Maar eene bladzijde verder antwoordt hij op de vraag: ""Is de geheele zaak dus eene geldquaestie?" aldus: ""Ja, niets anders, met geld is zij op te ruimen."" Wanneer nu een orgaan van de anti-revolutionnaire partij zulk eene getuigenis aflegt — en ik zou dit met meer getuigenissen van die zijde kunnen bevestigen — dan vraag ik of het aangaat zulk eene quaestie zoo op te voeren, dat men er

eene kerkelijke, ik zou haast zeggen, eene geloofsquaestie van maakt.

Indien nu de geachte spreker uit Gorinchem geen kerkelijk gekleurde scholen verlangt, dan heb ik hoop, dat hij met deze voordracht zal willen medegaan, die verlangt de aankweeking van Christelijke en maatschappelijke deugden. Maar, zal die geachte spreker zeggen, het is niet hetzelfde, wie aan het hoofd der school staat. En nu komen wij in het hart der quaestie, want het is niet meer de wet, maar de persoon van den onderwijzer waarvan hier de rede is..... Wanneer het nu aankomt op den persoon van den onderwijzer — en dit staat onwankelbaar vast — dan zeg ik niet irenisch maar uit volle overtuiging: dan is het de taak van de kerk en van den godsdienst om dien onderwijzer van het goede te doordringen, dan moet het Christendom de zuurdeesem zijn, die den persoon des onderwijzers tot zijne plichten roept en in zijnen arbeid aan het opkomend geslacht ten goede komt."

Bastert heeft met genoegen gezien, dat de minister erkende, dat de wet van 1857 veel goeds had gewrocht, dat hij de strekking dier wet, de aankweeking tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden behouden had, en uit het ontwerp—Heemskerk het voorschrift had overgenomen, dat bij de regeling van het leerplan gelet moest worden op de belangen van het godsdienstonderwijs, ook dat de minister niet te veel wil. "Men heeft met eenigen aandrang verlangd invoering van den leer- of schoolplicht; een cursus voor alle kinderen, ik geloof van hun 4de tot hun 16de jaar, om er, als ik ze zoo noemen mag, staatskinderen van te maken; kosteloos onderwijs; verplicht voorbereidend onderwijs; verplicht herhalingsonderwijs. De minister zegt echter: wij moeten niet te veel willen en aan den tijd overlaten of zich de behoefte aan een en ander meer zal doen gevoelen."

Tegenover deze lichtpunten ziet hij ook ernstige schaduwzijden: vooreerst de kosten van het onderwijs "1°. in zooverre het de prodigaliteit betreft, die mijns inziens in dit wetsontwerp sterk is ingevoerd; 2°. en voornamelijk, de verdeeling der kosten tusschen de rijksschatkist en de gemeenten". Ten tweede heeft

hij bezwaar tegen de opheffing der gesubsidieerde bijzondere scholen.

•Nu, last not least, het derde punt, de centralisatie, die, mijns inziens, het geheele wetsontwerp doorstraalt. Ik zie dat doel vooreerst in de macht, aan de inspecteurs van het geneeskundig staatstoezicht verleend, eene autoriteit geheel buiten het onderwijs; ten tweede in het niet hooren van Gedeputeerde Staten en van de Provinciale Staten bij het regelen der kosten; ten derde in het ontzeggen van de bevoegdheid aan de Provinciale Staten om subsidie aan het lager onderwijs te verleenen; ten vierde in het opmaken van de voordracht ter benoeming van hoofdonderwijzers, die vroeger door burgemeester en wethouders, in overleg met den schoolopziener geschiedde en nu geheel aan den schoolopziener wordt overgelaten; ten vijfde in het subsidie van 30 percent aan de gemeenten.

Dit alles ontrust mij, maar bovenal werd ik ontrust door hetgeen ik op blz. 13 der memorie van toelichting las, namelijk: ••Bij het lager onderwijs is het algemeen volksbelang, en alzoo veel meer dan het huishoudelijk belang der gemeente betrokken, en de regeling en het bestuur daarvan kunnen daarom door den wetgever niet aan de plaatselijke autonomie worden overgelaten. Strenge gevolgtrekking zou dus tot de slotsom leiden, dat het onderwijs, van overheidswege te geven, uitsluitend, of althans hoofdzakelijk rijksdienst moet zijn. Het oogenblik om het daarvoor te verklaren is vooreerst nog niet gekomen; velerlei innerlijke hervorming moet voorafgaan.""

Naar aanleiding daarvan wensch ik aan den minister te vragen: ligt het in de bedoeling der regeering om ••wanneer die innerlijke hervorming zal zijn voorafgegaan", het onderwijs aan de bemoeiingen van het gemeentebestuur te onttrekken en over te brengen bij het centraal gezag?

Ik heb wel eens hooren gewagen van een geest van vrijheid en orde, die het Nederlandsche volk kenmerkt, waardoor wij met langzamen en zekeren tred den weg van den vooruitgang bewandelen. Ik heb wel eens hooren beweren, dat daarop invloed heeft

gehad de toepassing van het self-government, dat in onderscheiding met andere landen, hier inheemsch was door de inrichting onzer waterschappen. Wil men nu dit self-government opheffen om de door mij niet gewenschte staatsalmacht in de plaats te stellen? Ik geloof niet, dat het goed is de onderdeelen van ons staatsbestuur tot figuranten te maken.

Wat nu betreft de materie onderwijs in het bijzonder, zoo wensch ik de leden in eene feestzaal in te leiden, waar de heeren tegenover mij gezeten, niet vertegenwoordigd waren.

Ik laat den feestredenaar spreken: ««Thorbecke heeft, om op een voorbeeld te wijzen, het onderwijs gemaakt tot eene gemeentezaak; en het gansche volk is daardoor geroepen tot deelneming aan hetgeen vóor alles, de zaak van het volk is. Welke belangstelling het heeft gewekt, welke krachten het heeft vrijgemaakt, hoe innige zorg voor zijne toekomst thans het volk op het hart is gebonden, behoef ik dat in deze dagen te betoogen? Zoudt gij meenen, dat de kosten lichter gedragen, de invloed dieper, de gehechtheid sterker zouden geweest zijn, wanneer het gansche beheer van het onderwijs in een ministerieel departement ware besloten? Niet als thans zouden met de kinderen ook de vaders tot deelneming geroepen zijn. Het onderwijs zou niet geworden zijn wat het thans is, diepgevoeld volksbelang; eene volkskracht, die licht zal verspreiden tot voor den kleinsten voet.""

Nu heb ik twee autoriteiten voor één. De eene, die het heeft gevestigd, Mr. J. R. Thorbecke, de andere, die het heeft goedgekeurd, Mr. G. M. van der Linden.

En nu mijne conclusiën, Mijnheer de Voorzitter? Die neem ik heden niet. Zullen wij stemmen over dit of over een door amendementen gewijzigd ontwerp? Zullen de bedenkingen, die ik de eer had te maken, blijven bestaan of worden opgelost, of zullen daarnevens nog andere oprijzen? Ik weet het niet en houd mij dus op de ruimte. In ieder geval zal de stem, die ik wensch uit te brengen, los zijn van iedere politieke beteekenis, maar gegrond zijn op appreciatie van het onderwerp alleen. Ik ben

wel geneigd om in hoofddenkbeeld met de regeering mede te gaan. Om zooveel mogelijk daartoe mede te werken, resumeer ik mijne bedenkingen in 3 vragen, die ik tot de regeering richt, die ik hoop dat onder den vloed van redevoeringen niet zullen verloren gaan en waarop ik even rondborstig als ik ze doe, antwoord van de regeering verwacht.

Zij luiden:

1°. Is de regeering van oordeel, dat de toekenning van 30 percent uit 's rijks kas aan de gemeenten in de kosten van het lager onderwijs als eene voorloopige regeling is te beschouwen, die, in verband met de verhouding tusschen de rijks- en de gemeentelijke financiën, aan eene nadere revisie behoort te worden onderworpen?

2°. Is de regeering van oordeel, dat het verbieden van gemeentelijke ondersteuning aan bijzondere scholen, krachtens art. 3 der tegenwoordige wet toegankelijk voor kinderen van elke gezindte, binnen het in art. 91 van de onderwijswet opgegeven tijdperk, behoort gepaard te gaan met eene wijziging der wet op het middelbaar onderwijs, waardoor de behoefte bevredigd wordt?

3°. Ligt het in de bedoeling der regeering en in den geest dezer wetsvoordracht, om, wanneer innerlijke hervorming zal zijn voorafgegaan, het lager onderwijs te verklaren als rijkszaak, met uitsluiting van de bemoeiingen der gemeentebesturen?"

Van Houten begint aldus: »Mijnheer de Voorzitter. Wanneer ik oordeel over zaken van onderwijs, dan gevoel ik mij vrij van allen lust tot propaganda. De openbare school moet mijns inziens zoo georganiseerd worden, dat zij geen middel van propaganda is, noch voor de Katholieken, noch voor de orthodoxen, noch voor de aanhangers van het Christendom boven geloofsverdeeldheid. Ik wensch hetgeen ons wordt voorgelegd, eenvoudig te toetsen aan de eischen van het onderwijs zelf. Tot dien maatstaf van beoordeeling kom ik niet alleen, omdat ik van meening ben, dat alleen op die wijze de staat zich met het onderwijs kan

bemoeien, en dat hij niet geroepen is tot eenige geloofspropaganda, maar omdat ik voor mij zelf inderdaad onzeker ben of het gebruik van den bijbel bij de opvoeding het geloof al dan niet bevordert.

Nog dezer dagen las ik in dit boekje, — dat ik echter niet geheel heb doorgelezen, omdat de schrijfster er van zich daarin met theologie bezighoudt en ik van die lectuur tegenwoordig geen werk maak — een boekje van de bekende Mrs. Besant, eene dame, die door het nageslacht wel anders zal beoordeeld worden dan nu hare tijdgenooten in Engeland haar beoordeelen, het volgende, hetwelk ik vertaal: „„Eene grondige kennis van den bijbel is het fundament der ketterij. Velen die denken, dat zij kunnen bijbel lezen, lezen dien in het geheel niet. Zij doorloopen elken dag een hoofdstuk als eene zaak van plicht, en vergeten wat in Mattheus gezegd is, voordat zij lezen, wat in Johannes gezegd wordt; vandaar dat zij de tegenstrijdigheden niet opmerken en nooit de verschilpunten zien. Maar zij, die den bijbel bestudeeren, zijn op den goeden weg om ketters te worden.""

Aan dit gevoelen moet ik eenige waarschijnlijkheid toekennen, want hoe meer het onderwijs aan de geestelijkheid is onderworpen geweest, des te meer is er eene periode van ongeloof op gevolgd. Van het standpunt, waarop ik ten aanzien van dit onderwerp sta, zou ik dus niet durven zeggen of het beter is de school te behouden, zoo als die nu is, dan wel haar over te leveren aan hen, die den kinderen den bijbel in de hand geven.

De ongeloovigen van het tegenwoordige geslacht zijn ook niet opgevoed in scepticismus; zij zijn in geloof opgevoed en eerst wanneer in den strijd des levens dat geloof onvoldoende bleek, hebben zij dit afgelegd en verwisseld voor eene andere levens- en wereldbeschouwing. Ik ben dus van mijn standpunt geheel vrij van de kwaal, waaraan vele geachte sprekers, die het woord voerden, schijnen mank te gaan, namelijk dat zij in de school zien een middel van propaganda voor eene geloofsrichting."

Hij heeft tegen het wetsontwerp een groot bezwaar, en wel van dien aard, dat, zoo het ontwerp onveranderd mocht blijven,

dit voor hem eene reden zal zijn om zijne stem daaraan te onthouden. »Het betreft namelijk de overbrenging van het zwaartepunt van het schoolbestuur van uit de gemeenteraden naar het ministerieele bureau." Met Bastert bestrijdt hij dus de centralisatie in het ontwerp. Door tal van voorbeelden toont hij de aanwezigheid van dit streven aan. Nu vindt hij in den tegenwoordigen stand van zaken geene reden om dien weg op te gaan. De liberale partij moet handhaven het beginsel der wet van 1857, en kon daarom niet medegaan met de concessiën van het ontwerp—Heemskerk. Maar ook van haren kant wordt herziening der schoolwet gevraagd om drie redenen. Zij wenscht: »in de eerste plaats, maatregelen tegen het schoolverzuim; in de tweede plaats, verbetering van de traktementen; en in de derde plaats, vermeerdering van personeel". Is er nu reden om in dit opzicht meer van het rijk dan van de gemeenten te verwachten? Ten eerste, wat betreft de kosten:

»De minister stelt de vraag mijns inziens verkeerd, als hij zegt: om deze verbetering in te voeren, zouden bijna alle gemeenten subsidiën van den staat moeten hebben. Dit komt mij onjuist voor. Natuurlijk zouden de gemeenten alle meer belasting moeten heffen, als men haar hoogere uitgaven voor het onderwijs oplegde; maar de conclusie is volstrekt niet, dat het rijk daarvoor zou moeten te gemoet komen. Het grootste gedeelte der gemeenten is volkomen bij machte, zelfs met de tegenwoordige grondslagen van het gemeentelijk belastingstelsel, te heffen, wat voor het onderwijs ook naar de beginselen van deze wet noodig is. De minister redeneert, alsof hetgeen de staat zou bijdragen, niet van de belastingschuldigen zou moeten komen. In de tijden, toen wij nog zwommen in de millioenen van de koffie, was dit nog te rechtvaardigen, maar nu wij de zekerheid hebben, dat wij tegen de 4 of 5 millioen, die de staat voor het lager onderwijs zou bijdragen, aan de ingezetenen een paar belastingen zullen moeten opleggen, als de nu pas ingevoerde successiebelasting in de rechte lijn, nu zullen die gelden uit de beurzen der ingezetenen moeten komen, en evengoed als de minister zullen de gemeentebesturen er die gelden uit kunnen halen; zij kunnen evengoed directe

belastingen heffen als het rijk, en zoo er in de regeling van het gemeentelijk belastingstelsel een gebrek is, waardoor de gemeenten belemmerd of beperkt worden, dan behoort dat gebrek te worden uit den weg geruimd. Wat ik dus beweer is dit, dat de meening van den minister dat, als men deze verbetering wil, men bijna overal subsidie zal moeten geven, onjuist is, omdat de gemeentenaren het toch zouden moeten opbrengen en het dus evengoed door de gemeentebesturen zelve rechtstreeks van hen zou kunnen worden geheven.....

Uit het Kamerverslag blijkt eene reden, waarom sommigen uitbreiding van de bemoeiingen van den staat wenschen. Men leest op blz. 31 van het verslag: „Nam men dien krachtigen maatregel — om alles tot staatsonderwijs te maken — het openbaar onderwijs zou geheel onafhankelijk worden van de vaak ongerijmde karigheid van sommige gemeentebesturen en niet te lijden hebben tengevolge van de vijandige stemming van andere of van hunne voorliefde voor kerkelijk gekleurd bijzonder onderwijs."" Is die meening uit de feiten afgeleid? Berust zij op ervaring? Is hetgeen de staat volgens de wet van 1857 op het onderwijsgebied te doen had, gedaan met onbekrompenheid, vooral met het oog op de omstandigheid, dat men zich in de voorafgaande jaren in de Indische millioenen kon baden. Zijn wij in deze vergadering nooit belemmerd door hen, die meer voorstanders zijn van het bijzonder dan van het openbaar onderwijs? Zijn door het staatsbestuur alle krachten ingespannen om de ontwikkeling van het openbaar onderwijs te bevorderen? Laten wij de rekening eens opmaken.

Op den staat lag, volgens de wet van 1857, de plicht van goed toezicht. De inspecteurs nu worden bezoldigd op eene wijze, dat de schoolmeesters niet zouden wenschen in dezelfde verhouding bezoldigd te worden. Wanneer men spreekt van minimumlijders onder de schoolmeesters, dan zou men de inspecteurs van het lager onderwijs wel de minimumlijders onder de ambtenaren mogen noemen. Hunne bezoldigingen zijn veel lager dan die bij het middelbaar onderwijs.

Men klaagt — ik weet niet terecht of ten onrechte — over plichtverzuim en slechte vervulling der taak door de schoolopzieners, die geheel onbezoldigd zijn. Had men aan die klacht niet kunnen te gemoet komen door aan de schoolopzieners traktement toe te leggen? Dit deel van de taak der regeering is opgedragen aan onbezoldigde mannen, die haar waarnemen met meer of minder zèle, gewoonlijk om later voor eene of andere staatsbetrekking in aanmerking te komen, en is hunne taak niet naar eisch vervuld, aan wien de schuld?

Op den staat rust de plicht te zorgen voor de opleiding van het onderwijzend personeel: dit is geen gemeentelijke, maar eene staatszaak; en hoe heeft de staat sedert 1857 zich van dien plicht gekweten? Was er steeds een voldoend aantal kweekscholen? Heeft de staat niet toegelaten, dat de gemeente Amsterdam met eigen krachten aan het verzuim van den staat te gemoet kwam? Wat heeft de staat gedaan voor de opleiding van onderwijzeressen, mede eene taak, die rust op hem en niet op de gemeenten? Heeft men zich niet bepaald tot het verleenen van een paar met moeite verkregen subsidiën aan kweekscholen, die aan particuliere krachten werden overgelaten? Tegen het schoolverzuim kan door de gemeenten niets worden gedaan, en welke stappen heeft de staat gedaan of stelt hij zich voor te doen om dit schoolverzuim te bedwingen? Wanneer ik de rekening opmaak van hetgeen de staat op het gebied van het onderwijs deed, dan meen ik dat weinig gemeenteraden zoo slecht hun plicht in dat opzicht hebben vervuld als de staat. Het excuus der gemeenteraden, dat zij iederen cent voor dat doel met moeite uit de beurzen der ingezetenen moesten halen, bestaat niet eens voor den staat.

De staat had in al dien tijd millioenen in overvloed, maar besteedde ze aan minder nuttige doeleinden. Dus de bewering, dat de staat in het algemeen al die belangen zoo uitstekend behartigt, met onbekrompen mildheid, zonder belemmerd te worden door de gemeenteraden, is niet ontleend aan de feiten, en men kan op dien grond niet verdedigen, dat de staat op het onderwijsgebied de gemeenten empiëteert."

Er is zelfs aan het maken van het lager onderwijs tot staatszaak gevaar verbonden voor de openbare school, wanneer eenmaal de overzijde aan het roer is.

•Wij moeten ons voorstellen dat de bevoegdheid, bij eene wet verleend, wordt uitgeoefend door iemand, die daarvan gebruik wil maken om de gemoedsbezwaarden te believen.

Ook van dit standpunt heb ik bezwaar tegen dit wetsontwerp, want met dit wetsontwerp kan een minister, die de gemoedsbezwaarden ter wille wil zijn, zeer gemakkelijk alle liberale schoolmeesters het leven onmogelijk maken.

Ik sta op een geheel objectief standpunt: ik wil noch het clericaal gedeelte van ons land liberaal maken, noch aan eenige regeering gelegenheid geven om de liberalen te clericaliseeren. Eene bevoegdheid, die ik aan een tegenstander niet wensch te geven, wil ik voor mijne geestverwanten ook niet.....

In de laatste plaats eene algemeene politieke beschouwing. Ik meen dat er een tijd geweest is — en de minister zal die overtuiging deelen —, dat men algemeen vasthield aan het beginsel, dat een staat hooger georganiseerd was, naarmate hij aan de onderdeelen grootere vrijheid kon laten. De mate van autonomie, welke de onderdeelen kunnen genieten, is altijd geweest een der criteria, waarnaar men oordeelde of een staat was een hooger of lager georganiseerde.

Nu zegt men: wij moeten de autonomie der gemeenten inkorten; de wet der noodzakelijkheid dwingt ons om den staat een grooter aandeel te geven in deze zaak, omdat er zijn achterlijke gemeenten. Ter wille van de belangen van het onderwijs in eenige achterlijke gemeenten doet men onze staatkundige organisatie een grooten stap achteruitgaan.

Mijnheer de President, daaraan kan ik niet medewerken, en indien de verhouding van staat en gemeenten niet wordt gerestaureerd op de wijze, als dit bij de wet van 1857 geschied is, moet ik aan die wet van 1857 boven dit wetsontwerp de voorkeur geven.

Bij deze rede heb ik enkel uiteengezet het punt van bestrij-

ding, dat mijne stem over het wetsontwerp zal bepalen; voor de bespreking van andere punten zal bij de onderdeelen gelegenheid zijn."

Des Amorie van der Hoeven is de zes-en-twintigste spreker. Toch acht hij het geen tijdverspillen, het debat nog langer te rekken. Hij gelooft integendeel, «dat vooral hij, die zich geroepen gevoelt om deze wet te bestrijden, een plicht vervult, wanneer hij hier het woord voert; een plicht, die niet vermakelijk is en waarvan de vervulling wel met geen practisch resultaat bekroond zal worden, doch waaraan men zich desalniettemin niet mag onttrekken.

Want wat is hier het geval? Wij spreken niet voor ons, die hier vergaderd zijn, maar voor de Nederlandsche natie. Het Nederlandsche volk heeft het recht om te eischen dat, in eene zaak, waarover bij dat volk zelf een zoo hevig verschil van gevoelen bestaat, dit verschil een weerklank bij de Vertegenwoordiging zal vinden. Het heeft het recht om te zien, zelfs door den duur van onze debatten, dat wij in dit wetsontwerp nog meer belang stellen dan in een wetsontwerp over het recht van successie, of op de bedelarij, hoe belangrijk deze ook zijn mogen. Wij Katholieken en geloovige Protestanten, die strijd voeren tegen dit wetsontwerp, wij doen dit niet voor de uitkomst; wij weten zeer goed, welke de uitslag onzer pogingen zal zijn; maar wij doen het voor de eer van onze vlag, voor de handhaving van ons goed recht. Wij achten ons geroepen en door de wet der eer gedwongen om, zij het ook zonder eenige hoop, dezen strijd te voeren voor het recht onzer vrije school, evenzeer als Nederland gedwongen zou zijn door de wet der eer om strijd te voeren voor zijn zelfstandig volksbestaan, al ware het met de zekerheid der nederlaag, tegenover een honderd-, ja duizendmaal overmachtigen vijand.

Daarom geloof ik, dat deze debatten wel degelijk eene nuttige strekking hebben, en zal ook ik het wagen daaraan deel te nemen, zonder een woord van verontschuldiging in het midden

te brengen. En ik kom hier niet alleen, — evenmin als mijne geestverwanten en vrienden, die vóor mij gesproken hebben, hier alleen gekomen zijn. Wij komen hier vergezeld van eene onafzienbare menigte van allerlei rang en stand. Zij liggen voor u, de adressen van welhaast 150,000 hoofden van huisgezinnen, die op hunne beurt meer dan een half millioen uwer landgenooten vertegenwoordigen. Mijne zwakke stem is slechts de echo van wat zij u toeroepen:

««dat zij in dit ontwerp de bestendiging zien van alles, wat naar hunne innigste overtuiging de openbare school voor hen onbruikbaar maakt;

««dat zij tevens daarin ontdekken het onloochenbare streven om aan het eenig hun gebleven hulpmiddel, de bijzondere school, onder schijnbare eerbiediging van haar recht, het bestaan onmogelijk te maken.""

..... Men zal vragen — en ik weet dit, omdat ik die vraag reeds in bijna alle liberale dagbladen heb gevonden — men zal vragen:

««Wat beteekent die beweging? Welk gewicht kan zij voor ons hebben? Want wij weten, dat zij uitgegaan is van het drijven van uwe geestelijkheid, van uwe priesters; dat deze beweging onder het Katholieke volk niet zou hebben plaats gehad, indien zij niet door een oppermachtig kerkgezag ware in het leven geroepen. Het is niet het onkundige volk, maar het zijn uwe geestelijken, die zich vereenigen met het mandement, reeds jaren te voren van uwe bisschoppen uitgegaan.""

Het onkundige volk. Ik wil mijne excuses maken aan diegenen der adressanten, en er zijn er zeer velen bij, die geenszins onder het onkundige volk kunnen gerangschikt worden. Het is een feit, dat vele dier adressen ook door geleerde, schrandere mannen geteekend zijn. Doch ik neem in massa de bewering aan. Die adressen gaan zeker voor het grootste gedeelte uit van hetgeen men pleegt te noemen het onkundige volk. Maar dan vraag ik: Waar heeft men ooit in de wereld gezien dat het onkundige volk, hetzij het Katholieke, hetzij het Protestantsche,

hetzij het moderne volk, in beweging is gekomen en agitatie verwekt heeft zonder drijvers? Van den beginne der wereld af is het volk geweest en tot het einde der wereld zal het blijven een chaos, eene verwarde, inerte massa, niet in staat tot eigen beweging, zoolang de geest eener hoogere intelligentie er niet over heeft gezweefd. Dat is de onveranderlijke, eeuwige wet der natuur, die altijd gegolden heeft en altijd zal blijven gelden, niettegenstaande den gewaanden vooruitgang der menschheid, dien men ook in dit opzicht nooit verwezenlijkt heeft gezien.

Als men dus zegt: deze beweging heeft geene beteekenis, omdat het onkundige volk door eenige meer kundigen gedreven is, dan antwoord ik: Gij zegt eene even platte als onbetwistbare waarheid, iets wat men in Engeland een truism zou noemen, eene waarheid, die niet noodig heeft voor een verstandig mensch gezegd te worden, eene waarheid, die gelden zal van iedere volksbeweging zonder onderscheid.

Maar hebben daarom die adressen geen beteekenis? Jawel, eene zeer groote beteekenis, dezelfde, die alle dergelijke adressen altijd zullen hebben. Dat volk is niet in staat tot beweging uit eigen kracht, maar het is wel in staat te weten, in wie het zijn vertrouwen stelt, te weten, door wie het zich laat leiden. In die keuze van zijn leiders zit de beteekenis van het uiten van een volkswil als dezen; en wat die 150000 hoofden van Katholieke huisgezinnen, die een half millioen onzer landgenooten vertegenwoordigen, u door deze adressen toeroepen, is dit: wij vereenigen ons met hen, in wier raad en inzicht wij vertrouwen stellen, en dat is in de eerste plaats onze geestelijkheid; wij vereenigen ons met hunne afkeuring van neutrale scholen, blindelings, zoo men wil, zooals het volk altijd blindelings handelt. Want het volk is blind en zal altijd blind blijven. Blind wat dus de speciale kennis van deze zaak betreft, maar met volkomen vertrouwen — en niet blindelings — in de keuze der leiders, roepen de adressanten: Wij willen wat zij willen; wij veroordeelen met hen uwe neutrale school; wij verklaren niet gediend te willen zijn van

hetgeen valschelijk door u de nationale school wordt genoemd. Dat is de beteekenis van die adressen."

Men beroept zich op de letter en geschiedenis van art. 194, maar hij beroept zich op den geest van het artikel. "Men kan toch niet aannemen, dat de wetgever van 1848 iets verderfelijks voor het volk verlangde. Indien die wetgever de godsdienstlooze openbare school stichten wilde, dan deed hij dit, omdat hij meende dat die school waarlijk zou zijn de nationale Nederlandsche school. Want zeker is het, dat alle Katholieken, al worden zij dan ook door de geestelijkheid gedreven, het eens zijn, en dat ook alle geloovige Protestanten van hun kant verklaren: wij zijn niet gediend van die nationale school. Ergo, het staat vast, dat de nationale school, die men in 1848 en 1857 bedoelde op te richten, niet aan hare bestemming heeft beantwoord.

Wat zou nu een verstandige wetgever doen? Hij zou aldus redeneeren: ""Wij hebben in 1848 en 1857 te goeder trouw gedwaald; maar het is beter ten halve te keeren dan ten eeuwigen dage te blijven dwalen en de zaak in de gevolgen steeds slechter te maken."" Ik zou daarom wenschen, dat men nu in overeenstemming met den geest van art. 194, die waarlijk is een conciliante geest, die waarlijk wilde een einde maken aan de godsdiensttwisten, eene oplossing der onderwijsquaestie beproefde, waarmede de natie vrede zou hebben. Kan men dit doen? Mij dunkt zeer gemakkelijk, door eenvoudig in plaats van de openbare godsdienstlooze school, die de grootste helft van het volk verklaart niet te willen hebben, te stellen de openbare godsdienstige school, die de grootste helft der natie verklaart wel te willen hebben. En nu moge men zeggen, gelijk men altijd zeide wanneer dezerzijds hetzelfde verlangen werd geuit: ""dat is eene onmogelijkheid. Hoe verlangt gij openbare godsdienstige scholen in een land, waar bijna evenveel godsdiensten als personen zijn?"" Maar in de practijk is de oplossing hier te lande niet moeilijker dan elders, waar dezelfde toestand in dit opzicht bestaat. Men richte eenvoudig daar, waar de behoefte aanwezig is, Roomsch-Katholieke, Orthodox-Protestantsche, Israëlietische en moderne

scholen op. Ik zal nu niet herhalen wat de heer Teding van Berkhout zoo uitnemend betoogde, dat die scholen niet kerkelijk gekleurd behoeven te zijn, dat daar geen bepaalde dogma's behoeven geleerd te worden. Neen, ze hebben alleen te beantwoorden aan de godsdienstige behoefte van die vier hoofdafdeelingen der natie, en dan zou kunnen worden voldaan aan alle billijke eischen.

Zegt men echter, dat hieraan groote bezwaren zijn verbonden, dat dit plan niet zoo licht te verwezenlijken is, dan antwoord ik, dat mijne vrienden en ik tevreden zouden zijn, wanneer als overgangsmaatregel — niet als definitieve regel — ter voldoening aan den eisch der billijkheid, aan ons werd gerestitueerd, wat wij door ons bijzonder onderwijs aan den staat besparen. Eene meer gematigde vordering is wel niet denkbaar."

Het is niet alleen het geldelijk onrecht, dat den voorstanders der bijzondere school wordt aangedaan; hoe onaangenaam dit ook is, het geld is slechts bijzaak. Wat wij echter niet kunnen en mogen lijden is, dat de uitsluitend met ons geld bekostigde school, onze vrije school, door dit wetsontwerp in haar bestaan wordt bedreigd. Ik zal wederom niet treden in eene herhaling van hetgeen hier zoo krachtig door velen mijner geestverwanten en vrienden is gezegd; ik zal niet opnieuw uiteenzetten, welke grieven wij ook voor onze school hebben tegen dit wetsontwerp behalve de geldquaestie, behalve de veel zwaardere concurrentie, die ons wordt aangedaan door de bovenmatige verhooging van kosten van het openbaar onderwijs en de traktementsverhooging der onderwijzers. Evenmin zal ik spreken van de kleine belemmeringen en kwellingen, die men ons wil doen lijden; bijv. van de overdreven bemoeiingen met de inrichting onzer schoolgebouwen; van het overdreven vorderen van inlichtingen op de aanvraag van allerlei personen; van het overdreven toezicht op het bijzonder onderwijs. Ik zal dus niet komen op hetgeen ons kwelt, maar op hetgeen ons bestaan bedreigt. Aan de leden, wien de gevoerde discussiën misschien niet meer zoo helder voor den geest staan, breng ik in herinnering, dat voor ons de twee

groote bezwaren tegen dit wetsontwerp zijn: de veranderde bepalingen omtrent het kweekelingenstelsel en die omtrent het afleggen van examina.

Over kleine moeilijkheden zullen wij ons weten heen te zetten, maar wij kunnen de kweekelingen niet missen ook als hulpkracht van ons onderwijs, en wij kunnen hen niet missen ook op vijftienjarigen leeftijd, omdat zij anders voor onze school verloren zouden gaan. En het is onmogelijk voor ons een voldoend aantal onderwijzers in vreemde talen aan onze lagere scholen te krijgen, indien voor de akte in de talen gevorderd wordt het examen van hoofdonderwijzer. Te minder omdat voor onderwijzers in vreemde talen het hoofdonderwijzersexamen dikwijls zeer moeilijk is, want zeer vele bekwame taalmeesters zullen terugdeinzen voor de eischen, die men daarbij stelt in het rekenen. Er zijn mannen van uitstekende bekwaamheid en voortreffelijke paedagogen, die onmogelijk aan die eischen kunnen voldoen. Ik zou menig voorbeeld daarvan kunnen mededeelen. Dit is een groot practisch bezwaar, waarop de minister waarschijnlijk het oog niet gevestigd heeft".

Voorzeker zal ook het openbaar onderwijs onder het voorgestelde lijden, maar „de adressanten — dat „„onkundige volk"" — zijn voor schadenfreude onvatbaar; zij wenschen niets liever dan dat het uwe scholen welga, mits zij het recht op lucht, licht en leven voor hunne scholen behouden. En dat alles wordt hun door dit wetsontwerp benomen. Onder den schijn van hun goed recht te eerbiedigen, knaagt gij aan de onmisbare voorwaarde van hun bestaan, en maakt gij het voor hen, zoo niet onmogelijk, dan toch hoogst moeilijk hunne scholen in stand te houden. Dat is de tweede en voornaamste reden, waarom zij petitionneeren en opkomen tegen dit wetsontwerp.

En nu moge men zich tegenover een zoo voorbeeldeloos petitionnement het goedkoop genoegen geven om met zekere minachting te spreken van „bijgeloof" en van „dompergeest"; men moge zich als een held poseeren om het spook van het clericalisme te pourfendeeren, zooals ook in deze vergadering door

enkelen is gedaan, — maar welke lauweren men hiermede in het oog van zijne vrienden ook behalen moge, het is zeker, dat het bijgeloof en de dompergeest, die men aan een aanzienlijk deel der bevolking toeschrijft, daardoor niet worden uit den weg geruimd. Hoe treurig dit in uwe oogen ook moge schijnen, dit is en blijft een feit, waarmede rekening moet gehouden worden door ieder, die zijn vaderland liefheeft, en die niets meer vreest dan godsdiensthaat en burgertwist; een feit, waarmede ook rekening moet gehouden worden door een menschkundig staatsman, die weet, dat men een volk niet met wijsgeerige stelsels regeert, en dat het godsdienstig geloof van het volk — al ware het ook het domste bijgeloof — een veel hechtere steun is der maatschappij dan ongeloof.

Een ongeloovig wijsgeer kan een braaf en eerlijk man zijn — ik geef dit toe — maar een ongeloovig volk is eene horde van monsters. De ergste uitspattingen van het bijgeloof, die de geschiedenis oplevert, zijn niets in vergelijking met de gruwelen, waartoe een ongeloovig volk kan overgaan. Daarom is zelfs het bijgeloof — al ware het alleen als regeermiddel — verre te verkiezen boven de vulgair geworden godloochening.

Welke resultaten dit oplevert, hebben onze vaderen en wij zelve nu en dan voor enkele oogenblikken gezien; maar het nageslacht zal die resultaten in permanentie zien, wanneer die nieuwe æra der menschheid zal zijn aangebroken, waarop de vriend van den heer Van Houten, de heer Straatman, ons zoo hoopvol wees. Wanneer wij in dat tijdperk van verlichting — zooals gij aan de overzijde dit noemt — en van satanische verdorvenheid — zooals ik het beschouw — gekomen zijn, dan zult gij blijde zijn het clericalisme nog levend te vinden, dat gij waant doodgesabeld te hebben, maar dat nooit dood zal gaan. Gij zult dan, evenals ik nu reeds ben, overtuigd zijn, dat dit clericalisme de eenige reddingsplank is der maatschappij.

Ten slotte. Indien adressanten zich illusiën mochten hebben gemaakt over den uitslag van hun petitionnement, dan hadden zij zeker ongelijk. Maar zij weten beter. En toch is hunne daad

niet vruchteloos geweest, evenmin als onze debatten het zijn, want zij hebben gehoor gegeven aan de wet der eer en aan de inspraak van hun geweten. En indien, Mijne Heeren, uwe neutraliteit op godsdienstig gebied mij vergunnen wil om u voor een oogenblik met de goden der oudheid te vergelijken, dan zullen wij, die zonder hoop gestreden hebben voor eene rechtvaardige zaak, met billijke fierheid na uw aanstaanden triomf aan u, overwinnaars kunnen toeroepen: Victrix causa Diis placuit, sed victa Catoni".

Na Des Amorie van der Hoeven is Moens aan het woord, deskundige en ijverig voorstander van het openbaar onderwijs, gelijk hij door zijn wetsvoorstel heeft bewezen, dat thans door hem wordt ingetrokken.

„Mijnheer de Voorzitter", zegt hij, „ik wil wel weten, dat ik verlangd heb naar dit debat, niet om het debat, maar om de zaak, die daardoor tot eene beslissing zou worden gebracht. Ik had me daarbij wel voorgesteld, dat de discussie niet altijd even aangenaam zou wezen, dat men veel ouds zou moeten hooren — en hooren herhalen misschien op verschillenden toon. Maar wat gebeurd is, dat had ik me niet voorgesteld, dat de geheele week lang de sprekers zich in een cirkelgang bewegen, redenaars van dezelfde richting, de een na den ander, het woord zouden nemen, om nagenoeg dezelfde argumenten tegen het wetsontwerp aan te voeren, die op den keper beschouwd zoo weinig steekhoudend zijn; en dat men de nieuwe week er weer mee zou inwijden, dat had ik niet gedacht. En vooral niet dat hier zoovele zaken te berde gebracht zouden worden, die den toets der waarheid en der waardigheid niet kunnen doorstaan.

Terwijl wij hier debatteeren over de wijze, hoe wij het volksonderwijs op de beste wijze zullen verheffen en tot hooger ontwikkeling zullen brengen, worden door mannen — kundige mannen — verzekert de heer Van der Hoeven, van zeer uiteenloopende richting, maar nu jagende naar één doel, allerlei pogingen aangewend om monster-petitiën te doen onderteekenen, om al den

verrichten arbeid zoo mogelijk ongedaan te doen maken. Terwijl wij dit wetsontwerp zoo goed trachten te doen maken als het naar onze overtuiging wezen kan, verklaren duizenden zich, als wij er mede klaar zijn, tot den Koning te zullen wenden met de dringende bede om de wet, waarvan men zulke schrikbeelden ophangt, niet te bekrachtigen. En iederen dag komen er andere duizenden hier ons toeroepen: Gaat niet voort om het openbare onderwijs te bevoordeelen en het bijzondere daardoor onmogelijk te maken. Men bidt, men smeekt, men dreigt met weerzin en verzet. Dat zou wel geschikt zijn om iemand den schrik om 't hart te doen slaan. Toch wordt die al dadelijk wel eenigszins bedaard, als we 't zoo open en rond, zooeven nog, hooren erkennen, dat die duizenden, die honderdduizenden, slechts als onkundigen, blindelings volgen, blindelings den naam zetten — zelfs soms honderd te gelijk door één hand laten zetten — onder dat angstgeroep. En volkomen onbegrijpelijk is het ons, hoe die stemmen, zoo tot één gebracht, hier verdedigers vinden — hoe ze hier, waar het om argumenten, om waarheid, niet om blindelings volgen, maar om handelen met overtuiging te doen is, niet enkel gehoor vinden — maar worden aangevoerd als zoovele argumenten tegen de voorgestelde verbeteringen. Hun roep ik toe: gij zelve, die toch den naam niet wilt hebben blindelings te volgen, ziet toe, het onderwijs is eene heilige zaak, ontwijdt haar niet door onreine middelen.....

Is die openbare school dan zoo gevaarlijk? Is zij zoo gevaarlijk voor den godsdienst? Ik bid u, waar bloeit het Katholicisme als in ons land? Waar viert de Protestantsche orthodoxie haar schoonste triomfen?

Waarheid is het, dat het Katholicisme in ons land nog het meest bloeit, in onovertroffen luister; waarheid, dat de Protestantsche orthodoxie nergens hechter gevestigd is dan hier.

En waar is die bloei, die welvaart van 't geloof nog het grootst? Daar waar de minste openbare en de meeste bijzondere scholen zijn? Juist het tegendeel. Op het platteland, waar men hier en daar eene enkele bijzondere school vindt, bloeit het positief

Protestantsch en het zeer positief Katholiek geloof het meest, maar in de groote steden van ons land, waar men de bijzondere scholen in veel grooter getale heeft, is het modern ongeloof het menigvuldigst.

Maar is dan die openbare school wellicht zoo gevaarlijk voor de zedelijkheid, en is de bijzondere school juist daarom zooveel beter? Wanneer dit waar is, dan moet men dit toch daar, waar de meeste bijzondere scholen te vinden zijn, aan de zedelijkheid der bevolking, die daarvan gebruik maakt, kunnen bespeuren. En nu zal ik volstrekt niet te hoog roemen in de deugd en in de braafheid van ons volk — ook niet van dat vaak zoo hooggeprezen „eenvoudige landvolk"".

Maar dan wil ik toch vragen of het platteland met zijne weinige bijzondere en bijna uitsluitend openbare scholen den toets met de steden niet kan doorstaan?

Of juist in de centra, waar de meeste bijzondere scholen te vinden zijn, ik zeg niet het godsdienstig, want daar kan ik niet over oordeelen, maar het openbaar zedelijk leven zooveel beter is dan op het platteland? .....

Maar — en dat vooral heeft mij getroffen en zou mij misschien aan het wankelen hebben gebracht: de halve natie en meer — zoo roept men — onze Katholieken, onze Protestanten verlangen uwe school niet.

Al weder een bewijs van het tegendeel uit de plaats mijner inwoning, een eenvoudig feit, dat meer spreekt dan lange theorieën en bespiegelingen. Daar is eene openbare school, waar van 1 April 1877 tot 1 Mei 1878 98 leerlingen werden geplaatst. Van die 98 waren 72 Roomsch-Katholiek en 22 Protestantsch. En wat nu vooral zeer opmerkelijk is, is dit: al die leerlingen konden niet te gelijk geplaatst worden; sommigen moesten lang wachten; en nu deden zij dat liever dan dat zij naar de Roomsch-Katholieke en naar de Protestantsche school gingen; sommigen wachtten tot tien, elf en twaalf maanden toe. Maar er waren enkelen, die zoo lang niet konden wachten; die gingen naar de bijzondere school, de Katholieke of de Protestantsch-

orthodoxe; doch toen er weder plaats was op de openbare school, kwamen zij van die bijzondēre scholen terug, en wel 13 Protestanten en 9 Roomsch-Katholieken. En dat in éen jaar.

Hebben de ouders dier kinderen dan een zoo bijzonder verlangen gehad òf naar de Roomsch-Katholieke òf naar de Protestantsch-orthodoxe school? Oordeelden zij de openbare school zoo geheel onbruikbaar voor hen? . . . . .

En nu vraag ik: waarom vinden uwe scholen zoo weinig bijval juist ten plattelande? Waarom baten dikwijls zoo weinig de pogingen van predikant en pastoor om den tegenzin daartegen te breken? Het is, omdat men zoo ingenomen is met den openbaren hoofdonderwijzer als een vriend des huizes, als een vriend van de kinderen, omdat men, niet blindelings maar met onderscheiding oordeelende, gaarne te doen heeft met dien man, dien men kent als een goed leermeester, als een goeden leidsman van zijne kinderen, als een braaf, een eerlijk en trouw burger. Men verlangt niets anders — niets meer.

Maar, zegt gij, er zijn toch ongeloovigen onder die openbare onderwijzers. Zeer wel mogelijk, maar zijt ge zoo zeker, dat er ook niet wel ongeloovigen onder uwe onderwijzers schuilen? Nog verleden jaar hebt gij er drie moeten ontslaan en in uw verslag drukt gij op het hart omzichtig te zijn bij de keuze. Gij vraagt ons waarborgen van Christelijken zin bij onze onderwijzers, maar hebt gij die waarborgen bij de uwen? En als zij het geloof hebben, daarover zal ik maar niet oordeelen, want dat geloof heb ik toch niet zoo goed als gij — dan herinner ik u zekeren brief van een apostel, die eene zaak ook nogal sterk aanbeveelt, en dan vraag ik u: zijt ge zoo zeker, dat ook de werken niet ontbreken? Of komt er dat minder op aan?

Wat mij betreft — gesteld ik achtte „het geloof" even noodzakelijk als gij zelf — ik zou toch ook niet zoo bijzonder zijn ingenomen met den geloovigen onderwijzer, maar die ruw was van vorm en somber van aard, traag in 't benaarstigen, de kinderen van zich afstootende door bijzondere stugheid en strengheid — en zoo zijn er toch ook wel. Zou het misschien daaraan

zijn toe te schrijven dat vele uwer geestverwanten, als ze eene school voor hunne kinderen kiezen, oordeelen als ik?

Heeft men daarom niet liever te doen met den man, ongeloovig wellicht, of met zoo weinig geloof, dat het bijna geen geloof heeten mag, maar die kinderen tot zich trekt; die binnen de school geen kunstig syllogisme weet uit te spinnen, als: geen onderwijs zonder opvoeding, geen opvoeding zonder godsdienst, geen godsdienst zonder Christendom, geen Christendom zonder Christus, en dan misschien ook wel: geen Christus zonder bijzondere school, maar die in zijn doen en laten, in zijn woord en blik den ernst en de liefde toont, die in hem wonen, en die door de kinderen gevoeld wordt, en als eenig opvoedende kracht ook vrucht bij hen draagt?

En als er enkelen — durft gij het te loochenen? — velen zoo zijn — waarom dan maar telkens weer herhaald: opvoeden kan uw onderwijzer niet — opvoeden doet hij niet?"

Wat wil men dan? Wil men het onderwijs aan de kerk toevertrouwen? Men zie, wat de Roomsche kerk er van gemaakt heeft in Napels, wat Van Otterloo van het onderwijs, aan de Hervormde kerk overgelaten, in de vorige eeuw in ons land gezegd heeft. Aan de ouders? Maar hoe was dan het onderwijs in Engeland onder dat systeem? Aan de Christelijke ouders in ons land? Maar hoe klaagt niet de *Standaard* over de weinige offervaardigheid van dezulken in ons land! Voorloopig is men het eens over deze oplossing: „geld voor de zoogenaamde „vrije school". Dat zou goed zijn voor den godsdienst. Ook goed voor het onderwijs. Laat ons zien.

De een noemt den modus vivendi: restitutie, en de ander: subsidie. Beide zijn het hierin eens: de staat mag geen godsdienstonderwijs geven. Maar nu moet de staat laten doen door anderen hetgeen hij zelf niet doen mag, dan is de zaak in orde. Dat is mijns inziens eene casuïstische moraal, die ik voor mij in het dagelijksche leven niet specifiek Christelijk acht, en waarmede ik mij liever niet verder inlaat.

Maar gesteld, dat de zaak aldus in orde kwam, zou dan

die vrije school, door staatssubsidie in het leven gehouden, den godsdienstvrede herstellen? Zou die aan de onderdrukking der minderheden een einde maken? Maar lees dan eens de geschriften van den heer De Savornin Lohman, in wien gij zoo roemt, en daarin vindt gij onder anderen: Er is een wezenlijk bezwaar tegen die vrije school met staatssubsidie, want bijvoorbeeld de oud-Katholieken zouden er door worden gedrukt.

Maar dat zijn er zoo weinigen. Ter wille van enkelen mag men toch niet nalaten wat goed is. Maar wie zegt u, dat er maar enkelen zijn? En als gij dan erkent, dat ook de vrije school hare uitgestootenen heeft, wat beschuldigt gij ons dan van verdrukking van minderheden?

Zal godsdienstvrede, verdraagzaamheid 't gevolg zijn der gewenschte regeling? Waarom wil men vooral de vrije school aan Protestantsche zijde? Omdat men dan alleen den strijd tegen Rome kan aanbinden, en den jeugdigen staatsburger voorbereiden om den kamp tegen die verderfelijke macht zegevierend mee te strijden. En van Katholieken kant? Juist 't omgekeerde.

Vermakelijk schouwspel.

Op staatskosten de beide partijen in staat gesteld hunne wapenen te wetten, om zoodoende den strijd ten einde te strijden, die daardoor in heftiger geweld zal toenemen. Kan 't erger?....

Vrije school, Mijne Heeren, ondersteund door staatsgeld, wat zal daarvan het gevolg zijn? Men bedenke het wel: allerlei kleine scholen naast elkaar, concurrentie op de oneerlijkste wijze, waarbij men elkaar de leerlingen tracht weg te kapen; het verloopen van het onderwijzers-personeel, veel sneller dan het reeds geschiedt; versnippering der onderwijskrachten; vernietiging van het goede onderwijs, zooals het hier en daar bestaat. En daarom, al kon het ook zijn, dat daardoor het belang van den godsdienst mocht worden bevorderd, waar het belang van het onderwijs er schade onder lijdt, daar zeg ik: wij kunnen niet, wij mogen niet mede. En ik ben voor mij zelven ten volle overtuigd: beterschap moet er komen, en beterschap komt er niet langs den weg, door u begeerd en voorgeslagen, maar wel achteruitgang, wel vermin-

dering. Beterschap komt langs geen anderen weg dan langs den koninklijken weg in de Grondwet ons voorgeschreven. En indien het er op aankomt, die Grondwet te herzien op andere punten, wat ik hoop, dan zal men ook zien, dat, als art. 194 zal worden gewijzigd, het zal zijn in dien zin, dat de staatszorg voor het openbaar onderwijs wordt versterkt en verscherpt, ten bate ook van de kinderen, die men voor het bijzonder onderwijs wil behouden. Niet maar alleen voor het openbaar, maar ook voor het bijzonder onderwijs ijver ik. Men heeft gezegd: onze bijzondere scholen zijn even goed als de openbare. Ik zou bijna zeggen: ze zijn even slecht als vele zijn. Ik zal niet zeggen, dat er geene zeer goede zijn. Maar aan de meeste bijzondere volksscholen ontbreekt evenveel als aan onze openbare. Dezelfde gebreken — 't zelfde gemis — even weinig vrucht. Het zou menigeen zeker gaan, als het mij vaak gaat als ik die scholen bezoek, de eene na de andere, dat mij soms de tranen in de oogen komen over de gebrekkige inrichting van 't onderwijs, het ontoereikend personeel, de onwetendheid der leerlingen, die daar gevonden worden, die kleine kinderen, terwijl de oudere reeds zijn heengegaan, voordat zij nog iets hadden ontvangen om er in hun leven winst mede te doen. En dat niet alleen op de openbare, maar op de bijzondere scholen evenzeer.

Vrijheid voor het onderwijs, voor uw bijzonder onderwijs: wij willen daarvoor blijven strijden met u, maar op deze voorwaarde alleen, dat wij ons openbaar onderwijs maken zoo goed als het wezen kan. Dan kunnen en zullen uwe kinderen er ook dikwijls gebruik van kunnen maken, ten spijt van uwe bijzondere scholen, omdat het beter is bij ons. Dan zult gij gedwongen worden uwe scholen op te heffen tot het peil door de onze bereikt, wilt gij, niet alleen in getal van leerlingen, maar ook in het gehalte en in de vruchten van het onderwijs met ons concurreeren.

Beterschap, meer centralisatie, meer staatszorg.... Onderwijs moet gemeentezaak blijven, dat wil zeggen: het bestuur, het beheer van de inrichtingen van het onderwijs moet aan den

gemeenteraad worden overgelaten, maar onder scherp toezicht, onder zoo streng toezicht, dat het onderwijs er geen schade door lijdt.

Eerst indien ik zag dat, door eene inrichting als nu wordt voorgesteld en die ik de beste acht, waarbij het rijk der gemeente overal in de uitgaven te hulp komt, en juist daardoor verplicht is een scherp toezicht op de bestede gelden te oefenen, indien ik zag, dat door een maatregel als deze, het onderwijs nog niet goed kon worden ingericht, zou ik een tweeden stap willen doen en tot het staatsonderwijs overhellen. Maar zoolang ik dit voorstel voor den goeden weg houd om misbruiken te voorkomen, en zoolang ik overtuigd ben, dat het voor de gemeenten van het grootste belang is, dat het onderwijs daar een onderwerp blijft van bespreking, van overleg, van behandeling, en dat de onderwijzers niet enkel onderwijzers, maar ook tevens medeburgers en daarom 't best gemeente-ambtenaren zijn, zoo lang zal ik met inspanning van alle krachten de thans ontworpen regeling steunen, die mij voorkomt ook voor de toekomst de eenige juiste inrichting te zijn.

Centralisatie — niet zooveel als sommigen willen, niet zoover hier en daar, als de minister, maar centralisatie meer dan tot hiertoe — ook wat de kosten betreft, meer dan de regeering verlangt, naar alle gemeenten, zooveel als noodig is om het onderwijs overal goed te kunnen inrichten, zooveel als noodig is om het met vertrouwen aan de gemeente te kunnen overlaten. Daarom is die regeling de beste, die, allen helpende, de meeste hulp daar biedt, in de kleinere en vooral grootere plattelandsgemeenten, waar die het meest van noode is, om wat ten algemeenen nutte wordt gedaan, goed te doen slagen.....

Ge kent het woord: „le peuple, qui a les meilleures écoles est le premier peuple; s'il ne l'est aujourd'hui, il le sera demain". Het eerste volk zullen wij wel nooit worden. Dat behoeft ook niet, maar onder de eersten kunnen wij nog wel eene plaats veroveren. Misschien ook kunnen wij het eerste volk worden, niet waar het geldt groote legers en vloten, maar waar het betreft

de inrichting van het onderwijs, een onderwijs, waardoor alle kinderen van 't volk gewapend worden met die kennis en wetenschap, en toegerust met die hulpmiddelen, welke zij noodig zullen hebben om in den strijd des levens niet te bezwijken. Een onderwijs, zoo ingericht, dat het aan de toekomstige behoeften van een volk kan voldoen. En dan, voor wie het behoeven, de kerk daarnaast, die, waar de staat in de school zijn plicht doet, ook haren plicht nakomt door aan te vullen, wat de school niet kan geven.

Dan zullen wij 't voorbeeld geven van een volk, klein maar krachtig door zijne leden, en door de samenstelling van al zijne bestanddeelen en inrichtingen. Een volk, waarbij ieder voor zich doet wat hij kan, maar waar niets goeds tot stand kan komen dan door samenwerking van allen. Een volk, dat er prijs op stelt, niet blindelings te volgen, maar uit eigen oogen te zien, om niet, door welke leidslieden ook, op verkeerde wegen te worden geleid. Agitatie, Mijne Heeren, plichtsbetrachting van de overzijde, zoolang de godsdienst niet tot zijn recht zal gekomen zijn. Agitatie, plichtsbetrachting van onze zijde, plichtsbetrachting van mijne zijde, zoolang de kracht mij daartoe niet ontbreekt, zoolang het onderwijs in ons land, het lager onderwijs, waarop de welvaart van het volk gebouwd zal worden, niet zoo goed is ingericht, dat het aan de meest algemeene, de meest dringende behoefte van allen kan voldoen."

Den 25sten Juni, toen er geene verdere sprekers meer waren ingeschreven, kwam de minister aan het woord. «Dit wetsontwerp", zegt hij, «is een eenvoudig voorstel; het voert geen nieuw recht in.

Het blijft getrouw, wat het openbaar onderwijs betreft, aan de grondslagen, in de wet van 1806, om niet vroeger op te klimmen, nedergelegd, bij de Grondwetsherziening bevestigd, in de wet van 1857 overgenomen. In 1848 is in de Grondwet tevens opgenomen de vrijheid voor iederen bevoegden onderwijzer om eene school te openen, zonder afhankelijk te zijn van de willekeur van het administratief gezag. Daardoor is aan de ouders de vrijheid gegeven om eene keuze te doen van de school, waarheen

zij hunne kinderen willen zenden. De vrijheid van onderwijs, bij de wet van 1857 geregeld, wordt in dit wetsontwerp op geenerlei wijze verkort.

Het eenige, wat dit ontwerp doet, is zeer juist door mijn geachten vriend uit Winschoten uitgedrukt: „het tracht niet de schoolquaestie op te lossen, maar een stap te doen tot oplossing der onderwijsquaestie."" Het tracht eenvoudig in ons openbaar onderwijs die verbeteringen aan te brengen, welke zelfs zij, die van elke verbetering van het openbaar onderwijs nadeel voor de bijzondere vreezen, juist om die reden alleen bestrijden. Het tracht die verbeteringen slechts op zoodanige wijze aan te brengen, dat de bezadigdheid daarvan, gewaardeerd door de bestrijders, door de warme vrienden van het openbaar onderwijs wordt betreurd."

Waardoor is de strijd ontstaan, dien wij thans wenschen, zoo niet voor altoos te beslechten, dan toch voor het oogenblik tot eene oplossing te brengen?

Is van den kant van hen, op wier ondersteuning thans vooral de regeering rekenen mag, de herziening van de schoolwet aan de orde gesteld? Hebben zij niet gedurende lange jaren liever gebreken in ons openbaar onderwijs laten bestaan, dan opnieuw aanleiding te geven tot het onvaderlandlievend aanstoken van dat twistvuur, dat op dit oogenblik buiten onze vergadering aan het branden is? Maar toen mijn geachte ambtsvoorganger voor de eerste maal zich de teugels van het bewind voelde ontslippen, heeft hij eene kleine poging gedaan om vrede te sluiten met hen, die zich steeds de sterkste tegenstanders van ons openbaar onderwijs hadden betoond, en zoodra had hij niet het bewind opnieuw aanvaard, of zie, in de openingsrede der zitting 1874—1875 werd de onderwijsquaestie aan de orde gesteld.

Was dit voorzichtig? Mijn geachte vriend uit Amsterdam, de heer Godefroi, en ik hebben den minister gewaarschuwd. Toen het eenmaal was geschied, was er omtrent dit punt geen rust meer in het land. Onder dien indruk heeft tweemaal volgens de Grondwet de periodieke vernieuwing van het personeel dezer Kamer plaats gehad. Opnieuw heeft de stembus gesproken; de

Kamer is aangevuld en het resultaat van dien strijd, dien men voor de kiezers gebracht had, is geweest eene meerderheid in deze Kamer, waartegen de bestrijders van het openbaar onderwijs zelf erkennen, geen kans van slagen te hebben.....

Mijn geachte ambtsvoorganger had ook de onderwijsquaestie aan de orde gesteld onder de leus: Ik zal verzoening brengen. En waar eindigde dit mede? Dat hij zelf erkennen moest: „een verzoeningsmiddel ken ik niet"" en dat ook in zijne stukken en in zijn ontwerp dezelfde beginselen moesten worden gehuldigd, die thans weder door de regeering worden voorgesteld.

Toen moest hij eene keus doen. Hij moest òf aan zijne vrienden òf aan zijne beginselen getrouw blijven. Hij heeft het eerste gekozen en daardoor mij genoodzaakt dat te doen, wat zeer zeker, zoo het door hem had moeten worden verricht, ook door hem niet anders had kunnen verricht worden. En waarom niet? Omdat men, zoolang de constitutioneele beginselen waarheid blijven, van gindsche zijde kan agiteeren, maar nimmer organiseeren. Indien iets tot stand gebracht moet worden, indien een volksbelang moet worden opgelost, hetzij door de wet te veranderen, hetzij door die te behouden, het is immer de liberale partij, die het in ons land gedaan heeft, hetzij zij het gedaan heeft als regeerende partij in de oppositie, hetzij onder de moeilijker omstandigheden van zelve te zijn aan het bewind.

Daarom neem ik het niet als een verwijt aan, wanneer men zegt: dit voorstel is een partij-voorstel. Deze regeering kan, evenmin als een moriaan van huid, van politieke kleur veranderen.

Rechtvaardigheid te betrachten jegens allen, gelijkheid voor de wet in bestuur en rechtspraak te behartigen, valt haar gemakkelijk, want het is het eerste voorschrift van het liberaal geloof. Maar in de voorstellen, die deze regeering aan de Kamer doet, in de beginselen, die zij belijdt, in de maatregelen, die zij neemt, huldigt zij het stelsel der liberale partij, en als men vreest, dat dit niet goed is, dan brenge men een votum uit, waardoor althans deze minister verwijderd wordt.

Maar op meer dan op den steun van eene partij, en op poli-

tieke beginselen, op den vasten bodem der Grondwet is dit voorstel geplant." Dit wordt van de overzijde niet toegegeven. Maar wat men in de Grondwet ook moge willen lezen of er, zoo niet naar de letter, dan naar den geest van willen maken, de minister verwacht van den spreker uit Breda en zijne medestanders, »dat zij ook respect zullen hebben voor onze overtuiging, dat wij moeten aannemen, dat in de Grondwet alleen staat, wat wij er werkelijk in lezen. Van eene regeering, die eene zekere uitlegging der Grondwet als waar aanneemt, verge men geene handeling, die met die Grondwet naar haar inzien strijdt". En bovendien »deze regeering meent dat, indien niet in de Grondwet stond wat er in staat en wat zij er in leest, zij een voorstel zou moeten doen om dat in de Grondwet te brengen.

Men heeft tot mijn leedwezen de schoolquaestie opnieuw aan de orde gesteld. Gij hebt, Mijnheer de Voorzitter, de discussiën van 1856 en 1857 bijgewoond. Toen spraken weinigen, maar hoorde men de parlementaire corypheeën.

Is het misschien vermoeidheid mijnerzijds, wanneer ik mij niet zou willen belasten met de taak om uit de verschillende redevoeringen thans gehouden iets bijeen te zoeken wat niet toen korter maar wellicht beter, in elk geval, wat toen niet ook is gezegd"?

Er is van de overzijde gezegd, dat men het geven van onderwijs moest beschouwen als eene particuliere industrie, waarop men de leer der Manchesterschool moest toepassen. Doch »waar zou de toepassing van dat oeconomisch stelsel alleen kunnen plaats hebben? Alleen op het onderwijs gegeven aan scholen, die worden bezocht door leerlingen, uit wier eigene bijdragen de kosten worden gedekt. De scholen bijv. waar het schoolgeld voor de kinderen wordt betaald door vrome dames, zijn geen scholen, waarop men de leer der économie politique kan toepassen.... Het geschil loopt dus niet over die scholen, die men kan behandelen naar de oeconomische leer omtrent de particuliere industrie, maar over die scholen, die overal ter wereld moeten voorzien in de algemeene behoefte, en daarom moeten uitgaan van eene der

georganiseerde vereenigingen, waarvan ieder mensch lid is; met andere woorden, de openbare school is de school der wereldlijke overheid, de confessioneele die der kerkelijke overheid. De vraag is eenvoudig: aan wie van beiden komt de school toe"?

Van Katholieke zijde wil men het volgende als eenig middel tot verzoening: "de staat stelle de gelden der schatkist beschikbaar ten behoeve der scholen, door de bisschoppen ingericht en beheerd, want andere dan zoodanige scholen kunnen geen zuiver Katholieke scholen zijn. Men heeft er zich niet over te schamen, maar ik begrijp niet dat men het ontkent. Men kan nooit eene discussie voeren, die tot eenig resultaat leidt, wanneer men niet rond voor zijne zaak uitkomt. Niemand zal van de Katholieke kerk verlangen, dat zij iets van hare aanspraken opgeeft, en zij zal dat ook nooit doen, maar ik begrijp niet waarom men, wanneer men zich hier komt poseeren als eene Katholieke partij, niet ronduit zou bekennen wat het streven der kerk is. En haar streven kan en mag geen ander zijn — en het is juist na het verlies van het wereldlijk gezag in dubbele mate gebleken — dan om de gansche Latijnsche Christenheid te herscheppen in een kerkelijken staat. En daarvoor is het eenige, maar afdoende werktuig het meesterschap over de school. Daarom is dan ook wel degelijk in den Syllabus art. 194 van onze Grondwet veroordeeld. Daar lezen wij in art. 47 als veroordeeld — en in het mandement wordt er naar verwezen —: ""Geene betere schikking kan er voor de maatschappij getroffen worden dan de volksscholen, die voor de kinderen van alle volksklassen openstaan, en in het algemeen alle openbare instellingen, bestemd om te voorzien in de opvoeding der jeugd en het onderwijs, de letteren en hoogere studiën, te onttrekken aan alle gezag, aan alle aanmatigende macht en bemoeiing der kerk, en geheel te onderwerpen aan het goeddunken van het burgerlijk en politiek gezag volgens het verkiezen van de gebiedende macht en de richting van de algemeene opinie van den tijd."" .....

En wat is omtrent de school onze leer? Wij belemmeren u niet in het oprichten van uwe eigen kerkelijke scholen uit uwe

eigene middelen. Wij dwingen uwe ouders niet om hunne kinderen naar onze openbare school te zenden. Wij richten onze openbare scholen, ook ten uwen gevalle, zoo in, dat wanneer daar uw godsdienst niet geëerbiedigd wordt en gij bij ons komt klagen, gij verzekerd kunt zijn, dat u recht geschieden zal. Maar wij kunnen niet nog een stap verder gaan en het wereldlijk gezag dienstbaar maken aan de uitbreiding van uwe kerkelijke macht, en aan u de beschikking geven over de gelden, door de Nederlandsche belastingschuldigen opgebracht. Wij kunnen uwe bisschoppelijke scholen eerbiedigen, subsidieeren kunnen wij ze niet. En wij kunnen dit niet, in het belang van de vrijheid van keus van de ouders zelve.

De liberale staat, die op zijne beginselen vertrouwt, laat zelfs aan hen, die zijne school bestrijden, vrijheid van onderwijs; hij zorgt voor goede scholen, maar dringt ze niet op. Maar de kerkelijke macht, eenmaal meester van de school, kan niet anders doen — en ik duid haar dit niet ten kwade, want hare beginselen verplichten haar daartoe — dan monopolie eischen......

Ik geloof alzoo, dat, wanneer men eerlijk en billijk wil zijn, men in een staat, waarin schoolgemeenschap niet volgt kerkgemeenschap, maar waarin schoolgemeenschap volgt staatsgemeenschap, niet kan eischen, dat 's rijks geld aan zuiver kerkelijke scholen worde uitgegeven. Evenwel heeft men het recht om te eischen, dat dergelijke scholen vrijelijk kunnen bestaan; dat de ouders niet gedwongen worden om hunne kinderen de school te doen bezoeken, die de staat voorschrijft, maar ook dat te gelijk de ouders het recht hebben om van den staat te vergen, dat deze zorgt, dat zij de vrije keuze hebben van eene andere school dan die, waar de bisschop hen heenzendt, en dat eindelijk ieder het recht heeft om te vorderen, dat op de staatsschool alle godsdienstige begrippen worden geëerbiedigd. Ieder zal echter in dit wetsontwerp de eerlijke zucht erkennen, om het voorschrift van de Grondwet sterker dan tot nog toe te handhaven; zoodat alle argumenten, gebruikt om aan te toonen, dat men stelselmatig beoogt om het bijzonder onderwijs te benadeelen en dat dit wets-

ontwerp met dat doel zou zijn ingediend, inderdaad, wanneer men goed ziet, vervallen.

De regeering moge dus misschien bedreigd worden met de voortzetting van eene agitatie, die nooit zal eindigen, voordat van die zijde de volkomen overwinning behaald is, men zal haar den lof niet kunnen ontzeggen van, wanneer men zich op haar standpunt plaatst, harerzijds de rechtvaardigheid ook tegenover hare Katholieke landgenooten te hebben betracht. Van dien weg zal de regeering zich niet laten afbrengen door petitionnementen buiten, noch door hevige aanvallen in deze Kamer."

En nu keert de minister zich tegen de anti-revolutionnaire partij, die den bijbel op de school wil brengen. «Wat is uit een natuurlijk oogpunt de bijbel? Bedrieg ik mij niet, dan bedoelt men met den bijbel den Statenbijbel, eene in voortreffelijk maar langzamerhand vrij ouderwetsch geworden Hollandsch, met de hulpmiddelen eener pas beginnende wetenschap gemaakte vertaling van Hebreeuwsche en Grieksche teksten, die bij gebreke van de beste handschriften nog niet behoorlijk critisch waren vastgesteld; eene verzameling boeken geen van allen voor kinderen geschikt; sommigen zelfs bevattende vele gedeelten — ik herinner slechts aan het elfde en twaalfde kapittel van Leviticus — die voor kinderen geheel ongeschikt zijn. Als men dus dat boek op de school verlangt, doet men dit, omdat men het niet beschouwt uit het natuurlijk oogpunt, maar omdat men in dat boek vindt Gods woord. Nu laat ik geheel ter zijde in hoeverre men dit aanneemt: of men aanneemt de geheele oude Luthersche inspiratie-theorie, dan wel iets anders; maar zoodra men aan den bijbel toekent het karakter van Gods woord, en hem als zoodanig op de school wil brengen, verkondigt men door dat feit wel degelijk eene leerstelling, een dogma.

Ik moet een stap verder gaan. Als men den bijbel op die wijze op de school verlangt, wil men dan dien doen verklaren naar den zin van iederen onderwijzer? Volgens den bijbel zelf bevat dat boek veel dingen zwaar om te verstaan; men kan dus aan ongeleerde, onvaste menschen de verklaring niet overlaten

Wie den bijbel op de school verlangt, moet willen dat, evenals de bisschop over de Katholieke, de ouderling of de predikant meester zij over de bijbelsche school, anders is de bijbel voor het zieleheil der kinderen een gevaarlijk leerboek.

Maar — zegt men — hoe kunt gij in uw stelsel op de school Christelijke deugden willen?" Is er eene andere zedenleer, zijn er andere deugden denkbaar zijn dan de Christelijke? «Weet gij er andere dan die, welke Bosscha in 1856 aldus heeft uitgedrukt: ««Ieder mensch, van welk ras, van welke kleur, van welke natie, van welken stand, van welken aanleg, ieder mensch, omdat hij mensch is, heeft aanspraak op eene rechtvaardige behandeling en op het genot van zijne vrijheid; en ieder mensch is verplicht aan zijn evenmensch, omdat hij mensch is, hulp te betoonen en liefde. Die leer is door Christus verkondigd, alzoo onder de menschen en volken verspreid, en de moeder geworden van onze nieuwe beschaving en een bestanddeel van het staatsrecht van alle beschaafde volken.""

Waarom, indien gij geene andere zedenleer wilt of denkbaar acht in onze maatschappij, waarom haar dan niet den naam laten behouden, waarop zij recht heeft? Men kan ons van geloofsgemeenschap uitsluiten, van de gemeenschap der Christelijke zedenleer weigeren wij uitgesloten te worden.

Maar, zegt men, niet aan de vruchten kent men den boom, maar aan den boom de vruchten; de schoonste zedenleer baat niets, wanneer zij niet gepaard gaat met godsdienstig geloof. Welnu, maak dan gebruik van de gelegenheid om godsdienstonderwijs aan de kinderen te verschaffen; het wetsontwerp geeft u daartoe zoo ruim mogelijk gelegenheid.....

De school is daar, niet om leden van de orthodoxe kerk te vormen, maar wel staatsburgers. De verplichting om daarvoor te zorgen, om het opkomend geslacht op te voeden in die grondbeginselen, die in den waren zin Nederlandsche grondbeginselen zijn, — op te voeden in de Christelijke deugden, liefde voor het land en in den waren vrijheidszin, die verplichting mag de regeering niet prijsgeven, om haar over te laten aan vereeni-

gingen, die zelve erkennen, dat het onderwijs aan de kerk zou behooren, maar dat hunne kerk zoo gedesorganiseerd is, dat zij niet aan hare verplichting zou kunnen voldoen.

Ik hoop op deze wijze rekenschap gegeven te hebben van mijne handelwijze ook aan mijne anti-revolutionnaire bestrijders en tevens dat zij het zullen eerbiedigen, dat ik evenzeer eene conscientie heb, als zij — ik erken het gaarne — voor zich hebben."

Aan de voorstanders van het openbaar onderwijs, die in het ontwerp te veel centralisatie zien, antwoordt de minister, dat art. 194 het openbaar onderwijs zelf tot een voorwerp van rijkszorg verklaart. «De wetgever is volkomen bevoegd aan het gemeentebestuur op te dragen om binnen de grenzen van zijn gebied voor dat onderwerp te zorgen; is volkomen bevoegd om ook daarvoor aan de gemeente geldelijke lasten op te leggen. Maar de gemeente, handelende ter uitvoering van de wet, handelt niet krachtens haar recht van autonomie, maar integendeel als orgaan van het rijksgezag.

Het moge nu waar zijn, dat aan gemeente- en provinciale besturen minder bevoegdheid wordt verleend dan vroeger is geschied, uitbreiding van centralisatie, in de rechtskundige beteekenis van 't woord is in het wetsontwerp niet te vinden.

Juist de omstandigheid, dat aan autonomie van 't gemeentebestuur op het punt van lager onderwijs niet kan worden gedacht, maakt, dat er voor het stelsel om het lager onderwijs geheel aan het rijk te brengen, veel is te zeggen. Wanneer ik eene misschien niet geheel onnatuurlijke eerzucht had mogen bevredigen, dan zou ik hetzelfde hebben gedaan wat Bosscha reeds in 1857 als wenschelijk erkende, om namelijk lager, middelbaar, voorbereidend-hooger en ambachtsonderwijs in eene algemeene wet te regelen en daarbij het beginsel aan te nemen dat de gewone lagere school, die het volk onderwijst en dus overal gelijk moet zijn, rijkszaak zou zijn, terwijl middelbaar, ambachts- en zelfs gymnasiaal onderwijs als meer van plaatselijken aard, de zaak der gemeentebesturen zou zijn.

Maar mijne taak was eene andere, namelijk herziening der wet van 1857."

De minister eindigt, zich weer tot de tegenstanders der openbare school keerende: «Ik heb mij, geloof ik, tegen hen eerlijk en rond verklaard. Ik zeg niet, dat ik hun verzoening breng, ik erken gaarne, dat ik voor hunne inspanningen en voor hun krachtsbetoon geenszins zonder vrees ben. Wanneer zij dus tegen mij zeggen: indien deze wet al tot stand mocht komen, zal de agitatie niet alleen voortduren, maar heviger worden; wij zullen het vuur aanhouden en aanblazen, en eindelijk zal de aandrang zoo sterk worden, dat gij moet wijken, — dan geloof ik, Mijnheer de Voorzitter, dat het niet bij voornemens blijven zal, maar dat de agitatie grooter en sterker zal worden. Daartegenover bezwijken is mogelijk, maar, wat mij betreft, wijken nooit.

Want op het oogenblik, dat die zegepraal zou worden gevierd, zouden de mannen, die ons de Grondwetsherziening en het constitutioneele stelsel gebracht hebben, tevergeefs hebben geleefd; op dat oogenblik zou het gedaan zijn met de liberale partij; op dat oogenblik zou het staatsverdrag verscheurd zijn, in de vorige eeuw door alle gezindheden onder gejubel geteekend, en de hoeksteen verbroken van onze nationale eenheid, dat geloofsverschil staatsgemeenschap niet wegneemt. Op dat oogenblik zou onze vaderlandsche geschiedenis niet meer in hare zuiverheid worden geleerd; want in de eene school bij voorkeur het oog worden gericht op de martelaren van Gorkum, en in de andere op de gerechte straf, die Oldenbarnevelt heeft getroffen. De worsteling voor de vrijheid zou te vergeefs zijn geweest, want de conscientievrijheid op den buitenlandschen vijand veroverd, zou zijn vernietigd door de twisten van de binnenlandsche factiën. Priesterheerschappij en kerkelijke onverdraagzaamheid zouden dan in ons land den boventoon voeren. Daartegen, Mijnheer de Voorzitter, zal, niettegenstaande alle verschil omtrent ondergeschikte punten, de onverdeelde en in dit opzicht onverdeelbare partij, die zich gaarne de liberale noemt, waken; want ook zij voert in haar schild het devies, waarmede de grondlegger onzer

vrijheid ons eene vaderlandsche historie geschonken heeft: ««JE MAINTIENDRAI"".

Na replieken en dupliek begon eindelijk den 27sten Juni de behandeling der artikelen, en zou het dus tot eene beslissing komen over de verschillende politieke en technische quaestiën, die zich bij de regeling van het lager onderwijs voordeden. Weinige van de vele voorgestelde amendementen vonden bijval bij de Kamer. Het ministerie had eene vaste meerderheid, die elke poging om aan de beginselen van het wetsontwerp te raken, afwees. Daarentegen wenschte de meerderheid ook niet verder te gaan dan het ontwerp, en werden de op de eerste artikelen voorgestelde amendementen van Moens en anderen afgestemd, zoodat de voorstellers zelve weldra hunne verdere amendementen introkken en hunne pogingen om verbeteringen in die richting tot stand te brengen, opgaven.

Onder de belangrijkste beslissingen behoorde de verwerping met 57 tegen 13 stemmen van het amendement van Van Wassenaer van Catwyck, om art. 1 te doen voorafgaan door eene bepaling als die, voorgesteld in de nota der acht anti-revolutionnaire leden bij het ontwerp—Heemskerk. Verworpen werd eveneens met 40 tegen 33 stemmen het amendement van Van der Kaay op art. 3 om ook subsidiën van de provinciën toe te laten. Door den minister werd evenwel eene wijziging aangebracht, waardoor subsidieering door de gemeenten van bijzondere neutrale scholen voor voortgezet lager onderwijs werd toegestaan. Bij art. 4 werd met 38 tegen 29 stemmen verworpen het amendement van Van Houten om de bepaling betreffende den bouw en inrichting der schoollokalen te doen vervallen, en bij tweede stemming met 39 tegen 37 stemmen dat van Van den Berch van Heemstede om die bepaling alleen voor openbare scholen te doen gelden. Bij art. 8 werd met 57 tegen 21 stemmen een amendement van Moens verworpen, dat strekte om de arrondissements-schoolopzieners af te

schaffen en alleen de districts-schoolopzieners te behouden. De bepaling betreffende de kweekelingen werd verzacht door de aanneming van het amendement—Verheyen, volgens welke dezen reeds op hun vijftiende in plaats van op hun zeventiende jaar in de school konden worden toegelaten om hulp te verleenen. Bij art. 22 werd met 74 tegen 4 stemmen aangenomen het amendement van Röell, Godefroi en Patijn, om te bepalen, dat de schoollokalen, »des noodig verwarmd en verlicht", voor het godsdienstonderwijs beschikbaar zouden worden gesteld. Bij art. 24 werden weer verworpen de amendementen van Van den Berch van Heemstede, van Schimmelpenninck en van Schimmelpenninck van der Oye, die strekten om het aantal verplichte onderwijzers naar verhouding van het aantal kinderen te verminderen. Eene belangrijke beslissing was na nieuwe uitgebreide en heftige discussiën de verwerping met 53 tegen 28 stemmen van het amendement van De Jonge, om »de Christelijke deugden" uit het artikel te doen vervallen, en de eerste zinsnede aldus te lezen: »Het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle maatschappelijke deugden".

Bij art. 43 werd met 57 tegen 18 stemmen verworpen het amendement van Van den Berch van Heemstede, luidende:

»Elke gemeente zorgt voor de oprichting en instandhouding der openbare scholen voor haar lager onderwijs.

De kosten, bedoeld in art. 44 onder a, b, f en g, worden gedragen door hen, die van dit onderwijs gebruik maken, en geheven bij een afzonderlijken schoolomslag, wanneer geene bijzondere fondsen daarvoor aanwezig zijn.

Op dezen omslag zijn de bepalingen der gemeentewet van toepassing.

Met uitzondering van de on- en minvermogenden bedraagt de omslag van een tot tien gulden per maand voor ieder kind."

Langdurige discussie had plaats en groot verschil van meening bleek te bestaan omtrent art. 45, regelende de bijdrage van het rijk

in de kosten van het openbaar onderwijs. Met 61 tegen 20 stemmen werd verworpen het amendement van Röell, Van Naamen van Eemnes en Patijn om den gemeenten alleen aanspraak op eene vergoeding uit 's rijks schatkist te geven, wanneer de gemeentelijke belastingen eene bepaalde hoogte bereikt hadden; met 72 tegen 9 stemmen dat van Bastert, om de rijksbijdrage naar de omstandigheden van 10 tot 50 procent te doen bedragen; met 55 tegen 26 stemmen dat van Schimmelpenninck, om de bijdrage niet te laten overtreffen de jaarlijksche verhooging van uitgaven, welke van de nieuwe wet het gevolg zou zijn, en met 65 tegen 16 stemmen dat van Bergsma en Sickesz om de bijdrage op 40 procent te brengen. Art. 45 werd met 45 tegen 36 stemmen aangenomen. Bij art. 54 werd met 51 tegen 15 stemmen verworpen het amendement van Van den Berch van Heemstede, volgens hetwelk alleen de hoofden der bijzondere scholen in de steden den rang van hoofdonderwijzer zouden moeten bezitten. Bij art. 65 werden met 43 tegen 39 stemmen verworpen de amendementen van Van der Kaay en De Beaufort, en van Verheyen om voor het afleggen der examens in vreemde talen, niet het bezit van de hoofdakte te eischen. Bij tweede stemming werd met 42 tegen 40 stemmen verworpen het amendement van Schimmelpenninck van der Oye en Barge om uit art. 81 te doen vervallen de bepaling, dat aan ouders van kinderen, die niet ter school gingen, onderstand vanwege de gemeente geweigerd moest worden. Met 48 tegen 30 stemmen werd verworpen het amendement van Van den Berch van Heemstede op art. 82, om daaruit te doen vervallen, dat de gemeenteraad verbodsbepalingen omtrent het arbeiden van kinderen beneden twaalf jaar zou kunnen vaststellen. Ten slotte werd den 18den Juli 1878 het wetsontwerp aangenomen met 52 tegen 30 stemmen (tegen: Heydenrijck, Saaymans Vader, De Casembroot, Arnoldts, Barge, Verheyen, Haffmans, Van der Schrieck, Teding van Berkhout, Insinger, Borret, Mackay, Des Amorie van der Hoeven, Van Baar, De Jonge, Schimmelpenninck, Van Asch van Wijck, Schimmelpenninck van der Oye, Wintgens, Bichon van IJsselmonde, De Bieberstein, Van den

Berch van Heemstede, Van Nispen tot Sevenaer, Kerens de Wylré, Van Zinnicq Bergmann, Brouwers, Lambrechts, Corver Hooft, Luyben en Reekers).

In de Eerste Kamer kwam het voorstel den 7den Augustus aan de orde. De eerste spreker, Van Sasse van Ysselt, zeide het volgende:

«Mijnheer de Voorzitter, de afgevaardigden uit Noord-Brabant en Limburg hebben met klimmende aandacht en belangstelling den loop gevolgd, dien de onderwijsquaestie in de laatste jaren bij de wetgevende macht en daarbuiten heeft genomen.

Met den meesten ernst hebben zij de bezorgdheid gadegeslagen, die het wetsontwerp, thans aan onze beraadslaging onderworpen, bij de overgroote meerderheid hunner geloofsgenooten en bij zoovele andersdenkenden heeft gaande gemaakt. Zij hebben zich onderling afgevraagd, wat hun in deze moeilijke en gewichtige omstandigheden als volksvertegenwoordigers te doen staat.

Eenparig, Mijnheer de Voorzitter, hebben zij besloten om, zonder verder deel te nemen aan de beraadslagingen, zich te bepalen tot de verklaring: dat zij hunne stem tegen het wetsontwerp zullen uitbrengen. Tot dit besluit zijn zij hoofdzakelijk gekomen, omdat zij in het wetsontwerp missen het verzoenend karakter, dat zij daarin mochten verwachten."

De discussie, waaraan alleen Duymaer van Twist, Pické, Büchner en de minister deelnamen, was dus spoedig ten einde en nog denzelfden dag werd het ontwerp aangenomen met 26 tegen 10 stemmen (tegen: Vos de Wael, Michiels van Kessenich, Van Sasse van Ysselt, Van Rijckevorsel, Beerenbroek, De Villers de Pité, Thooft, Smitz, Hengst en Van Aylva van Pallandt).

Intusschen was het petitionnement steeds voortgegaan en na de aanneming door de Tweede Kamer tot de Eerste en daarna tot den Koning gericht.

«De Koning had den 3den Augustus aan eenige afgevaar-

digden van de Protestantsche petitionarissen een gevraagd gehoor toegestaan, hen vriendelijk en voorkomend ontvangen en van zijne vaderlandlievende gezindheid verzekerd, nadat hij hunne adressen had aangenomen. De gezamenlijke adressen, zoowel van de Roomsch-Katholieke als Protestantsche zijde, werden door Z. M. gezonden aan den Minister van Binnenlandsche Zaken om bericht en raad. De minister bracht hierop een zeer lezenswaardig rapport uit, opgenomen in de *Staatscourant*, waarop de Koning zich verplicht gevoelde het wetsontwerp te bekrachtigen, 't welk geschiedde den 17den Augustus 1878.

De wet werd afgekondigd in het *Staatsblad* n°. 127". (*)

Dat de nieuwe wet op het lager onderwijs nog niet de oplossing van de schoolquaestie gebracht had, bleek weldra bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede na de opening der zitting 1878—1879 en bij de debatten over de staatsbegrooting, waarbij de onderwijsquaestie en vooral het rapport van den Minister van Binnenlandsche Zaken aan den Koning betreffende het petitionnement een groot deel van de beraadslagingen innamen, en daaraan eene groote mate van heftigheid gaven. De andere punten, welke bij de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting op den voorgrond traden, waren de financieele quaestie, waarop wij terugkomen, en het kiesrecht.

De afgevaardigde Van Houten, die zich niet ingenomen had verklaard met de successiebelasting, en die de onderwijswet als te centraliseerend had bestreden, verklaarde thans wegens de weinig voortvarende politiek van het ministerie, dit openlijk te moeten bestrijden, en wegens gemis aan overeenstemming met den leider van de liberale partij, zich van deze af te scheiden. Hij wenschte in de eerste plaats hervorming van het belastingstelsel, waartoe

(*) Blaupot ten Cate en A. Moens. De wet op het lager onderwijs. Groningen 1890, blz. 70.

de Minister van Financiën, die het oog alleen op vermeerdering der middelen gevestigd had, niet gezind bleek, en op uitbreiding van het kiesrecht. Op het laatste drong ook Oldenhuis Gratama aan, die zich voorstander van het algemeen stemrecht toonde.

Op dien aandrang antwoordde de minister het volgende:

«De geachte afgevaardigde uit Assen heeft zich opnieuw doen kennen als een voorstander in abstracto van het algemeen stemrecht. Zal ik die breede thesis met de Kamer behandelen?

Laat mij slechts dit zeggen. Een irrationeel kiesrecht — men heeft het in vroegere eeuwen in Engeland gezien — kan eene Vertegenwoordiging opleveren, waarin de natie hare wezenlijke uitdrukking vindt en aan welke hare belangen volkomen zijn toevertrouwd. Het algemeen stemrecht daarentegen kan vergaderingen voortbrengen, waarvan het tegendeel met grond wordt getuigd. Of weet men niet, dat in Noord-Amerika de groote klacht is, dat het algemeen stemrecht daar eene rijke bron blijkt van voortdurende omkooping, geweldpleging en bedrog; dat juist tengevolge daarvan in dat land de edelsten en besten zich aan de behandeling der publieke zaak onttrekken?

Wanneer men dagelijks leest, hoe in Frankrijk invalidatiën van verkiezingen, uit het algemeen stemrecht voortkomende, plaats hebben, bewijst dat dan niet, hoezeer het algemeen stemrecht door de bovendrijvende partijen of de regeering kan worden misbruikt?

Wanneer ik dus vraag: zou het een welkom geschenk zijn aan het Nederlandsche volk, wanneer die vreemde instelling hier werd overgeplant, dan zal mijn antwoord zijn: ik wensch daartoe niet mede te werken.

Het algemeen stemrecht moge in de toekomst ook voor Nederland zijn weggelegd, ik wensch die toekomst niet te beleven. (De heer Wintgens: Bravo!)

Maar eene andere zaak is het, in hoeverre eene zoodanige uitbreiding van het kiesrecht, waardoor dit onder het bereik komt van allen, die werkelijk er toe geroepen zijn, aan 's lands zaken deel te nemen, op den weg der regeering ligt. En dan zeg

ik dat, in het algemeen gesproken, verstandige uitbreiding van het kiesrecht op een ieders weg ligt, zoowel van dien eener conservatieve als eener liberale regeering. In dit opzicht, want het raakt hier het hoofdbeginsel van ons staatsrecht, bestaat tusschen de partijen geen verschil, maar de vraag is, of eenvoudige gelijkmaking van den census het middel kan wezen om tot een meer rationeelen grondslag van ons kiesstelsel te geraken.

De geachte spreker uit Groningen heeft er aan herinnerd, dat de Minister van Binnenlandsche Zaken vroeger eene bepaalde meening hieromtrent verkondigde. Deze was van oordeel, dat zoolang als in verband met onze directe belastingen de census in de Grondwet verbindend is voorgeschreven, bloote herziening binnen de bepalingen der tegenwoordige Grondwet van de ongelijkheden van den census inderdaad geen voordeel van groote beteekenis opleveren zou, en dat derhalve, om tot eene rationeele herziening van het kiesrecht te geraken, meer gedaan moest worden dan de kiesrechtsherziening, want dat moest worden herzien de Grondwet.

Indien nu de geachte spreker uit Groningen mij had te gemoet gevoerd: dan zijt gij verplicht die grondwetsherziening onmiddellijk voor te stellen, gij hadt dat onmiddellijk in deze zitting moeten doen, — ik zou gemeend hebben dat, wanneer men aan iemand de leiding opdraagt, men ook eenig geduld oefenen en vertrouwen in zijn beleid stellen moet, — maar in allen gevalle, ik zou dat gevonden hebben overeenkomende met het karakter van den geachten spreker, eene billijke poging tot voortdrijven. En wanneer hij dan, na mij naar de gronden gevraagd te hebben, waarom ik tegenwoordig het oogenblik geenszins voor een dergelijk voorstel gekomen acht, die gronden niet afdoende vond, het zou geweest zijn een onderwerp van discussie, zooals ze plaats kan hebben tusschen hen, die wenschen door wisseling van gedachten tot overeenstemming te geraken. Maar de geachte spreker heeft zich dienaangaande in nevelen gehuld. Hij heeft niet aangewezen op welke wijze wij tot eene rationeele regeling van het kiesrecht kunnen geraken. Hij heeft

zelfs niet herhaald zijn eisch — een eisch, die, wanneer hij daarvan geen afstand doet altijd tusschen ons eene groote verwijdering zal maken —, dat in de Grondwet zelve het algemeen kiesrecht worde geradiceerd, maar hij heeft het mandaat, dat ook hij van zijne kiezers gekregen had, vertrapt. Hij heeft in deze vergadering gezegd: wij, die hier heeten het Nederlandsche volk te vertegenwoordigen, wij doen het niet; wij zijn de vertegenwoordigers van eene overheerschende klasse in de Nederlandsche maatschappij, die in haar eigen belang wenscht zulk eene klasse te blijven. Wanneer het gouvernement de overtuiging had, dat het alleen van eene dergelijke vertegenwoordiging het vertrouwen bezat, ik verzeker u, deze minister zou hier geen oogenblik langer blijven. En wanneer in deze vergadering een dergelijke geest heerschte, zij zou niet telkens, wanneer zij tot gewichtige beslissingen geroepen wordt, toonen, gelijk ik ze altijd heb zien doen, dat zij slechts éen belang kende, het belang van het land. Indien dus de geachte spreker zich op dat standpunt stelt, dan scheidt hij zich niet alleen af van de liberale, maar van al zijne medeleden van het gansche Parlement.

Terecht heeft de geachte spreker ons gezegd, dat hij noch door heersch-, noch door eer-, noch door staatszucht wordt vervoerd, dat voor hem klatergoud klatergoud is en klatergoud blijft. Maar de geachte spreker bedenke, dat ook vóor hem er anderen geweest zijn, die dachten als hij, en dat, wanneer men het hier opneemt voor de algemeene volksbelangen, men ophoudt aan zich zelven uitsluitend te behooren, dat men dan voor zich heeft, juist omdat men zich tot verdediger van die belangen maakt, eene verantwoordelijke toekomst. En ik voeg dus den geachten spreker als vriend toe: plaats u niet in een isolement, waarin kan alleen zijn de wijsgeer met zijn zelfbehagen, maar waarin de staatsman machteloos wordt; onttrek u niet aan de liberale partij, want zij heeft mannen van uw karakter en uwe talenten noodig, maar maak tegen dit gouvernement elke oppositie, die gij wilt, en snij, zoo u dat behaagt, meedoogenloos den band, die ons verbond, af."

Van Houten antwoordt daarop:

«Tegenover mijne vraag omtrent het kiesstelsel, heeft de minister ons bestaande stelsel niet verdedigd. Evenmin heeft de minister op gewichtige gronden aangetoond, waarom hij niet overgaat tot het nemen van maatregelen dienaangaande, en waarom hij zich laat leiden door degenen, die tevreden zijn met de verklaring, dat deze zaak niet wordt ter hand genomen. Dergelijke redenen zijn niet aangevoerd. Niets anders dan een uitval tegen het algemeen stemrecht. Nu is het mijne meening niet dat het algemeen stemrecht moet aangenomen worden, zooals de minister zich dat voorstelt, namelijk door het volstrekt algemeen te maken en tot ieder Nederlander uit te strekken. Mijnheer de Voorzitter, is het beginsel van algemeen stemrecht niet uitvoerbaar, te gelijk met eenige uitzonderingen, op grond van bepaalde redenen? De minister zeide, dat ik mijne inzichten te dezen aanzien in nevelen had gehuld. Kan men hier — een uur lang spreken is voor de vergadering in den regel al te lang — in die korte oogenblikken alles aanroeren? Ik heb mijne denkbeelden over het kiesrecht en over de volksvertegenwoordiging in eene nota uiteengezet, gevoegd bij het verslag over de kieswet van den heer Heemskerk, die aan den minister niet onbekend is. Wat ik op dit gebied in hoofdzaak wensch, heb ik in die nota nedergelegd. Tenzij ik door overleg en bespreking overtuigd mocht worden dat mijne meening niet juist is, is het mijn oordeel, dat aan ieder, die bewijst, dat hij schrijven kan, het stemrecht moet gegeven worden.

Ik kan echter hier niet treden in eene volledige discussie van hetgeen ik in die memorie volledig heb ontwikkeld.

·Als men van kiesrecht spreekt, heet het dadelijk: gij wilt algemeen stemrecht. Deze uitdrukking heeft in iederen mond niet dezelfde beteekenis. Toen mijne nota gepubliceerd werd, beweerde de eene courant: dat is algemeen stemrecht, terwijl een andere zeide: wel neen, dat is het niet. Men moet altijd letten op de uitzonderingen, welke te gelijk worden voorgesteld. Hoe men de zaak ook regele, welke oplossing ook uit de behandeling te voorschijn trede, ons kiesstelsel eischt verandering. Als het waar is,

wat de geachte afgevaardigde uit Amsterdam heden zeide, dat algemeen stemrecht of uitbreiding van het stemrecht eene andere kleur aan de Kamer zal geven, heeft dan deze vergadering zedelijk het recht, om het lot van het Nederlandsche volk te bepalen? Ik kan mij niet begrijpen op welke gronden wij, Kamer, recht hebben om te beslissen in welke richting er geregeerd zal worden, tenzij wij overtuigd zijn, dat wij het volk achter ons hebben. Waar tusschen volk en Kamer eene disharmonie kan ontstaan als bij ons, waar zoo menig symptoom dier disharmonie reeds aanwezig is, daar is de kiesquaestie vanzelf aan de orde. En de minister, die overtuigd is, dat de kieswet herziening behoeft, heeft niet aangetoond, dat zijn stilzwijgen gerechtvaardigd is.

Ik kom nu tot hetgeen de minister persoonlijk op mij doelende, zeide, dat iemand die op staatkundig gebied zich beweegt, niet meer zich zelven, maar anderen toebehoort. Ook anderen — daarmede bedoelde hij zich zelf — ondervonden, dat zij, tegen hun wenschen in, soms verplicht zijn, eene plaats in te nemen, die zij niet begeeren. Ik voel en waardeer dat. Maar juist van dat standpunt vraag ik den minister: hoe hebt gij lust daar te zitten, tenzij om met al de kracht, die in u is, de beginselen te verdedigen en in het leven te doen treden, die door u als de ware beleden worden? Als gij, wat ik geloof, het slachtoffer zijt uwer politieke positie, dan zijt gij dat in het belang van het volk. Gij zit daar niet om maar minister te zijn, maar om zooveel te doen, als gij kunt, en daartoe behoort vooral herziening van het kiesrecht. Waarom gaat gij daartoe niet over? Ik kan mij dat evenmin uit een persoonlijk als uit een staatkundig oogpunt verklaren, vooral niet in tijden als wij beleven, nu door onderwijs- en belastingquaestiën het beperkt kiesrecht schadelijk werkt en disharmonie tusschen volk en Vertegenwoordiging schept.

Ik gevoel, dat ook mij een gelijk lot kan treffen als den minister. Maar indien ik ooit eene plaats aan die tafel innam, dan zou het geheel en uitsluitend zijn om tot stand te brengen hetgeen ik van deze banken had gevraagd."

De minister antwoordt ten slotte nog op dit punt: "Het

kiesrecht. De geachte spreker zegt: er is een algemeen stemrecht, dat algemeen en een algemeen stemrecht, dat niet algemeen is; ik ben niet voor algemeen stemrecht in absoluten, maar in beperkten zin. Ik zal met den geachten spreker niet twisten over het algemeen stemrecht, dat bij hem de voorkeur kan hebben en dat zou kunnen verschillen van dat, hetwelk de geachte spreker uit Assen verlangt, om de eenvoudige reden, dat ik van zulk een stemrecht, noch in lange noch in korte rokken, gediend wil zijn. Ik wil het kiesrecht niet geven in alle, ik wil het geven in goede handen. Dat is de basis van een goed representatief stelsel; met algemeen stemrecht komt men onwillekeurig tot het plebisciet".

De verschillende hoofdstukken der begrooting werden met algemeene stemmen of met groote meerderheid aangenomen. De begrooting voor Hoofdstuk VIII werd evenwel slechts voorloopig, bij wijze van kredietwet, voorgedragen, en verdedigd door den Minister van Marine, als waarnemend Minister van Oorlog. De Roo van Alderwerelt was met grooten ijver opgetreden, om volgens zijne denkbeelden het leger te hervormen. Te midden van zijne werkzaamheden was hij evenwel aangetast door eene vreeselijke ziekte aan de oogen, die hem dwong zijne taak neer te leggen, zoodat hij slechts de gelegenheid had gehad om veel verkeerds weg te nemen, maar nog niet om op te bouwen. Reeds acht maanden had die toestand geduurd, en het was op dien grond, dat Van Wassenaer van Catwyck meende het volgende in het midden te moeten brengen:

"Doch mijne vraag is gericht aan den voorzitter van het ministerie, den Minister van Binnenlandsche Zaken; en dan zeg ik, dat ik geene verschooning meer maak over delicatesse of indelicatesse; dat heb ik in mijne vroegere rede gedaan. Ik heb hier niet meer te spreken van fijngevoeligheid of wat ook, maar slechts éene zaak te behandelen, namelijk 's lands belang; daar-

voor sta ik hier. De toestand, zooals die op het oogenblik is, mag niet bestendigd worden. Het leger is gedesorganiseerd, misschien met eene meesterhand; maar die meesterhand, die weder had moeten opbouwen, is door eene Hoogere Macht verlamd.

Het leger eischt verbetering, maar de wetten liggen onuitgevoerd. Wij meenden veel te mogen verwachten van den heer De Roo van Alderwerelt, die wel door zijne oppositie hier menig minister heeft doen vallen, maar die door zijne groote kundigheden veel had kunnen verrichten. Ik heb medelijden, ik gevoel smart over dit drama, maar ik mag met dit alles geen rekening houden. 's Lands belang eischt, dat wij hier in de Kamer een Minister van Oorlog hebben, die ons kan antwoorden op de bezwaren, en van wien wij zekerheid hebben, dat hij 's lands zaken zal ter harte nemen. Het is eene Hoogere Macht, die anders beslist heeft, en ik moet daarin berusten; maar ik wensch eene vraag te doen aan den voorzitter van het ministerie, waarop ik een positief antwoord hoop te ontvangen.

In de memorie van beantwoording wordt gezegd: «‹De regeering wenscht de Kamer, indien deze door goedkeuring der kredietbegrooting haar daartoe in staat wil stellen, aanstonds na het Kerst-reces de gelegenheid aan te bieden, om, door behandeling der definitieve begrooting voor het Departement van Oorlog, omtrent de plannen aangaande de defensie volledige inlichtingen te erlangen.""

Die phrase — de minister houde het mij ten goede — is mij te vaag. Ik vraag kort en bondig: Zal het hoofd van het Kabinet de goedheid hebben aan Zijne Majesteit voor te stellen, om gebruik te maken van de macht, die de Grondwet aan den Koning verleent, om ministers naar welgevallen te benoemen en te ontslaan, vóór de Kerstvacantie, laat ik zeggen, vóór 1 Januari; zoodat wij met de verdere beraadslaging over oorlog niet zullen voortgaan zonder voor ons te zien een minister door den Koning gekozen?

En dan geen woord verder, want ik behoef mij niet te verontschuldigen. Wie mij kent, weet dat ik medelijden gevoel

met het ongeluk, maar hier, op deze plaats, hebben wij alleen te spreken over 's lands belangen."

Kappeyne antwoordt: "De geachte afgevaardigde uit Leiden zeide: laat ons alleen denken aan onzen plicht en niet aan kieschheid; wij mogen hier ons gevoel niet laten werken. Ik ben dit volkomen met dien geachten afgevaardigde eens en zeg hem in zoover dank voor zijne interpellatie. Maar toch is het mij onmogelijk over deze zaak langer te spreken zonder dat — want ieder blijft mensch — het gevoel over mij meester wordt.

De vergadering vergunne mij te zeggen, dat ik meende, dat wat de regeering in hare schrifturen had uitgedrukt, duidelijk was. Welk voorstel het ministerie aan den Koning doen zal, is eene zaak tusschen den Koning en de ministers. Namens de regeering wensch ik te verklaren, dat zij de Kamer niet hoopt terug te zien, zonder dat de geachte afgevaardigde uit Leiden in de gelegenheid zal zijn de punten, die hij wenscht te bespreken, te behandelen met een Minister van Oorlog, dien hij zelf zal erkennen in staat te zijn om hem op elk punt behoorlijk antwoord te geven."

Vóor het jaar ten einde was, zou evenwel reeds eene andere macht den minister van zijne taak ontheven hebben. Den 30sten December 1878 overleed hij, in den dood voorafgegaan door een ander eminent man en specialiteit in de Kamer, Dr. Stieltjes, die in den zomer, gedurende de beraadslagingen over het ontwerp op het lager onderwijs, was gestorven. Bij Koninklijk Besluit van den 1sten Februari 1879 werd tot Minister van Oorlog benoemd J. C. C. den Beer Poortugael, die den 14den Februari zijne functie aanvaardde. Den 28sten Mei zag hij de door hem voorgedragen definitieve begrooting van oorlog aangenomen met 59 tegen 14 stemmen. Open en rond deelde hij zijne meeningen en plannen omtrent het defensiewezen, onder welke ook de invoering van den persoonlijken dienstplicht was, aan de Kamer mede, doch de spoedig gevolgde aftreding van het ministerie stelde hem niet in de gelegenheid ze tot verwezenlijking te brengen.

Kort na den dood van De Roo leed het ministerie een tweede ernstig verlies door den dood van den Minister van Koloniën Van Bosse, den 21sten Februari 1879. Met recht sprak de voorzitter der Tweede Kamer de woorden: „Mijne Heeren. De Kamer is zeker, evenals ik, getroffen door dit bericht, dat ons meldt dat het vaderland een zijner beste burgers, de Koning een zijner trouwste dienaren, velen onzer een trouwen vriend verloren hebben.

Sedert 30 jaren was Van Bosse, hetzij als minister, hetzij als lid der Kamer, bijna onafgebroken met ons werkzaam, en wij waren getuige van zijne bekwaamheid en den ongemeenen ijver, die hij aan den dag legde in het behartigen van 's lands belangen."

In plaats van Van Bosse werd tot Minister van Koloniën benoemd het lid der Tweede Kamer O. van Rees, die den 12den Maart zijne functie aanvaardde.

De zwaarste taak was in deze zitting weggelegd voor de Ministers van Financiën en van Waterstaat. De begrooting voor 1879 sloot met een batig saldo. Onder de middelen was opgenomen eene bijdrage van 4 millioen gulden uit de Indische geldmiddelen tot „teruggave der uitgaven, welke ten behoeve dier bezittingen uit het hoofdstuk der staatsbegrooting betreffende het Departement van Marine worden bestreden". Voor het vervolg moest evenwel, vooral na de invoering der wet op het lager onderwijs, verwacht worden, dat de uitgaven nog zouden stijgen. „Gaat de regeering na", zegt de minister in de millioenenrede, „dat de stijging der middelen meer onzeker is dan die der uitgaven; — dat zij in gevaar zou worden gebracht door dezelfde buitengewone omstandigheden, die onverhoeds — men denke aan volksrampen — de uitgaven zouden kunnen doen vermeerderen, dat bij de raming dier uitgaven tot dusverre buiten rekening is gelaten rentebetaling en aflossing van gelden, voor openbare werken nog

op te nemen — dan rekent zij zich niet verantwoord, de voorziening in de deficitten tot 1882 op de toekomst te schuiven en bij de waardeering dier toekomst wel op de goede, maar niet tevens op de kwade kansen te rekenen; dan schijnt het haar dure plicht, op versterking der middelen bedacht te zijn.

Daartoe strekkende voorstellen worden ontworpen en zullen, naar de regeering zich vleit, de Kamer binnenkort bereiken; zij zullen, aangenomen, eene vermeerdering van inkomsten ten bedrage van pl. m. 4 millioen aan de schatkist kunnen verzekeren.

Zonder op hun inhoud vooruit te loopen, kan de regeering toch reeds verklaren, dat zij de kapitalen in portefeuille en voorts de bezittingen in de doode hand belasten.

Voor alles op vermeerdering, niet ook op vermindering, of althans op verplaatsing van lasten bedacht te zijn, is voor de regeering, voor den Minister van Financiën in 't bijzonder, eene niet benijdenswaardige taak. Maar na rijp beraad tot de overtuiging gekomen, dat het werkelijk haar taak is, zal zij zich daaraan niet onttrekken, maar haar, voor zooveel haar betreft, vervullen tot het einde toe.

In meer dan één opzicht vorderen onze belastingen herziening en verbetering. Niemand is daarvan meer doordrongen dan de regeering, die de werking der belastingwetten dagelijks en van nabij gadeslaat. Maar verbetering begint in vele gevallen met geld te kosten. De herziening bijv. van de belastbare opbrengst der ongebouwde eigendommen zou, naar de allermatigste berekening, de begrooting bezwaren met eene uitgaaf van minstens 1⅛ millioen, over drie jaren te verdeelen. Tot voor korten tijd vleide ik mij, dat in die uitgaaf voor een deel reeds in 1879 zonder te groote moeite zou kunnen worden voorzien. Maar de loop van zaken, de stand der middelen, zooals die uit de begrooting blijkt, laat voor het oogenblik niet toe, die verwachting te blijven koesteren. Ik meen daarom den maatregel te moeten uitstellen. Menige andere, niet minder wenschelijke, moet voorloopig in hetzelfde lot deelen.

Indien men echter uit dit een en ander afleidde, dat het

der regeering op het stuk van wijziging der belastingen te doen was om stil te zitten, dan zou men zich grootelijks bedriegen. Zij onthoudt zich van voorspiegelingen; zij slaat allereerst de hand aan hetgeen het meest dringt — het herstel van het evenwicht tusschen middelen en uitgaven; maar zij mag er aan den anderen kant met volle recht op rekenen, dat men hare toezegging om verbetering in de verdeeling der lasten voor te bereiden in ernst zal opnemen.

Zoodra mogelijk, wellicht nog in deze zitting, zal de herziening van de belastbare opbrengst der ongebouwde eigendommen weer ter tafel gebracht worden; de regeering overweegt, in hoeverre zij zal kunnen gepaard gaan met verbetering in de wettelijke levering van onroerende goederen in 't algemeen en met wijziging der mutatierechten.

Verder eischt de verhouding tusschen de rijks- en de gemeentefinanciën voorziening. Met dat feit bovenal moet bij het beramen van veranderingen in de belastingen rekening gehouden worden. Een onderzoek naar de wijze, waarop in het laatst afgeloopen jaar de gemeenten haar middelen hieven, wordt ingesteld en sluit zich aan bij hetgeen reeds vroeger daaromtrent door een mijner voorgangers werd verzameld."

Deze mededeelingen van de regeering werden besproken en vonden hevige tegenkanting, vooral bij Van Houten, die er zoowel bij de discussie over het adres van antwoord als over de staatsbegrooting op aandrong, dat de regeering zich niet alleen zou bepalen bij eene versterking der middelen, maar ook de hand zou leggen aan de verbetering van ons belastingstelsel, in 't bijzonder wat aangaat de mutatierechten. Hij meende, dat het uitstel der behandeling van de herziening der grondbelasting op de ongebouwde eigendommen niet voortvloeide uit geldgebrek, maar uit vrees voor de Eerste Kamer, die zich in het verslag over de successiewet zeer ongunstig had uitgelaten over de verhooging der grondbelasting.

De minister voldeed aan zijne belofte om nog in deze zitting

het ontwerp tot herziening van de belastbare opbrengst der ongebouwde eigendommen ter tafel te brengen, en den 17den Maart konden de openbare beraadslagingen in de Tweede Kamer een aanvang nemen. De minister herinnerde er aan, dat reeds in 1872 bij de beraadslagingen over het ontwerp op de inkomstenbelasting de wenschelijkheid der indiening ter sprake was gekomen, en later opnieuw in 1873, toen de herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen in de Kamer behandeld werd. Het ontwerp zelf was in hoofdzaak van 's ministers voorganger Van der Heim afkomstig. Opnieuw gaf het ontwerp evenals in 1872 aanleiding tot een langdurig debat over den aard der grondbelasting, of zij al dan niet grondrente was of als zoodanig werkte, of zij een fixum was of voor verandering vatbaar en of verhooging al dan niet als eene gedeeltelijke onteigening moest beschouwd worden. De techniek van het ontwerp vond in 't algemeen bijval, wat betreft de samenstelling en werkwijze der commissiën, de keuze der typen, de wijze van vergelijking, enz. De beraadslagingen duurden van den 17den tot den 28sten Maart. De quaestie der latere verhooging werd ongeprejudicieerd gelaten, doch dat de omslag volgens de peraequatie zou plaats hebben werd beslist door de aanneming met 42 tegen 32 stemmen van art. 37, luidende:

"Het bedrag der belasting in het jaar, volgende op de in het vorig artikel bedoelde aanteekening, op de ongebouwde eigendommen te heffen, wordt vóor den aanvang van dat jaar bij de wet vastgesteld en omgeslagen over het gezamenlijk bedrag der belastbare opbrengst, krachtens dat artikel in de leggers opgenomen". Ten slotte werd het geheele ontwerp goedgekeurd met 57 tegen 16 stemmen.

De Eerste Kamer vereenigde er zich den 21sten April mede met 22 tegen 2 stemmen (Wet van den 25sten April 1879 *Stbl.* n°. 89).

In zijne rede van den 24sten November 1874 had Kappeyne eene ruime ontwikkeling van de verkeersmiddelen over alle deelen van het land tot de taak der liberale partij gerekend. Men mocht dus verwachten, dat onder zijn ministerie de behartiging van die taak niet verwaarloosd zou worden, en de instelling van een afzonderlijk Departement van Waterstaat moest die opvatting bevestigen. Ook de Minister van Financiën was blijkens zijne rede van den 4den December 1877 dezelfde meening toegedaan, daar hij toen verklaard had, dat de plicht tot bezuiniging geen afbreuk mocht doen aan het totstandbrengen van openbare werken in het belang van 's lands welvaart. Het kon dus geen verwondering wekken, dat reeds bij Koninklijke Boodschap van den 6den Maart 1878 een ontwerp van wet werd ingediend tot aanleg en verbetering van eenige werken ten behoeve der binnenlandsche scheepvaart. Art. 1 van dit ontwerp luidde:

"Voor rekening van den staat worden

a. een kanaal gegraven van Amsterdam door de Geldersche Vallei naar de Boven-Waal;

b. de waterweg van Meppel tot in de Zuiderzee verbreed;

c. de waterweg tusschen Amsterdam en Rotterdam langs Alfen en den Hollandschen IJsel verbeterd;

d. de noodige werken aangelegd tot verzekering van een voldoenden waterstand voor de behoeften der gewone scheepvaart op de kanalen in de provinciën Drente en Overijsel.

Met den aanleg van de werken onder *c* bedoeld, wordt niet aangevangen voordat de provinciën Noord-Holland en Zuid-Holland zich hebben verbonden om elk *f* 1,500,000 in de kosten van aanleg en jaarlijks elk *f* 10,000 in de kosten van onderhoud van den waterweg bij te dragen.

Met den aanleg der werken, onder *d* bedoeld, wordt niet aangevangen, voordat de onmiddellijk belanghebbenden zich hebben verbonden, om ze na hunne voltooiing in beheer en onderhoud over te nemen".

Art. 2 kende rijkssubsidiën van een verschillend bedrag toe voor de voltooiing der scheepvaartkanalen in Groningen, de ver-

betering van den waterstaat in Friesland, den aanleg van kanalen van Almelo en Coevorden naar de grenzen, doortrekking van Hoogeveensche Vaart en Groninger Stadskanaal naar de grenzen, verlenging van Oranjekanaal, verbetering van den Ouden IJsel, verbinding van de Voorzaan met het Noordzeekanaal, en den aanleg van een kanaal van Eindhoven langs Tilburg naar den Amer.

Art. 3 bepaalde, dat van het voor die werken noodige bedrag — op *f* 30 millioen geraamd — jaarlijks minstens *f* 5 millioen op de staatsbegrooting zou worden gebracht.

De memorie van toelichting was geteekend door de ministers Tak van Poortvliet en Gleichman. Den 4den Juli werd het voorloopig verslag vastgesteld. In het begin der volgende zitting kwam de memorie van beantwoording met tal van merkwaardige bijlagen en eenige wijzigingen, o. a. de opneming in art. 1 van de voltooiing van de Noordervaart van Nederweert tot Venlo, en den 26sten November 1878 werd het eindverslag vastgesteld. De openbare beraadslagingen in de Tweede Kamer hadden plaats van den 5den tot den 20sten Mei 1879 en eindigden met de verwerping.

Gelijk uit den uitslag blijkt, ontmoette het ontwerp een hevigen tegenstand in de Tweede Kamer. Die tegenstand had voor een groot gedeelte, ook van liberale zijde, als van Van Delden, Van Houten en anderen, zijn grond in financieele overwegingen. Nu de Indische baten hadden opgehouden, onze begrootingen met tekorten sloten, de uitgaven voor onderwijs en andere zaken steeds klimmende waren, nieuwe leeningen moesten worden aangegaan en belastingen ingevoerd, achtte men het niet den geschikten tijd om ons budget weer voor vele jaren met eene dergelijke aanzienlijke uitgave te bezwaren. Men maakte er in 't bijzonder den Minister van Financiën eene grief van, dat niet te gelijk met het wetsontwerp een ander werd ingediend, waarin de middelen tot dekking werden aangegeven. Men zocht verband tusschen dit ontwerp en dat op de effectenbelasting en vreesde dat men, door het eerste te bewilligen, zich ook tot de tweede zou binden. Veel kwaad deed aan de totstandkoming der zaak

een adres van ingezetenen uit Amsterdam tegen de effectenbelasting, terwijl toch juist ten bate van den Amsterdamschen handel het voorstel van de kanalenwet zulk een last aan de schatkist oplegde. Deze financieele bezwaren leidden er verscheidene leden toe om, toen de voorzitter den 28sten April 1879 voorstelde het ontwerp aan de orde te stellen, zich tegen dit voorstel te verzetten, en onbepaalde verdaging te verlangen of voorafgaande behandeling van het ontwerp op de effectenbelasting. Toen Tak van Poortvliet dat uitstel „in elk geval voor de regeering onaannemelijk" verklaarde, werd hem dat door velen euvel geduid en daarin eene ongeoorloofde pressie op de besluiten der vergadering gezien. Het voorstel van den voorzitter werd echter den 1sten Mei met 44 tegen 28 stemmen aangenomen.

Tegen al die financieele bezwaren werd van de andere zijde aangevoerd, dat wanneer men overtuigd was van de wenschelijkheid, van de noodzakelijkheid der zaak, hier geen financieele overwegingen mochten gelden; dat dan later de middelen moesten en best konden gevonden worden; dat het Nederlandsche volk nog rijk genoeg was, om dien last te kunnen dragen; dat de Indische financiën wel beter zouden worden en ook hier de middelen in de toekomst wel ruimer zouden vloeien; maar vooral dat juist een dergelijk werk die middelen zelf zou verschaffen, omdat het de volkswelvaart zou verhoogen, nijverheid, handel en verkeer ontwikkelen; dat het juist zou strekken om de draagkracht der ingezetenen te verhoogen; dat voor eene dergelijke productieve uitgave gerust de toevlucht genomen mocht worden tot eene leening, waarvan rente en aflossing gemakkelijk gevonden konden worden; dat er eindelijk geen verband bestond tusschen dit ontwerp en de effectenbelasting, want dat de laatste toch noodig was, ook al werd dit ontwerp verworpen.

De wenschelijkheid van den kanalenaanleg zelf werd door de groote meerderheid erkend, al waren niet allen doordrongen van de dringende noodzakelijkheid van al de voorgestelde werken. Zeer helder werd die wenschelijkheid door den Minister van Waterstaat, zoowel in de schriftelijke stukken als in het mondeling

debat uiteengezet. Wij geven hier het begin en het einde van 's ministers redevoering van den 7den Mei.

«Na al wat vroeger en later, ook in deze Kamer en in de gewisselde stukken over deze voordracht is aangevoerd, mag het overbodig worden gerekend, om thans nog in een breedvoerig betoog te treden tot staving van den overwegenden invloed der middelen van gemeenschap, in het bijzonder ook der waterwegen, op de productie en op de geheele maatschappelijke welvaart. Wel is waar, ik hoorde nog een dezer dagen door de geachte afgevaardigden uit Zwolle en Nijmegen beweren, dat goedkoope en goede waterwegen voornamelijk ten bate komen aan de schippers, die ze gebruiken. Die bewering herinnerde mij aan de oude geschiedenis der steenkolenmijn van Worsley nabij Manchester. Het product der mijn was voor die fabriekstad, niettegenstaande den geringen afstand, niet te gebruiken, omdat de transportkosten den prijs te hoog opvoerden. De eigenaar der mijn groef daarom een kanaal; de prijs der kolen daalde nu tot ongeveer een vijfde van het vroeger bedrag. Maar vooraf ging er een storm op van alle zijden; sommigen achtten zich zelf benadeeld door het werk; meerderen trokken zich het lot dier benadeelden aan, der voerlieden, die thans werden achtergesteld bij de schippers, die het kanaal zouden bevaren. Wat valt hiervan te zeggen wanneer men thans op de groote fabriekstad let, wier opkomst in zoo groote mate afhankelijk was van goedkooper aanvoer van brandstoffen? Ik acht evenwel op dit oogenblik eene bepaalde wederlegging der zooeven aangeduide bewering onnoodig.

Immers van oudsher kende men hier te lande de waarde van goede en goedkoope waterwegen. Reeds in de 16de eeuw wezen in hunne bekende verslagen de gezanten van Venetië op het uitstekend kanalennet, waaraan zij voor een zeer groot deel den bloei der Nederlandsche gewesten meenden te moeten toeschrijven. De overheid bleef vervolgens in de dagen der republiek niet achterlijk in de verbetering en uitbreiding van dat net. In de 17de eeuw werden niet alleen in de provincie Holland waterwegen gegraven, die tot in onze dagen voor het verkeer voldoende

werden gerekend, maar ook elders was dit het geval. Zoo is in dienzelfden tijd door de provincie Groningen door uitvoering van een goed doordacht en wel voorbereid plan een stelsel van kanalisatie in het leven geroepen, dat dertig jaren geleden nog geacht werd in de behoeften van het verkeer te voorzien, en in groote mate aan den bloei van den landbouw van die provincie bevorderlijk was. Met groote ingenomenheid werd dan ook hier te lande steeds op de uitnemende waterwegen gewezen. De beraadslaging dezer Kamer over het spoorwegvoorstel van 1838, zelfs nog die over de spoorwegconcessiën van 1859 leverden daarvan het bewijs.

Toch was daarvoor toen reeds niet zooveel reden meer. Op het spoorwegverkeer was in latere jaren de aandacht vooral gevestigd. En toch waren ook voor de scheepvaart de eischen andere geworden en meer. De toestand der waterwegen werd echter uit het oog verloren. Weinige jaren later was het duidelijk gebleken, dat hij niet meer gunstig kon worden genoemd. Bij meer dan eene gelegenheid werd dit onder de oogen der regeering en der Kamer gebracht. Ik wijs op het adres der Rijnvaartcommissie van Amsterdam van 1871 omtrent de waterwegen naar den Rijn. Op het adres der vereeniging Schuttevaer omtrent den waterweg tusschen Rotterdam en Amsterdam. Op de klachten omtrent de waterwegen in Friesland en omtrent den onvoltooiden toestand der vaarten, die onze oostelijke provinciën met Holland en met Duitschland verbinden. Deze stukken leerden, dat ook de bestaande waterwegen, en daaronder meerdere hoofdaderen van het verkeer, voorzien zijn van lastige bochten, de noodige diepte op vele plaatsen missen, en zelfs over het geheel in eenen toestand verkeeren, die de ontwikkeling en den bloei der binnenlandsche scheepvaart ten zeerste in den weg staat.

Intusschen, is al de toestand onzer binnenlandsche waterwegen achteruitgegaan, de ligging van ons land, de natuurlijke gesteldheid van den grond, de eischen van het verkeer zijn daarom niet veranderd. Nog altijd is de waterweg het middel van gemeenschap, dat, meer dan elk ander, alle daaraan gelegen plaatsen

in verbinding stelt met de markt en met den producent. Nog altijd is hij het middel van gemeenschap, dat het meest goedkoope en in vele opzichten het meest zekere vervoer waarborgt; waarlangs de granen en de voor bederf vatbare goederen bij voorkeur worden overgebracht. Van welk gewicht die waterweg zelfs bij minder gunstige toestanden voor den handel en het verkeer is gebleven, kan gemakkelijk met cijfers worden aangetoond. Eene volledige statistiek der binnenlandsche scheepvaart bezitten wij nog niet; de noodige gegevens daartoe worden langzamerhand verzameld. Maar ook een enkel cijfer kan dadelijk een inzicht in den toestand geven. Gedurende de jaren 1876 en 1877 omvatte het goederenvervoer op onze spoorwegen in alle richtingen te zamen ongeveer 2 millioen tonnen van 1000 kilogrammen. Welnu, in het vorige jaar werden alleen te Lobith, in éene richting, stroomafwaarts, eveneens ongeveer 2 millioen tonnen goed per Rijnschip vervoerd. Uit deze enkele opname op éene plaats kan worden nagegaan, welk eene ontzaggelijke uitbreiding het vervoer te water hier te lande ook bij vele minder gunstige toestanden heeft erlangd en van hoeveel belang deze scheepvaartbeweging op de algemeene welvaart moet zijn.

Wanneer nu de waterweg in de eerste plaats en vooral daarom gebruikt wordt, omdat hij is een goedkoope weg, dan is hij dat niet, gelijk de geachte afgevaardigde uit Zwolle meende, omdat bij de kosten van vervoer het kapitaal van aanleg nimmer in berekening wordt gebracht, maar de renten daarvan den vervoerder eenvoudig worden geschonken. De opmerking gold natuurlijk niet de vrije rivier, maar de kanalen. In de laatste jaren nu maakten de aanleg en het gebruik der kanalen ook bij onze naburen het onderwerp uit van veelzijdig en nauwkeurig onderzoek. De gemiddelde kosten van aanleg en de mogelijke inkomsten werden meer dan eens berekend. Die verschillende berekeningen leveren het doorslaand bewijs, dat een goedkoop vervoer langs den waterweg, ook wanneer voor aanleg en onderhoud der kanalen een matig recht wordt bijgedragen, in allen deele mogelijk is. De ingenieur Finet heeft in zijn bekend werk

„De l'exploitation des canaux et voies navigables" de kosten van het vervoer langs kanalen, een behoorlijk recht daaronder begrepen, bij een gemiddeld cijfer van invoer, op ongeveer 0,69 cent Nederlandsch per ton en per kilometer berekend. Het Fransche senaatslid Krantz, wiens uitnemende rapporten, in de jaren 1874/75 uitgebracht, de grondslagen hebben gelegd voor de plannen van den minister De Freycinet, stelt de kosten iets hooger en komt tot een bedrag van 0,75 of 0,90 cent Nederlandsch. Laat ons het hoogste bedrag nemen. Vergelijkt men daarmede de goedkoopste spoorwegvrachten, dan blijkt het, dat hetzelfde vervoer wat voor 0,90 cent per ton en per kilometer langs een kanaal, met behoorlijke heffing tot dekking der kosten van aanleg en onderhoud, kan geschieden, per spoorweg voor niet minder dan ongeveer 2 centen mogelijk is. Dat derhalve deze goedkoopste en slechts voor weinige artikelen toepasselijke spoorwegvracht nog het dubbel bedraagt van de normale vergoeding, die voor het vervoer langs kanalen moet worden bedongen.

Niet slechts om de goedkoopere vracht en de meerdere zekerheid echter is de waterweg gelijk vanouds hier te lande van zoo groot belang. In onze dagen en bijzonder in ons vaderland geeft hij nog een ander voordeel. De lagere vrachten van het watervervoer werken er krachtig toe mede om de spoorwegtarieven, waarvan allicht te hooge opvoering ware te vreezen, binnen zekere perken te houden. En voor het transitoverkeer biedt het een goedkoopen, vrijen weg aan, welke niet door vreemde regeeringen, gelijk dit bij het vaststellen der spoorwegtarieven mogelijk is, kan worden belemmerd of afgesloten.

Het mag daarom geen verwondering wekken, dat men, waar in zoovele opzichten de belangen van handel en verkeer, van landbouw en nijverheid bij den toestand der waterwegen zijn betrokken, niet stil bleef zitten, toen de ongunstige toestand voor vele hoofdverbindingen duidelijk was gebleken; maar dat van alle zijden door belanghebbenden op de verbetering der bestaande en den bouw van nieuwe waterwegen werd aangedrongen. Even-

min, dat deze aandrang spoedig weerklank vond bij de regeering en ook bij de Staten-Generaal.

De tegenwoordige regeering vond bij haar optreden de verbetering der waterwegen voor het binnenlandsch verkeer aanhangig, niet slechts ter overweging, maar als eene brandende quaestie, die dringend afdoening eischte. Bij deze Kamer was een wetsontwerp ingediend, dat den aanleg voorschreef van een kanaal van Amsterdam door de Geldersche vallei naar de Waal in het belang der Amsterdamsche Rijnvaart. Maar die aanleg was in deze voordracht afhankelijk gesteld van de uitvoering van een ander grootscher plan, de droogmaking der Zuiderzee. Met Duitschland was een tractaat gesloten voor de aansluiting der kanalen in onze noordoostelijke provinciën aan het Duitsche net; op de ontwerpen der Staatsbegrooting voor 1878 waren reeds posten uitgetrokken tot subsidieering van concessionarissen, die den bouw dezer kanalen op zich zouden nemen. Omtrent de uitgifte van zoodanige concessiën zelve was echter nog geene zekerheid verkregen. Met Gelderland en Noord-Brabant waren onderhandelingen over aanleg en verbetering van verschillende kanalen gevoerd. Hetzelfde was geschied met Noord- en Zuid-Holland ten aanzien der verbetering van den waterweg tusschen Amsterdam en Rotterdam. Deze onderhandelingen hadden niet tot eene gewenschte uitkomst geleid; er was zelfs eene zekere spanning ontstaan, die spoedige beëindiging der zaak voor alle betrokken partijen wenschelijk maakte. Op denzelfden tijd had Friesland besloten zijne binnenlandsche vaarwaters te verbeteren. Nadat het plan daartoe in het voorjaar van 1877 was vastgesteld, bevalen in het najaar de Staten dier provincie, dat de uitvoering van het plan onmiddellijk zoude worden ter hand genomen. Ter bekoming van de noodige subsidie wendden zij zich tot de regeering. En Groningen had dit reeds vroeger gedaan, teneinde eene verhooging van de vroeger toegekende hulp te verkrijgen.

Zoo was de toestand in het najaar van 1877. In alle deelen des lands was de verbetering van de binnenlandsche vaarwaters aan de orde. Op geen enkel punt was daaromtrent nog eene

stellige beslissing gevallen. De gedragslijn, welke de regeering tegenover al deze plannen behoorde te volgen, scheen mij als vanzelve te zijn aangewezen. Waar zich door het geheele land eene zelfde volksbehoefte doet gevoelen, die dringend voorziening eischt, gaat het niet aan de behartiging daarvan stuksgewijze ter hand te nemen. De toestand moet in zijn geheel worden overzien. Er moet worden nagegaan, op welke wijze geheele en afdoende verbetering kan worden verkregen. Deze meening leidde, na nauwgezette studie en behoorlijk onderzoek der feiten, de regeering tot de overtuiging, dat door een afdoenden maatregel aan de behoeften der binnenlandsche scheepvaart over het geheele land moest worden te gemoet gekomen. Zij meent, dat daartoe de aanvulling en verbetering van het kanalennet naar een vastgesteld plan moet worden aangevat, opdat zoo spoedig mogelijk in alle streken des lands een aan de tegenwoordige eischen der scheepvaart voldoende toestand worde in het leven geroepen."

En nu het einde:

"In de tot dusverre gevoerde gedachtenwisseling is de noodzakelijkheid der werken niet opzettelijk betwist. Maar bij sommigen rees de vraag: kan men niet wat wachten? Is het in het belang van onze financiën niet wenschelijk dezen kanaalbouw althans eenige jaren uit te stellen? Stellig en beslist beantwoordt de regeering deze vraag ontkennend. En waarom? Wij zijn niet alleen in de maatschappelijke samenleving; wij hebben niet slechts te letten op onze binnenlandsche toestanden, maar ook op hetgeen om ons heen gebeurt. Wij achten het noodig goede en goedkoope waterwegen te bezitten en willen die, zoo noodig, bouwen of verbeteren, omdat wij daarin zien een grooten hefboom tot vermeerdering van de productieve kracht des lands; omdat daardoor alle streken van het land in verband worden gebracht met onze havens en onze markten; de invoer en uitvoer met het binnen- en met het buitenland gemakkelijk worden gemaakt; sluimerende krachten worden wakker geschud en in staat gesteld om tot vermeerdering der nationale bedrijvigheid het hare bij te dragen. Verwachten wij van den aanleg dezer werken eene

groote vermeerdering van welvaart, ook elders, in de ons omringende staten, denkt men daarover in denzelfden geest en is men met kracht aan het werk om zich datgene te verschaffen, wat wij door de aanneming dezer voordracht wenschen te bereiken. In Frankrijk werden niet minder dan 750 millioen francs voor den aanleg en de verbetering van verschillende kanalen bestemd. En toch heeft Frankrijk eerst kort geleden de oorlogsschatting van 5 milliarden betaald en bestemt het bovendien voor den aanleg van andere openbare werken niet minder dan ongeveer 2 milliarden. In Duitschland is eveneens de verbetering der kanalen ter hand genomen. Ook daar is de financieele toestand allesbehalve gunstig. Maar men laat er zich niet door afschrikken, om datgene te doen, wat in het belang der algemeene welvaart noodig is. Nog niet lang geleden, in een belangrijk debat in Februari j.l., heeft de Pruisische minister Maybach, de groote uitgaven voor de verbetering der binnenlandsche communicatiën verdedigende, doen uitkomen, dat de financieele toestand van het oogenblik geen beletsel zijn mag om datgene tot stand te brengen, wat noodig is om de „Concurrenzfähigkeit" van het land te handhaven. En de Landdag gaf hem gelijk. In België dreigen evenals hier tekorten. En toch werd nog onlangs door de Kamer met medewerking der regeering op de begrooting van openbare werken een afzonderlijk krediet uitgetrokken om de verbetering der binnenlandsche waterwegen te bestudeeren en voor te bereiden.

En nu, wanneer allen die ons omringen en met wie wij in de algemeene handelsbeweging mededingen, op deze wijze hunne krachten inspannen, zullen wij dan alleen te midden van al die werkzaamheid nalaten wat noodig is om onze binnenlandsche wegen in behoorlijken toestand te brengen? Zullen wij bij onze verzande vaarwaters blijven stilzitten? Ik geloof dat deze handelwijze moeilijk eenige verdediging zal kunnen vinden. Niet alleen zouden de uitgaven, die reeds gedaan zijn tot verbetering van onze havens, tot aanleg van onze spoorwegen, tot een bedrag van vele millioenen schats, daardoor in menig opzicht renteloos

en nutteloos worden, maar bovenal, aan ons volk zouden de middelen worden onthouden, noodig om op den duur te kunnen mededingen in handel en verkeer en om het productief vermogen des lands te kunnen staande houden en vermeerderen.

De regeering is overtuigd, dat ook in onze dagen voor het Nederlandsche volk eene eervolle roeping is weggelegd, dat er een gezond en krachtig leven aan verzekerd is, wanneer het slechts gebruik wil maken van de ligging des lands en van zijne natuurlijke hulpbronnen; wanneer het niet nalaat zijne eigene krachten op behoorlijke wijze in te spannen en te gebruiken. Ons volk is arbeidzaam en volhardend. Maar wat baten deze eigenschappen, wanneer datgene, wat de individuen zich niet kunnen verschaffen, waarvoor alleen de staat kan zorgen, en daaronder ook aan de eischen des tijds voldoende gemeenschapsmiddelen, die het verkeer kunnen gaande houden en gemakkelijk maken, aan het volk worden onthouden? Het is de roeping van den staat om binnen de grenzen zijner werkzaamheid en taak datgene te doen wat noodig is om den volksarbeid te steunen en vruchtbaar te maken, om de volkswelvaart te verzekeren. Het is de plicht der regeering om voor te bereiden, wat ter vervulling van die roeping noodig blijkt. De regeering heeft in deze aan haren plicht voldaan. Zij vertrouwt, dat de Staten-Generaal haar den steun niet zullen onthouden, waarop zij in het belang des lands heeft gerekend."

Er waren leden, die zich wel met den inhoud van het voorgedragene konden vereenigen, maar bezwaar hadden tegen den vorm, nl. tegen de vereeniging van zoovele werken in éen ontwerp. Zij meenden, dat daarachter berekening school, dat men aldus de locale belangen in het spel deed komen om door eene vereeniging van minderheden de aanneming door te zetten. Zoo schreef men de opneming der Noordervaart in het gewijzigde ontwerp toe aan het streven, om ook de Limburgsche leden voor het voorstel te winnen. Dan meende men verder, dat het niet passend was zoo veel verschillende soorten van ondernemingen samen te koppelen:

werken door den staat alleen, door den staat met bijdragen van belanghebbenden, en door belanghebbenden met subsidie van den staat ondernomen. Op de tweede bedenking werd geantwoord, dat tot dien verschillenden aard der werken aanleiding gaf de quaestie, in hoeverre meer het algemeen of het bijzonder belang daarbij betrokken was.

De eerste verdenking, alsof er kansberekening bij den vorm in het spel was, wees de minister met verontwaardiging van zich. De opneming der Noordervaart was een gevolg van de opmerkingen in het voorloopig verslag, en ook door Stieltjes in zijne bij het verslag gevoegde nota aanbevolen. En het verband tusschen de andere werken, het stelsel, dat in het ontwerp lag, bleek uit deze woorden der memorie van beantwoording:

•De regeering heeft bij de stukken dezer voordracht eene kaart van Nederland doen ronddeelen, waarop mét de bestaande waterwegen de nieuwe en te verbeteren kanalen zijn aangeduid. De beteekenis van het voorstel, ook in verband met de rivieren en bestaande kanalen, werd daarop naar zij hoopte beter dan in een lang betoog terneergeschreven. Een blik op deze kaart doet zien, dat na de voltooiing der voorgestelde werken, niet alleen de Maassteden, maar ook de hoofdstad een voldoenden waterweg naar den Rijn zullen bezitten. Uit de verschillende deelen des lands worden, waar ze thans geheel of ten deele ontbreken, kanaalverbindingen in de richting onzer groote handelsplaatsen aangelegd. Uit de noordelijke provinciën, die vanouds een druk en winstgevend scheepvaartverkeer bezaten, door de voltooiing der Groninger en de verbetering der Friesche waterwegen. Van de oostelijke grenzen des lands komt een doorloopende waterweg naar de plaatsen, waar de praamvaart eindigt; deze zijn reeds of worden door een voldoenden waterweg met de Zuiderzee verbonden. Tevens stellen de kanaalverbindingen in Drente en Overijsel en de verbetering van den ouden IJsel een nog geheel onontgonnen veld van arbeid en voortbrenging in Duitschland voor onze schippers open. De binnenvaart in Noord-Holland wordt met de scheepvaart op het Amsterdamsch Noordzeekanaal aan de Zaan

in verbinding gebracht. In het zuiden wordt een waterweg gebouwd, die de fabrieken van Noord-Brabant aan de Maassteden verbindt. En opdat het scheepvaartverkeer tusschen alle deelen des lands gelijkelijk worde verzekerd, en de nieuwe wegen allen ten bate komen, vereenigt een breede waterweg in het hart des lands de groote brandpunten van handel en verkeer.

Door deze aanvulling van het bestaande wordt een geheel net van binnenlandsche waterwegen in het leven geroepen, dat niet alleen de gewenschte verbinding geeft met het buitenland, maar tevens, de voortbrengende krachten in verschillende deelen des lands onderling vereenigende, allen steunt en aan aller ontwikkeling bevorderlijk is. Welk deel van dit geheel zoude men wenschen te missen? Moeten niet bij de felle mededinging met het buitenland alle krachten worden ingespannen en aan de vermeerdering der volkswelvaart worden dienstbaar gemaakt? Is het niet regeeringsplicht, niet de eisch eener verstandige staatkunde, om alle deelen des lands daartoe zoo mogelijk te doen samenwerken?

Deze vraag, of thans genoeg wordt gedaan, treedt dan ook in het voorloopig verslag veeleer dan die, of niet te veel gewenscht wordt, op den voorgrond. Wat daarvan zij, wordt door dit wetsontwerp het laatste woord in deze richting niet gesproken; zullen nu, wellicht voor de voltooiing dezer werken nieuwe eischen zich doen gelden, nieuwe behoeften vervulling vragen, de voldoening daarvan zal door de goedkeuring dezer voordracht niet worden belemmerd noch vertraagd. Integendeel, zijn eenmaal de groote lijnen getrokken, aanvulling en verbetering van het kanalennet zal gemakkelijk vallen. Men laat de uitvoering van wat noodig is niet na, noch erkende behoeften onbevredigd, omdat naderhand nog veel tot stand is te brengen, nog veel goeds te doen overblijft."

De vereeniging van verschillende plannen in éen ontwerp kon voor de regeering een voordeel zijn, door eene combinatie

van verschillende minderheden voor het ontwerp te verkrijgen, maar evenzeer lag er een groot gevaar in, dat eene combinatie van minderheden zich tegen het ontwerp zou vereenigen en dit ten val zou brengen. Immers, de een was ontevreden, omdat een der voorgestelde werken door het in 't leven roepen eener nieuwe concurrentie de belangen van het district, door hem vertegenwoordigd, in gevaar kon brengen; een tweede, omdat een door hem gewild werk niet in het plan opgenomen, of niet genoeg gesubsidieerd werd; een derde, omdat niet het plan gevolgd werd, dat hij het beste of voordeeligste achtte, en daarbij voegden zich nog allen, die financieele bezwaren hadden. Het was hier minder eene partijquaestie dan een strijd van locale belangen, en dikwijls deed het afbreuk aan de kracht der argumenten, dat men bij den spreker juist het partijtrekken voor die locale belangen veronderstelde.

Het kanaal door de Geldersche vallei vooral vond hevige bestrijding. Men achtte het kostbaar, nadeelig voor de belangen der verdediging van het land, hoewel de Minister van Oorlog uit dat oogpunt de verdediging op zich nam, en zag groote technische bezwaren in sommige onderdeelen, als den overgang over den Rijn en de doorsnijding der Betuwe. De regeering beriep zich daartegen op de adviezen van de deskundigen, waaruit bleek, dat boven de verbetering van de Keulsche vaart in 't algemeen de voorkeur gegeven werd aan het plan van Waldorp, een nieuw kanaal van Amsterdam naar Gorinchem, of het voorgestelde door de Geldersche vallei. Het plan van Waldorp had het voordeel, dat daardoor het nieuwe kanaal van Amsterdam naar Rotterdam onnoodig werd, daarentegen gaf Stieltjes in zijne nota aan het kanaal door de Geldersche vallei de voorkeur om deze redenen:

«*a.* de toch reeds zoo moeilijke rivierverbetering kan nu beperkt worden tot de diepte voor de Rijnvaart, eene internationale verplichting, en behoeft niet over 54 kilometers lengte van Ameide naar Krimpen en van daar langs Dordrecht tot Gorkum verzwaard te worden met nog 1 M. meerdere waterdiepte;

b. eene minder vruchtbare streek zandgronden wordt door

het Grebbekanaal verbeterd, terwijl in de richting van Gorkum uitmuntende gronden moeten vergraven worden;

c. alle verbindingen worden korter."

Het einde der beraadslagingen over art. 1 was, dat het amendement van Sandberg om het kanaal door de Geldersche vallei te laten vervallen, werd verworpen met 41 tegen 37 stemmen. Aangenomen werd daarentegen met 40 tegen 39 stemmen het amendement van Van Naamen van Eemnes om te doen vervallen de Noordervaart, welke door sommigen meer in het belang van Antwerpen dan van ons land werd geacht; een amendement van Schepel, Oldenhuis Gratama, Goeman Borgesius, Idzerda, De Ruiter Zylker en De Vos van Steenwijk, om in art. 1 op te nemen een kanaal tot verbinding van het Winschoter Diep met het Eemskanaal, werd verworpen met 40 tegen 39 stemmen; eveneens met 40 tegen 39 stemmen het amendement van Patijn om aan het kanaal tusschen Amsterdam en Rotterdam den weg over Alfen, Gouda en den verbeterden Hollandschen IJsel voor te schrijven; eindelijk met 60 tegen 19 stemmen het amendement van Verheyen, Borret, Van Baar, Van der Schrieck en De Bruijn om het kanaal, te graven tot verbinding van de Zuid-Willemsvaart langs Tilburg naar den Amer of het Hollandsch Diep, niet te subsidieeren maar te doen maken door den staat met bijdrage van de helft in de kosten door de provincie en belanghebbende gemeenten en besturen. Daarop werd art. 1 verworpen met 40 tegen 39 stemmen.

Na deze stemming trok de regeering het ontwerp in en begon de crisis, die de aftreding van het ministerie Kappeyne van de Coppello ten gevolge had.

Vóor het einde der zitting ontving alleen de Eerste Kamer nog eenig licht over den stand der zaak. Den 16den Juni vroeg Duymaer van Twist verlof de regeering te interpelleeren over deze drie vragen:

"Bestaat er hier te lande eene ministerieele crisis?

Zoo ja, wat of wie gaf aanleiding tot het ontstaan daarvan?

En eindelijk: welke is de stand der ministerieele crisis op dit oogenblik?"

In de vergadering van den 19den Juni gaf de Minister van Binnenlandsche Zaken op deze drie vragen het volgende antwoord:

«De geachte interpellant richt tot de regeering drie vragen.

Het antwoord op de eerste kan kort zijn, en wel in toestemmenden zin.

Bij de tweede moet langer worden stilgestaan.

Nadat de kanalenwet, tengevolge der verwerping van art. 1 door de Tweede Kamer, had moeten worden ingetrokken, vroeg de Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid zijn ontslag aan den Koning. Hij gaf schriftelijk aan den ministerraad te kennen, dat hij bij dit besluit moest volharden, omdat, zijns inziens, het votum der Tweede Kamer, na de beraadslaging, die daaraan voorafging, onmogelijk anders kon worden beschouwd dan als eene afkeuring van de financieele en oeconomische politiek, namens de regeering door hem met warme overtuiging voorgestaan.

Ook de Minister van Binnenlandsche Zaken voelde zich genoopt gelijk verzoek om ontslag tot den Koning te richten, omdat naar zijn oordeel de stemming van 20 Mei het bewijs had opgeleverd, dat de zekerheid om voor groote maatregelen, die vanwege de tegenwoordige regeering mochten worden voorgesteld, de noodige overeenstemming met de Vertegenwoordiging te verkrijgen, ontbreekt.

De andere leden van den ministerraad verklaarden met de zienswijze hunner genoemde ambtgenooten niet in te stemmen en bepaaldelijk niet voor hunne verantwoording de gevolgen te mogen nemen, aan het verleenen van ontslag aan den Minister van Binnenlandsche Zaken verbonden, doch voor het geval dat aan het verlangen van dezen minister werd voldaan, verzochten zij, dat gelijke beschikking ook ten hunnen aanzien zou worden genomen.

Nadat de Minister van Binnenlandsche Zaken, op daartoe bekomen aanschrijving, zijn verzoek nader had toegelicht, en de

laatstgenoemde leden van den ministerraad hadden herhaald, dat zij de verantwoordelijkheid om den Koning tot het geven van ontslag aan den Minister van Binnenlandsche Zaken te adviseeren, niet mochten op zich laden, werd bij kabinetsrescript van 15 Juni ter kennisse van den ministerraad en van de beide betrokken ministers gebracht, dat het Z. M. den Koning had behaagd, het ontslag, door den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid gevraagd, niet te verleenen; insgelijks het ontslag door den Minister van Binnenlandsche Zaken gevraagd, te weigeren, en het door de andere leden van den ministerraad subsidiair gedaan verzoek om ontslag dientengevolge als vervallen te beschouwen.

Op de derde vraag is weder het antwoord eenvoudig.

Sinds het kabinetsrescript van 15 Juni is in deze zaak niets verder gebeurd, behalve het in de avondzitting dezer Kamer van 16 Juni aan den geachten interpellant verleend verlof."

Duymaer van Twist kon de aanvraag om ontslag van den Minister van Waterstaat begrijpen, doch zag geene reden tot die van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Hij wilde daarover geene critiek uitspreken, maar wenschte alleen, dat het Nederlandsche volk op de hoogte zou worden gesteld van de waarheid der geruchten, die er liepen. Het deed hem leed te hooren, dat de crisis nog niet was opgelost.

«Alleen dit", eindigde hij, «wil ik nog ten slotte zeggen. Ik hoop, dat wij spoedig de goede tijding zullen hooren, dat het ministerie, voortdurend vereerd met het vertrouwen van Z. M. den Koning, tot het besluit is gekomen om, lettende meer op de belangen des lands dan wellicht op bijzondere wenschen, aan te blijven en het werk, het moeilijke werk, dat het ministerie eenmaal op zich genomen heeft, voort te zetten en zoo mogelijk te voltooien. Ik geloof, wanneer ik dit zeg, dat ik instemming zal vinden bij zeer velen in den lande en ook bij zeer vele leden van de Eerste Kamer der Staten-Generaal."

De minister antwoordde, dat hij op dit oogenblik niet meer kon zeggen, maar de verzekering gaf, «dat geen lid van den

ministerraad ook in deze zaak zich zal laten leiden door eenige andere overweging dan door zijne persoonlijke overtuiging omtrent de eischen van onze constitutioneele staatsinstellingen en tevens die van het algemeen belang."

De sluiting der zitting op den 13den September had plaats door een ander minister, lid van een ander ministerie.

HOOFDSTUK V.

HET MINISTERIE VAN LYNDEN VAN SANDENBURG.

Bij Koninklijke Besluiten van den 18den Augustus 1879 werd eervol ontslag verleend aan Kappeyne van de Coppello en zijne medeministers, en benoemd met ingang van den 19den Augustus tot Minister van Buitenlandsche Zaken Mr. C. Th. baron van Lynden van Sandenburg, oud-Minister van Justitie, en met ingang van den 20sten Augustus tot Minister van Binnenlandsche Zaken Jhr. Mr. W. Six, Commissaris des Konings in de provincie Zeeland, tot Minister van Justitie Mr. A. E. J. Modderman, hoogleeraar te Leiden, tot Minister van Financiën Mr. S. Vissering, hoogleeraar te Leiden, tot Minister van Koloniën Mr. W. baron van Goltstein, oud-Minister van Koloniën, tot Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid Jhr. G. J. G. Klerck, oud-Minister van Oorlog, tot Minister van Oorlog H. J. Reuther, kolonel der artillerie, en tot Minister van Marine W. F. van Erp Taalman Kip, oud-Minister van Marine.

Den 16den September leidde Van Lynden van Sandenburg het ministerie bij de Eerste Kamer in. «Geboren uit den drang der omstandigheden", zeide hij, «samengesteld, gelijk het vermeent, naar den eisch van het oogenblik, geeft het nieuwe Kabinet reeds in de wijze, waarop het is samengesteld, aan, welke grond-

gedachte bij zijne formatie heeft voorgezeten en den geest, waarin het meent werkzaam te moeten zijn. Terwijl het niet is voortgekomen uit eene der bestaande politieke partijen, immers niet is de uitdrukking, bij uitsluiting, van eene dier partijen, maar zijne leden van verschillende zijden zijn te zamen gekomen om in onderlinge overeenstemming en samenwerking het bestuur over 's lands zaken te voeren, wenscht het, met eerbiediging van ieders rechten, met bezadigdheid en met eene gematigdheid, die geene zwakte verraadt of belet met kracht werkzaam te zijn, in gemeen overleg met de Staten-Generaal te doen wat op afdoening wacht; met handhaving der staatsrechtelijke beginselen onzer Grondwet, niet terug te deinzen voor wat naar de voortgaande ontwikkeling der tijden, hervorming en nieuwe regeling vereischt, en in dien geest velen tot samenwerking om zich te vereenigen. Of het dit zal vermogen, of het op den steun en het vertrouwen in den lande en bij 's lands Vertegenwoordiging zal kunnen aanspraak maken, zal uit zijne handelingen, zal uit zijne daden moeten blijken."

Waarom het vorig ministerie was afgetreden en het nieuwe in zijne plaats was gekomen, die vraag werd, gelijk te verwachten was, van verschillende zijden bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede en later bij de beraadslagingen over de staatsbegrooting gedaan, terwijl op het geven van meer licht werd aangedrongen. Uit het medegedeelde over de interpellatie van Duymaer van Twist in de Eerste Kamer is ons de loop der zaak tot den 19den Juni bekend. Op verzoek van Fransen van de Putte werden door de regeering den 6den October al de stukken, die betrekking hadden op den loop der ministerieele crisis, ter inzage van de leden der Tweede Kamer en later van die der Eerste gegeven, evenwel onder de verplichting tot geheimhouding, eene verplichting, die niettegenstaande herhaalden aandrang van verschillende zijden, ook later niet werd opgeheven. Uit de mededeelingen, door den minister Van Lynden, Fransen van de Putte, Goeman Borgesius en anderen gedaan, was evenwel een vrij voldoend overzicht van den loop der zaak te verkrijgen. Daaruit bleek, dat, gelijk wij reeds zagen, eerst alleen de Minister van Waterstaat ontslag had

gevraagd. Kappeyne had zelfs nog getracht hem van zijne aanvraag om ontslag terug te brengen, maar toen Tak van Poortvliet volhield, had ook hij ontslag gevraagd, omdat hij door het gebeurde de positie van het ministerie te veel verzwakt vond en zich niet meer zeker gevoelde van den steun der meerderheid voor gewichtige maatregelen. Wij weten, dat daarop de Koning, op advies van den ministerraad, het ontslag der beide ministers geweigerd had. Korten tijd daarna was «niet door het ministerie, maar persoonlijk door den minister Kappeyne, nadat het verzoek om ontslag niet was aangenomen, aan den Koning eene ruwe schets, of, zoo men wil, eene nota van grondwetsherziening ingediend, met een daarbij gevoegden brief, waarin de minister verklaarde aan het bewind te willen blijven, indien Z. M. de Koning kon goedvinden dat eene grondwetsherziening in den geest der nota aan de goedkeuring van de Staten-Generaal werd onderworpen" (Goeman Borgesius).

«Ook dit verzoek werd, met die bijgevoegde voorstellen, weder in handen gesteld van den ministerraad. Het is reeds bekend, maar wordt zooveel noodig door mij bevestigd, dat de leden van den ministerraad in gevoelen verschilden, dat de ministerraad qua talis adviseerde tot aanneming van de voorstellen van den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken, maar dat dit advies gepaard ging met afwijkende adviezen van de Ministers van Koloniën en van Financiën. Daarop is door Zijne Majesteit aan de ministers te kennen gegeven, niet dat de Koning zich tegen grondwetsherziening verzette, maar alleen dat Zijne Majesteit de grondwetsherziening niet kon aannemen alleen als voorwaarde tot behoud van een minister, en dat, wanneer de zaak der grondwetsherziening in overweging werd genomen, een ernstig onderzoek behoorde vooraf te gaan in hoever de Grondwet nog op andere punten, dan in het voorstel waren opgenomen, herziening vereischte" (Van Lynden van Sandenburg).

Naar aanleiding van dit kabinetsschrijven boden de ministers hun collectief ontslag aan, en daarop werden door den Koning drie leden der liberale partij, Cremers, Fransen van de Putte en

De Vries met de samenstelling van een ministerie belast. »In dien staat van zaken", zegt Fransen van de Putte, »ontvingen de heer Cremers en ik weinige dagen daarna een kabinetsschrijven, waarbij, nadat wij volkomen omtrent den stand der crisis zouden zijn ingelicht, de Koning van ons verzocht, ten spoedigste eene voordracht tot samenstelling van een nieuw ministerie te doen. Ik kreeg daarvan kennis, terwijl ik niet in den Haag was. Des avonds daar teruggekeerd, heb ik onmiddellijk kennis genomen van de stukken, voor zoover die toen bestonden. Het eerste wat wij den volgenden morgen deden, was te gaan raadplegen met den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken, den leider der liberale partij.

Nadat wij ons alzoo voldoende op de hoogte hadden gesteld, vestigde de overtuiging zich bij ons, dat de crisis was van een zeer bijzonderen, ingewikkelden aard, dat aan het aanblijven van het ministerie, zooals het daar was, niet meer te denken viel, dat het reconstrueeren er van, nu de meerderheid zich verplaatst had, hoogst moeilijk, en het vormen van een nieuw ministerie onder die omstandigheden schier ondoenlijk was.

De gedachte bij de opdracht tot eene kabinetsformatie aan den heer Cremers en mij was een ministerie te vormen uit de meerderheid der beide Kamers. Gelijk ik zooeven de eer had te zeggen, was ons de meening der Kamers voldoende bekend tot en met den dag van de interpellatie van den heer Duymaer van Twist. Doch over den nieuwen toestand, in het leven geroepen door dat onverwachte incident, kenden wij het gevoelen onzer vrienden niet, en het is toch gebruikelijk, wanneer een ministerie zal gevormd worden uit eene politieke partij — niet een ministerie buiten, boven of onder de partijen —, dat de politieke vrienden worden geraadpleegd. Nu was dat meer dan ooit noodig. Wij toch konden de verantwoordelijkheid voor het niet aanvaarden van het mandaat, hoezeer wij van de noodzakelijkheid daarvan overtuigd waren, niet op ons nemen zonder de partij, uit wier midden een ministerie verlangd werd, te raadplegen.....

De bijeenkomst heeft in zooverre niet aan het doel beant-

woord, dat het niet gelukte door gemeen overleg den te volgen weg aan te wijzen. Voor ons echter had zij een voldoend resultaat: zij bevestigde onze overtuiging, dat aan eene reconstructie van het Kabinet, noch aan de vorming van een Kabinet met eenige levensvatbaarheid DOOR ONS te denken viel. Dienovereenkomstig hebben wij den Koning bekendgemaakt, dat wij de ons opgelegde taak niet konden aanvaarden."

Zoo was dan, na raadpleging van de voorzitters der Kamers, aan Van Lynden de opdracht tot vorming van een ministerie gedaan. Nu door het gebeurde de liberale partij weer in twee vijandige kampen, van voor- en tegenstanders van Kappeyne verdeeld was, en de vorming van een krachtig ministerie uit haar midden onmogelijk bleek, scheen de gegeven oplossing aan velen de beste, n.l. de vorming van een extra-parlementair ministerie, buiten de partijen staande, samengesteld uit bekwame mannen, voor een gedeelte specialiteiten in hetgeen tot den werkkring van hun departement behoorde, en geroepen, om met terzijdestelling van zuiver politieke quaesties, als cabinet d'affaires, zoovele hoogst gewichtige zaken, die op aflossing wachtten, tot afdoening te brengen.

Toch ontbrak het het ministerie al dadelijk niet aan hevige bestrijding. Van links keurde Van Houten den geheelen loop der zaak en de vorming van het ministerie af. Hij bracht er, onder luid protest van verschillende zijden, de persoon des Konings zelf bij ter sprake; meende, dat hier aan een ingrijpen van het hof, van het paleis moest gedacht worden; beweerde, dat reeds lang te voren bij Kappeyne het voornemen tot eene grondwetsherziening bestond, en dat de Koning deze blijkbaar niet wilde, dat eene grondwetsherziening met uitbreiding van kiesrecht urgent was, en de invoering der schoolwet daarop moest wachten. Aan de andere zijde vond het ministerie bestrijding bij anti-revolutionnairen en Katholieken, vooral wegens de zinsnede in de troonrede, volgens welke de regeering zich voorstelde „de herziene wet op het lager onderwijs zoo spoedig in te voeren, als de daartoe nog noodige voorbereiding toelaat". De

aanval richtte zich voornamelijk tegen het hoofd van het Kabinet, den Minister van Buitenlandsche Zaken, van wiens verleden men eene medewerking tot uitvoering van de schoolwet niet verwacht had, en dien men niet schroomde met een Julianus den Afvallige te vergelijken. Wij komen later op de politieke quaesties van schoolwet en kiesrecht terug, om ons eerst bezig te houden met de gewichtige zaken, door het ministerie tot stand gebracht.

Onder de mannen van beteekenis, die in het ministerie zitting hadden, neemt eene eerste plaats in prof. Modderman, de Minister van Justitie, die zijn naam onafscheidelijk verbonden heeft aan het Wetboek van Strafrecht. Terwijl de andere wetboeken van het Code Napoléon reeds in 1838 door Nederlandsche wetboeken vervangen waren, bestond nog altijd het Code Pénal, hoe weinig het ook met de nieuwere rechtstoestanden en rechtsbegrippen overeenstemde. Wel was eene poging gedaan om ook dit door een Nederlandsch wetboek te vervangen, en zelfs het eerste boek van het desbetreffend ontwerp aangenomen. Dit was echter nooit afgekondigd noch door andere gevolgd, en ook thans voor de daaraan ontgroeide maatschappij minder bruikbaar geworden. Eindelijk werd bij Koninklijk Besluit van den 28sten September 1870 n°. 21, eene staatscommissie ingesteld voor de samenstelling van een wetboek van strafrecht, bestaande uit de heeren mrs. J. de Wal, A. A. de Pinto, M. S. Pols, J. J. Loke, A. E. J. Modderman en als adjunct-secretaris Jhr. Mr. G. J. Th. Beelaerts van Blokland. Deze legde bij haar rapport aan den Koning, onder dagteekening van den 13den Mei 1875, een ontwerp over, dat door alle deskundigen met groote waardeering werd ontvangen en tot grondslag strekte aan het voorstel, dat door den minister Smidt den 22sten Februari 1879 bij de Tweede Kamer werd ingediend, met eene zeer belangrijke memorie van toelichting, en vergezeld van het advies van den Raad van State van den 26sten November 1878,

met de afzonderlijke adviezen der staatsraden Bachiene en Swart, en het rapport van den minister aan den Koning van den 14den Februari 1879 naar aanleiding van die adviezen.

De voortzetting van de taak, welke de minister Smidt had moeten afbreken, kon zeker aan geen betere handen worden toevertrouwd, dan aan die van zijn opvolger Mr. Modderman, welke zelf als lid der staatscommissie zulk een belangrijk aandeel had gehad aan de samenstelling van het wetboek. Bij brief van den 3den Februari 1880 zond hij nog aan de Tweede Kamer vier belangrijke stukken of verzamelingen van stukken, n.l. 1°. de adviezen van den Raad van State van den 27sten December 1865 en den 19den October 1869 betreffende de afschaffing van de doodstraf, die ten gunste van die afschaffing luidden, met de afwijkende adviezen van de staatsraden Mackay, den vice-president, Borret, Mutsaers en Elout van Soeterwoude in 1865 en van Mutsaers, Elout van Soeterwoude, Stavenisse de Brauw en Swart in 1869, waarin zooveel mogelijk alle gronden voor en tegen de doodstraf waren samengevat; 2°. eene vergelijkende statistiek der veroordeelden wegens kapitale en ex-kapitale misdrijven in de jaren 1861—1869 en 1871—1879, dus de jaren vóor en na de afschaffing van de doodstraf, waaruit bleek, dat het aantal dergelijke misdaden in de eerste 9 jaren 78, in het tweede negental 47 had bedragen; 3°. eene geheele verzameling afschriften van rapporten en correspondentiën tusschen de departementen van Koloniën en van Justitie, betreffende de mogelijkheid om in onze koloniën of bezittingen ergens eene geschikte plaats voor deportatie aan te wijzen; en 4°. een verslag van de werking der cellulaire gevangenisstraf in ons land, ten vervolge op het in 1873 aangebodene.

Werd aldus van regeeringswege alles in het werk gesteld, om de leden der Kamer zooveel mogelijk op de hoogte van de zaak te stellen en eene degelijke discussie voor te bereiden, ook de Kamer zelve begreep, dat zij voor de afdoening van deze omvangrijke en moeilijke taak eene andere dan de gewone werkwijze moest volgen.

In de vergadering van den 15den October 1879 werd door de Tweede Kamer aangenomen een voorstel tot wijziging van het reglement van orde voor de behandeling van het wetboek van strafrecht. Volgens dit voorstel zou door den voorzitter benoemd worden eene commissie van vijf leden, waarvan er één bij loting in elke der vijf afdeelingen zou geplaatst worden, om de taak van rapporteur op zich te nemen. Deze commissie van rapporteurs zou een leiddraad ontwerpen voor de algemeene beschouwingen in de afdeelingen, na schriftelijk of mondeling overleg met de regeering een beredeneerd verslag uitbrengen, en over alle voorgestelde wijzigingen haar oordeel uitspreken. Tot leden dier commissie werden benoemd Godefroi, Patijn, Van der Kaay, De Savornin Lohman en Des Amorie van der Hoeven. Den 17den Januari 1880 had zij den leiddraad gereedgemaakt, daarop had het onderzoek in de afdeelingen en de gedachtenwisseling van de commissie van rapporteurs met den Minister van Justitie plaats en den 16den Juli werd het zeer belangrijk, uitvoerig verslag vastgesteld, waarin ook de antwoorden van den minister waren opgenomen, met afzonderlijke nota's van Oldenhuis Gratama en Lenting. Tevens werd door de regeering een gewijzigd ontwerp aangeboden, waarin van de opmerkingen der commissie van rapporteurs was gebruik gemaakt.

Met het begin der volgende zitting van 1880 op 1881 werd onmiddellijk een aanvang gemaakt met de openbare beraadslaging, die van den 25sten October tot den 9den November 1880 duurde. De algemeene beraadslagingen waren spoedig ten einde, daar de beslissing over de hoofdquaestiën toch eerst bij de behandeling der artikelen kon geschieden. Zij liepen gedeeltelijk over den vorm, gedeeltelijk over enkele der hoofdbeginselen. Tot deze behoorde in de eerste plaats de vervanging der drieledige indeeling in misdaad, wanbedrijf en overtreding, door eene tweeledige, n.l. in misdrijf en overtreding, dan de afschaffing der onteerende straffen, de afschaffing der verzachtende omstandigheden en het aannemen van een algemeen strafminimum. De minister beantwoordde de bedenkingen in twee redevoeringen. •Mijnheer de

Voorzitter", begon hij de eerste, "wat ook het lot moge zijn van deze wetsvoordracht, de discussiën heden geopend zullen een deel uitmaken van de rechtsgeschiedenis van het vaderland. Elk woord over dit ontwerp gesproken, zal nog na eene reeks van jaren onderworpen worden, hetzij alleen aan de critiek van de wetenschap, hetzij daarenboven aan den strengen toets van de practijk, die zich ook, waar twijfel bestaat, op deze beraadslagingen beroepen zal. Ik gevoel levendig den plicht, bepaaldelijk door deze laatste eigenaardigheid van de thans geopende beraadslagingen, mij opgelegd, den plicht om te streven naar de meest mogelijke soberheid. Waar het geldt de algemeene beginselen, de algemeene strekking van het wetboek, waar het geldt het strafstelsel, de definitie van eenig misdrijf, kortom datgene wat ter beoordeeling van de waarde van het ontwerp in aanmerking komt, daar zal ik bij mijn antwoord streven naar de meest mogelijke volledigheid; ook vooral naar de meest mogelijke eenvoudigheid, omdat wij hier, geloof ik, niet enkel voor elkander spreken, maar voor het geheele Nederlandsche volk. Maar aan den anderen kant zal ik mij tot een eersten plicht stellen mij te onthouden van alles, wat voor de beoordeeling van de waarde dezer voordracht niet in aanmerking komt, en mij ook niet begeven op het gebied van de casuïstiek. Tallooze détail-vragen kunnen worden gedaan, honderden casus-positiën worden gesteld, wier oplossing de minister niet op staanden voet mag geven, zal hij niet op den arbeid van den uitlegger praejudicieeren."

Het ontwerp was merkwaardig om vorm en inhoud. Wat den eersten betreft, had de minister de hulp van prof. De Vries ingeroepen, zoodat het werk in zuiver Nederlandsch was gesteld, en zelfs onze taal verrijkt werd met nieuwe eigenaardige woorden, of oude lang in onbruik geraakte benamingen als afdreiging weer in eere hersteld werden. Zelden werden in een werk van dergelijken omvang zoo weinig wijzigingen gebracht, hetgeen natuurlijk aan de eenheid en methode ten goede kwam. De discussiën vorderden flink en liepen spoedig af, maar toch werd aan belangrijke zaken de noodige aandacht gewijd, en de woorden,

zoowel die welke door den minister, als degene die door sommige kamerleden werden gesproken, zullen altijd voor het goed verstand van vele bepalingen van gewicht blijven. Het is hier niet de plaats, om de discussiën over elk artikel weer te geven. Wij moeten dit overlaten aan meer uitgebreide werken, als de «Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht" door Mr. Smidt, den oud-minister. Alleen doen wij hier en daar nog een enkelen greep, in de eerste plaats uit de rede van den minister bij de algemeene beraadslagingen over titel II van de straffen:

«Men kan de strafrechtstheorieën op verschillende wijzen groepeeren, en indien ik op dit oogenblik in eene wetenschappelijke vereeniging het woord voerde, ik zou mij zeer zeker van eene andere groepeering bedienen dan die, welke ik hier thans voordraag; eene groepeering intusschen, die zich ook wetenschappelijk en historisch uitstekend laat verdedigen. Men kan inderdaad de strafrechtstheorieën verdeelen in drie groepen. In die van de eerste groep wordt uitsluitend gelet op het belang der maatschappij en het waarachtig — zedelijk — belang van het individu opgeofferd, zonder dat men de moeite neemt te onderzoeken, of die opoffering door het belang der maatschappij gebiedend wordt gevorderd. Ik behoef niet te zeggen, dat dit o. a. is het standpunt van de afschrikkingstheorie, de theorie van afschrikking, hetzij direct door de strafvoltrekking, hetzij indirect door de strafbedreiging.

Er is eene tweede groep, die lijnrecht staat tegenover de eerste, en die op dit oogenblik vertegenwoordigd wordt door de verbeteringstheorie. Deze heeft in de eerste plaats op het oog het belang van het individu en stelt het belang van de maatschappij op den achtergrond. Er is hier herhaaldelijk en terecht gesproken van verbetering. Maar zoolang ik heb kunnen denken, spreken en de pen voeren, heb ik nooit de «verbeteringstheorie" verdedigd, die in mijn oog de absurditeit zelve is. Men straft niet om den overtreder te verbeteren, maar om het recht en het belang der maatschappij te handhaven.

Zoo kom ik aan de derde theorie, die aan dit wetboek ten

grondslag ligt, die het belang van de maatschappij op den voorgrond stelt, maar van strijd tusschen de belangen der gemeenschap en van het individu niet wil weten. Is het inderdaad noodig in een van de twee bovengenoemde uitersten te vervallen en is het a priori zoo zeker, dat men het belang der maatschappij niet uitnemend kan handhaven zonder het zedelijk — waarachtig — belang van den overtreder op te offeren? En nu heeft de ervaring — de beste leermeesteres — het antwoord gegeven, geleerd, dat in 't belang der maatschappij de straf wel een leed, maar geenszins een kwaad behoeft te wezen. Ik zal een zeer treffend voorbeeld aanvoeren. Vergelijkt men de gemeenschappelijke gevangenisstraf, bijv. de tegenwoordige tuchthuisstraf, met de cellulaire gevangenisstraf, door welke van die beiden wordt het maatschappelijk belang het best behartigd? Ongetwijfeld door de cellulaire gevangenis.... Wie er aan twijfelen mocht, bezoeke onze verschillende gevangenissen. Wanneer men in eene gemeenschappelijke gevangenis komt, ontvangt men meer den indruk van eene fabriek dan van een huis van boete. Het maatschappelijk belang wordt oneindig meer bevorderd door eene afzonderlijke opsluiting. Al worden niet allen daardoor verbeterd, de verslechtering wordt toch zooveel mogelijk belet, kwade samensprekingen en komplotten voorkomen. De cel is zwaarder leed en daardoor meer afschrikkend. Vestigt men intusschen het oog op het waarachtig belang van den wetsovertreder — en daarbij denken wij aan zijn zedelijk belang — dan is het verblijf in de cel voor hem geen kwaad en beter dan dat in de gemeenschap. In de cel wordt hij niet slechter en heeft de kans te verbeteren. In de gemeenschap — vraag het den eerste, den beste gevangenisgeestelijke — staat de valsche schaamte het berouw in den weg en voedt men elkander op in het kwaad. Door de cel wordt dus niet alleen het belang van het individu, maar ook dat van de maatschappij ten krachtigste bevorderd; zij is én strenger én meer humaan."

Over de onteerende straffen zegt hij: «Moet men nog in 1880 bepleiten de noodzakelijkheid om te breken met het stelsel der onteerende straffen? Wordt dat stelsel door éen criminalist

in bescherming genomen? Blijkbaar strekt dat stelsel ten nadeele in de eerste plaats van de maatschappij. Wanneer iemand zijne straf heeft ondergaan en in de maatschappij terugkeert, wat beteekent het dan, uit een maatschappelijk oogpunt hem te brandmerken met infamie? Vordert het maatschappelijk belang niet veeleer, dat hij thans op eerlijke wijze een bestaan kunne vinden? En als men hem dit door papieren brandmerking belet, wordt dan niet de maatschappij in de eerste plaats daarvan de dupe? De ontslagene zal dan binnen eenige weken of maanden weder in de gevangenis zijn teruggekeerd. De bewering, dat de afschaffing der onteerende straffen zou zijn eene verzwakking der repressie van het kwaad, is dus geheel onjuist.

Eindelijk: de maxima en de minima zouden verlaagd zijn. Wat de eerste betreft, kan men voorzeker hier en daar wel een enkel voorbeeld vinden; maar dan moet men den zwaarderen druk der cel in aanmerking nemen. Immers, al heeft in de toekomst de rechter niets meer te maken met de verhouding der cellulaire tot de gemeenschappelijke opsluiting als van 2 tot 1, bij vergelijking van dit wetsontwerp met de bestaande wetgeving zal men in het oog moeten houden, dat elke straf voortaan aanvangt met de cel; dat men 5 jaren eenzaam zal worden opgesloten....

Maar „de minima zijn verdwenen". Gelijk men bij het stellen van het maximum het oog moet vestigen op het zwaarste geval, zoo moet men ook omgekeerd bij het stellen van het minimum denken aan het lichtste geval.

Indien er nu maar één geval ware, waarin zelfs moord met één dag gevangenisstraf zou behooren gestraft te worden, dan is reeds daardoor dat minimum gerechtvaardigd.

Stel u voor, dat er een slag geleverd wordt. De heer Heydenrijck dient het vaderland en een van zijne getrouwe en beste vrienden wordt aan zijne zijde volstrekt doodelijk gekwetst. Die vriend ligt daar sprakeloos en reddeloos; geene mogelijkheid om hem in het leven te behouden. Onze troepen moeten zich retireeren, de cavalerie of de kanonnen van den vijand zijn in aantocht in

de richting van den gekwetste. De heer Heydenrijck ziet met volkomen zekerheid, dat hij zijn vriend niet kan redden, noch zelfs transporteeren; dat deze noodeloos nog meer gemarteld zal worden, terwijl hij sprakeloos zijnde, niet meer kan smeeken om het genadeschot. Uit barmhartigheid doet de heer Heydenrijck hem ongevraagd dien dienst. Dat is positief een moord. Ik laat daar, of het geval zou behooren vervolgd te worden, maar als het vervolgd werd, zou veroordeeling moeten volgen. Ware dan één dag te laag?

Nu vreest de geachte spreker, dat de rechter van de lage minima misbruik zal maken. Laat een der leden van een rechterlijk college, tevens lid dezer Kamer, opstaan, indien hij deze vrees deelt. Ik heb van leden van rechterlijke collegiën tallooze malen juist omgekeerd gehoord, dat te groote gestrèngheid eerder dan te groote toegevendheid kan geducht worden. Maar, afgescheiden daarvan, stel ik dit dilemma: óf gij vertrouwt den rechter niet óf wel. Vertrouwt gij hem niet, waarom hem dan de bevoegdheid gelaten om vrij te spreken ondanks volledig wettelijk bewijs?

Zou het hem dan niet vrij moeten staan, om tot eene zeer geringe straf te veroordeelen?"

Onder de belangrijkste punten, die aan de orde kwamen, noemen wij het amendement van Bichon van IJsselmonde, Heydenrijck, De Jonge, Van Baar en Donner, op art. 9, strekkende tot wederinvoering van de doodstraf. Na het vroeger medegedeelde over de behandeling van het ontwerp-Van Lilaar, zullen wij op deze discussiën niet meer terugkomen, ook niet stilstaan bij de belangrijke en uitvoerige rede, door den minister zelf over dit onderwerp gesproken. Hoewel de voorstellers in hun voordeel hadden den indruk, door den moord van De Jong op het kind van een aanzienlijk ingezeten in Den Haag, werd het amendement met 41 tegen 21 stemmen verworpen. Onder de tegenstemmers vond men ook de Katholieke leden Nijst en Des Amorie van der Hoeven en den conservatief Corver Hooft, voor het overige waren alle anti-liberalen voor.

Art. 15, waarin het beginsel van voorwaardelijke invrijheid-

stelling na het volbrengen van drie vierden van den straftijd was opgenomen, werd na ingrijpende discussie aangenomen met 46 tegen 12 stemmen. Bij art. 37 nam de minister het amendement van Goeman Borgesius over, om bewusteloosheid niet onder de redenen van niet-strafbaarheid op te nemen, daar men daaronder dronkenschap zou kunnen verstaan. Veel werd verder gesproken over misdrijven door de drukpers en de verantwoordelijkheid van den uitgever, over het tweegevecht; de straf op brandstichting werd verzwaard; de meineed werd ter sprake gebracht; langdurige discussiën hadden plaats over de misdrijven tegen de zeden, waarover vooral Van Houten als spreker optrad, over de quaestie van bordeelen, over het overspel, — art. 241, dat dit strafbaar stelde, werd met 28 tegen 23 stemmen aangenomen —, over verleiding van minderjarigen, over mishandeling van dieren — het amendement van Heydenrijck om deze alleen strafbaar te stellen, wanneer zij in het openbaar plaats had, werd verworpen met 26 tegen 25 stemmen —. Bij art. 263 over de beleediging werd met 35 tegen 17 stemmen een amendement van De Beaufort aangenomen, om het bewijs der waarheid niet toe te laten, wanneer de beleedigde zich bij zijne klacht op de onwaarheid van het ten laste gelegde feit beroept. Art. 354 betreffende de ministerieele verantwoordelijkheid werd op voorstel van Keuchenius, die het uit deze wet wilde laten vervallen, in stemming gebracht en met 35 tegen 20 stemmen aangenomen. Bij de overtredingen was verschil van meening, vooral betreffende het strafbaar stellen van bedelarij, van het sluiten van een kerkelijk huwelijk, voordat het burgerlijke voltrokken was, van het niet-verleenen van hulp aan hulpbehoevenden en van openbare dronkenschap.

Ten slotte werd den 9den November het geheele wetboek aangenomen met 58 tegen 10 stemmen (tegen: Haffmans, Lambrechts, Van Baar, Arnoldts, Heydenrijck, Schaepman, Van der Schrieck, Reekers, De Bruijn en Bichon van IJsselmonde.)

In de Eerste Kamer werd de behandeling eveneens met alle mogelijke waarborgen van degelijkheid omgeven. De minister

legde aan de Kamer nog nadere gegevens over, o. a. betreffende den stand der doodstrafquaestie in Rumenië, in Portugal en in Zwitserland, en eene reeks statistische gegevens betreffende ons land, waaruit bleek:

„dat in den loop dezer eeuw, bij eene steeds toenemende bevolking — in de rede van 5 : 8 — de meest ernstige misdrijven tegen het leven aanzienlijk zijn verminderd;

dat, niettegenstaande de min gunstige jaren 1878—1880 elk der drie hierbedoelde misdrijven — moord, vadermoord en vergiftiging — ook absoluut is gebleven beneden het tienjarig middencijfer dezer eeuw, terwijl zij gezamenlijk bleven beneden het cijfer in de vier der zes overige tijdperken;

dat na 1870 de vergiftigingen zijn gedaald tot het laagste cijfer, dat in deze eeuw is voorgekomen;

dat het eerste tienjarig tijdvak na de afschaffing der doodstraf tevens sinds eene halve eeuw het eerste is geweest, waarin geen enkele vadermoord of moedermoord gepleegd is.”

Ook de Eerste Kamer bracht voor dit ontwerp eene wijziging in haar reglement van orde in denzelfden geest als vroeger de Tweede Kamer. De commissie van rapporteurs, bestaande uit Borsius, Van Akerlaken, Vos de Wael en Thooft, maakte een leiddraad op voor de behandeling en bracht na afloop daarvan, den 16den Februari 1881, een belangrijk verslag uit, waarin de antwoorden van den minister waren opgenomen. Den 1sten en den 2den Maart hadden de openbare beraadslagingen plaats, waarin de minister duidelijk al de verbeteringen in ons strafrecht, die van de invoering van dit wetboek het gevolg zouden zijn, in het licht stelde. Het wetboek werd met algemeene stemmen aangenomen (Wet van den 3den Maart 1881, *Stbl.* n°. 35).

Het zittingsjaar 1880/1881 was het schitterendste van 's ministers parlementair leven. Het strafwetboek mocht hij reeds aangenomen zien vóor de behandeling der staatsbegrooting,

en deze zelve bracht hem nieuwe lauweren. Nadat hem reeds te voren van verschillende zijden lof gebracht was, zoowel voor hetgeen hij gedaan had als voor hetgeen hij voornemens was te doen, mocht hij opnieuw bewondering inoogsten door zijne schitterende redevoering van den 9den December 1880, waarin hij in schoonen vorm alle bezwaren wist op te lossen. Zijne welsprekendheid was geene bestudeerde, rijk aan oratorische sieraden en beeldspraak, maar zij maakte juist zulk een diepen indruk, omdat men voelde, dat wat hij zeide, voortkwam uit zijne overtuiging, onder den invloed stond van het hoog-ethisch standpunt, waarop hij zich plaatste. In dat opzicht herinnert hij sterk aan den minister Van der Brugghen, hoewel hij in godsdienstige richting van dezen verschilde en hem in bekwaamheid zeker overtrof. Het bijzondere feit leidde hem gewoonlijk tot generaliseeren en moraliseeren, en na de verschillende sprekers beantwoord te hebben, voegde hij aan zijne rede nog dit zeker voor eene begrootingsrede ongewone slot toe:

»Mij ligt nog iets op het hart. Ik heb straks, toen ik den toestand van het land besprak uit het oogpunt van de openbare veiligheid, iets ter zijde gelaten, waarop ik mij als Minister van Justitie verplicht acht de ernstige aandacht der Kamer te vestigen.

Hoe optimistisch ik in het algemeen zijn moge; hoe vervuld van het geloof, dat de idee het eenige waarachtige is en dat het ideaal ten slotte de werkelijkheid beheerscht; ik ontveins mij toch volstrekt niet, dat de tegenwoordige toestand der maatschappij — ik spreek nu niet van politiek — niet alleen der Nederlandsche, maar der Europeesche maatschappij in menig opzicht hoogst ernstig is.

Met een van de grootste geschiedschrijvers onzer dagen meen ik, dat men geen profeet behoeft te zijn om de mogelijkheid — misschien moet ik zeggen de waarschijnlijkheid — aan te nemen, dat, vóordat deze eeuw ten einde zal zijn gespoed, Europa eene sociale omkeering dreigt, waarbij alle vroegere politieke revolutiën slechts kinderspel zullen geweest zijn.

Waardoor de dreigende gevaren te bezweren?

Misschien door herziening van wetten?

Ook ik ben van wetsherziening niet geheel afkeerig, mits op het juiste tijdstip, met de grootst mogelijke voorzichtigheid en nooit anders dan binnen de grens, aangewezen door het woord van Portalis, dat ik mij veroorloofde hier, als mijn grondbeginsel van wetgeving, ten vorigen jare, aan te voeren. Maar tot diegenen, 't zij in of buiten deze zaal, die meenen, dat men door herziening van wetten alleen zedelijke of maatschappelijke kwalen genezen kan, tot hen zeg ik: herziet u zelven.

Neen, er is een ander en beter middel, en ik ga mijn werkkring als Minister van Justitie niet te buiten, als ik op zijne toepassing aandring.

Dat allen voor wie de vaderlandsliefde nog iets hoogers is dan aanhankelijkheid aan eene partij;

dat allen, voor wie de godsdienst nog iets hoogers is dan belangstelling in dogmatieke vraagstukken of kerkelijke geschillen;

dat allen, voor wie het recht is, niet een product van convenientie of van menschelijke slimheid, dat men kan fatsoeneeren of kneden overeenkomstig de eischen van ik weet niet welke utiliteit; maar eene hoogere macht, die wij niet te scheppen, maar te zoeken hebben, en die wij, in het onwrikbaar geloof, dat zij nooit dan ten goede werkt, onder alle omstandigheden veilig kunnen volgen, gehoorzamen en dienen;

dat die allen zich den tijd, die nog over is, ten nutte maken om zich hunne hoogere eenheid tot bewustheid te brengen; om op den achtergrond te dringen wat hen verdeelt, op den voorgrond al datgene — en och het is zooveel — wat allen, voor wie het leven een heilige ernst is, vereenigt; dat zij den partijstrijd, voor zoover die er zijn moet, zuiveren en veredelen door wederzijdsche waardeering; rechtvaardigheid leeren betrachten èn jegens elkander èn ook vooral jegens de min bevoorrechte klassen van de maatschappij; en opdat ik het laatst noeme datgene wat al dadelijk zou kunnen geschieden, dat zij al hunne persoonlijke

rancunes verdrinken in den gemeenschappelijken eerbied voor godsdienst, waarheid en recht."

Benevens eenige kleinere ontwerpen werden twee zeer belangrijke nog in dit zittingsjaar door den minister tot afdoening gebracht. Den 9den Mei 1881 werd de algemeene beraadslaging geopend over het ontwerp houdende vaststelling van wettelijke bepalingen tot beteugeling van het misbruik van sterken drank, of, gelijk het na de wijziging van de considerans heette: Wet tot regeling van den kleinhandel in sterken drank en tot beteugeling van openbare dronkenschap.

Reeds lang was van verschillende zijden op eene wet tot beteugeling van het misbruik van sterken drank aangedrongen. De groote toeneming van het kwaad, vooral onder de mindere volksklasse, met de oeconomische en moreele nadeelen, er aan verbonden, waartegen het particulier initiatief machteloos bleek, deed velen de tusschenkomst van den staat door zijne wetgeving, — gelijk ook elders bijv. door de verbodsbepalingen van den staat Maine in Noord-Amerika, en het stelsel van regie of het Gothenburger stelsel in Zweden en dergelijke bepalingen in andere landen geschied was —, ook hier te lande dringend noodzakelijk achten. Dat streven moest bijval vinden bij de ethische richting van den Minister van Justitie, die diensvolgens zijn bovengenoemd wetsontwerp indiende, en krachtige ondersteuning vond bij enkele leden der Tweede Kamer, vooral Jhr. J. L. de Jonge, den afgevaardigde van Middelburg, voorzitter van de Nederlandsche vereeniging tot afschaffing van sterken drank, en den afgevaardigde van Winschoten, Goeman Borgesius. Toch ontbrak het ook niet aan bestrijders, en de meest heldere en indrukwekkende samenvatting van de bezwaren tegen het ontwerp was die van De Beaufort, den eersten spreker bij de openbare beraadslagingen.

Hij ontzegt den staat het recht niet "om die middelen te nemen, welke indirect het zedelijk peil der natie zullen kunnen verhoogen. Maar juist, wanneer de staat zich op dat gebied beweegt en dergelijke maatregelen wil nemen, is zeer groote behoedzaamheid noodzakelijk. De staat streeft zoo licht zijn doel

voorbij. Terwijl hij aan den eenen kant onzedelijkheid tracht tegen te gaan, werkt hij die aan den anderen kant maar al te dikwijls in de hand. Wij hebben daarvan een treffend voorbeeld in de geschiedenis, door hetgeen in Engeland in de vorige eeuw gebeurd is, tengevolge van de bekende gin-act in 1737.

Het heette toen ook, dat het drankmisbruik in Engeland tot zulk eene schrikbarende hoogte was gestegen, dat het niet mogelijk was dit anders te bedwingen dan door tusschenkomst van den staat. Een philanthropisch lid van het Parlement, sir Joseph Jekyll, stelde een bill voor, waarbij de verkoop van jenever aan zulke hooge rechten en groote belemmeringen werd onderworpen, dat dit feitelijk eene onmogelijkheid werd.

De regeering week voor de beweging, ofschoon zij het er niet mede eens was. De toenmalige premier, sir Robert Walpole, achtte het geraden om aan de toekomst over te laten, of de maatregel het doel zou verwezenlijken, dat de voorstanders beoogden. Het gevolg van de wet was, dat het drankmisbruik niet afnam. Binnen twee jaren werden niet minder dan 12,000 vonnissen uitgesproken tengevolge der wet, maar het verbruik van sterken drank in die twee jaren bedroeg zeven millioen gallons, niettegenstaande de verkoop feitelijk door de wet geheel en al onmogelijk was gemaakt. Maar er was nog een ander gevolg, namelijk, dat er zich in Engeland eene geheele klasse van verspieders en aanbrengers vormde, die voor geld den heimelijken verkoop van drank aan de regeering aanbrachten of zich door de verkoopers lieten afkoopen om dit niet te doen. De zedelijkheid ging zoo achteruit, dat reeds in 1743 de beide Huizen van het Parlement met zeer groote meerderheid op deze wetsbepaling terugkwamen. Voor alle maatregelen, die men op dit gebied wil nemen, is groote voorzichtigheid, groote behoedzaamheid, groote kalmte, ik zou bijna zeggen groote nuchterheid noodig. Ik heb grooten eerbied voor hen, die zich in ons vaderland aan het hoofd der beweging tegen drankmisbruik hebben gesteld; ik breng gaarne hulde aan hun belangeloos en ijverig streven, maar ik heb mij eenigszins beducht gemaakt, toen deze

beweging niet meer op eigen kracht scheen te vertrouwen, maar op staatshulp wilde steunen; toen men niet langer gezegd heeft: laat ons het drankmisbruik bestrijden, maar: laat de staat dit doen, en men tot bereiking van zijn doel den sterken arm van den staat is gaan inroepen.....

Ik herhaal, dat ik van de tusschenkomst van den staat weinig heil verwacht, maar ik geloof daarom nog niet, dat het kwaad ongeneeslijk is. Ik meen, dat dezelfde beweegredenen, dezelfde oorzaken, die gemaakt hebben dat de dronkenschap in de hoogere standen is afgenomen, wel zullen medewerken om haar in de lagere standen te doen verminderen.

Het is bekend, hoe in de 17de en 18de eeuw de dronkenschap onder de hoogere standen was als een algemeen erkend kwaad, waarover niemand zich eigenlijk schaamde. Men zal zich uit de verhooren van Oldenbarnevelt herinneren, dat een van de vele punten van beschuldiging was, dat Oldenbarnevelt, toen hij gehoord had, dat prins Maurits op zekeren dag een bezoek aan Leiden wilde brengen, laat in den nacht nog een bode uit 's-Gravenhage naar die stad had gezonden. Men vond dit verdacht. De staatsman antwoordde evenwel op de naar aanleiding van dit feit gedane vraag, dat hij, wetende hoe de regeering van Leiden juist op dien dag een maaltijd hield en beducht, dat burgemeester en regeerders wat „hoogbeschonken" zouden worden, en dus niet in staat zouden zijn om den prins behoorlijk te ontvangen, gemeend had de heeren te moeten doen waarschuwen om „hun wijn wat te menageeren".

Zoo sprak men destijds over de dronkenschap openlijk als eene onverschillige zaak.

In Engeland was het in de vorige eeuw nog niet veel beter. Men verhaalt, dat koning George III tot een zijner staatsdienaren zeide: „„Sir John, men zegt, dat gij wel wat veel van een glas wijn houdt." „„Sire", antwoordde de aangesprokene, „de menschen die dat zeggen, hebben mij belasterd, zij hadden moeten zeggen: van een flesch.""

Het was dan ook volstrekt niet ongewoon, dat parlements-

leden, ministers en leden van de aanzienlijkste geslachten in Engeland, wanneer zij te zamen waren geweest, 's nachts met half verbrande pruiken en bemorste kleederen thuis werden gebracht.

Iedereen wist het en niemand verwondert er zich eigenlijk over. Thans is de toestand geheel veranderd. Waarom is in Engeland en hier te lande de dronkenschap onder de hoogere standen, ik zeg niet verdwenen, maar eene zeldzaamheid geworden? Omdat langzamerhand de overtuiging heeft veld gewonnen, dat het slecht, verkeerd, onfatsoenlijk is om dronken te zijn, dat een man, die zich aan die ondeugd schuldig maakt, in den kring, waarin hij verkeert, de achting verbeurt, waarop hij anders recht heeft.

Dezelfde oorzaken zullen bij de lagere standen dezelfde uitkomsten opleveren. Wek bij de lagere standen het godsdienstig en zedelijk gevoel op; doordring hen van de overtuiging, dat dronkenschap slecht, verkeerd en onzedelijk is; verlevendig bij hen dien eerbied voor zich zelven, die den mensch meer dan iets anders van het kwaad terughoudt, en ik ben overtuigd, dat dezelfde gunstige gevolgen niet zullen uitblijven.....

Met een kort woord heb ik mijn standpunt als lid van de wetgevende macht tegenover de quaestie van het drankmisbruik willen aangeven. Zooals ik reeds gezegd heb, ben ik niet tegen bepalingen, die indirect de dronkenschap kunnen bestrijden. Er zijn er in deze wet, waarmede ik mij gaarne zal vereenigen, al voorzie ik er niet die gunstige gevolgen van, waarop de voorstanders hopen..... Maar mijn grootste bezwaar is, dat wij door deze wet een inbreuk zullen zien maken op de vrijheid van beroep en bedrijf van tapper, dat het tappersbedrijf als het ware zal worden overgeleverd aan de willekeur der gemeentebesturen, dat het tappersbedrijf, — hetwelk door de groote vermindering van tappers, als gevolg der wet, natuurlijk zeer winstgevend worden zal — eene soort van rijke prebende zal worden, waarmede het gemeentebestuur zijne gunstelingen zal kunnen begiftigen, en wel naar willekeur, want door het stelsel, dat de wet huldigt, wordt het geven en intrekken van vergunningen geheel aan de willekeur der gemeentebesturen overgelaten."

Aan zijne zijde vindt hij Schaepman, die meent, dat de voorstellingen over het drankmisbruik in ons land schrikbarend overdreven zijn, en de statistiek nog verre beneden de twee glazen sterken drank per hoofd blijft, waarin niemand een schrikbarend drankverbruik zal zien; Van der Feltz, die vindt, dat men met al die philanthropische wetten op een verkeerden weg is, en dit wetsontwerp niets anders is „dan een uitvloeisel van de zucht om alles bij de wet te regelen, zelfs de menschen deugdzaam en braaf te maken door de wet"; Donner, die het niet de roeping van den staat acht, om volkszonden te bestrijden, en meer anderen. De minister en de voorstanders daarentegen wijzen op de wetgeving in andere landen, op den omvang, dien het kwaad verkregen heeft, op de gevaren, waarmede dronkenschap de openbare orde bedreigt, op de verleiding, die juist het groot aantal herbergen uitoefent. Drie redenen geeft Goeman Borgesius op, waarom het zeer verklaarbaar is, dat bij toeneming van het aantal drankhuizen ook de consumtie grooter wordt:

„1°. omdat, als er overal kroegen verrijzen, de verleiding zoo verbazend groot is, vooral voor de lagere standen. Indien een werkman zijn huis niet kan verlaten of overal ontmoet hij bij de eerste schrede, die hij doet, eene gelegenheid, waar hij voor eenige centen sterken drank kan koopen, dan bezit hij in den regel geen kracht genoeg, om die verleiding te weerstaan. Met den sterken drank is het zoo gelegen, dat er niet dan alleen meer aanbod komt als er meer vraag is, maar dat juist het meerdere aanbod steeds nieuwe vraag uitlokt. Elke nieuwe kroeg schept als 't ware nieuwe drinkers, even zoo zeer als elke spaarbank nieuwe spaarders vormt. Maar er is meer. Juist als de concurrentie zoo scherp is — en dat is de tweede reden, waarom die groote massa kroegen zoo nadeelig werkt — zullen dikwijls kroeghouders, die op zich zelf nog wel een beter gevoel hebben, er toe komen om verlokkingen te bezigen en middelen tot vermeerdering van klandisie te gebruiken, waarvan zij zelven anders een afschuw hebben. Ik zelf heb er tenminste wel ontmoet, die het liefst beschonkenen terstond aan de deur zouden zetten, die

zeer ongaarne tot laat in den nacht gelagen zetten, die afkeer hebben van twist en oneenigheid, maar wat is het geval?.... Zij kunnen tegen hun klanten wel streng optreden, maar.... zij moeten toch leven, en naast hen wonen concurrenten, die gaarne ook voor beschonkenen hunne deur openen en alle mogelijke vrijheden toestaan.

Nog eene derde reden, waarom het groot aantal plaatsen van drankverkoop zoo slecht werkt. Toen de commissie uit het Engelsche Hoogerhuis onder anderen een fabrikant uit eene groote fabrieksstad voor zich had, zeide deze: is het wonder dat in de stad mijner inwoning van nog geen 100,000 zielen het misbruik steeds toeneemt, als men bedenkt, dat er meer dan duizend huisgezinnen zijn, die allen in de consumtie van alcohol hun bestaan moeten vinden en dikwijls geen ander doel hebben dan maar dagelijks zooveel uit den verkoop van sterken drank te maken, dat zij een goed leven kunnen leiden. Ligt daarin niet eene kern van waarheid? Naarmate belanghebbenden bij den kleinhandel toenemen, zal de exploitatie van het misbruik van sterken drank ook steeds grooter worden."

Sickesz haalt uit eigen ondervinding het volgende voorbeeld aan tegen de stelling van Schaepman, dat een paar borrels daags niet schaden en bodem en klimaat van ons land het gebruik van jenever vorderen:

«Eenige jaren geleden ondernam ik een groot werk, waarbij veel grond moest verzet worden. Mijne arbeiders, die niet gewoon waren, dag in dag uit die groote vrachten grond te verkruien, konden het werk niet volhouden. Mij werd toegeroepen: geef den menschen bij dat harde werk en in het koude en natte weer een borrel. Ik heb het gedaan, maar het werd er niet beter op, de handen bleven slap en machteloos. Toen heb ik iets anders beproefd. Ik heb den arbeiders door hunne vrouwen het eten bij mij aan huis laten brengen en daarbij een gedeelte van het dagloon hun uitbetaald met spek. Na twee à drie dagen zag ik verandering. Zij, die vroeger traag en langzaam de loopplank opliepen, gingen er nu vlug over heen. Ik geloof, dat wanneer

de vele millioenen, de 22 millioenen en meer, die nu in de laden der tappers terechtkomen, werden uitgegeven tot verbetering van de volksvoeding, ons volk wat krachtiger voor den dag zou komen dan nu."

De minister zegt: »Dit ontwerp is te beschouwen als het ontwerp van eene politiewet, gegrond op den onafwijsbaren staatsplicht tot handhaving van orde en veiligheid, tot bescherming van diegenen, die zich zelven niet beschermen kunnen, niet het minst van minderjarigen, waar zij buiten het oog en de macht van hunne ouders of voogden zijn; van eene wet, strekkende om van overheidswege datgene te doen, wat zij, en zij alleen doen kan. Geen staatsalmacht, geen staat-zedenmeester, geen dwang tot zedelijkheid, zooals de heer Lieftinck hedenmorgen vreesde, geen bestrijding van de ondeugd als zoodanig, wat alles door mij, zij 't ook op eenigszins andere gronden, wordt afgekeurd, evenals door de heeren De Beaufort, Schaepman en Donner.

Er is dan ook geen sprake van om aan genootschappen, en bepaaldelijk aan de kerkgenootschappen hunne taak uit handen te nemen; integendeel, door de aanneming van dit wetsontwerp, dat uitwendige hinderpalen tegen die werkzaamheid tracht te verwijderen, zullen zij nog meer in de gelegenheid komen om onbelemmerd te doen wat hunne taak is, te werken op het inwendige van den mensch."

Op art. 1, dat den verkoop van sterken drank in hoeveelheden van minder dan 2 liter aan het bezit eener vooraf verkregen vergunning verbond, had Van der Kaay een amendement voorgesteld, waarvan de eerste twee alinea's luidden:

»Hij, die het beroep van tapper van sterken drank wil uitoefenen, vraagt, behoudens de uitzonderingen, in art. 15 vermeld, daartoe vooraf vergunning van burgemeester en wethouders der gemeente, binnen welke hij dit wenscht te doen.

Onder uitoefening van het beroep van tapper van sterken drank wordt verstaan het zetten of doen zetten van gelagen en het schenken of doen schenken van sterken drank als bedrijf."

Hij wilde dus wel het tappen, maar niet het verkoopen van sterken drank onder de bepalingen der wet brengen. Den verkoop van hoeveelheden beneden twee liters te verbieden, zegt hij, »is niet alleen een onnoodig, maar een gevaarlijk, een nadeelig ingrijpen in de vrijheid.

Het gevolg daarvan zou zijn, dat hij, die een flesch rum, cognac of likeur wil hebben — en de meeste Nederlanders doen daarvan beneden de twee liter te gelijk op — daarvoor niet meer terecht zou kunnen bij den slijter, den wijnkooper, den confiseur of den kruidenier, waar niet getapt wordt, maar daarvoor zelf naar eene tapperij zou moeten gaan of zijn knecht er heen zou moeten zenden.

De burgerman, de ambachtsman, die voor huiselijk gebruik een maatje brandewijn noodig heeft, zou dit niet meer bij den kruidenier kunnen krijgen, maar daarvoor naar eene tapperij moeten gaan. De regeering zou dus door het nemen van dien maatregel juist bevorderen, wat zij wil tegengaan. Ik herinner er aan, dat de regeering gezegd heeft, dat de verleiding moet beperkt worden, dat men de menschen niet moet blootstellen aan het gevaar van in aanraking te komen met de tapperijen, en nu zal de regeering den mensch daar juist toe noodzaken, wanneer dit wetsontwerp onveranderd wordt aangenomen." Hij trok evenwel zijn amendement in, toen de regeering het onaannemelijk verklaarde. Het amendement van Dijckmeester en Idzerda om het bedrag op 1 liter te bepalen, werd met 41 tegen 34 stemmen verworpen en art. 1 met 70 tegen 6 stemmen aangenomen.

Art. 2 bracht het aantal vergunningen in verband met de bevolking der gemeenten. Het amendement van De Jong strekte om dien band weg te nemen en art. 1 eenvoudig aldus te lezen:

»Bij plaatselijke verordening kan de gemeenteraad, onverminderd zijne bevoegdheid krachtens art. 135 der gemeentewet:

1°. wijken, buurten of straten aanwijzen, waar verkoop van sterken drank in het klein niet of niet dan onder zekere voorwaarden mag worden vergund;

2°. eischen stellen voor de localiteiten, waar verkoop van sterken drank in het klein mag worden vergund."

Het amendement werd na langdurige discussie met 47 tegen 25 stemmen verworpen, en het artikel, hoewel eenigszins gewijzigd o. a. door de aanneming van een amendement van Van Gennep, dat tijdelijke overschrijdingen van het maximum toestond, met 60 tegen 11 stemmen aangenomen. Art. 3 werd verzacht door de aanneming van het amendement van De Bruyn Kops, waardoor drankverkoop in de open lucht werd toegelaten, maar verscherpt door dat van Idzerda, waarbij de verkoop in bordeelen werd verboden. Het ontwerp onderging nog verdere meer of minder belangrijke wijzigingen. Zoo nam de minister terug de bepalingen, in artt. 26 en 27 betreffende het burgerlijk recht, echtscheiding en curateele wegens dronkenschap, in art. 28 werden zeer verzachtende overgangsbepalingen opgenomen en ten slotte den 24sten Mei 1881 het ontwerp goedgekeurd met 68 tegen 7 stemmen (tegen: Van der Feltz, Bredius Jr., Van Houten, Corver Hooft, Rombach, Bahlmann en de voorzitter).

In de Eerste Kamer werd het ontwerp den 20sten Juni goedgekeurd met 28 tegen 4 stemmen (tegen: Cremers, Buchner, Fransen van de Putte en Van Swinderen).

Den 2den Juni nam de Tweede Kamer na eene betrekkelijk korte discussie met 60 tegen 1 stem (Oldenhuis Gratama) het ontwerp aan tot regeling van het auteursrecht. De stem van den laatste, die in het algemeen slechts een zwak voorstander van de wet was, en meer op het algemeen belang gelet wenschte te zien, was vooral het gevolg van de verwerping met 50 tegen 11 stemmen van zijn amendement op art. 13 om den duur van het auteursrecht op 30 in plaats van op 50 jaar te bepalen. Blijkens de eindstemming vond het ontwerp algemeenen bijval, meer op grond van billijkheid dan van recht. De quaestie van het al of niet bestaan van een intellectueel eigendomsrecht werd ter zijde gelaten. Het uitvoerigst sprak daarover nog de minister: "Door het auteursrecht te noemen ""eigendomsrecht"", zegt hij,

en als zoodanig te willen verklaren, wint men niets hoegenaamd. Men zal verplicht zijn er onmiddellijk bij te voegen, dat aan dit recht genoegzaam alles ontbreekt, wat den eigendom karakteriseert.

Alle eigendom berust op de mogelijkheid eener volkomene physische heerschappij; voorts is aan den eigendom onder anderen ook dit eigen, dat het genot van den een het genot voor den ander uitsluit of beperkt.

..... Waarom zeggen wij, dat de zee — wel te verstaan de open zee, niet het kustwater — niet vatbaar is voor eigendomsrecht?

Reeds Hugo de Groot heeft het geleerd. Het is omdat de open zee niet vatbaar is voor uitsluitend physisch bezit; voorts omdat het genot dat de een er van heeft, het genot niet uitsluit voor een ander.

Evenzoo is het, hoeveel verschil er overigens zijn moge, met onze, in welken vorm ook, geopenbaarde gedachten.

Men kan zijne gedachten voor zich houden of uitspreken; maar als men ze eenmaal uitgesproken heeft, dan is die gedachte gemeen goed geworden van allen, die naar ons hebben willen luisteren of die ons hebben gelezen en die deze gedachte in zich hebben opgenomen. Voorts het genot, de vrucht, die de een er uit trekt, vermindert in geen enkel opzicht het genot, de vrucht, die zij voor een ander kunnen afwerpen.

Men gevoelt de strekking dezer opmerking. Zij dient niet om de toekenning van een — tijdelijk — uitsluitend recht tot reproductie van de voortbrengselen van onzen geest te bestrijden. Maar wel om uit het debat te verwijderen den valschen naam „intellectueel eigendomsrecht""; een naam, die alleen kan strekken om den bestrijders hunne taak te verlichten. Wat de regeering verdedigt, is een zelfstandig recht; een recht sui generis, als zoodanig toe te kennen en bij de wet te regelen.

Tusschen Kamer en regeering bestaat, blijkens de gewisselde stukken, geen verschil ten aanzien van de noodzakelijkheid dier toekenning en regeling. Niet enkel een utiliteitsgrond....

maar ook de billijkheid, ja de rechtvaardigheid eischen, dat een tijdelijk uitsluitend recht tot reproductie aan den auteur wordt toegekend, teneinde hem in de gelegenheid te stellen de vruchten van zijn arbeid te plukken.

Dat recht moet steeds van tijdelijken duur zijn. De quaestie van den termijn komt later aan de orde, maar beperking in tijd moet er wezen. De auteur of zijne rechtverkrijgenden worden door die beperking niet geschaad. Het kopierecht van eenig werk rijst bij den eersten verkoop niet in waarde door het eeuwigdurend te maken. Niemand kan weten of een werk na een eeuw of drie nog aftrek zal vinden, en iemand, die voor het kopierecht gedurende 50 jaren eene billijke som betaalt, zou, al werden die 50 jaren verlengd tot 3 eeuwen, die som niet verhoogen. Het eenige gevolg zou zijn, dat onze nakomelingen voor zulk een boek misschien fabelachtige sommen zouden moeten besteden.

Daarentegen is beperking ook alleszins billijk, omdat auteurs in meerdere of in mindere mate, maar altijd toch eenigszins, werken met het kapitaal van voorgeslacht en tijdgenoot. Niemand schept geheel uit eigen brein; ieder bouwt, bewust of onbewust, voort op de grondslagen, die door het voorgeslacht zijn gelegd."

Het was dan ook op deze gronden, dat het ontwerp bijval vond bij sprekers als Schaepman, die aldus de algemeene beraadslaging opende:

«Met zeer veel genoegen zie ik eindelijk dit wetsontwerp in openbare beraadslaging. Deze wetsvoordracht heeft mijne zeer bijzondere sympathie, omdat daarbij de staat geheel in zijn rol is. Behoort het onder de edelste plichten van den staat de zwakken, armen en ellendigen te beschermen, dan kan niet worden ontkend, dat door deze regeling de plicht op voortreffelijke wijze zal worden vervuld. Immers, als er in de wereld armen, zwakken en ellendigen zijn, zijn het voorzeker de auteurs; en hoewel ik nu niet wil treden in eene reeks van recriminatiën tegen uitgevers en dergelijken, verklaar ik toch, dat ieder Nederlandsch auteur met dankbaarheid het oogenblik van het tot stand komen dezer

wet, begroeten zal. Lang hebben onze auteurs verkeerd in den toestand van les Bohémiens op het plaatje van Callot:

"Ces pauvres gens pleins de bonnes aventures,
Ne portent rien que des choses futures.""

Door deze regeling komen zij althans in het bezit van iets, zij het slechts een recht."

En op dezelfde gronden bestrijdt De Beaufort het amendement van Oldenhuis Gratama: "Wij kunnen het over den juridischen grond, waarop het auteursrecht rust, oneens zijn; over het doel van het auteursrecht zullen wij allen het wel volkomen eens zijn. Wanneer ik aan dat doel denk, dan denk ik onwillekeurig aan de bekende anekdote bij Heine, van de karpers, die ik de vrijheid zal nemen aan de vergadering te herinneren.

Een vreemdeling nam plaats onder aan eene table d'hôte, toen de meeste gasten reeds gezeten waren. Er werd een schotel opgedischt, waarvan de rand met laurierbladeren versierd was, en waarin zich een gerecht van karpers bevond. Maar toen de schotel eindelijk bij den vreemdeling gekomen was, die het laatst had plaats genomen, waren de laurierbladeren nog wel op den rand des schotels aanwezig, maar de visch was verdwenen en de arme man riep in vertwijfeling uit: "Was hilfen einem alle Lorbeere in der Welt, wenn keine Kärpfe dabei sind!""

Mijnheer de Voorzitter, zou dat niet de eigenlijke grond van het auteursrecht zijn? En hoe is het nu in ons vaderland? Laten wij het erkennen, onze letterkundigen hebben lauweren geoogst en oogsten die nog, maar de karpers zijn in den regel schaarsch geweest.

De heer Gratama vraagt, waarom een termijn van 50 jaar hier, terwijl andere landen, zooals Engeland en Noord-Amerika, een korteren termijn hebben? Ik antwoord, omdat de Nederlandsche letterkunde een zeer beperkt taalgebied heeft. Terwijl in andere landen met een uitgebreid taalgebied de beroemde schrijvers groote fortuinen kunnen verzamelen, blijven de letterkundigen in Nederland, zoo zij van hunne pen moeten leven, in

zeer schamele omstandigheden, en zijn zij niet zelden aan broodsgebrek blootgesteld. Reeds Huygens laat een dichter uitroepen:

„„Wij krijgen met ons dichten
Naauw nering voor de keel.""

Dat in ons vaderland de meest beroemde dichters en schrijvers, voor zoover zij niet bemiddeld waren, dikwerf met gebrek en armoede hebben te kampen gehad, leert ons de letterkundige geschiedenis in het algemeen, de levensloop van Bilderdijk in het bijzonder.

De geachte spreker uit Breda zeide gisteren, dat deze wet strekte om de zwakken te verdedigen; in zeker opzicht zijn auteurs en letterkundigen in ons land zwakken. Laat ons dan niet door aanneming van dit amendement de positie van die zwakken nog meer verzwakken."

In de Eerste Kamer werd het ontwerp den 21sten Juni met algemeene stemmen aangenomen (Wet van den 28sten Juni 1881, *Stbl.* n°. 124).

Naast den Minister van Justitie, die behalve zijn strafwetboek zoo menig belangrijke wet tot stand mocht brengen, staat in dit ministerie van zaken bovenaan in werkzaamheid, en wel in gelukkig bekroonde, de Minister van Waterstaat, Jhr. Klerck. „Mijnheer de Voorzitter", sprak Bastert den 31sten Mei 1881 bij de behandeling der wet op de postpakketten, „niemand zal aan de departementen van algemeen bestuur den lof kunnen onthouden van groote werkzaamheid. De Kamer zwoegt onder al dien arbeid, en wanneer de vergadering, vooral als het nieuwe organisatiën betreft, den tijd neemt om die behoorlijk te onderzoeken, dan wordt de betrekking van lid dezer Kamer bijna eene ambtelijke en de zitting der Kamer bijna eene permanente. Die lof van werkzaamheid komt in de eerste plaats toe aan het jeugdige departement van waterstaat. Ik herinner slechts aan de vogeltjeswet, aan de voordrachten tot het aanleggen van kanalen in het noorden en in het centrum des lands, aan de zeer groote uitzetting der

spoorweguitgaven, aan de postspaarbanken, aan de ontwerpen van wet op den waterstaat, aan de bescherming van de reeders en van den visch, en eindelijk aan het ontwerp, dat wij nu behandelen, betreffende een postpakkettendienst. De andere departementen, als oudere broeders, zijn wat bedaarder; hier wordt de ijver en kracht der jeugd waargenomen; maar daarom te meer is het onze taak na te gaan of wij met den ijver van dat departement voor codificatie en organisatie kunnen medegaan."

Het groote plan van Tak tot kanaalaanleg was mislukt. Toch hadden verschillende onderdeelen van dit plan veel bijval gevonden, en evenals Van Lynden van Sandenburg vroeger bij de rechterlijke organisatie, zoo ging ook thans Klerck tot partieele regeling over, om de voornaamste dier onderdeelen meer of minder gewijzigd, achtereenvolgens stuk voor stuk tot uitvoering te brengen. Zoo kwamen in de zitting van 1879 op 1880 tot stand de drie wetten van den 2den Augustus 1880, tot bevordering der uitvoering van werken voor de verbetering van den binnenlandschen waterstaat en van de scheepvaartkanalen in de provincie Friesland (*Stbl.* n°. 136), die tot bevordering van den aanleg van eenige kanaalverbindingen in de provinciën Groningen, Overijsel en Drente (*Stbl.* n°. 137), en die tot bevordering van den aanleg van een kanaal van Coevorden naar Nieuw-Amsterdam (*Stbl.* n°. 138). In de zitting van 1880 op 1881 kwamen daarbij de wet van den 26sten Juli 1881 tot verhooging van Hoofdstuk IX der Staatsbegrooting voor 1881 met *f* 2,340,000 voor de verruiming der doorgraving van den Hoek van Holland (*Stbl.* n°. 140), en de wet van den 29sten Juli 1881 (*Stbl.* n°. 143) betrekkelijk den aanleg van een k a n a a l t e r v e r b i n d i n g v a n A m s t e r d a m m e t d e M e r w e d e. Het eenig artikel van deze wet luidde:

"Voor rekening van den staat wordt een kanaal aangelegd, breed in den bodem ten minste 20 meter en diep ten minste 3,10 meter onder den waterspiegel, van het Noordzeekanaal bij de Stadsrietlanden te Amsterdam, met eene ombuiging ten westen langs Utrecht, langs Vreeswijk en Vianen tot in de Merwede bij Gorinchem."

De beraadslagingen in de Tweede Kamer duurden van den 20sten tot den 27sten Juni 1881 en eindigden met de aanneming van het ontwerp met 40 tegen 33 stemmen, nadat tevoren met 42 tegen 31 stemmen verworpen was de motie van Lenting, luidende: "De Kamer, het wenschelijk achtende, dat eene van regeeringswege te benoemen staatscommissie een nader onderzoek instelle naar de meest doelmatige verbinding van Amsterdam met den Rijn, schorst de beraadslaging over het in behandeling zijnde wetsontwerp en gaat over tot de orde van den dag." De oppositie tegen het ontwerp kwam vooral van de zijde der Amsterdamsche afgevaardigden, die aan de kortere, meer directe verbinding van Amsterdam met den Rijn door de Geldersche vallei de voorkeur gaven. Na de vroeger gevallen beslissing en bij de wenschelijkheid, dat er iets tot verbetering der gebrekkige verbinding geschiedde, was de uitslag te verwachten.

De Eerste Kamer vereenigde zich den 28sten Juli nà een driedaagsch debat met het ontwerp met 21 tegen 17 stemmen.

In de volgende zitting van 1881 op 1882 werden aan het kanalenplan toegevoegd de wetten van den 11den Juli 1882 (*Stbl.* n°. 80, 81 en 82) tot verleening van subsidiën voor de verbetering van den Ouden IJsel, voor de verbinding van de Voorzaan met het Noordzeekanaal, en tot nadere tegemoetkoming in de kosten van verbetering der scheepvaartkanalen in de provincie Groningen.

Eindelijk kwamen in de zitting van 1882 op 1883 tot stand de wet van den 19den December 1882 tot goedkeuring der overeenkomst betreffende de overdracht aan den staat van de bezittingen en lasten der Amsterdamsche Kanaalmaatschappij (*Stbl.* n°. 231) en de wet van den 26sten Januari 1883 tot het verleggen van de uitmonding der rivier de Maas (*Stbl.* n°. 4). De beraadslagingen over de laatstgenoemde wet duurden in de Tweede Kamer van den 24sten tot den 29sten November 1882 en eindigden met de aanneming met 53 tegen 28 stemmen. Aan het voornaamste bezwaar, dat bij velen tegen het ontwerp bestond, n.l. dat daarin niet tevens opgenomen was de dichting der Heerewaardensche

overlaten, werd te gemoet gekomen door de aanneming met 45 tegen 33 stemmen van het amendement van Röell en Kool, luidende: «Tot eene geleidelijke beteugeling der Heerewaardensche overlaten zal worden overgegaan, met dien verstande, dat de volledige afsluiting niet zal plaats hebben dan gelijktijdig met de opening van het riviervak, sub a in dit artikel genoemd", d. w. z. het riviervak van de Maas benoorden Hedikhuizen door het Oude Maasje tot de vereeniging met de Donge. Door dit en andere werken, als de normaliseering van de Amer, de afsluiting van de Maas beneden Heusden, zou de Maas zich niet langer met de Waal vereenigen, maar eene afzonderlijke uitmonding verkrijgen in de Amer. De regeering stelde zich daarmede ten doel eene verbetering te brengen in den algemeenen riviertoestand en tevens in den ongelukkigen waterstaatstoestand in Noord-Brabant, dat telkens aan overstroomingen en den overlast van het water der overlaten was blootgesteld. De overstroomingen in de laatste winters, vooral de doorbraak te Nieuwkuik, hadden de dringende noodzakelijkheid van een dergelijk werk weer krachtig aangetoond, zoodat het voorstel zelf in Noord-Brabant, vooral het noordoostelijk gedeelte, met grooten bijval begroet werd. Daarentegen vond het bestrijding in noordwestelijk Noord-Brabant, dat minder nadeelen van den bestaanden toestand ondervond, maar daarentegen gevaar zag in de verhooging van den rivierstand. Verder werd het ontwerp bestreden door degenen, die het offer voor de schatkist te groot vonden, en meenden, dat Noord-Brabant evenals andere streken door eigen inspanning de gevaren van overstroomingen moest keeren.

De minister kon zich daarentegen beroepen op de ervaring sedert zoovele jaren opgedaan en het oordeel van de deskundigen, zoowel buiten als in de Kamer. Hij zegt:

«Ten aanzien van het algemeene plan voor rivierverbetering zal dan, wat de Maas betreft, voldaan zijn aan de voorwaarden, thans algemeen als bepaalde eisch erkend, dat elke rivier het daarlangs afstroomend water en ijs tot in de zee moet afvoeren, en voor de Waal de opheffing van de in vele gevallen zoo nadeelige

instrooming van het Maaswater tusschen Loevestein en Woudrichem, opheffing van eene voorname oorzaak van de gevaarlijke ijsbezettingen, die schier bij elken ijsgang in het boven Woudrichem gelegen riviervak van de Waal voorkomen; voor het locaal, de N. O. landsstreek in Noord-Brabant, door belangrijke verlaging van den waterspiegel in de Maas, groote verbetering van de waterlossing van de daarlangs gelegen lage polders, voorkomen van inundatiën, zooals die op dit oogenblik onder de meest gewone omstandigheden telkens plaats vinden, en spoedige loozing van het inundatiewater, wanneer de andere buitengewone omstandigheden nog mochten hebben plaats gehad.

Omtrent het nut, het belang, ja, de noodzakelijkheid van de uitvoering van dit plan bestaat, zooals ik reeds heb opgemerkt, in de laatste 20 jaren bij de waterbouwkundigen groote overeenstemming van gevoelen. Terwijl er 20 jaren geleden nog verschil bestond tusschen hen, die het werk onverwijld wilden uitvoeren, en hen, die wilden wachten totdat de Nieuwe Merwede in hoofdzaak tot stand was gebracht en de normaliseering van de Waal verder was gevorderd, thans is ook dit verschil opgeheven en er is aan den wensch volledig voldaan van hen, die de resultaten van deze werken wenschten af te wachten. De Nieuwe Merwede is grootendeels voltooid en uitstekend geslaagd. De werken voor de normaliseering van de Waal hebben de meest bevredigende uitkomsten opgeleverd, zoodat op het oogenblik beneden Tiel haast niets teruggevonden wordt van de hinderlijke ondiepten, waarover vroeger zoo luide werd geklaagd."

De minister eindigt: «De heer Rutgers meende, dat ik bij de indiening van dit wetsontwerp geleid ben door de zucht om den waterstaat een monument te doen verrijzen. Ik heb niet de eer lid te zijn geweest van het corps ingenieurs van den waterstaat, doch door den loop der omstandigheden had ik het groote voorrecht een belangrijk aandeel te hebben in de leiding van de uitvoering van vele belangrijke werken van waterstaat. De roem van den waterstaat kan mij dus niet onverschillig zijn. Ik dank den geachten afgevaardigde dus voor de verklaring, dat de aan-

neming van het wetsontwerp een monument zou doen verrijzen voor den waterstaat. Warmer aanbeveling voor de goedkeuring van het door mij aangeboden ontwerp kan de Kamer wel van geen harer leden hebben vernomen."

De Eerste Kamer vereenigdé zich den 24sten Januari na een driedaagsch debat met het ontwerp met 21 tegen 18 stemmen.

Naast de bevordering der waterwegen werd ook die der spoorwegen door den minister ter harte genomen, gelijk blijkt uit verscheidene onteigeningswetten en de wet van den 19den December 1882, houdende bekrachtiging eener overeenkomst met de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij (*Stbl.* n°. 241).

Onder het zoo uitgebreide departement van waterstaat behoort ook de dienst van postwezen en telegraphie. Twee belangrijke wetten op dit gebied dragen de handteekening van den minister Klerck, n.l. de wet van den 25sten Mei 1880 (*Stbl.* n° 88), tot instelling eener rijkspostspaarbank en die van den 21sten Juni 1881 (*Stbl.* n°. 70), tot inrichting eener dienst tot verzending met de post van pakketten.

De geschiedenis van het eerste ontwerp werd opgehaald in de rede van Tak van Poortvliet van den 14den. April 1880. «Bij de herziening der postwet in 1870 wees men op het vele en goede, dat in andere landen door medewerking van den postdienst tot de uitbreiding van het spaarbankwezen en van de kapitaalsvorming bij de lagere volksklassen was tot stand gebracht. Men drong er bij de regeering op aan, dat aan de werkzaamheid van het postwezen ook hier te lande de tot bereiking van dat doel gevorderde uitbreiding zoude worden gegeven. Dat denkbeeld werd verdedigd, maar ook bestreden. De toenmalige Minister van Financiën, de heer Van Bosse, achtte het ongeraden om over de wenschelijkheid van zoodanigen maatregel rauwelijks eene stellige meening te uiten. Maar van zijne groote belangstelling in de zaak,

waarvoor men opkwam, leverde zijne toen uitgesproken rede het bewijs. „„Men mocht — zeide hij — niet voorbijzien, dat het hier de belangen van een hoogst belangwekkend deel der bevolking gold, en dat die belangen in de landen, welke ons omringen, overal werkelijk op deze wijze behartigd worden. Wat men nu ook denken moge over de eigenaardigheden van het Nederlandsche volkskarakter, het zou niet goed zijn over het hoofd te zien, dat overal rondom ons de staat zich de belangen van de mindere klassen aantrekt. Uit dit oogpunt beschouwd, pleitte er veel voor, dat de regeering die zaak zeer nauwkeurig zou onderzoeken"". Het hier toegezegde onderzoek is werkelijk door den minister op touw gezet. En toen hij spoedig daarna het departement van Financiën met dat van Koloniën verwisselde, nam ook zijn opvolger deze zaak met voorliefde ter hand. De heer Blussé trad echter reeds af in den zomer van 1872, en het heengaan van dien staatsman op dat oogenblik moest ook daarom worden betreurd, wijl het onderzoek toen reeds verre was gevorderd en er zeker binnen korten tijd maatregelen zouden zijn beraamd om de medewerking der posterijen tot ondersteuning en uitbreiding van het spaarbankwezen te verzekeren.

Er volgden twee jaren van volkomen stilstand: het bestuur van ons geacht medelid uit Deventer, den heer Van Delden. Maar nauwelijks had de minister Van der Heim de portefeuille van Financiën aanvaard, of opnieuw werd de vraag, op welke wijze de dienst der posterijen het spaarbankwezen zoude kunnen in de hand werken, aan de orde gesteld. De Koninklijke besluiten van 28 December 1875 en van 14 Februari 1877 waren daarvan het gevolg. Zij rustten op het juiste beginsel, dat de steun der posterijen in de eerste plaats aan de werkzaamheid der bestaande particuliere spaarbanken ten goede moest komen. Daartoe schreven zij onder zekere daarbij gestelde voorwaarden eene vermindering van port voor geldverzendingen aan de spaarbanken en van deze aan de inleggers voor. Deze maatregel, bij het tweede besluit eenigszins uitgebreid, had niet het gewenschte gevolg; hij mislukte. De spaarbanken en het publiek maakten beide van de hun aangeboden

medewerking weinig of geen gebruik. Maar de ondervinding, bij de toepassing dezer voorschriften opgedaan, leerde den toestand beter kennen en vestigde langzamerhand de overtuiging van hetgeen in deze noodig is en wat daarin van staatswege kan geschieden. Hiervan waren de wetsvoordrachten, die bij Koninklijke boodschap van 4 Mei van het voorgaande jaar aan de Kamer zijn voorgelegd, de uitdrukking.

Vooreerst had een onderzoek der bestaande toestanden doen zien, dat slechts dan door het postwezen aan de bestaande spaarbanken werkelijke diensten konden worden bewezen, wanneer algeheele postvrijdom voor geldverzendingen en briefwisseling werd toegestaan. Een daartoe strekkend wetsvoorstel werd dan ook in de eerste plaats aan het oordeel der Kamer onderworpen. Maar evenzeer was gebleken, dat een deel van het geld, dat door de mindere klassen kan worden bespaard en door deze tot kapitaal kan worden aangelegd, niet binnen het bereik der bestaande spaarbanken is te brengen. Wil men het niet bij voortduring aan de kapitaalvorming onttrokken zien, dan behoort eene afzonderlijke instelling, eene algemeene Rijksspaarbank, in het leven te worden geroepen. Door de medewerking der posterijen is zulks mogelijk, en daarom strekte een tweede wetsontwerp tot de oprichting eener zoodanige rijksinstelling, waarvan de grondslagen tevens zouden worden vastgesteld."

Het eerste ontwerp werd door het nieuwe ministerie ingetrokken, maar het tweede overgenomen, zoodat het nog in de zitting van 1879 op 1880 in behandeling kon komen. De algemeene beraadslagingen, welke in de Tweede Kamer op 13 en 14 April 1880 gehouden werden, waren vooral daarom belangrijk, omdat zij aanleiding gaven tot een principieel debat over den werkkring van den staat en de grenzen der staatsbemoeiing. Het ontwerp werd bestreden door De Jong, Oldenhuis Gratama, Van Delden, Teding van Berkhout en De Savornin Lohman, omdat dezen meenden, dat de staat hier zijn bevoegdheid te buiten ging. Het uitvoerigst werden de gronden voor die meening uiteengezet door Van Delden.

„Ik ben tegen de uitbreiding van staatsbemoeiing", zegt deze,

•die in dit wetsontwerp gelegen is. Niet omdat ik meen, dat aan de staatsbemoeiingen eene vaste grens kan gesteld worden, overal, voor alle hemelstreken en altijd geldende; ik behoor niet tot die gelukkige menschen, die zich in de theoretisch sterke stelling meenen te kunnen plaatsen van een absoluut beginsel. Aan de eene zijde de aanhangers van den zoogenaamden rechtsstaat, die meenen, dat de staat zich uitsluitend moet houden op het gebied van het recht, van handhaving van orde en recht, van zorg voor de inwendige en uitwendige veiligheid. Aan geheel tegenovergestelden kant zij, die den staat bijna aanbidden als de godheid hier op aarde, die in alles moet voorzien en aan alle gebreken en onvolmaaktheden kan te gemoet komen, wiens werkkring men dus niet te veel kan uitbreiden; eene theorie, zoo oud, zou ik durven zeggen, als de wereld, maar die in de laatste tijden in het zoogenaamde kathedersocialisme eene zeer merkwaardige verlevendiging heeft gevonden.....

Dit wetsontwerp, ik erken het, is van eenvoudigen, schijnbaar zeer onschuldigen aard. De vrijheid om spaarbanken op te richten, blijft voor iedereen ongerept. Ik beweer ook volstrekt niet, dat de heer Fokker of anderen, die als voorstanders van postspaarbanken door den geachten afgevaardigde uit Winschoten zijn aangehaald, kathedersocialisten zijn, maar dit is zeker, dat dit wetsontwerp geheel ligt op den weg van hen, die uitbreiding van staatsbemoeiing beoogen en wenschelijk achten. En wanneer die heeren, door hunne philanthropie verleid, ook hier staatshulp hebben ingeroepen, dan hebben zij zeker niet gehandeld op aandrang van kathedersocialisten, maar toch geheel in overeenstemming met de inzichten dezer laatsten.

Ik beschouw dit wetsontwerp als een nieuwen stap op den weg, die leiden moet tot verderf van de vrijheid. Naar mijn inzien behoeft de staat zich in 1880 in Nederland met het spaarbankwezen niet te bemoeien en mag hij er zich dus niet mede inlaten.....

Ik ben in beginsel tegen de uitbreiding van de staatsbemoeiing op dit gebied. Het is eene nieuwheid in ons staatsrecht.

De armenzorg is, in het uiterste geval, de taak van de gemeente en niet van het rijk. Hier doet men dus een stap op een gebied, waarop de staat zich nog niet bewoog, en wanneer wij dien stap gedaan hebben, dan, ik ben er zeker van, zullen er wenschen geuit worden door hervormers en philanthropen, om verder te gaan. Sparen is in een zedelijk en oekonomisch opzicht eene uitstekende daad. Maar om te kunnen sparen, moet men eerst wat verdienen, en wanneer het dan zoo nuttig en noodig is, dat het rijk zorgt voor het geven van gelegenheid om te sparen, moet het dan niet in de eerste plaats zorgen, dat er te allen tijde gearbeid en loon verdiend kan worden? Dit is een middel ter voorkoming van armoede, wel zoo krachtig als het sparen, dat er gezorgd wordt, dat er overal steeds voor den arbeider voldoende werk zij tegen behoorlijk loon. Die eisch is dan ook wel eens gedaan en ingewilligd, maar, in praktijk gebracht, heeft die poging tot werkverschaffing op uitgebreide schaal, volkomen fiasco gemaakt.

Men zal misschien zeggen, dat dit eene charge is en dat niemand er aan denkt, zoover te gaan. Ik geef dit niet toe, maar wil mij toch wel geheel houden op het terrein, waarop wij hier zijn: voorkoming van armoede door voorzorgsmaatregelen. Daartoe behoort het sparen. Goed, maar die kleine en geringe spaarpenningen van den minderen man zijn in tijd van ziekte zoo spoedig verdwenen; waarom zal dan de staat, behalve spaarbanken, ook geen ziekenfondsen oprichten of steunen? Die spaarpenningen zijn op den ouden dag, wanneer men niet meer werken kan, zoo spoedig weggesmolten, — waarom zal de staat geen pensioenfondsen, geen levensverzekeringen creëeren? Wanneer het hoofd van het huisgezin door den dood aan de zijnen wordt ontrukt, zijn de spaarpenningen zoo spoedig verteerd; waarom zal de staat niet zorgen voor behoorlijke weduwen- en weezenfondsen, om ook in die leemte te voorzien?

Wij zullen, bij de aanneming van dit ontwerp, staan voor een tal van wenschen en eischen, die ons zullen gedaan worden, en wij zullen daarvoor staan met den mond vol tanden,

maar geen argument zal over die tanden heenkomen, om reden te geven, waarom wij dan niet verder kunnen gaan......

Ik vind, dat wij door dit wetsvoorstel aan te nemen, ons op een weg begeven, die gevaarlijk is, dat wij de staatsbemoeiing daardoor op een gebied brengen, waarop de staat in Nederland, immers wat de voorkoming van armoede betreft in materieelen zin, zich nog niet had begeven en waarvan wij beter doen haar terug te houden."

Daarop antwoordt Van Gennep: „De heer Van Delden meent te moeten opkomen tegen den ziekelijken haast, die in den tegenwoordigen tijd bestaat om in alle leemten, die zich in den maatschappelijken toestand vertoonen, door het staatsgezag te voorzien. Honderden eeuwen van vrije ontwikkeling hebben wij achter ons, die ons gemaakt hebben tot wat wij zijn, en nu moet, ten koste van die vrije ontwikkeling, iedere leemte door het staatsgezag aangevuld worden. Zijn echter de honderden eeuwen, die voorbij zijn gegaan, eeuwen van vrije ontwikkeling geweest? Het is nog niet zoo lang geleden, dat men de vrijheid had, om geen vin te kunnen roeren zonder getrokken te worden aan het touwtje van staats-, provinciaal of gemeentelijk gezag; zonder dat men door theorieën omtrent handelsbalansen, monopolie en bescherming werd beperkt in de vrijheid van verkeer en van handelen. Toen heeft de staathuishoudkunde het hoofd opgeheven en van lieverlede doen zegevieren het beginsel van laissez faire, laissez aller. Dat beginsel heeft uitstekend gewerkt en het particulier initiatief krachtig ontwikkeld. Het vindt een warm voorstander in een der ministers, die dit wetsontwerp heeft onderteekend.

Maar dat nieuwe beginsel was eene reactie tegen den bestaanden toestand en bij eene reactie gaat men vaak verder dan men wil: men heeft alleen het oog op het te bestrijden kwaad en ziet het goede voorbij, dat wellicht hier en daar in den bestaanden toestand verborgen ligt. Van lieverlede ontdekte men, dat in het gedrang van den bandeloozen strijd om het leven, sommige rechtmatige belangen werden verpletterd. Er begon zich tegenover het uitsluitend individualistisch beginsel een beginsel

van solidariteit, van gemeenschap te ontwikkelen. Men vroeg zich af, in hoever door laatstgenoemd beginsel in sommige maatschappelijke behoeften kon worden voorzien, eene reactie, die geene afgeleefdheid verraadt, maar door ieder denkend en voelend wezen moet geëerbiedigd worden."

Eindelijk eindigt de Minister van Financiën, Vissering, die met den Minister van Waterstaat het ontwerp verdedigt, zijne rede aldus:

"Wat is nu de slotsom? De bedoeling van deze wet is geene andere dan deze, om de gelegenheid tot sparen, wat voor de lagere klassen zoo nuttig, zoo noodig is, in de ruimste mate te openen, èn wat localiteit èn wat tijd betreft. Hoeveel lof wij ook mogen toezwaaien aan het particulier initiatief, aan de bijzondere philanthropie, hetzij van het Nut van 't Algemeen, hetzij van anderen, voor hetgeen reeds op dit gebied is verricht, er blijft nog zeer veel te doen over, en wat wij wenschen en begeeren, het zal niet bereikt zijn, voordat binnen het bereik van elke gemeente eene spaarbank zal zijn, waar de minvermogenden hunne overwinsten zullen kunnen brengen voor den kwaden dag. Verruiming dus van gelegenheid ten opzichte der localiteit, maar ook verruiming van gelegenheid ten opzichte van den tijd. Dit laatste vooral is het groote bezwaar, waarmede men tot heden bij bijzondere spaarbanken te worstelen heeft. Dat werk der liefde toch, men doet het met opoffering van veel tijd, soms met verwaarloozing van eigen belangen, maar wij weten het allen, dat werk der liefde kan niet anders dan in de tusschenuren worden verricht.

De gewone spaarbanken, hoe men het ook aanlegge, zijn slechts een of twee, misschien drie dagen in de week een paar uren geopend om gelden aan te nemen en uit te keeren en om de renten te verrekenen; en de inbrengers worden afgeschrikt van het inbrengen van gelden, omdat zij zich niet elken dag en elk uur, waarop het hun voegt, kunnen aanmelden; en vooral worden zij afgeschrikt, omdat zij hun geld niet ieder oogenblik, waarop het hun schikt, terug kunnen halen. Daarvoor zullen de rijkspostspaarbanken zoo bijzonder goed zijn. Elken dag, van den

vroegen ochtend tot den laten avond, zal men daar zijne spaarpenningen kunnen brengen en terughalen. Dit groote voordeel zou, meen ik, reeds voldoende zijn om onze ingenomenheid op te wekken voor eene inrichting, die zoo eenvoudig en toch zoo heilzaam is.

En nu, laten wij ons hoeden voor elke overdrijving. Wanneer deze voordracht wet wordt, zullen wij haar niet beschouwen als de dageraad van het duizendjarig rijk, als de openstelling van een weg, langs welken nu voorgoed algemeene welvaart, rijkdom en volkszedelijkheid te bereiken zijn. Evenmin behoeven wij ons beangst te maken dat, wanneer dit ontwerp wet is geworden, het hek van den dam zal zijn genomen en de sluizen zullen zijn opengezet voor den stroom van alle mogelijke socialistische en communistische ongerechtigheden. Noch het een, noch het ander zal het gevolg zijn van dit wetsontwerp. Maar de vrucht, die het zal opleveren voor het Nederlandsche volk, zal deze zijn, dat in meer dan één gezin de brave ambachtsman, de vrome huismoeder den wetgever zegenen zullen, die hun de gelegenheid opende om voor den kwaden dag eene kleine som ter zijde te leggen en voor de toekomst hunner kinderen een kleinen schat te bewaren."

Art. 1 van het ontwerp werd met 48 tegen 19 stemmen aangenomen en de geheele wet, na enkele wijzigingen ondergaan te hebben, den 15den April met 50 tegen 16 stemmen (tegen: De Jonge, De Jong, Oldenhuis Gratama, Donner, De Savornin Lohman, Keuchenius, Van Kerkwijk, Schepel, Viruly Verbrugge, Van Delden, Rutgers van Rozenburg, Dijckmeester, Teding van Berkhout, Reekers, De Casembroot, Des Amorie van der Hoeven).

De Eerste Kamer nam het ontwerp den 24sten Mei aan met 21 tegen 7 stemmen. (*)

(*) Vgl. over de geschiedenis der Rijkspostspaarbank:

A. P. Th. Sassen. Rijkspostspaarbank: statistisch-historisch overzicht. (1 April 1881—1891). Franeker 1891.

P. J. F. du Bois. Naar aanleiding van het tienjarig bestaan der Rijkspostspaarbank. Amsterdam 1891.

Ongeveer dezelfde bezwaren als tegen de instelling der rijkspostspaarbank werden ingebracht tegen de invoering van den postpakkettendienst. Ook hier werd betoogd, dat er geene behoefte aan deze instelling bestond, dat het particulier initiatief door de concurrentie geheel onderdrukt zou worden; ook hier zag men in het nieuwe ontwerp een nieuwen stap op den weg naar het staatsalvermogen. Het ontwerp werd den 1sten Juni 1881 door de Tweede Kamer met 48 tegen 28, den 18den Juni door de Eerste Kamer met 30 tegen 3 stemmen aangenomen.

Tot het genoemde beperkte zich de werkzaamheid van den Minister van Waterstaat niet. Behalve tal van belangrijke besluiten betreffende waterstaatsaangelegenheden bracht hij nog in de zitting 1879 op 1880 tot stand de wet van den 23sten April 1880 (*Stbl.* n°. 70), tot intrekking van het keizerlijk decreet van den 2den November 1810, nopens het bouwen op de dijken en hunne glooiingen; en die van denzelfden datum (*Stbl.* n°. 67), betreffende de openbare middelen van vervoer, waarbij werd losgelaten het stelsel van voorafgaande vergunning en verleenen van concessie, maar aan de vervoerders in het algemeen belang verschillende verplichtingen werden opgelegd. Bovendien verleende hij zijne mede-onderteekening en medewerking aan de wetten van den 13den November 1879 tot wijziging van art. 25 der wet op de huishouding en tucht op de koopvaardijschepen (*Stbl.* n°. 190), die op de handels- en fabrieksmerken en die op de bescherming van nuttige vogels, met den Minister van Justitie samen tot stand gebracht. Evenzoo draagt beider onderteekening de wet van den 28sten Juni 1881 (*Stbl.* n°. 98), houdende strafbepalingen tot beteugeling van desertie van zeevisschers, terwijl de minister zelf mocht aangenomen zien zijn ontwerp houdende bepalingen omtrent de zeevisscherijen, wet van den 21sten Juni 1881 (*Stbl.* n°. 76). Het bevatte, gelijk de minister aanvoerde (6 Mei 1881) »vooreerst bepalingen, die samenwerking mogelijk maken met naburige regeeringen tot het tegengaan van daden van geweld en zeeroof van de visschers onderling, waarvan dikwijls klachten vernomen zijn. In de tweede plaats bepalingen tegen de moordvisscherijen in de Zuiderzee. In

de derde plaats aanvulling en versterking van het college voor de zeevisscherijen. Van deze gelegenheid is tevens gebruik gemaakt om alle bepalingen omtrent de zeevisscherijen in één wetsontwerp te vereenigen." Het werd den 6den Mei door de Tweede Kamer aangenomen met 52 tegen 3 stemmen, den 18den Juni door de Eerste Kamer met algemeene stemmen.

Minder gelukkig was de minister met zijn ontwerp tot herziening der wet van den 7den April 1869 (*Stbl.* n°. 57), betreffende de maten, gewichten en weegwerktuigen. Nadat eerst het amendement der commissie van rapporteurs om naast de systematische benamingen ook het gebruik der Nederlandsche te blijven toelaten, met 56 tegen 12 stemmen was aangenomen, trok de minister het ontwerp in, toen met 46 tegen 22 stemmen werd aangenomen het amendement van Vening Meinesz om uit art. 4 te doen vervallen de tweede alinea, luidende: «In prijsopgaven bij maat of gewicht moeten de prijzen zijn uitgedrukt voor de hoeveelheden, in art. 3 genoemd, hunne tientallige veelvouden of onderdeelen." Opnieuw gewijzigd ingediend, struikelde het ontwerp den 7den Maart 1882 over dezelfde bepaling door de aanneming van het amendement-Bastert met 40 tegen 22 stemmen.

De Ministers van Justitie en van Waterstaat met die van Oorlog en Marine, van welke laatsten behalve de herziening der Crimineele wetboeken ook eene regeling van den geneeskundigen dienst bij land- en zeemacht afkomstig is, zijn gedurende het geheele bestaan van het ministerie in het bezit hunner portefeuilles gebleven. De andere ministers hebben die achtereenvolgens in andere handen zien overgaan.

Onder de ministers, van wie om hunne bekwaamheid veel verwacht werd, behoorde voorzeker de Minister van Financiën, de bekende staathuishoudkundige, Mr. Vissering. De herziening van ons belastingstelsel was een dringende eisch geworden, nu wij voor jaarlijksche tekorten stonden. Vermeerdering onzer

middelen was noodig, maar tevens eene betere verdeeling van lasten. De ministers Van der Heim en Gleichman hadden hunne plannen niet tot afdoening kunnen brengen. Van dezen minister werd eindelijk eene oplossing der quaestie verwacht.

De begrooting voor 1880 sloot weer met een tekort, terwijl de leening van ruim 42 millioen, onder het vorige ministerie gesloten, geheel voor de tekorten op de vorige diensten zou benoodigd zijn. Bij de rede, den 19den September 1879 bij de indiening dier begrooting gehouden, sprak de minister: «De toestand der geldmiddelen is derhalve in zooverre gunstig te noemen, dat wij voor het oogenblik geene overwegende bezwaren ontmoeten. Die toestand zal echter veel en ernstig overleg van den wetgever vorderen met het oog op de lasten, welke eene niet ver verwijderde toekomst ons vermoedelijk zal opleggen.

Een nieuw beroep op het krediet van den Staat zal noodig zijn.

Eene versterking van de gewone middelen door aanvulling der staatsinkomsten uit belastingen zal mede niet achterwege kunnen blijven.

Trouwens, de overtuiging van deze noodzakelijkheid was reeds sedert lang, zoowel bij de Vertegenwoordiging als bij de regeering levendig, en heeft zich duidelijk genoeg uitgesproken bij de overweging van de financieele wetten, die door mijnen geachten ambtsvoorganger voorgedragen en door de Kamer in behandeling genomen zijn.

Zoo ik voor mij het raadzaam gekeurd heb, bij mijn optreden den Koning machtiging te vragen om deze voorstellen ter nadere overweging terug te nemen, het was vooral, omdat het mijnerzijds eene daad van overmoed geweest zou zijn, mij onmiddellijk, zonder nadere studie van deze gewichtige onderwerpen, bereid te verklaren om die voorstellen, zooals zij daar lagen, voor de Kamer te verdedigen.

De tijd, voor deze nadere overweging noodig, kan, zooals de zaken nu staan, zonder bezwaar genomen worden. Tot welk besluit die overweging de regeering brengen zal, kan ik, gelijk gij lichtelijk bevroeden zult, op dit oogenblik niet voorspellen.

Maar dit mag ik wel zeggen, dat, naar het inzicht der regeering, onze toeleg niet uitsluitend op vermeerdering van lasten, den volke opgelegd, maar, voor zoover het uitvoerlijk is, tevens op verbetering in de verhouding tusschen de onderscheidene belastingen gericht moet zijn, waarbij dan gewis ook eene herziening van de financieele betrekkingen tusschen den staat en de gemeenten in aanmerking zal moeten komen. Zij ontveinst zich geenszins, dat aan dit ondernemen vele bezwaren verbonden zullen wezen; maar hoe moeilijk de taak blijke, zij is de moeite waard, dat wij onze krachten er aan beproeven."

Door sommigen werd gewenscht eene versterking der indirecte belastingen, met name der invoerrechten, niet zoozeer tot stijving der schatkist, als wel tot bescherming van landbouw en industrie. De overgang van verschillende Europeesche mogendheden tot het beschermend stelsel en de malaise in landbouw, nijverheid en handel, toen overal heerschende, deed ook in ons land het protectionisme, het verlangen tot beperking der mededinging door beschermende rechten, het hoofd opsteken. Bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede werd door Heydenrijck en anderen aanmerking gemaakt op de paragraaf dier troonrede, luidende: „Handhaving van de vrijgevige beginselen ten aanzien van handel en nijverheid, waarbij het vaderland steeds wel heeft gevaren, blijve, nevens de verbetering onzer handelswegen, het middel om de veerkracht des volks te steunen en de welvaart te bevorderen."

Gelijk van hem te verwachten was, verklaarde de minister zich van beschermende rechten afkeerig en verdedigde hij de aangevallen paragraaf. „Ziehier het antwoord", zegt de minister, „dat ik geven kan op de vraag: zijt gij een vijand van bescherming? Neen, Mijnheer de Voorzitter, ik ben een voorstander van bescherming, van krachtige bescherming van de zijde der regeering, maar van bescherming, die waard is als zoodanig genoemd te worden, van eene bescherming door goede wetten, door een bestuur, dat een ieder vrij laat in zijn bedrijf, in zijn komen en gaan, en hem in zijn arbeid niet belemmere; van eene bescher-

ming door goede rechtsbedeeling; van eene bescherming door de zorg van onze diplomatie, desnoods door onze wapenen tegenover het buitenland; van eene bescherming door de zorg der regeering om in het verkeer in binnen- en buitenland de hinderpalen weg te nemen, die de vrije ontwikkeling der volkswelvaart zouden kunnen in den weg staan. Dat is de bescherming, waarvoor de regeering zich in de bres stelt. Maar van die bescherming, welke onwaardig is dien naam te dragen, welke niet anders is dan eene bevoorrechting en begunstiging van sommigen, die den meesten invloed hebben, eene begunstiging van den eenen tak tegenover den anderen, het opwekken en levendig houden van een strijd van belangen, zooals door een der geachte sprekers op den voorgrond is gesteld, in plaats van te zoeken naar zoodanigen toestand, waarin de algemeene welvaart gelijkelijk betrokken is, — van zoodanige bescherming is de regeering afkeerig. In geen geval zal zij, waar het in hare macht is, zoodanige bescherming onder hare hoede nemen.

En nu mag ik aan de geachte sprekers, die de politiek in deze paragraaf hebben bestreden, de vraag richten: stel dat wij ons nu, op het voorbeeld van andere volken, plaatsen op het protectionistisch standpunt, wat wilt gij dan beschermen? Tegen wien wilt gij beschermen? Hoe wilt gij beschermen? Het is gemakkelijk gezegd, dat de regeering de binnenlandsche nijverheid moet beschermen; maar wat zullen wij doen, wij klein volk, door onze ligging aangewezen in de eerste plaats om de groote brug te zijn, waarover de handel van het Oosten naar het Westen en van het Westen naar het Oosten zich beweegt? Zullen wij, omdat nu de vreemdeling zijne grenzen in meerdere of mindere mate voor ons afsluit, ook voor dien vreemdeling op onze beurt de grenzen afsluiten? Zullen wij bijvoorbeeld, omdat nu Duitschland een zwaarder recht heft op de koffie, rechten op de Duitsche steenkolen gaan heffen? Is dat de bescherming, die de geachte sprekers uit Eindhoven en Nijmegen begeeren? Of zullen wij, omdat die landen de goederen, die wij zouden kunnen uitvoeren, met hoogere rechten bezwaren, daarom afstand doen van de vrije vaart, die

wij hebben op vreemde havens? Want dien afstand zullen wij doen, zoodra als wij bij ons, om de Nederlandsche waren te beschermen, de vreemde vlag weren. Het onmiddellijk gevolg van een zoodanig stelsel van bescherming van onze vlag zou wezen, dat de vreemdeling op zijne beurt onze schepen weerde ..... En nu heeft de regeering verklaard, dat zij zich in den tegenwoordigen tijd, nu zich nagenoeg overal elders de reactie op het gebied van de oeconomische beginselen voordoet, blijft vasthouden aan die politiek van vooruitgang, van vrije ontwikkeling, waarbij het Nederlandsche volk steeds heeft welgevaren.

Is het nog noodig om de juistheid van dat woord te staven? Is niet door alle tijden heen de liberale handelspolitiek, de vrijzinnige politiek op het gebied van handel en nijverheid, de grondstelling geweest van alle Nederlandsche gouvernementen, zelfs tegenover de daarvan zeer afwijkende politiek van andere natiën? En heeft niet, zoo dikwijls die politiek hier heerschte, het volk daarvan den heilzaamsten invloed genoten?....

Maar, vraagt men, ziet gij dan ergens de vruchten en de welvaart, die de vrije handel heet met zich te brengen? Kwijnt niet, volgens het getuigenis der troonrede zelve, ook op dit oogenblik in ons land, zoowel handel als industrie? Lijden ook wij niet evenals andere volken?

Het is reeds volkomen naar waarheid gezegd, dat dit lijden later bij ons gekomen is dan bij anderen en ook minder zwaar is dan elders, waar men het beschermende stelsel met kracht heeft toegepast.

Met een enkel woord wensch ik nog stil te staan bij de actueele vraag, waar die algemeene malaise aan toegeschreven moet worden.

Waarlijk niet aan de toepassing van het vrijhandelsbeginsel. Zij heeft haar grond in eene reeks van samenwerkende oorzaken, die op verschillende wijze en uit verschillende bronnen ontsproten, te zamen vloeien en een geheel vormen, waardoor de oeconomische toestand der volken, tijdelijk hopen wij, is bedorven.

De overspanning van de jaren 1871—1874, waardoor de

nijverheid overal is opgevoerd en opgezweept boven de krachten en boven de behoeften, de groote verandering in vervoer- en verkeersmiddelen, waarin de volken zich nog niet hebben kunnen schikken, waaruit weder nieuwe toestanden zijn geboren geworden, die nog moeten geëffend en bevestigd worden, en vooral ook de groote wijzigingen, die er in het monetaire stelsel hebben plaats gehad bij verschillende volken, hebben op den toestand grooten invloed gehad. Terwijl vroeger door voortdurende daling der geldswaarde de prijs der goederen moest rijzen, is nu door de schier algemeene invoering van den gouden standaard eene tegenovergestelde beweging ontstaan; het geld rijst in waarde en de waarde der goederen moet dientengevolge dalen ten schade van handelaars en industrieelen.

In de geschiedenis der volken neemt men meer zulke perioden waar van malaise of distress. Maar dat zijn slechts tijdelijke verschijnselen, die voorbijgaan en plaats maken voor normale toestanden. Het water vloeit altijd naar beneden, totdat het zijn niveau heeft bereikt. En als de zware tijden, die wij nu doorleven, achter ons zullen liggen, zal de veerkracht der volken zich weder vertoonen en zal, hopen wij, ook ons volk de geleden schade spoedig herstellen. Doch daartoe is het noodig, dat de veerkracht zich vrijelijk kunne ontwikkelen en niet aan banden worde gelegd.

Van 1848 heeft Nederland voorgoed het beginsel van vrijen handel, vrije nijverheid, vrije ontwikkeling, met wegneming van alle hinderpalen en bezwaren, als leidend beginsel aangenomen. En ik vraag u allen, of niet van 1848 af tot den huidigen dag toe, — of, zoo gij wilt, tot voor twee, drie jaren, toen ook voor ons de algemeene gedruktheid begon, — het Nederlandsche volk heeft welgevaren?

Met die beginselen is het Nederlandsche volk in rijkdom en welvaart toegenomen, hebben de belastingen meer opgebracht, is men in de mogelijkheid geweest om vele belastingen van de natie af te nemen, die vele millioenen bedroegen, en niettemin is de totale opbrengst der overblijvende steeds gestegen.

Ziet, Mijne Heeren, dat zijn nu niet doctrinaire redevoeringen uit de boeken geput, maar dat is de vrucht van waarneming van hetgeen er in de werkelijkheid voorvalt, eene trouwe waarneming van de geschiedenis van de tijden, die wij alle beleefd hebben. Dat is, om hiermede te sluiten, niet een betoog, om à tort en à travers, door alles heen, de leer toe te passen van eene of andere school, maar dat is om, zij het dan van verre — want ik vermeet mij niet, mij op ééne lijn te stellen met die mannen — in de Nederlandsche handelspolitiek het voetspoor te volgen van J. J. A. Gogel, van Gijsbert Karel van Hogendorp, van Floris Adriaan van Hall, van P. P. van Bosse en van G. H. Betz."

Paragraaf 6 van het adres van antwoord, die instemming betuigde met de paragraaf der troonrede, werd aangenomen met 51 tegen 17 stemmen (tegen: Reekers, Corver Hooft, Heydenrijck, Lambrechts, Borret, Kerens de Wylré, Van der Schrieck, Van Baar, Barge, Verheyen, Brouwers, Haffmans, Arnoldts, Schimmelpenninck, Van Nispen tot Sevenaer, De Casembroot en De Bruijn).

Het was eerst in de volgende zitting, dat een deel van 's ministers belastingplan, door hem in zijne memorie van beantwoording op de staatsbegrooting voor 1880 uiteengezet, in behandeling kwam. Wij gaan de wetten tot wijziging van suiker- en zoutaccijns voorbij, hoewel de beraadslagingen, waarbij die accijnzen zelve besproken werden, niet onbelangrijk zijn.

Bij Koninklijke Boodschap van den 28sten Februari 1880 werd door den minister ingediend het ontwerp van wet tot heffing eener rentebelasting. Zoo keerde men dus weer terug tot de poging, kort na de grondwetsherziening door Van Bosse gedaan, maar in 1852 mislukt, om eene belasting uit het inkomen van kapitaal te heffen. Daar versterking van geldmiddelen noodig was, en het voorstel van Blussé tot heffing eener algemeene inkomsten-

belasting in 1872 was verworpen, lag de terugkeer tot de heffing dezer partieele inkomstenbelasting voor de hand, ook uit het oogpunt van rechtvaardigheid, om aan het privilege, dat het kapitaal in portefeuille genoot, een einde te maken. Op dienzelfden grond had de minister Gleichman bij Koninklijke Boodschap van den 5den Februari 1879 een ontwerp ingediend tot heffing eener effectenbelasting, waarbij 1 per mille van het kapitaal in portefeuille, naar beurswaarde berekend, zou worden geheven. Te gelijk, als het ware ter aanvulling, werd een tweede ontwerp ingediend, tot heffing eener belasting op de goederen in de doode hand, waarbij op die goederen eene belasting zou worden geheven van veertig cents voor de onroerende zaken en van vijfentwintig cents voor de effecten en schuldvorderingen van iedere honderd gulden. Terwijl het laatste ontwerp het niet verder bracht dan het voorloopig verslag, was op het eerste reeds de memorie van beantwoording verschenen, en had de commissie van rapporteurs naar aanleiding van de aangebrachte wijzigingen een tweede onderzoek in de afdeelingen noodig gekeurd.

De minister Vissering trok beide ontwerpen in, maar verving ze door zijn voorstel op de rentebelasting, waarbij niet het kapitaal in portefeuille naar de beurswaarde zou worden getroffen, maar eene belasting van twee procent van de in het vorig jaar werkelijk genoten rente zou worden geheven. Welke voordeelen daaraan ook verbonden mochten zijn, de verandering van stelsel bracht het gevaar mede, dat niet alleen de tegenstanders van het beginsel der belasting zelve, maar ook de voorstanders van het ontwerp-Gleichman zich tegen het plan zouden keeren en dit doen mislukken, terwijl het bovendien tot tijdverlies aanleiding gaf. De voorgestelde invoering met den 1sten Juli 1880 bleek dan ook weldra ondoenlijk, daar het geheele zittingsjaar voorbijging met het voorloopig onderzoek en ook dezen keer de commissie van rapporteurs naar aanleiding van de aangebrachte wijzigingen een tweede onderzoek in de afdeelingen noodig achtte. Het verslag daarover werd den 13den Augustus 1880 vastgesteld en door den minister bij nota van den 20sten September 1880 beantwoord.

Het voorstel was dus rijp voor de openbare behandeling, en zoo de belasting nog met den 1sten Januari 1881 in werking wilde treden, was spoedige afdoening gewenscht. Het kon daarom reeds als een slecht voorteeken voor de totstandkoming van het ontwerp gelden, toen het voorstel van den voorzitter, om het na het sectie-onderzoek over de staatsbegrooting aan de orde te stellen — bestreden door De Bruyn Kops, die de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting, waarbij dan de financieele toestand en de noodzakelijkheid van de versterking der middelen eerst besproken konden worden, en door Van Eck, die het ontwerp op de Indische bijdrage wilde laten voorafgaan — den 14den October 1880 met 38 tegen 35 stemmen verworpen werd. Nu kon de beraadslaging eerst plaats hebben in Maart 1881, toen de Kamer weer bijeenkwam na afdoening van Strafwetboek, Indische bijdrage, Indische en Staatsbegrooting. Bij de algemeene beraadslagingen over laatstgenoemde werd vooral de financieele politiek besproken, en van den Minister van Financiën bezuiniging en belastinghervorming geëischt, waarop deze verklaarde tot de laatste genegen te zijn, maar geleidelijk, het een na het ander. Hij ontvouwde aldus zijn plan: "Eerst, ik moet het dan nog eens zeggen, bevestiging en versterking van onze middelen, ook door eene belasting op de inkomsten van het roerend vermogen, dan vervanging van de verouderde patentwet door eene bedrijfsbelasting volgens de behoeften van onzen tijd; dan regeling, in verband met de herziening van de personeele belasting, van de verhouding tusschen de rijks- en de gemeentefinanciën, inmiddels voor zooveel mogelijk ontlasting van de middenklasse, inzonderheid door verbetering van de wet op de registratie. Wanneer op die basis het stelsel zal zijn gevestigd en tegelijkertijd de herziening van de belastbare opbrengst der ongebouwde eigendommen zal zijn afgeloopen, dan zal het oogenblik daar zijn om te overwegen, of de dan beschikbare middelen zullen toelaten de meest drukkende belastingen af te schaffen."

Toen dan eindelijk in Maart 1881 de discussiën zouden beginnen, werd opnieuw eene poging gedaan om de behandeling

te doen uitstellen, door de op den 7den Maart ingediende motie van Van Houten, luidende: «De Kamer

overwegende, dat de invoering eener nieuwe belasting, afgescheiden van verbetering van eenig ander onderdeel van het belastingstelsel, door den financieelen toestand niet wordt gevorderd;

dat voorts door de regeering een voorstel tot vervanging der patentbelasting is toegezegd, en de kennisneming van de wijze, waarop zij zich voorstelt in het vervolg de voordeelen uit bedrijfskapitaal te treffen, wenschelijk is om over de door haar voorgestelde regeling eener rentebelasting een juist oordeel te kunnen vormen:

besluit het ontwerp van wet betreffende de rentebelasting vooralsnog niet aan de orde te stellen en gaat over tot de orde van den dag."

Van Eck, die zich met de motieven van Van Houtens motie niet kon vereenigen, stelde eene eenvoudige motie tot uitstel der behandeling voor. Toen bij de beraadslaging over deze motie de minister de portefeuillequaestie stelde, trok Van Houten zijne motie in, waarop zij overgenomen werd door Schimmelpenninck van der Oye. De motie van Van Eck werd evenwel met 51 tegen 30, die van Schimmelpenninck van der Oye met 52 tegen 29 stemmen verworpen.

Zoo begonnen dan den 17den Maart 1881 de beraadslagingen over het ontwerp der rentebelasting, om den 5den April voorgoed afgebroken te worden. Wat er alzoo bij de algemeene beraadslagingen ter sprake werd gebracht, blijkt uit het merkwaardige begin van de rede des ministers, die den 22sten Maart aan het woord kwam. «Mijnheer de Voorzitter", sprak hij,

««Een ieder stuurt zyns weeghs
En niemant weet waarheen.""

Zoo luidt de klaagzang over Hollands toestand na den moord van Floris V in het treurspel van den dichter, wiens driehonderdsten verjaardag verleden week met zooveel zwier te Amsterdam gevierd is.

„„Een ieder stuurt zyns weeghs
En niemant weet waarheen.”„

Zou er, mag ik vragen, niet aanleiding zijn om ons althans de eerste helft van dezen versregel voor den geest te brengen bij een terugblik op de discussiën van verleden week?

„„Een ieder stuurt zyns weeghs.”„

Wat al verscheidenheid van meeningen is er in dat debat van de vorige week uitgesproken!

De een zegt, dat er geen geld noodig, dat versterking van onze middelen volkomen overtollig is.

De tweede zegt, dat er wel geld noodig kan zijn, maar dat er, voordat wij de middelen daartoe aanwenden, eerst mathematische zekerheid noodig is.

De derde zegt, dat, 't zij er geld noodig is of niet, men beginnen moet met onze zaken met Indië op een vasten voet te brengen, en ons de inkomsten, die Indië ons verschuldigd is, te verzekeren.

De vierde zegt: wij willen medegaan met de plannen tot belastingvermeerdering en al de daartoe betrekking hebbende wetten, die de regeering daaraan verbindt.

Een ander zegt weder: zoo er geld noodig is, moeten wij dit niet langs dezen weg, maar langs een anderen zoeken.

De een zegt bijv.: liever indirecte dan directe belastingen, belasting op den tabak of iets dergelijks.

Een ander wil de spoorwegkaartjes belasten.

Of er zijn er die zeggen: liever eene algemeene dan eene speciale inkomstenbelasting.

Of er zijn er, die zeggen: liever eene effecten- dan eene rentebelasting.

Of er zijn er, die zeggen: laat ons vooraf eens met elkander uitmaken of grondbelasting wel eene belasting is; die quaestie uitgemaakt hebbende, zal het oogenblik eerst gekomen zijn om te kiezen, welke nieuwe belastingen wij nu zullen heffen.

Ik zou hieraan misschien nog meer kunnen toevoegen, maar ik meen dat dit voldoende is.

Al die meeningen nu, hoe verschillend, hoe uiteenloopend ook, zijn met dezelfde overtuiging, met denzelfden ernst voorgedragen, alle samentreffende als argumenten tot bestrijding van het voorstel, dat hier voor ons ligt. Wat nu daartegenover te doen? Al die meeningen te gelijk te omhelzen en iedereen te voldoen, dat is, het spreekt vanzelf, een even onmogelijke eisch, als de eene of de andere uit te zoeken, om daaraan de voorkeur te geven. Stel eens, dat ik dit laatste gaarne deed, wat zou dan weder het gevolg zijn? Dan zou die verscheidenheid der opiniën zich weder met evenveel kracht richten tegen die eene meening, die dan de voorkeur verworven had. En zoo zouden wij er bijna toe komen om ook te denken aan de toepasselijkheid van de tweede helft van den versregel, dien ik zoo straks aanhaalde: „En niemant weet waarheen"".

Wij zullen ons hier niet in al die meeningen, en wat er voor en tegen aangevoerd werd, verdiepen, noch in zoovele andere vragen bij dit onderwerp te pas gebracht, als het verband met het kiesrecht, met de uitvoering der onderwijswet, de eedsquaestie en dergelijke, welke in den regel bij elk belastingdebat terugkeeren. De twee hoofdpunten, die bij de behandeling van dit ontwerp op den voorgrond stonden, waren: de gronden waarom de rentebelasting al dan niet de voorkeur verdiende boven de effectenbelasting, en het verband van deze belasting met de bedrijfsbelasting.

Wat het eerste punt betreft, waarin de minister een stelsel had gehuldigd, in strijd met dat van zijn voorganger, behaalde hij de overwinning gedeeltelijk dank zij de hulp van zijn voorganger zelf. Gleichman had verscheidene bezwaren tegen het ontwerp en de geheele wijze van handelen van den minister. Hij meende, dat bij den gunstiger geworden toestand der geldmiddelen door de buitengewone stijging der middelen de minister meer had moeten mededeelen van zijne plannen tot belastingverlichting, dat men ten minste had moeten kennen de grondslagen van de bedrijfsbelasting, dat er in het ontwerp vele gebreken waren, en dat de effectenbelasting om verschillende redenen verre de voor-

keur verdiende. Hij zegt: „Overzie ik de geheele wet; vraag ik mij af, hoe ze in de practijk werken moet, hoe ze door de burgers zal worden opgevat, door de administratie toegepast, dan moet ik erkennen, dat ik, mij denkende in de plaats van den minister, de verantwoordelijkheid voor het ontwerpen, het invoeren en toepassen van dezen maatregel niet gaarne op mij zou nemen.

Ik heb evenwel niet te doen, althans niet in de eerste plaats, te doen, met de verantwoordelijkheid van den minister, maar met mijne eigene verantwoordelijkheid van volksvertegenwoordiger en met de vraag, wat in de gegeven omstandigheden mijn plicht in het belang van het land mij voorschrijft.

En dan lost die vraag, dunkt mij, zich in deze andere op: is het in het algemeen wenschelijker, dat dit ontwerp niet, dan dat het wel tot stand kome?

In neig tot beantwoording in laatstgemelden zin. Het ontwerp geeft in de eerste plaats versterking der middelen. Nadat ik begon met toe te geven, dat die versterking niet meer zoo dringend noodig is als zich voor twee jaren liet aanzien, zal men aan de andere zijde moeten toegeven dat, zoolang de gewone uitgaven niet worden opgewogen door de gewone middelen, in ieder geval versterking aan de orde is.

In de tweede plaats geeft het ontwerp mij een begin van belastinghervorming, desnoods eene proef. Dit nieuwe object van belasting, waarnaar men zoolang tevergeefs heeft verlangd, wordt nu aan de Kamer gegeven; zal zij het afwijzen?"

Hij eindigt:

„De mogelijkheid tot verplaatsing van andere belastingen wordt gegeven, wanneer wij met het voorstel der regeering, gewijzigd of niet, medegaan, en wanneer het votum der Kamer een ander zal mogen zijn, dan een zuiver negatief.

Mij gaat nooit uit de gedachte een woord, waarmede in deze Kamer afscheid werd genomen van de discussie over de inkomstenbelasting in 1872; een woord, ook vroeger reeds herinnerd, maar nieuwe vermelding overwaard. De voormalige afgevaardigde uit

Haarlemmermeer vatte de vruchten van die discussie te zamen; zij waren:

1°. algemeene en onweersproken veroordeeling van de mutatierechten;

2°. even algemeene veroordeeling van den onhoudbaren zeepaccijns;

3°. twijfel aan de even groote doelmatigheid van de afschaffing van den geslachtaccijns;

4°. algemeene wensch tot afschaffing van het patent, met uitzondering van dat der kroeghouders en dergelijke neringen;

5°. weerzin van de meerderheid om bij de invoering eener inkomstenbelasting ook de inkomsten uit den grondeigendom opnieuw te treffen.

Dat waren vijf negatieve resultaten, die de geachte afgevaardigde welwillend genoeg was, als zoovele vruchten van het debat in het licht te stellen. Daar kwam nog bij eene zesde vrucht: de bereidvaardigheid van de meerderheid om een einde te maken aan een privilegie, door het kapitaal in portefeuille genoten.

Zullen wij, door thans ons niet bereidvaardig te toonen, aan die vijf eerste negatieve vruchten, na verloop van negen jaren nog een zesde gaan toevoegen? Zal de Kamer opnieuw optreden in de rol van den „Geist der stets verneint"? Mij dunkt, het zou niet strekken tot verhooging van het aanzien der Kamer in het land; wat erger is, het zou niet strekken tot versterking van het vertrouwen in de wijze, waarop onze constitutioneele instellingen werken.

Ik heb aangewezen, welke overwegingen mij bij de behandeling van deze wet zullen leiden. Ik zal mij in de discussiën verder zoo min mogelijk mengen. De houding, die ik verder, ook tegenover mogelijke wijzigingen, zal aannemen, wordt bepaald door mijn wensch om liever op te bouwen — op te bouwen, vooral met dezen minister — op te bouwen, zelfs dit wetsontwerp, dan om te destrueeren."

Niet door Gleichman, maar door Van Houten en Van Nispen tot Sevenaer werden daarom op art. 1 amendementen voorgesteld,

waardoor tot het stelsel van Gleichman werd teruggekeerd en het kapitaal in portefeuille tot grondslag der berekening van het inkomen werd gemaakt. Deze amendementen, door den minister, gelijk te begrijpen was, onaannemelijk verklaard, werden beide verworpen, dat van Van Nispen tot Sevenaer met 62 tegen 19, dat van Van Houten met 44 tegen 37 stemmen. Art. 1, het beginsel bevattende, werd daarop met 52 tegen 30 stemmen aangenomen (tegen: Seret, De Bruijn, Van der Schrieck, Mackay, Des Amorie van der Hoeven, Wintgens, Reekers, Borret, Schimmelpenninck, Vermeulen, Van Baar, Van Wassenaer van Catwyck, De Casembroot, Donner, De Jonge, Van Nispen tot Sevenaer, De Savornin Lohman, Heydenrijck, Schimmelpenninck van der Oye, Insinger, Van der Hoop van Slochteren, Corver Hooft, Keuchenius, Bichon van IJsselmonde, Van Houten, Schaepman, Van Kerkwijk, Van Asch van Wijck, Bahlmann en A. van Dedem).

Het tweede hoofdpunt — en daarover is het ontwerp gestruikeld — was het verband met de bedrijfsbelasting, voornamelijk wat betrof het bedrijfskapitaal van kooplieden.

De eerste alinea van art. 5 van het oorspronkelijk ontwerp luidde: "Rente van effecten en andere schuldvorderingen, bedoeld in art. 3 n°. 1 en 3, welke de bestanddeelen uitmaken van het bedrijfskapitaal van kooplieden, volgens de bepaling van art. 2 van het Wetboek van Koophandel, is niet aan de belasting krachtens deze wet onderhevig."

Naar aanleiding van de opmerkingen in het voorloopig verslag werd deze vrijstelling in het bij de memorie van beantwoording gevoegde gewijzigd ontwerp opgeheven. Tijdens de algemeene beraadslaging nam evenwel de minister het amendement van Gleichman over, om die vrijstelling te herstellen, doch voegde ze thans als laatste lid aan art. 1 toe. Teneinde de beslissing over het beginsel bij art. 1 zuiver te doen uitmaken, nam hij evenwel later weer het amendement van Van Delden over, om het laatste lid van art. 1 te doen wegvallen, maar voegde het nu als tweede lid aan art. 6 toe. Al deze verande-

ringen maakten, dat de tweede regel van 's ministers citaat, „En niemant weet waarheen" nu door verscheidene sprekers op den minister zelf werd toegepast.

Wij zullen ons niet verdiepen in de uitvoerige beraadslagingen over dit punt, maar achten de quaestie voldoende toegelicht door de aanhaling van deze zinsneden uit memorie van toelichting en voorloopig verslag.

De memorie van toelichting zegt bij art. 5 1ste alinea: „Gelijk reeds onder § 5 dezer memorie is opgemerkt, worden inkomsten uit nijverheid, met aanwending van kapitaal getrokken, reeds getroffen door de patentbelasting. Die inkomsten kunnen dus niet andermaal een element van eene rechtstreeksche directe belasting uitmaken.

Inkomsten uit het bedrijfskapitaal moeten echter wel onderscheiden worden van die van anderen aard, maar die onderscheiding zal den aangevers zelven gemakkelijk genoeg vallen. Doorgaans hebben de handelaren en industrieelen nevens het kapitaal, bepaaldelijk in hun bedrijf aangelegd, bezittingen, onroerend of roerend, rentegevend of onvruchtbaar, die van dat bedrijfskapitaal afgezonderd worden gehouden. Van deze bezittingen, voor zooverre zij roerende en rentegevende kapitalen zijn, is de belasting verschuldigd. De grens der belastbaarheid is aldus duidelijk genoeg aangewezen om te mogen onderstellen, dat niemand in dit opzicht te goeder trouw in dwaling zal vervallen. Bovendien is door de stellige verwijzing op de bepaling van het Wetboek van Koophandel van het begrip kooplieden voorkomen, dat gewone renteniers hunne eventueele speculatiën in effecten zouden willen laten gelden, om van de uitzonderende bepaling van dit artikel misbruik te maken."

Het voorloopig verslag antwoordde daarop: „Bij verre de meeste leden was het een groot bezwaar, dat deze bepaling zulk eene breede deur openzet voor ontduiking of het ontgaan der belasting bij den handelsstand. Zij vreesden, dat vele kooplieden van de bepaling misbruik zouden maken door uitbreiding van hun bedrijfskapitaal of wat zij zoo wilden noemen. Niet eens

behoeft hier aan misbruik te worden gedacht. Slechts bij associatiën is het particulier vermogen van dat der vennootschap afgescheiden; bij een koopman daarentegen dient gewoonlijk het roerend vermogen als bedrijfskapitaal, zoodat deze het bij de aangifte voor de rentebelasting te goeder trouw als zoodanig zal kunnen beschouwen. Dan alleen zou de vrijstelling aannemelijk zijn, als eene belastingwet daarnevens stond, waarin de voordeelen van het bedrijfskapitaal evenredig belast waren, zoodat hij, die deze vrijstelling inriep, per se deswege in de andere belasting begrepen werd. Er waren echter leden, die, in strijd met het gevoelen van den minister Gleichman, twijfelden, of de bedrijfsbelasting wel op dien voet in te richten ware. In elk geval is deze er nog niet, en blijkt ook hier weder de wenschelijkheid en noodzakelijkheid van gelijktijdige regeling. Sommigen gaven in overweging, om zoolang de bedrijfsbelasting niet bestaat, den koopman van het volle bedrag zijner inkomsten uit alle effecten te doen betalen, doch alsdan zijn patent in compensatie te brengen, zoodat hij alleen aangeslagen werd voor zooveel zijn patentaanslag minder dan 2 percent van zijne inkomsten uit effecten bedraagt. De bezwaren, aan de uitvoering van dit denkbeeld verknocht, werden echter in geenen deele ontkend."

Wij gaan de beraadslagingen voorbij over art. 2, aanwijzende wie onder ingezetenen verstaan of daarmede gelijkgesteld werden, dat na aanneming van het amendement—Van Delden, waarbij uitgezonderd werden hier te lande patentplichtige naamlooze vennootschappen, met 52 tegen 30 stemmen werd aangenomen; over art. 3, de berekening van het inkomen uit effecten aangevende, dat met 46 tegen 34 stemmen werd goedgekeurd, en over de artt. 4 en 5, over welk laatste naar aanleiding van een amendement de beslissing tot art. 11 werd uitgesteld. Zoo kwam men dan aan art. 6, waarbij de quaestie over het bedrijfskapitaal beslist zou worden. Tal van amendementen waren voorgesteld. Opnieuw werden de gronden voor en tegen aangevoerd. Het slot was, dat met 57 tegen 27 stemmen werd aangenomen het amendement van Blussé, De Meyier, Goeman Borgesius, Patijn en Sickesz om het tweede

lid te doen vervallen. Tevens werd, met 50 tegen 34 stemmen, aangenomen een amendement van A. van Dedem, om het inkomen van effecten en inschulden te doen verminderen met het bedrag der rente van schuldvorderingen ten laste van hem, die het inkomen genoot. Daarop werd art. 6 met 57 tegen 27 stemmen aangenomen. Ook op art. 7 werd, met 67 tegen 17 stemmen, aangenomen een amendement van Bergsma, volgens hetwelk hij, die niet het geheele jaar ingezeten was, belastingplichtig zou zijn alleen voor de maanden van zijn verblijf binnen het rijk. Men kwam dien dag tot art. 9.

Den volgenden dag deelde de minister mede: "De beslissingen, die gisteren door de Tweede Kamer genomen zijn met betrekking tot de artt. 6 en 7 van het wetsontwerp tot heffing eener rentebelasting, zullen onvermijdelijk een grooten invloed uitoefenen op de werking van de wet, zoo die tot stand mocht komen, en vorderen al dadelijk eene omwerking van verschillende bepalingen van het ontwerp. Ik vind mij verplicht deze gevolgen der besluiten van de Kamer in ernstige overweging te nemen en na te gaan, of en op welke wijze daarin zal kunnen worden voorzien.

Om die redenen verzoek ik u, Mijnheer de Voorzitter, de verdere beraadslagingen over dit ontwerp te schorsen."

Bij schrijven van den 20sten April deelde de minister de intrekking van het wetsontwerp mede. Den 25sten Mei verklaarde de Minister van Buitenlandsche Zaken bij gelegenheid der interpellatie van Van Houten over het kiesrecht, "dat de Minister van Financiën om redenen van gezondheid zijn ontslag aan den Koning gevraagd heeft; dat de Koning met het oog op het motief, waarop het verzoek om ontslag berust, de beschikking daarover in beraad heeft gehouden en inmiddels aan den Minister van Financiën een verlof heeft verleend, dat binnen weinige dagen expireert. En dan zal de beslissing moeten worden genomen, of de Minister van Financiën volhardt in zijn verzoek om ontslag, dan wel meent er op te kunnen terugkomen. Geschiedt het eerste, hetgeen ik vrees het geval te zullen wezen, dan spreekt het vanzelf, dat de

overige leden der regeering zich nader zullen hebben te beraden met hem, dien het den Koning behagen zal als Minister van Financiën in hun midden te brengen, teneinde met ijver en in den aangewezen geest verder werkzaam te kunnen zijn."

Bij Koninklijk Besluit van den 9den Juni 1881 werd aan Mr. S. Vissering eervol ontslag verleend als Minister van Financiën en de waarneming van zijn departement a. i. opgedragen aan den Minister van Buitenlandsche Zaken. Bij Koninklijk Besluit van den 3den December werd deze tot definitief Minister van Financiën benoemd, terwijl in zijne plaats tot Minister van Buitenlandsche Zaken werd benoemd Jhr. Mr. W. F. Rochussen.

De nieuwe Minister van Financiën verklaarde zich bij de indiening der staatsbegrooting voor 1882 eveneens overtuigd van de noodzakelijkheid om «de staatsinkomsten te vermeerderen, maar tevens om tot eene betere verdeeling van lasten te geraken". Het mocht hem in deze zitting nog gelukken twee wetsontwerpen uit de nalatenschap van zijn voorganger tot afdoening te brengen, n.l. de wetten van den 11den Juli 1882, *Stbl.* n°. 92 en 93, tot wijziging der bepalingen betreffende de heffing der rechten van registratie en tot wijziging der wet op het recht van zegel. Beide stonden met elkaar in onmiddellijk verband, omdat de wijziging der zegelwet moest dienen om de mindere opbrengst van het registratierecht goed te maken. De eerste bevatte slechts ondergeschikte wijzigingen en eenige reeds lang gewenschte verbeteringen. In afwachting van eene geheele herziening der registratiewet, gelijk reeds de minister Van der Heim had voorgesteld, wilde de minister niet treden in eene afschaffing of aanzienlijke vermindering der mutatierechten, waarop o. a. met veel klem door W. van Dedem werd aangedrongen.

Bij het ontwerp werden afgeschaft de obligatierechten en

het recht op overbedeeling, maar het recht op akten van boedelscheiding werd verhoogd tot vijftien centen van de honderd gulden; het recht op akten van huwelijksvoorwaarden, dat tot vijftien gulden verhoogd zou worden, werd door de aanneming van het amendement-Van Houten tot vijf gulden teruggebracht; eene algemeene herziening der registratiewet zou plaats hebben vóor 1 Januari 1886. Het ontwerp werd den 9den Maart 1882 door de Tweede Kamer met op eene na algemeene stemmen aangenomen, den 6den Juli door de Eerste eveneens met éene stem tegen.

Bij het ontwerp tot wijziging van het zegelrecht werd het quitantiezegel van vijf cents verplichtend gesteld, het zegel op handelspapier anders geregeld en de opcenten tot vijftig verhoogd. De invoering van het plakzegel vond vooral bestrijding bij Bastert en Rutgers van Rozenburg. Het ontwerp werd den 14den Maart aangenomen met 55 tegen 2 stemmen, in de Eerste Kamer den 6den Juli met algemeene stemmen.

In de volgende zitting bij de beraadslagingen over hoofdstuk VII B der staatsbegrooting, deed de minister uitvoerige mededeelingen over zijne belastingplannen. Deze bestonden in de indiening van eene geheel nieuwe wet op het personeel, waarbij afgeschaft werden de grondslagen deuren en vensters en haardsteden, de geheele aanslag tot zes tienden van het tegenwoordig bedrag werd verminderd, maar de vier vijfden van de gemeenten zouden worden teruggenomen. Zij zou met den 1sten Mei 1884 moeten worden ingevoerd, maar voorafgegaan door eene rentebelasting van 1¼ °/o op het zuiver inkomen van het roerend kapitaal. De patentbelasting zou door eene bedrijfsbelasting vervangen, de grondbelasting tot een vast percentage van 6 °/o gebracht, de mutatierechten verminderd, een zegelrecht op buitenlandsche effecten ingevoerd en dat op binnenlandsche gewijzigd, het successierecht wat verhoogd worden. De gemeenten zouden mogen heffen opcenten op het personeel tot een maximum van 150, verder opcenten op rente- en bedrijfsbelasting, 60 opcenten op gebouwde en 50 op ongebouwde eigendommen. Alzoo de belastingplannen

van den minister, aan wier verwezenlijking echter weinig geloof werd geslagen. „Er komt van dit alles toch niets", riep De Jong, en anderen herhaalden hetzelfde, hoewel in andere woorden.

Toen den 20sten Februari 1883 het ontwerp tot het aangaan van eene geldleening ten laste van den staat bij de Tweede Kamer in de openbare beraadslaging kwam, waren er nog geene belastingontwerpen ingediend. Integendeel kwam de Minister van Binnenlandsche Zaken bij de memorie van beantwoording in zake de kieswet met de mededeeling, ook namens zijne ambtgenooten, dat geen voorstellen betreffende de directe belastingen de Kamer zouden bereiken, voordat over de ontwerpen betreffende het kiesrecht eene beslissing was genomen. Door vele leden werd er daarom den minister eene zware grief van gemaakt, dat hij zijne beloften nog zoo weinig vervuld had, en nu een leeningsontwerp deed behandelen — waarvan men voor het overige de noodzakelijkheid erkende — zonder dat er voorzien werd in de middelen voor rentebetaling en aflossing. Zeer harde woorden werden daaromtrent tot den minister gesproken. Men achtte het aangaan van eene leening noodzakelijk, omdat nu de staat op eene veel kostbaarder wijze geholpen werd door vlottende schuld, die grootendeels, ten nadeele van den handel, haar onderkomen vond bij de Nederlandsche Bank, maar verklaarde uitdrukkelijk, dat de minister in de aanneming geene goedkeuring behoefde te zien van zijne financieele politiek.

Volgens het ontwerp werd de Minister van Financiën gemachtigd om te gelde te maken inschrijvingen op het driepercentsgrootboek en schuldbekentenissen aan toonder tegen drie percent tot zoodanig nominaal bedrag, als noodig was om hoogstens zestig millioen te verkrijgen. Vijf en veertig millioen daarvan zouden komen ten laste van Indië, vijftien millioen van Nederland. Op art. 1 was een amendement voorgesteld door Gleichman, De Jong, Mees, Van Delden, Goeman Borgesius en De Bruyn Kops, volgens hetwelk de leening geplaatst zou worden door tegeldemaking van schuldbekentenissen aan toonder, vier percent rente gevende. De quaestie liep dus over eene drie- of vierpercents-

leening. De eerste had het voordeel, dat de staat jaarlijks een minder bedrag aan rente zou moeten betalen, maar het nadeel, dat het kapitaal der schuld met een hooger bedrag zou bezwaard worden — men rekende minstens zeven en zeventig millioen — en de aflossing moeilijker en kostbaarder werd. De bezwaren overwogen in de meening der meerderheid de voordeelen en het amendement werd met 57 tegen 20 stemmen aangenomen. De aflossing zou nu geschieden door uitloting, te beginnen met 1884, van een half procent van het nominaal bedrag jaarlijks, vermeerderd met de vrijgevallen rente. Het ontwerp werd den 21sten Februari met 58 tegen 20 stemmen aangenomen, in de Eerste Kamer den 15den Maart met 30 tegen 2 stemmen (Wet van den 16den Maart 1883, *Stbl.* n°. 34).

Als Minister van Buitenlandsche Zaken had Van Lynden van Sandenburg de goedkeuring der wetgevende macht weten te verkrijgen op twee belangrijke tractaten. Het eerste was een *tractaat met België* van den 31sten October 1879, goedgekeurd bij de wet van den 22sten April 1880, *Stbl.* n°. 63, waarbij België het recht kreeg tot verbetering van het kanaal van Gent naar Neuzen, maar de Nederlandsche regeering den spoorweg naastte van Antwerpen naar het Hollandsch Diep met den zijtak van Roosendaal naar Breda. Het vond in 't algemeen bijval en werd den 12den April door de Tweede Kamer met 55 tegen 7, den 20sten April door de Eerste Kamer met algemeene stemmen aangenomen. Het tweede was het *tractaat* van den 7den Januari 1880 *met Luxemburg*, goedgekeurd door de wet van den 25sten Mei 1880, *Stbl.* n°. 90, waarbij Nederland en Luxemburg van weerszijden afzagen van alle geldelijke vorderingen, die zij als gevolgen van de vereeniging van 1815 en de scheiding van 1839 op elkander hadden. Tegen dit tractaat bestond op zich zelf weinig bezwaar, maar de grieve was, dat de Minister van Buitenlandsche Zaken in zijn brief van den 7den Januari de toezegging

had gedaan, dat de Nederlandsche diplomatie de belangen van Luxemburg zou blijven behartigen. De herinnering aan vroegere moeilijkheden, daaruit voortgekomen, maakte velen angstvallig om het tractaat aan te nemen, wanneer die toezegging daarvan de prijs moest wezen. Het tractaat werd dan ook eerst den 30sten April met 55 tegen 20 stemmen goedgekeurd, nadat met 51 tegen 23 stemmen de volgende motie van Cremers was aangenomen:

„De Kamer, gehoord de verklaringen van den Minister van Buitenlandsche Zaken,

1°. dat de aan de Luxemburgsche regeering gedane toezegging is eene onverplichte, steeds herroepelijke welwillendheid;

2°. dat de vertegenwoordiging te Brussel, Parijs en Londen geheel is buitengesloten;

en 3°. dat de vertegenwoordiging zich uitsluitend zal bepalen tot de bescherming van bijzondere belangen van Luxemburgsche onderdanen, en vertrouwende, dat officieel aan de mogendheden, waarbij Nederlandsche gezanten zijn geaccrediteerd, mededeeling zal worden gedaan, dat de behandeling van elke politieke zaak de Luxemburgsche regeering betreffende, buiten hunne bevoegdheid is gesloten;

gaat over tot de orde van den dag.”

Door Van Lyndens opvolger, Rochussen, werd in overeenstemming met de Ministers van Financiën, Koloniën, Waterstaat en Justitie ingediend een ontwerp tot bekrachtiging van het verdrag van handel en scheepvaart, den 26sten November 1881, te Parijs met de Fransche republiek gesloten. Dit tractaat zou moeten vervangen dat van 1865, dat ten einde liep. Aan eene vernieuwing daarvan was niet te denken, omdat Frankrijk als meer andere staten van de vrijhandelsbeginselen van het tweede keizerrijk tot het protectionisme was teruggekeerd. Het had den 7den Mei 1881 een algemeen tarief van invoerrechten vastgesteld van sterk protectionistisch, ja in sommige gevallen van prohibitief karakter. Op grond van dit tarief nu onderhandelde Frankrijk met de verschillende staten over het sluiten van

handelsverdragen, waarbij het, door afwijkingen van het algemeen tarief toe te staan, maar zoo dat dezelfde of toch nog hoogere rechten dan vroeger werden geheven, zich zelf verschillende voordeelen voor zijn handel zocht te bedingen. Aan het tractaat met Nederland waren die met België en Italië voorafgegaan, terwijl men over verschillende andere nog in onderhandeling was. Toen men bij ons over het ontwerp tot bekrachtiging de beraadslagingen begon, was nog geen enkel tractaat wettelijk bekrachtigd, maar was ook de Belgische Kamer met de beraadslagingen bezig.

In ons land wekte het tractaat algemeene teleurstelling, gelijk bleek uit de ingekomen adressen van Kamers van Koophandel en anderen. Enkelen alleen rieden tot aanneming, omdat men bij niet-aanneming onder het algemeen tarief vallende, in nog slechter conditie zou komen. Ook het voorloopig verslag was niet gunstig, en bij de beraadslagingen in de Tweede Kamer werd het voorstel hevig bestreden, evenwel op zeer verschillende gronden. De een had uit protectionistisch oogpunt bezwaren; meende dat de oorzaak van de ongunstige bepalingen lag in ons vrijhandelstarief, waardoor wij ons het krachtigste wapen om gunstige voorwaarden te verkrijgen hadden uit de hand gegeven, daar wij nu zelf geen gunsten meer hadden aan te bieden, en keurde vooral die bepalingen af, welke ons niet veroorloofden van Fransche fabriekswaren hooger rechten dan de in het tractaat genoemde te heffen of die met hooger accijnzen te bezwaren, en de differentieele tarieven in Oost-Indië te herstellen. Anderen daarentegen wilden het tractaat niet, omdat het in strijd met de beginselen van den vrijen handel was, waarmede handelstractaten in het algemeen slecht vereenigbaar waren; omdat zij meenden, dat wij onze vrijheid niet aldus aan banden moesten leggen, en dat bij verwerping en eene flinkere houding onzer afgevaardigden voordeeliger voorwaarden waren te bedingen geweest. In 't algemeen maakte men er de regeering eene grief van, dat zij zich niet beter had laten inlichten, niet meer voorlichting van de Kamers van Koophandel en van de deskundigen gevraagd had, en niet op het voorbeeld der Belgische regeering meer licht over de zaak

had verspreid; afgekeurd werden vooral de vervanging van de rechten naar de waarde door specifieke rechten, de algemeene verhooging van het tarief, in het bijzonder voor aardappelmeel, gedistilleerd en zeevisch, het verbod van verhooging van den wijnaccijns, en de verklaring door onze gedelegeerden te Parijs afgelegd, dat ten opzichte van den handel op de koloniën in art. 21 onder de meest begunstigde natie ook het moederland moest verstaan worden. Daarentegen werd door de verdedigers, onder wie ook verscheidene liberale leden, als Röell, Mees en Cremers, aangevoerd, dat onder de gegeven omstandigheden moeilijk beter voorwaarden zouden te krijgen zijn, en dat men bij verwerping er nog veel slechter aan toe was.

Dat de omstandigheden zoo ongunstig waren geworden en het protectionisme in andere landen herleefd was, schreef Mees toe, niet daaraan, dat het beginsel van den vrijen handel in de practijk niet proefhoudend zou zijn gebleken, maar aan politieke redenen. «De Amerikaansche oorlog brak uit en dwong de regeering van dien staat zijn tarief te verhoogen op fiscale gronden wel is waar, maar gelijk steeds met een protectionistisch gevolg.

Daarop volgden voor Duitschland de oorlogen van 1866 en 1870 met hun overspanning en reactie ook op oeconomisch gebied.

Na de rampen van den oorlog van 1870 moest Frankrijk zijne belastingen verbazend verhoogen. Dit gaf aanleiding, dat de industrie van alle zijden vroeg naar droits compensateurs. Bovendien heerschte ook in Frankrijk na 1870 groote overspanning en overproductie, die veel verliezen deden lijden en de staatshulp deden inroepen.

In die omstandigheden moest in Frankrijk een nieuw tarif général ontworpen worden. Vier jaren is het in behandeling geweest; het had daarin ruimschoots gelegenheid om aan critiek onderworpen te worden. Die critiek werd bovendien door den Senaat en door het Wetgevend Lichaam uitgelokt.

De Senaat hield eene enquête; de commissie uit het Wetgevend Lichaam benoemd om het tarief te onderzoeken, insgelijks.

Men behoeft die enquêtes slechts na te gaan om te zien, welk een stroom van protectionistische eischen van alle kanten Kamer en regeering overstelpten en het is te verklaren, dat onder dien indruk telkens, wanneer een nieuw ontwerp-tarief bij de Kamer werd ingebracht, de regeering iets minder vrijzinnig zich toonde....

Op twee zeer gewichtige factoren moet bij de beoordeeling en waardeering van de Fransche tariefspolitiek het oog worden gevestigd.

In de eerste plaats op Amerika. Gelijk bekend is, heeft Amerika geen handelstractaat met Frankrijk. Nu heeft de industrie van Amerika, als staande tegenover het oude hooge tarif général van Frankrijk, telkens getracht langs zijwegen hare producten in Frankrijk in te voeren om de conventioneele tarieven van andere staten te genieten.

Het is niet altijd gemakkelijk om dat te keeren. Frankrijk heeft het daarom raadzaam geoordeeld ten aanzien van een aantal artikelen zich aan alle kanten te omringen met een dijk tegen den hoogsten vloed.

In de tweede plaats is van groot gewicht, waarop ook de heer Röell heeft gewezen, art. 11 van het Frankforter vredes-tractaat tusschen Frankrijk en Duitschland. Die bepaling wordt evenwel in den regel niet volledig aangehaald. Het is waar, dat Frankrijk en Duitschland bij dat artikel elkander waarborgen de behandeling op den voet van de meestbegunstigde natie, maar de bepaling is beperkt tot zes natiën, tot Engeland, België, Nederland, Zwitserland, Oostenrijk en Rusland. Wat is de geschiedenis van die bepaling? De Duitsche regeering — en op dit punt was de voorstelling van den heer Röell niet volkomen juist — wenschte eenvoudig te herstellen het tractaat, dat tusschen Duitschland en Frankrijk bestond, maar dat vervallen was door den oorlog. Maar de heeren Thiers en Pouyer Quertier, de onderhandelaars van Fransche zijde, toen reeds vervuld met het plan om het Fransche tarief te verhoogen en ook eene belasting op de matières premières in te voeren, wenschten die hernieuwing van het oude tractaat niet. Men kwam toen overeen omtrent de bepaling, zooals zij in

art. 11 is vervat. Het is voor beide landen eene zeer ongelukkige bepaling. Zij belemmert Duitschland om tot eene definitieve regeling te komen met Oostenrijk en belemmert Frankrijk in zijne onderhandelingen met andere staten, omdat iedere concessie, die Frankrijk doet aan andere natiën, aan Duitschland in den schoot valt, zonder dat Duitschland van zijne zijde zich daarvoor eene opoffering behoeft te getroosten.

Ik geloof, dat op die bepaling en op de gevolgen er van niet genoeg gelet kan worden, wil men de Fransche politiek ten aanzien van de nieuwe tractaten begrijpen".

Op den tweeden dag der beraadslaging, in de avondvergadering van den 25sten Januari 1882, toen het tot eene beslissing scheen te zullen komen, stelde Goeman Borgesius voor, naar aanleiding van telegrafische berichten, dat het dien dag in de Belgische Kamer nog niet tot eene eindstemming gekomen was, en omdat de toestand in Frankrijk in die dagen — de stemming over den scrutin de liste en den val van het ministerie Gambetta — zeer kritiek was, de beraadslagingen te schorsen. Zijne motie werd met 39 tegen 31 stemmen aangenomen, maar den volgenden dag op aandrang van Van Lynden van Sandenburg met 54 tegen 20 stemmen tot voortzetting der beraadslagingen besloten. Na nieuwe discussies, waarbij het tractaat bestreden werd door Rutgers van Rozenburg, Tak van Poortvliet, De Bruyn Kops, Keuchenius en anderen, werd in de avondvergadering van den 27sten Januari het ontwerp met 46 tegen 32 stemmen verworpen.

Den 27sten Februari deelde de Minister van Buitenlandsche Zaken mede, dat nieuwe onderhandelingen waren geopend en het bestaande tractaat tot den 15den Mei van kracht zou blijven. De onderhandelingen leidden tot het voorstellen van een gewijzigd tractaat, waarover den 8sten Mei de beraadslagingen begonnen. De oppositie mocht zich in zoover in haar votum verheugen, dat enkele verbeteringen, bijv. ten opzichte van de steenkolen, waren verkregen, en in art. 21 uitdrukkelijk werd bepaald, dat de uitdrukking "meest begunstigde natie" niet op Nederland zelf zag. Toch was zij niet tevreden, omdat de hoofdgrieven waren blijven

bestaan, en in hare houding versterkt door het voorbeeld van Engeland, dat van geen tractaat op dergelijken grondslag had willen weten. Na bestrijding door Keuchenius, Goeman Borgesius, Heydenrijck, Van Baar, De Bruyn Kops, Brouwers, De Casembroot, Tak van Poortvliet, en verdediging door Gleichman, Mees en de betrokken ministers, werd het ontwerp in de avondvergadering van dien dag voor den tweeden keer verworpen met 43 tegen 37 stemmen.

Den volgenden dag, den 9den Mei 1882, vroeg de Minister van Financiën het woord voor de volgende mededeeling: "Mijnheer de President, met de handelingen der regeering in twee hoogst belangrijke aangelegenheden heeft de meerderheid dezer Kamer zich in de laatste dagen niet vereenigd. Nadat de Minister van Koloniën naar aanleiding van de beslissing ter zake van het vraagstuk der conversie zijn ontslag aan den Koning had aangeboden en terwijl dit verzoek, in handen van den Raad van Ministers gesteld, nog bij dezen in overweging was, heeft de verwerping voor de tweede maal van een met Frankrijk gesloten handelstractaat ook de overige ministers genoopt hun ontslag eerbiedig aan Zijne Majesteit te verzoeken.

Op grond daarvan heeft de regeering de eer aan de Kamer te verzoeken, de behandeling van de aan de orde gestelde wetsontwerpen te schorsen, totdat door Zijne Majesteit in deze eene beslissing zal zijn genomen."

Zoo stond men dus weer voor eene ministerieele crisis wegens de verwerping van het handelstractaat en de ontslagaanvrage van den Minister van Koloniën. Wij hebben in de eerste plaats na te gaan, wat tot deze laatste geleid had.

De Minister van Koloniën, W. van Goltstein, had, gelijk wij vroeger gezien hebben, reeds als zoodanig zitting gehad in het ministerie Heemskerk. Hij was in het algemeen door de Kamer welwillend ontvangen, en werd in den beginne nog

het hevigst bestreden door anti-liberale kamerleden, als Keuchenius en Des Amorie van der Hoeven. De Indische begrootingswetten en Hoofdstuk X der staatsbegrooting voor 1880 waren met groote meerderheid aangenomen en in de zitting van 1879 op 1880 had hij een paar ontwerpen, trouwens van zijn voorganger afkomstig, wet mogen zien worden: de wet van den 14den November 1879, *Stbl.* n°. 202, tot bevordering van den aanvoer van vrije arbeiders in de kolonie Suriname, over welke in de Eerste Kamer de stemmen eerst gestaakt hadden, en de wet van den 23sten April 1880, *Stbl.* n°. 72, tot wijziging van eenige bepalingen der wet van den 23sten April 1864 betrekkelijk de Algemeene Rekenkamer in Nederlandsch-Indië. Daarentegen werd door de Tweede Kamer den 19den April 1880 met 49 tegen 22 stemmen verworpen het ontwerp tot aanvulling van het tarief van uitvoerrechten in Nederlandsch-Indië, waarbij ter versterking der middelen uitvoerrechten werden voorgesteld op alle gom- en harssoorten, specerijen en drogerijen, gambier, hout, ivoor, neushoorn, peper, pinangnoten en rotting, dus voornamelijk de buitenbezittingen treffende.

Onmiddellijk bij den aanvang der zitting van 1880 op 1881 leed de Minister van Koloniën eene nederlaag door de afstemming in de Tweede Kamer op den 18den November 1881 met 45 tegen 19 stemmen van zijn ontwerp van wet tot regeling van het bedrag en de uitkeering van de bijdragen van Nederlandsch-Indië aan de middelen tot dekking van 's rijks uitgaven. Art. 1 van dit ontwerp in zijn op het laatst gewijzigden vorm luidde:

«De bijdragen van Nederlandsch-Indië aan de middelen tot dekking van 's rijks uitgaven bestaan uit:

a. eene som van twee millioen gulden 's jaars;

b. de helft, tot een bedrag van hoogstens zes millioen gulden, van het voordeelig verschil tusschen de ontvangsten en de uitgaven van den laatst afgesloten dienst.

Bij het berekenen van deze bijdragen worden die onder lit. a begrepen onder de uitgaven van den dienst, maar worden de

aan de ontvangsten toegevoegde overschotten van andere diensten buiten aanmerking gelaten."

Het eerste bedrag van twee millioen strekte tot restitutie der gemaakte uitgaven voor leger en vloot in Indië.

De tegenstanders van het ontwerp waren degenen, die de financieele eenheid tusschen Nederland en zijne bezittingen wilden handhaven, en dus het geheele overschot van den Indischen dienst ten bate van Nederland doen komen, m. a. w. de koloniale conservatieven, ten tweede ook zij, die wel financieele maar dan ook administratieve scheiding verlangden, zooals Keuchenius, en opheffing der vaststelling van de Indische begrooting door de wet wilden, ten derde zij, die met het beginsel van het ontwerp medegingen, maar dan geene wisselvallige, maar eene blijvende vaste bijdrage wenschten, van 4 millioen of een ander bedrag, zooals door 's ministers voorgangers, Van Bosse en Van Rees, was voorgesteld. De voorstemmers waren grootendeels de laatste meening toegedaan, maar meenden het ontwerp te moeten aannemen als een eersten stap op den goeden weg.

Ook dit jaar werden de Indische begrootingswetten zonder bezwaar aangenomen, doch bij de behandeling van Hoofdstuk II der Begrooting van Nederlandsch-Indië voor 1881 werd door Van Rees en anderen eene zaak ter sprake gebracht, die groote gevolgen zou hebben, n.l. de circulaire van den Gouverneur-Generaal Van Lansberge betreffende de conversie van communaal in individueel landbezit, waarover het toen nog niet tot eene beslissing kwam, daar de minister den 22sten November eindelijk aan den herhaalden aandrang toegaf en mededeelde, dat hij last had gegeven "om den inhoud der ingekomen berichten — betreffende deze zaak — geheel volledig, en zooveel dit eenigszins doenlijk is, woordelijk te verzamelen, en het voornemen (had) daarvan binnen zeer korten tijd aan de Kamer als bijdrage tot het Koloniaal Verslag van dit jaar mededeeling te doen." Eerst in de volgende zitting zou deze quaestie opnieuw in de Kamer ter sprake komen.

Die zitting van 1881 op 1882 begon voor den Minister van Koloniën al ongelukkig met de verwerping op den 8sten December

1881 van het ontwerp tot overdracht van de spoorweglijn van Batavia naar Buitenzorg aan den staat, door Fransen van de Putte en anderen bestreden op financieele gronden, en omdat men meende, dat daarvan het noodzakelijk gevolg zou zijn, dat de staat ook de havenlijn en de havenwerken van Tandjong Priok zou exploiteeren. Bij de behandeling der begrootingswetten was de oppositie ook heviger dan in vorige jaren.

Toch werden de Indische begrootingswetten zelve achtereenvolgens weer met aanzienlijke meerderheid aangenomen. De belangrijkste wijziging was wel de invoeging van onderafdeeling 23a op voorstel van Van Dedem den 22sten November met 43 tegen 26 stemmen aangenomen, luidende: „Kosten van het instellen van regeeringswege van een onderzoek naar de nadeelige gevolgen van het gebruik van opium voor de bevolking van Java en naar hetgeen daartegen kan worden gedaan." Ook Hoofdstuk X der staatsbegrooting werd den 23sten December met 54 tegen 5 stemmen aangenomen.

Het was dan op het einde dezer zitting, vóor de behandeling van het tweede handelstractaat met Frankrijk, dat opnieuw naar aanleiding der conclusiën van het verslag der commissie omtrent het Oost-Indisch verslag over 1880, waaraan volgens 's ministers toezegging de daarop betrekking hebbende stukken waren toegevoegd, de quaestie der conversie ter sprake kwam. De beraadslagingen duurden van den 27sten April tot den 3den Mei 1882. Het zij genoeg hier te zeggen, dat het geschil liep over de kabinets-circulaire van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië van den 15den Augustus 1880, n°. 20 betreffende de conversie van communaal in individueel grondbezit. Volgens den minister en zijne medestanders, ook de minderheid der commissie, was deze circulaire geheel onzijdig en liet zij den inlander geheel vrij in de keuze tusschen conversie of behoud van dessa-bezit, volgens de meerderheid der commissie oefende zij eene pressie om de conversie tegen te gaan.

Den 3den Mei werd na verwerping der afwijkende conclusiën

van W. van Dedem en Van Gennep, van Keuchenius en van de minderheid der commissie met 42 tegen 36 stemmen aangenomen de conclusie van de meerderheid der commissie, luidende:

«1°. om het ingezonden regeeringsverslag, behoudens de daaraan later toegevoegde bijlage LLL, voor kennisgeving aan te nemen;

2°. om als het gevoelen der Kamer uit te spreken:

a. dat de kabinets-circulaire van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië van den 15den Augustus 1880 n°. 20, belemmerend zal werken op de vrije uitoefening van het recht der inlandsche bevolking van Java en Madura om voor haar grondbezit den vorm te kiezen, waaraan zij de voorkeur geeft;

b. en dat daarom de spoedige uitvaardiging eener algemeene verordening, waarbij dat recht uitdrukkelijk erkend en bevestigd en de uitoefening daarvan mogelijk gemaakt en geregeld wordt, meer dan ooit een eisch is geworden van goede staatkunde en rechtvaardigheid."

De minister had van de aanneming dier conclusie eene portefeuillequaestie gemaakt. Hij had in zijne rede van den 1sten Mei verklaard:

«De regeering heeft gemeend den weg te moeten aanwijzen, langs welken naar het einddoel moet worden gestreefd. Zij wil wegneming van de belemmeringen, die de oplossing der quaestie in den weg staan, geen inmenging van het Europeesch gezag in de huishoudelijke aangelegenheden van den inlander, vermijden vooral van het politieke bezwaar aan elke verordening verbonden, dat het Europeesch bestuur in eene zoo teedere zaak als het grondrecht partij kieze tusschen eene meerderheid en eene minderheid der Javaansche bevolking. Elke conclusie, waarin verklaard wordt, dat op dit oogenblik eene verordening behoort te worden afgekondigd, tot regeling van de conversie, is voor den minister onaannemelijk, maar elke conclusie daarentegen, waarbij, met waardeering van het standpunt der regeering en der circulaire van den Gouverneur-Generaal gezegd wordt, dat verbetering

van den agrarischen toestand regeeringsplicht is en regeeringsplicht blijft, is voor den minister aannemelijk.

Na de aanneming van de conclusie der meerderheid, waarbij de Kamer eene algemeene verordening wenschelijk oordeelde en de voorkeur gaf aan onzijdigheid met sympathie boven onzijdigheid met antipathie, bood de minister den Koning zijn ontslag aan.

Reeds vroeger was in hetzelfde zittingsjaar de Minister van Binnenlandsche Zaken afgetreden. Hoewel zijn departement sedert de vorming van een zelfstandig Ministerie van Waterstaat van minder grooten omvang was geworden, bleef het nog steeds een der gewichtigste, omdat de groote politieke quaestiën, als kiesrecht en onderwijs, daarbij ter sprake kwamen. Wij zullen dus bij de behandeling der werkzaamheden, tot het departement van Binnenlandsche Zaken behoorende, tevens een overzicht geven van de algemeene politieke geschiedenis van het ministerie.

Onderwijs en kiesrecht waren de twee belangrijke vraagstukken, die reeds bij de eerste ontmoeting tusschen ministerie en Kamer, in verband met de formatie en oorsprong van het Kabinet, ter sprake kwamen. De grijze Elout van Soeterwoude, na eene afwezigheid van zeventien jaren in de Kamer teruggekeerd, opende de algemeene beraadslagingen over het adres van antwoord op de troonrede van 1879 met eene rede, die diepen indruk maakte. Hij vraagt zich af, of in die zeventien jaren de toestand zooveel beter is geworden, en komt tot geen bevredigend antwoord. „Wanneer", zegt hij, „Mijnheer de Voorzitter, op dat alles in vele opzichten niet gunstig kan worden geantwoord, wij zullen het niet enkelen wijten, want allen, wij, onze voorgangers, onze Vorsten, onze Kerken — wij hebben ieders deel in die schuld te belijden en Hooger hand te erkennen in hare gevolgen. Weinig echter baat die belijdenis, gaat ze niet gepaard met ernstige pogingen tot herstel." Onder die middelen tot herstel behoort o. a. hervorming van het kiesrecht. De Kamers moeten zoo zijn

samengesteld, dat zij »de juiste uitdrukking zijn van de belangen en behoeften der natie, dat zij inderdaad het volk vertegenwoordigen.

Sedert eenigen tijd, Mijnheer de Voorzitter, bestaat hieromtrent twijfel. Vanhier dat reeds meer dan eens pogingen zijn in het werk gesteld om wijziging te brengen in het kiesrecht én ten opzichte van de uitgestrektheid én ten opzichte van den aard — de uitsluiting van sommige personen — én ten opzichte der districts-indeeling. Ik wensch de regeering te vragen of, bij hetgeen zij aankondigt omtrent hare zorg voor andere deelen der wetgeving, ook dat gedeelte behoort, of zij van plan is spoedig ook omtrent dat voor regeering en Kamers beide aangelegen punt een ontwerp aan de Kamer aan te bieden?"

Bovenal is evenwel noodig een diep rechtsbesef, ontleend aan »de Zon der gerechtigheid, Jezus Christus .... Nergens anders zien wij waarborg voor recht. Nergens anders, althans tot aanmerkelijke hoogte, oplossing van de brandende vraagpunten des tijds; nergens anders een dam tegen het dreigend proletariaat. Wij zijn overtuigd, dat hetgeen vóor negentien eeuwen den volkeren ten goede veranderde, de oude kracht heeft behouden; dat Christelijke liefde, Christelijke beginselen, Christelijke philanthropie, Christelijke volksopleiding vermogen waartoe de uitnemendste wetgeving, de meest ijverige en eerlijke politie of het best ingerichte gevangenisstelsel niet bij machte is.

Mijnheer de Voorzitter, het is onder het bestaan van die alomme strijdende elementen, dat het nieuwe ministerie optreedt. Na de daad der samenstelling werd, om het met rechtvaardigheid te kunnen beoordeelen en te toetsen, ook aan de straks aangegeven eischen, onzerzijds angstvallig uitgezien naar de ministerieele daad der troonrede en der begrootingsaanbieding. De samenstelling op zichzelve bevreemdde. Ze bevatte ongetwijfeld schoone klanken, maar vereenigd gaven ze geen zeker geluid noch waarborg voor harmonische uitvoering, tenzij dan dat de natuurlijke diapason van sommigen op min natuurlijke wijze hetzij verhoogd hetzij verlaagd wierd, zelfstandigheid zoo werd

prijsgegeven en aan eigen goeden naam en aan het regeeringsgezag groote schade werd toegebracht.

Mijnheer de Voorzitter, dit laatste is geschied. Troonrede en begrooting laten geen twijfel meer over. De weg om Nederland te regeeren, gelijk het is in zijne onderscheidene toestanden en behoeften, met inachtneming van heilig recht en goddelijken plicht, is niet ingeslagen. De kabinetsformeerder heeft gebroken met zijn verleden op het ons meest ter harte liggende punt. Dit punt is beslist, onbegrijpelijk genoeg, maar duidelijk. De invoering eener wet, die wij met honderdduizenden onrecht en noodlottig achten, zal nu met ijzeren of fluweelen hand plaats grijpen. Waartoe die haast? . . . .

Ten laatste, Mijnheer de Voorzitter, want het geldt hier Christelijke zaken, mag ik aan de geheele geschiedenis van het Christendom herinneren, hoe bijvoorbeeld in de vierde eeuw de Christenen juichende niet alleen in de vrijheid van godsdienst maar ook in hare openlijke erkenning en aanneming door den staat, kort daarna bij het optreden van Julianus den Afvallige, alles blijkbaar verloren hadden, zoodat men met recht scheen te kunnen vragen: ««Bouwt gij nog op de overwinning?"" Julianus, afkeerig van de Christenen, maar erkennende het uitnemende van de Christelijke instellingen, meende het Christendom te vernietigen door die instellingen te enten op zijn heidenschen bodem, evenmin als de ongeloovigen van latere eeuwen beseffende, dat de tak gescheurd van den wortel niet tieren kan. En wat is het gevolg geweest van de bittere beproeving? Dat het Christelijk leven dieper indrong in de zielen, dat na twee jaren Julianus de Afvallige niet meer was in het land der levenden, en dat hij geene andere herinnering heeft nagelaten dan zijne volslagen onkennis van de diepte der heidensche ellende, zijne onkennis ook van al de heerlijkheid en al de kracht des Christendoms."

Toen de minister Van Lynden van Sandenburg antwoordde, dat de regeering niet stond «voor de quaestie van regeling van het onderwijs, maar voor eene chose jugée" en het hier alleen gold de uitvoering van eene wet, die op geheel wettige wijze

was tot stand gekomen, riep de hartstochtelijke Haffmans uit: «Mijnheer de Voorzitter, slechts een enkel woord, wat de hoofdzaak betreft. De Minister van Buitenlandsche Zaken verdedigt, of laat ik liever zeggen, verontschuldigt zijne houding tegenover de herziene wet op het lager onderwijs met te zeggen: de regeering staat voor eene cause jugée; eene regeering kan, noch mag zich onttrekken aan de invoering eener wet, die door de wetgevende macht is aangenomen. Maar, Mijne Heeren, er staan meer wetten in het *Staatsblad*, die nooit tot uitvoering zijn gekomen. Gesteld echter, dat het juist is, wat de minister zegt, dat eene regeering zich niet mag onttrekken, dan zeg ik: gij behoefdet niet te regeeren, en u daardoor in de positie te stellen, u niet te kunnen onttrekken aan iets wat gij afkeurt.

Een belijder van Christus moest, liever dan zijne hand te leenen tot de invoering eener wet, die aan de natie eene school zonder Christus opdringt, zijne hand als Mucius Scaevola in het vuur steken en laten verbranden."

Van Lynden van Sandenburg vond nog later gelegenheid zijne houding te verdedigen en aan te toonen, dat hij in de onderwijsquaestie reeds sedert lang niet meer op hetzelfde standpunt stond als zijne anti-revolutionnaire vrienden, n.l. bij de behandeling van het amendement van Elout op § 9 van het adres, luidende: «Wij koesteren het vertrouwen, dat de herziene wet op het lager onderwijs zoo spoedig zal worden ingevoerd als de daartoe nog noodige voorbereiding, ook tot toekenning der rechten van een aanzienlijk deel der natie, zal toelaten. «Het amendement werd verworpen met 57 tegen 15 stemmen. De minister Six verzekerde bij deze gelegenheid, dat de wet werkelijk zoo spoedig als het mogelijk was zou worden uitgevoerd. Des Amorie van der Hoeven meende daaruit te moeten concludeeren, dat de Kamer thans stond voor een zuiver liberaal Kabinet. Het geheele adres werd aangenomen met 44 tegen 28 stemmen.

Ook de algemeene beraadslagingen over de staatsbe-

grooting handelden in hoofdzaak behalve over de wordingsgeschiedenis en de quaestie van vrijhandel of protectionisme over kiesrecht en onderwijs. Wat het laatste betreft, gaf de minister Six in zijne rede van den 28sten November 1880 rekenschap van zijne overtuiging op dit punt. Hij zegt:

«De eigenlijke vraag, die tot mij gericht werd, Mijnheer de Voorzitter, in eene uitnemend schoone en doorwrochte verhandeling, zooals wij die altijd mogen hooren van den geachten afgevaardigde uit Leiden, is deze: ««Hoe hebt gij, die er voor uitkomt het Evangelie te belijden, hoe hebt gij er u toe kunnen leenen eene wet uit te voeren, waartegen velen uwer medebelijders bezwaar hebben?""

Ik heb die taak aanvaard met volle overtuiging; ik werk er dagelijks aan met een goed geweten; want hoe gaarne ik ook de meening van de leden der anti-revolutionnaire partij eerbiedig, hoe gaarne ik die ook eerbiedig evenals iedere andere meening .... ik ben eene geheel andere toegedaan dan zij. Voor hen is de onderwijsquaestie de grond van hun politiek partijverband; voor mij is zij alles behalve dat. Ik heb het altijd betreurd, dat de onderwijsquaestie van het paedagogisch terrein, waar zij alleen tehuis behoort, op het politiek terrein is overgebracht. Voor mij is zij een zuiver paedagogisch vraagstuk. Dit: hoe zullen de kinderen van ons volk verstandelijk en zedelijk het best worden ontwikkeld? En dan heeft, Mijnheer de Voorzitter, niet eene politieke theorie, maar de ervaring mij verschillende dingen geleerd.

Vooreerst, dat de gemengde school, door de Grondwet van 1848 niet ingevoerd — neen, zij had jarenlang te voren het burgerrecht bij ons verkregen — maar bevestigd, en sedert een- en andermaal geregeld bij de wet, voor ons vaderland als regel de eenig mogelijke is. Ik verheug mij, dat de Grondwet van 1848 de belemmeringen heeft weggenomen, die vroeger de oprichting van godsdienstige scholen in den weg stonden.

Ik verheug mij, dat aan allen vrijheid werd gegeven, want de ervaring heeft mij ook geleerd, dat niet de aard der school,

niet haar gemengd of speciaal godsdienstig karakter, in welke richting ook, haar maakt tot eene vertrouwbare en eene werkelijk goede opleidingsplaats. Dit hangt ten slotte alleen af van den invloed van het onderwijzend personeel, vooral van den hoofdonderwijzer. Wordt de openbare school goed geleid, wordt daar aan de kinderen ingeprent gehoorzaamheid, trouw in den arbeid, waarheidszin, verdraagzaamheid, in éen woord, worden daar werkelijk de kinderen opgeleid tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden, dan is die openbare school eene volkomen vertrouwbare opleidingsplaats, ook voor kinderen, wier ouders gehecht zijn aan het Christelijk beginsel.

In de bijzondere, in de Christelijke school — wordt ze niet goed geleid, wordt er niet goed gelet op de karaktervorming der kinderen — kan dit alles ontbreken, niettegenstaande dagelijks alle godsdienstvormen met de meeste zorg worden vervuld; ontbreken, tot onherstelbare schade van de kinderen, die haar worden toevertrouwd. Men versta mij wel. Ik stel de openbare school niet tegenover de bijzondere school. Ik maak geene vergelijking. Ik beweer alleen, dat beide voortreffelijk kunnen zijn, maar dat die voortreffelijkheid afhangt van het onderwijzend personeel.

En als dat zoo is, Mijnheer de President, dan vervalt immers alle grond tot stelselmatige oppositie tegen de openbare school? Ik wenschte wel, dat alle systematische tegenstanders van de openbare school met mij de school der ambtelijke ondervinding hadden doorloopen: ze zouden anders oordeelen, dan ze plegen te doen. Zij zouden dan ook bij ervaring weten, dat onze onderwijzersstand achting en vertrouwen verdient. Ik voor mij heb ten minste geleerd, zooveel vertrouwen te stellen in onze onderwijzers, in die mannen, die hun leven wijden aan eene zoo schoone en zoo teedere zaak, dat ik mij bijna geen openbaar onderwijzer denken kan, die de godsdienstige overtuiging van zijne leerlingen niet eerlijk en waarachtig eerbiedigt. En doet de uitzondering zich voor, daartegen waakt het schooltoezicht, gesteund door de wet.

Acht ik het licht, dat vergrijp aan het kinderlijk geweten? Neen, ver van daar; doch, omdat het onder een zeer talrijk personeel éene enkele maal voorkomt, mag ik daarom de openbare school veroordeelen? Evenmin als ik de bijzondere school verwerp, omdat onder haar veel minder talrijk personeel, helaas, eene enkele maal mannen zijn gevonden, wier leven niet in overeenstemming was met de beginselen, die zij verkondigden.

Vrees ik dus van de openbare school geen nadeel voor de godsdienstige opleiding der kinderen, ik meen, dat de school bovendien niet de plaats is voor het geven van speciaal godsdienstige indrukken. De school is de werkplaats der kinderen. O zeker, zij zullen zich daar te beter gedragen en er te beter arbeiden, naarmate hun hart werd getroffen door de godsdienstige indrukken, die zij van ouders of geestelijken mochten ontvangen. Dit voedsel voor het hart — zoo het den naam van godsdienstonderwijs mag verdienen — die noodwendige en heilzame voeding worde hun door ouders en godsdienstleeraren toebereid. En, opdat zij ook in de school niet ontbreke, met dat doel stelt de staat er plaats en tijd voor beschikbaar.

Ik bejammer het, Mijnheer de Voorzitter, dat van die gelegenheid zoo weinig gebruik wordt gemaakt. Ik betreur het, dat men geld verzamelt om Christelijke scholen te stichten ook op plaatsen, die er geen de minste behoefte aan hebben; en dat men nalaat onderwijzers op te leiden, die in de openbare school Christelijk onderwijs kunnen geven.

Ik zou nog lang kunnen spreken, maar bepaal mij tot de verklaring, dat wat ik deed, niet ten doel had om een strijd aan te binden of voort te zetten met de anti-revolutionnaire partij. Die strijd zou onvruchtbaar zijn. Ik sprak alleen om aan te toonen, welk standpunt de Christen, die van partijbanden vrijbleef, inneemt tegenover de openbare school. En zulke Christenen zijn er velen in Nederland. Tot hen behoorde ook de man, mijn onvergetelijke bloedverwant, die tijdens deze discussie met den eerenaam van edele figuur in herinnering werd gebracht. Die edele figuur, Mijnheer de Voorzitter — ik kan er niet dan met weemoed aan den-

ken — heeft in de laatste jaren van zijn leven blootgestaan aan de grievendste miskenning van de zijde zijner geloofsgenooten, niet het minst van de zijde van zijn ouden vriend, den geachten afgevaardigde uit Leiden.

De aanval van dien spreker heeft mij, na de ondervinding van die dagen, niet verwonderd, maar ook niet geschokt."

Er zou nog veel merkwaardigs uit de redevoeringen van verschillende sprekers, zoowel bij deze als bij andere gelegenheden, over de onderwijsquaestie — die van den minister bij de behandeling van Hoofdstuk V der begrooting op den 9den December niet te vergeten — zijn mede te deelen, doch wij mogen niet meer van het geduld der lezers vergen, en grootendeels bestonden zij toch uit herhaling van ons reeds bekende argumenten. Verworpen werd den 5den December met 56 tegen 22 stemmen eene motie van Keuchenius, luidende:

«De Kamer, van oordeel zijnde, dat, in afwachting eener herziening van het kiesrecht, de invoering der wet op het lager onderwijs behoort te worden uitgesteld, gaat over tot de orde van den dag."

Evenzoo met 46 tegen 27 stemmen de motie van Heydenrijck, luidende:

«De Kamer van oordeel, dat aan de invoering der wet op het lager onderwijs behoort vooraf te gaan de regeling der financieele vraagstukken, die daarmede in verband staan, gaat over tot de orde van den dag."

Een memoriepost door Moens en vier andere leden voorgesteld tot bestrijding der kosten van uitvoering der wet op het lager onderwijs als art. 131a werd door hen weer ingetrokken, èn om de principieele discussie niet te heropenen èn naar aanleiding van de verklaring des ministers, dat aanneming noch verwerping verandering in zijne plannen zou brengen, daar hij toch besloten was de wet zoo spoedig mogelijk uit te voeren. De minister gaf nog in die zitting zelve gevolg aan zijn voornemen door de indiening van een ontwerp tot verhooging van Hoofdstuk V der staatsbegrooting voor 1880, waarbij het eerst uitgaven werden

toegestaan tot uitvoering der wet op het lager onderwijs. Bij de behandeling van dit ontwerp in de Tweede Kamer van den 9den tot den 16den Juli 1880 hernieuwde zich de schoolstrijd weer met ongekende heftigheid. Het ontwerp werd eindelijk den 16den Juli aangenomen met 45 tegen 27 stemmen, in de Eerste Kamer den 30sten Juli met 23 tegen 6 stemmen (Wet van den 2den Augustus 1880 *Stbl.* n°. 135). Daarmede had de minister zijne belofte vervuld en was werkelijk de hand geslagen aan de uitvoering der wet van 1878.

De onderwijsquaestie kwam daarmede nog niet tot rust, maar in de volgende zitting zou toch, naast de financieele quaestie, de strijd over het kiesrecht meer op den voorgrond staan.

Van Houten had dadelijk bij het begin der zitting van 1879 op 1880 in deze quaestie positie genomen, en bij het adres van antwoord op de troonrede, zoowel als bij de begrootingsdiscussies de optreding van het ministerie afgekeurd en aangedrongen op onverwijlde grondwetsherziening, om zoo tot uitbreiding van het kiesrecht te komen. Hij acht de Kamer niet de zuivere uitdrukking van de wenschen der natie.

„Wij", zegt hij in zijne rede van den 24sten November 1879, „de Kamer, zooals zij hier is, vertegenwoordigen de verschillende partijen in het land, maar van elke dier partijen slechts een deel. Wij vertegenwoordigen aan deze zijde der vergadering de zoogenaamde liberale opinie, maar de liberale opinie van de gegoeden. Aan de overzijde vertegenwoordigen de anti-revolutionnairen het anti-revolutionnaire element in de natie, maar alweder van het gegoede deel, bijna zou ik zeggen met het oog op hen, die zitting hebben, van hen, die aan hunnen naam eenen adellijken titel of op zijn minst dien van eene heerlijkheid kunnen toevoegen. De Katholieken vertegenwoordigen de Katholieke denkbeelden, maar ook zij zijn vertegenwoordigers van het Katholicisme plus kapitaal-bezit.

De tegenwoordige census geeft geen waarborg dat degenen,

die de sterkste kracht hebben in die bovendrijvende bezittende laag van de maatschappij, ook werkelijk is de sterkste in de natie. Hij geeft ook geen waarborg voor de vertegenwoordiging van die belangen, waarmede de belangen van het kapitaal in de maatschappij antagonistisch zijn. Onze census trekt zoodanige grenslijn door de natie, dat van elke der partijen slechts dat deel politieken invloed heeft, dat, behalve de gewone kwaliteiten, ook heeft het voorrecht van een geërfd kapitaal. Zonder geërfd kapitaal worden in ons land zeer weinigen kiezer. De groote massa der kiezers bestaat uit hen, die òf hebben uitsluitend inkomsten uit kapitaal, òf die nevens hunne inkomsten toch ook een goed deel inkomsten uit geërfd kapitaal bezitten. Zoo gaat er eene willekeurige grenslijn door de natie, waardoor bijna alleen uitdrukking gegeven wordt aan één belang, en welke overigens ten eenen male kunstmatig is. De census is de uitdrukking van eene zekere mate van bezit, maar niet van maatschappelijke zelfstandigheid en intellectueele ontwikkeling.

Welke andere grens zou kunnen worden aangenomen?

Er bestaat in de natie wel eene intellectueele grens. De bekende wijsgeer Schopenhauer zegt: de ware grens tusschen een beschaafd en een onbeschaafd mensch ligt in de kennis van het Latijn; overigens is er slechts de grens of men lezen kan; het deel, dat niet lezen kan, is het eigenlijke gepeupel. Ik geloof dat men met het Latijn nog andere grenzen zou kunnen aannemen, maar niemand denkt er aan dáar de grens voor het kiesrecht te zoeken. De tweede grens is intusschen zeer aannemelijk. Dat iemand lezen en schrijven kan, dus elementaire ontwikkeling bezit, is eene grens, die uit een intellectueel oogpunt bruikbaar is. Zoo is er ook uit een materieel oogpunt eene scheiding: aan de eene zijde zij, die in hun eigen onderhoud voorzien, aan de andere zijde diegenen, die voor hun levensonderhoud op anderen moeten steunen.

Naar mijn oordeel moet daar ter plaatse ook de grens tusschen kiezers en niet-kiezers worden gelegd. De man, die van eigen inkomsten leeft en overigens de elementaire geestesont-

wikkeling heeft, kan, mijns inziens, worden toegelaten tot het kiesrecht.

Iedere grens, die men daarboven zou willen maken, is geheel willekeurig. Men heeft dan niet de minste reden aan te nemen, dat men de bevoegden in- en de onbevoegden buitensluit.

Men zou, in plaats van de negatieve uitsluiting, dat men niet tot de bedeelden moet behooren, eene andere grens kunnen maken, namelijk of iemand zekere inkomsten geniet, toereikend om in zijn onderhoud te voorzien, of wel in een huis woont, dat zoodanige huurwaarde heeft, dat zij de aanwijzing kan zijn, dat de bewoner in zijn eigen onderhoud voorziet.

Ik geloof echter, dat het beter is het principe vast te houden en te stellen: het volle staatsburgerrecht wordt erkend voor hen, die de elementaire geestesontwikkeling hebben en in eigen onderhoud voorzien.

In dien zin verdedig ik het algemeen stemrecht.

Zoolang onze maatschappij nog voor zulk een groot gedeelte uit proletariërs bestaat, blijft, ook bij het aannemen van die laaggestelde grens, nog een groot deel onbevoegd. Maar toch wordt die grens zoo gesteld, dat de voorwaarde voor alle belangstellenden bereikbaar is, en niet, zooals Thorbecke van den census zeide, zoo hoog, dat de toekenning van bevoegdheid onder die onbereikbare voorwaarde eene ironie is.

Het gevolg van den tegenwoordigen toestand is eene onzalige verwarring van de elementen, welke te zamen in het volk achter de kiezers gevonden worden. Dikwijls wordt van dat volk achter de kiezers gesproken, alsof dat uitsluitend uit bedeelden en proletariërs zou zijn samengesteld, alsof het geheel onberekenbaar is in zijne uitingen en geen staatsman daarop eenig vertrouwen kan stellen, alsof het met recht gekarakteriseerd kan worden als dat deel der natie, dat troonen omverwerpt en barricades opwerpt. Dergelijke behandeling van het volk achter de kiezers, als eene indistincte massa, tusschen welke geene scheiding van bevoegden en onbevoegden zou kunnen gemaakt worden, moet in het belang van allen ophouden.

Zooveel is zeker, dat, wanneer men de werking van ons kiesstelsel nagaat, en tevens aanneemt, gelijk in het verslag, dat men geen oogenblik in twijfel moet verkeeren of de Volksvertegenwoordiging de volkomen uitdrukking is van de wenschen, behoeften en belangen van de natie, het bevreemden moet, dat de Kamer niet als het ware als éen man opstaat om de politiek van dit Kabinet te veroordeelen .....

De strijd over ons kiesstelsel — ik zeide het reeds — is de uiting van den in de maatschappij der 19de eeuw overal bestaanden klassenstrijd, den klassenstrijd tusschen arbeid en kapitaal.

In ons politiek stelsel heeft het kapitaal het overwicht op de samenstelling van het staatsbestuur en dus ook op de wetgeving. Dat moet ophouden, en van alle zijden ontstaat dan ook tegen deze eenzijdige wijze van vertegenwoordiging oppositie ....

Grondwetsherziening dus, teneinde eene nieuwe regeling van het kiesrecht te verkrijgen. Ik voor mij zou daaraan nog alleen wenschen toegevoegd te zien wijziging van het Hoofdstuk handelende over verandering van de Grondwet, losmaking van de banden, die een Nederlandschen wetgever ten aanzien der organisatie van vele onderwerpen aan allerlei regelen binden; regelen die, gelijk Thorbecke zeide van beginselen, zonder organisatie, wegwijzers zonder wegen zijn. Wierd de herziening der Grondwet gemakkelijker gemaakt, dan zouden wij niet langer ten aanzien van andere vraagstukken door de doode letter der Grondwet worden beheerscht, dan zouden wij niet langer naar die letter, maar naar de behoeften van den dag onze taak kunnen vervullen."

Van Houten was, gelijk uit zijne beginselen volgde, de eenige liberaal, die voor het amendement van Keuchenius stemde. Uit dit amendement en uit de rede van Elout blijkt, dat ook andere partijen op herziening van het kiesrecht aandrongen.

Ook door verschillende liberale leden werd de wensch naar grondwetsherziening en wijziging van het kiesrecht uitgesproken, hoewel de meesten vonden, dat Van Houten te ver ging. „Bedenkende", zegt Goeman Borgesius den 26sten November, „in de eerste

plaats, dat men ook in de politiek niet meer moet verlangen dan praktisch bereikbaar is, en in de tweede plaats erkennende, dat aan eene al te groote uitbreiding van het kiesrecht groote bezwaren verbonden zijn, kom ik tot deze conclusie, dat het doel beter zal worden bereikt en de zaak meer zal worden bevorderd, indien de beperkingen van den heer Van Houten nog worden uitgebreid. In allen gevalle zou, mijns inziens, het denkbeeld van den heer Van Houten om allen uit te sluiten, die een huis bewonen beneden een zeker minimum van huurwaarde, meer verkieslijk zijn dan het denkbeeld om alleen de bedeelden uit te sluiten.

Nog éene opmerking over dit punt. Ik zou wenschen eene regeling van het kiesrecht, waardoor bereikt wierd, dat zij die toonen volstrekt geen belang in de kiesbevoegdheid te stellen, die niet begrijpen, dat kiesrecht niet enkel een recht, maar ook een plicht is, van de stembus werden uitgesloten. Zou de wet niet kunnen bepalen, dat alleen zij, die in bepaalde termen schriftelijk aanvragen op de kiezerslijst geplaatst te worden bij de stembus toegelaten zullen worden, mits zij ook aan de overige gestelde eischen voldoen? Het is misschien een ideaal, niet gemakkelijk te verwezenlijken, want ik ontken niet, dat er praktische bezwaren aan verbonden zijn, maar ik heb het bij deze gelegenheid toch eens in overweging willen geven."

De quaestie over het kiesrecht werd het hoofdpunt van het debat over het adres van antwoord op de troonrede bij de opening der zitting van 1880 op 1881. Als woordvoerder der anti-revolutionnairen verlangde de eerste spreker, Schimmelpenninck van der Oye, van het Kabinet wijziging van het kiesrecht. Hij wil: "eene waarachtige vertegenwoordiging der natie; eene nationale wijziging van het kunstmatig keurslijf, waarin de kieswet thans gewrongen is.... Onder ons tegenwoordig anti-nationaal stelsel van verkiezing heeft de meerderheid slechts aan éene zaak gedacht: aan de suprematie van den burgerstand. Men heeft eene willekeurige onhistorische grens getrokken tusschen den middenstand en het volk; de natie in hare historische ontwikkeling is ten eenenmale miskend. Ik heb nooit medegedaan aan die voor-

liefde voor éene klasse der maatschappij. Het pseudo-conservatisme van 1848, de overheersching van den burgerstand, heb ik steeds als anti-nationaal bestreden. Evenmin als ik dweep met den politieken toestand van vóor 1795, evenmin zie ik heil in de quasi-vrijheid, die 1848 ons schonk; 't was slechts willekeurige verplaatsing van gezag. Het gold in 1848 slechts een eigendunkelijk verschil in het trekken der grens. Nu is die grens dan ook goed; men heeft de meerderheid, verder ga men niet. Zeer goed weet ik, dat het een wapen is, hetwelk door de zoogenaamd gematigden tegen ons gehanteerd wordt, dat wij de hand reiken aan het radicalisme.

Ik gevoel echter geen splinter van het vrijzinnig revolutionnaire radicalisme in mij. Wij bestrijden de radicale leer der censusverlaging, van het algemeen stemrecht in verband met de theorie, die bij die verlaging wordt gehuldigd. Wij doen zulks in navolging van eenen man, die in Nederland eene reeks van jaren voor de waarachtige vrijheid der natie gestreden heeft, van mijn leermeester Groen van Prinsterer, die in deze Kamer van het revolutionnaire radicalisme eens zeide: „wie deze theorieën huldigt, strijdig tegen al wat vroeger geloofd en vastgesteld werd, strijdig tegen het wezen van elken staat, kan geenszins door het wegnemen van verouderde misbruiken worden tevreden gesteld, maar waant zich geroepen tot vernietiging van al hetgeen de wijsheid der vaderen in den loop der tijden opgericht heeft.""

Het groote verschil tusschen de anti-revolutionnaire partij en het radicalisme is in die woorden wedergegeven. Ofschoon schijnbaar hetzelfde beoogende, is de afstand tusschen beiden — en de radicalen zijn eerlijk genoeg zulks te bekennen — ontzaggelijk groot. Wij wenschen volstrekt niet de hand te reiken aan de partij, die vertegenwoordigd wordt door den heer Van Houten, maar wij waardeeren in dien leider der radicalen de eerlijkheid en den moed om als het ware met de zoogenaamde liberale partij te breken, hetgeen hij dan ook met innige overtuiging heeft gedaan. Wij zullen ons dus niet laten weerhouden aan voorstellen zijnerzijds onzen steun te schenken als ze met onze beginselen

strooken. Onze vrees voor de partij van den heer Van Houten is eene gansch andere dan die der liberale partij.

Nu richt ik mij, eer ik eindig, nog eenmaal weder tot den President-Minister.

Zal dit Kabinet Van Lynden te dezen opzichte nog minder willen doen dan het Kabinet van 1876, toen de heer Van Lynden ook op den regeeringszetel zat?

Zal dit Kabinet Van Lynden onzen nationalen wensch naar een billijker grondslag met betrekking tot het stelsel van verkiezing hooghartig van de hand slaan?"

Er waren twee amendementen voorgesteld tot invoeging van eene nieuwe paragraaf in het adres van antwoord. Dat van Van Houten luidde:

«Met leedwezen missen wij alle mededeeling ten aanzien van de voornemens der regeering met betrekking tot het kiesrecht. Dit onderwerp, hetwelk dringend nieuwe regeling eischt, aan Uwer Majesteits ernstige overweging aanbevelende, meenen wij tevens eerbiedig als ons oordeel te mogen te kennen geven, dat, om eene bevredigende regeling tot stand te kunnen brengen, den wetgever grootere vrijheid moet worden gelaten, dan de bepalingen der Grondwet hem toekennen." Het tweede amendement, van Van der Hoop van Slochteren en Keuchenius, luidde:

«Wij missen ongaarne onder de belangrijke door Uwe Majesteit aangekondigde voorstellen eene herziening der wet regelende het kiesrecht. Eene regeling van de stembevoegdheid en wijze van verkiezing, die meer dan de tegenwoordige leidt tot eene gelijkmatige vertegenwoordiging der verschillende richtingen en belangen in den lande, komt ons noodzakelijk voor."

Het amendement van Van Houten vond behalve den voorsteller slechts éen liberalen verdediger, Van Kerkwijk, die meende dat aan het censusstelsel, de vereering van het gouden kalf, eindelijk een einde moest komen. De andere liberale sprekers verklaarden te zullen tegenstemmen, òf omdat zij het in strijd achtten met de strekking van het adres van antwoord, òf omdat zij meenden, dat tenminste in de Kamer van dien wensch nog

niet gebleken was, òf omdat zij meenden, dat andere zaken moesten voorgaan, òf omdat zij geene ministerieele crisis wilden veroorzaken, òf omdat men van dit ministerie geene grondwetsherziening wenschte. Van Houten weersprak die bezwaren en zag er juist eene reden te meer in, om zijn amendement in stemming te brengen. Hij zegt:

„In sommige opzichten zal, geloof ik, de bedoeling van het voorstel niet worden bereikt. Velen ontwijken de stemming over het fond der zaak. Ik herzeg, dat de exceptiën en uitvluchten tegen het amendement aanleiding geven, dat het voorstel gerust in stemming kan worden gebracht, daar juist door al die uitvluchten bij verwerping de zaak zelve niet getroffen wordt.

Overigens, indien zeer vele leden het eens zijn wat de zaak zelve betreft, hoewel zij zich, de een om deze, de ander om gene redenen, er tegen verklaren, en het aantal voorstanders zelfs zoo groot is, dat de geachte spreker uit Winschoten meende, dat aan deze zijde men zich algemeen met den inhoud zou kunnen vereenigen, dan moet ik zeggen, dat hunne houding een bewijs te meer is van de ongezonde politieke atmosfeer, waarin wij verkeeren. Wij verkeeren in eene zoo nevelachtige atmosfeer, dat ik inderdaad van mijn standpunt niet weet waar, in politieken zin gesproken, een vriend en waar een tegenstander te vinden. Het gevolg is, dat op dit oogenblik men ook in den lande bij de beoordeeling van de personen, die zullen worden gekozen, en bij het herkiezen van afgevaardigden afgaat op namen en traditiën, en zich verliest in persoonlijke kibbelarijen, en dat men niet let op de beginselen, welke de candidaat huldigt of de herkozene zal verdedigen. Zoolang de algemeene stemming in den lande zoo is, dat het voor een candidaat het voordeeligst is zich in nevelen te hullen, dan is de kwaal niet in de Kamer maar er buiten te genezen. Daarom wensch ik deze discussie te besluiten met een appèl te doen op de natie zelve. Wanneer zij zich beklaagt, dat het in de Kamer zoo nevelachtig is, dan is het daaraan te wijten, dat de nevelen van buiten in deze Kamer binnendringen."

Het amendement-Van Houten werd verworpen met 60 tegen 13 stemmen (voor: Bichon van IJsselmonde, Van Asch van Wijck, Van der Hoop van Slochteren, Keuchenius, Schimmelpenninck van der Oye, Van Houten, Mackay, De Jonge, Van Kerkwijk, Van Wassenaer van Catwyck, Lenting, De Savornin Lohman en De Casembroot); dat van Van der Hoop en Keuchenius met 55 tegen 18 stemmen (voor: dezelfden met Oldenhuis Gratama, Vermeulen, Van Baar, Insinger, Heydenrijck, Arnoldts, Schimmelpenninck en Schaepman, maar zonder Van Houten, Van Kerkwijk en Lenting).

Natuurlijk keerden bij de begrootingsdiscussiën onderwijs- en andere quaesties terug. Art. 133 van Hoofdstuk V, waarbij voor den eersten keer de 30 percent vergoeding aan de gemeenten werden uitgekeerd, werd met 49 tegen 29 stemmen aangenomen, het geheele Hoofdstuk met 45 tegen 30 stemmen.

Het was op dat tijdsstip, het einde van 1880, dat het ministerie zijn hoogtepunt bereikt had. Alle begrootingen waren goedgekeurd, de liberale partij in hare groote meerderheid toonde zich genegen het ministerie te steunen, tal van belangrijke wetten had het ministerie tot stand gebracht.

De eerste groote nederlaag was in de zitting van 1880 op 1881 de intrekking van het ontwerp op de rentebelasting, weldra gevolgd door het ontslag van den minister Vissering. Na die mislukking van het belastingplan werd de oppositie tegen de regeering voortdurend krachtiger, zoowel van de rechter- als van de linkerzijde, en de ondersteuning, na het verlies van een harer krachtigste liberale elementen, niet door een ander liberaal vervangen, bij de liberale partij zwakker. Toen de Kamer na het Paaschreces, vroeger dan het voornemen geweest was, op verzoek van zes leden der liberale partij, die hoopten aldus nog door afdoening van verschillende ontwerpen de zitting niet al te onvruchtbaar te maken, was bijeengeroepen, volgde eerst eene reeks van interpellaties op elkander. Na de behandeling van eene

motie van Keuchenius, reeds bij de begrooting aangekondigd, wegens eene waarschuwing, die een zendeling van de regeering in Indië ontvangen had, omdat hij de inlanders van de vaccinatie trachtte afkeerig te maken, volgde eene interpellatie van De Jong betreffende den invoer van vee in Engeland en daarop eene ernstigere van De Jonge over de toepassing van art. 33 der wet op het lager onderwijs.

De aanleiding tot de interpellatie was het bekende feit, dat op verscheidene openbare scholen in Noord-Brabant het onderwijs in Katholieken geest gegeven werd, en — gelijk de schoolopziener De Roock van de school te Wouw had medegedeeld — het onderwijs werd aangevangen met het maken van het kruisteeken en het bidden van het Onze Vader en het Wees gegroet Maria, weer door het kruisteeken besloten, evenals op de openbare scholen in de Veluwe de Staten-Bijbel gebruikt werd. Was dat overeen te brengen met de neutraliteit der openbare school, of moest het woord andersdenkenden alleen toepasselijk geacht worden op de in de school aanwezige kinderen? Op die vraag van De Roock was door de regeering geen antwoord gegeven. Thans toonde de minister Six uit de geschiedenis van het artikel aan, dat het woord in ruimer zin moest worden opgevat, maar weigerde zich uit te laten over het te Wouw gebeurde en zijne meening te dien opzichte mede te deelen. Daarom werden de moties van Schaepman en De Savornin Lohman, de eene om te verklaren, dat in de zaak van den onderwijzer te Heerlo, gemeente Wouw, de wet op het lager onderwijs niet, en de tweede om te verklaren, dat zij wel was geschonden, doch „dat het in vele streken van ons land ondoenlijk is, bedoeld beginsel te handhaven", beide ingetrokken en eindigde de interpellatie den 3den Mei met eene eenvoudige dankbetuiging, maar niet zonder scherpe woorden van de rechterzijde, die uitsluitend aan de discussie deelnam, tegen de wet en de houding van den minister in dezen.

Bij deze gelegenheid had Van Houten verlof gevraagd tot eene interpellatie betreffende de plannen der regeering tot hervorming van het kiesrecht, nu de financieele regeling, welke zij

daaraan had willen laten voorafgaan, mislukt was. Tot deze interpellatie werd hem den 24sten Mei gelegenheid gegeven.

De interpellatie vond hare aanleiding in deze woorden van den minister Van Lynden van Sandenburg in de vergadering van den 28sten September 1880: „Het standpunt der regeering is alzoo dit: zij is niet gekant tegen herziening der kieswet, maar het oogenblik daartoe acht zij niet gekomen, voordat door de behandeling der financieele wetsvoorstellen, door de Vertegenwoordiging te behandelen, zal zijn gebleken, welken invloed deze eventueel zullen uitoefenen op het kiezerspersoneel, terwijl eerst daarna zal kunnen worden uitgemaakt, of herziening der kieswet door grondwetsherziening zal moeten worden voorafgegaan." Thans antwoordde de minister, dat de afdoening dezer zaak niet op den weg der regeering lag. „Niet opgetreden als uitdrukking, als vertegenwoordiging van eene staatkundige partij, niet opgetreden alzoo onder een aan zoodanige partij verbonden programma, dat zij in de eerste plaats had ten uitvoer te leggen, was het ook niet hare roeping om in de allereerste plaats politieke vraagstukken aan de orde te stellen, maar om in samenwerking met de Staten Generaal af te doen op wetgevend gebied, wat vóor alles dringend afdoening vereischte ....

De wenschelijkheid om verbeteringen in de kieswet te brengen is door de regeering niet ontkend. Integendeel, zij heeft herhaaldelijk erkend, dat het op haar weg lag te onderzoeken welke verbeteringen daarin, binnen de grenzen der bestaande Grondwet, zouden kunnen gemaakt worden, maar daarnevens niet, dat eerst de rentewet moest worden behandeld, gelijk de geachte afgevaardigde zooeven zeide, maar dat eerst de afdoening van dringende zaken op wetgevend gebied betreffende het rechtswezen, werken van openbaar nut, 's lands defensie en het financiewezen, werd gevorderd, en wat dit laatste betreft, vermits tusschen kiesbevoegdheid en belastingplichtigheid een zoo nauw verband bestaat, het wenschelijk was, vóor eene wijziging der kiesbevoegdheid aan de orde werd gesteld, eerst de plannen te behandelen, die de Minister van Financiën zich voorstelde aan

het oordeel der Staten-Generaal te onderwerpen, die, zoo zij tot wet werden verheven, van grooten invloed konden zijn op het kiezerspersoneel .... Maar bovendien, al ware de rentewet tot stand gekomen, dit ja van invloed zoude zijn geweest op de kiesbevoegdheid, maar dat naar het oordeel der regeering ook de invloed, dien de door den Minister van Financiën voorgenomen wetsontwerpen omtrent de bedrijfsbelasting en wijziging van de wet op het personeel zouden kunnen hebben op het kiezerspersoneel, met juistheid moest worden geconstateerd, alvorens tot het voorstellen van wijzigingen der kieswet over te gaan, zoodat het geval, hetwelk de geachte interpellant reeds nu meent aanwezig te zijn, eerst dan zou bestaan, wanneer die voorstellen van den Minister van Financiën bij de behandeling van zijne wetsontwerpen in de Kamer schipbreuk leden, ontwerpen, die niet onafscheidelijk aan de rentewet behoeven te worden verbonden."

Schaepman, Heydenrijck en Van Houten legden zich niet bij die opvatting van den minister neer. Zij meenden, dat nu telkens nieuwe ontwerpen werden ingeschoven, om de behandeling der kieswetswijziging uit te stellen, dat bovendien de natie deze wijziging wenschte, dat de tegenwoordige Kamer niet langer het vertrouwen genoot, en dus de wijziging urgent was. Van Houten stelde diensvolgens deze motie voor:

„De Kamer, van oordeel dat het belang des lands verbiedt, de herziening van het kiesrecht nog langer te verschuiven, gaat over tot de orde van den dag." Daartegenover werd eene andere, voor de regeering vriendschappelijke motie voorgesteld door Van Delden, Idzerda en Van Rees, luidende: „De Kamer, van oordeel, dat herziening van het kiesrecht wenschelijk is, gaat over tot de orde van den dag." Nadat Van Houten zijne motie had ingetrokken, werd de motie van Van Delden den 25sten Mei 1881 met algemeene stemmen aangenomen.

Het eerste belangrijke wetsontwerp, dat na de genoemde interpellatie in behandeling kwam, was dat tot herziening van de artt. 264, 265 en 266 der Gemeentewet. In de vorige zitting was een ontwerp ingediend om eene andere wijziging in de

gemeentewet te brengen, doch niet van de zijde der regeering maar door een lid der Tweede Kamer, n.l. Van Kerkwijk. Het strekte om art. 59 der wet aldus te lezen:

«De burgemeester wordt door Ons benoemd, nadat door den Raad eene aanbeveling van drie personen, door tusschenkomst van Onzen Commissaris in de provincie, aan Ons is ingediend.

Indien die aanbeveling niet is ontvangen binnen den van Onzentwege gestelden termijn, wordt tot de benoeming overgegaan zonder die aanbeveling." Dit eenig artikel werd den 18den Maart 1880 met 44 tegen 27 stemmen verworpen.

Het thans ingediende ontwerp was van geheel anderen aard. Het vond zijne aanleiding in het feit, dat de gemeenteraad van Amsterdam weigerde inzage te verleenen van de kohieren der gemeentelijke inkomstenbelasting, de woorden «voor een ieder" zoo uitleggende, dat zij alleen bedoelden den aangeslagen belastingschuldige, of gelijk Rutgers van Rozenburg het in zijne rede van den 20sten April 1880 uitdrukte, «dat de woorden een ieder beteekenen niemand, dat ter lezing leggen van een kohier beteekent in of uit het kohier te laten zien aan elken belastingschuldige zijn individueelen aanslag door een gat, geknipt in een blad papier". Op een adres van een ingezetene, den heer C. P. Metelerkamp, die zich over die weigering beklaagde, besliste de Kamer door de aanneming op den 21sten April 1880 van deze conclusie:

«De Kamer van oordeel, dat het besluit van den gemeenteraad, waarover de adressant zich beklaagd heeft, in strijd is met de wet:

Besluit: 1°. den heer Minister van Binnenlandsche Zaken, onder toezending van afschrift van dit rapport, dank te zeggen voor de gegeven inlichtingen;

2°. de inlichtingen, door den laatst afgetreden Minister van Binnenlandsche Zaken verstrekt, aan te nemen voor kennisgeving."

Bij de begrooting voor 1881, den 10den December 1880, was deze quaestie opnieuw ter sprake gekomen naar aanleiding van de weigering van Gedeputeerde Staten tot vernietiging der

besluiten tot goedkeuring der kohieren van Amsterdam, door Rutgers van Rozenburg aangevraagd. Om de zaak nu evenwel voor het vervolg op wettigen voet te brengen, had de minister bovengenoemd ontwerp ingediend, waarbij de openbaarmaking der kohieren niet langer verplichtend zou zijn. De vierde en vijfde alinea van art. 264 zouden namelijk luiden:

«De burgemeester zorgt, dat de kohieren binnen veertien dagen na de goedkeuring in hun geheel gedurende vijf maanden in afschrift op de secretarie der gemeente voor de aangeslagenen ter lezing worden nedergelegd. Van de nederlegging geschiedt openbare kennisgeving.

Op het verzoek van den raad, Gedeputeerde Staten gehoord, wordt van het bepaalde in het vorig lid door Ons ontheffing verleend, wanneer de belastingschuldige vóor het opmaken van de kohieren, gelegenheid heeft gehad zich omtrent het bedrag van zijnen aanslag te verklaren en de kohieren zoo zijn ingericht, dat de aangeslagene door kennisneming van het aanslagbiljet de juistheid van zijn aanslag kan beoordeelen."

De Kamer kon zich evenwel ook met deze bepaling niet vereenigen, en nam met 52 tegen 11 stemmen het amendement van Lenting en Patijn aan, om het vijfde lid te doen vervallen en het vierde aldus te lezen:

«Binnen veertien dagen na de goedkeuring worden de kohieren in afschrift gedurende vijf maanden op de secretarie der gemeente voor een ieder ter lezing nedergelegd. Van de nederlegging geschiedt openbare kennisgeving." Met 49 tegen 7 stemmen werd verder aangenomen het amendement van Van Houten op art. 3 om de wet onmiddellijk in werking te doen treden, terwijl de minister voorstelde met den 1sten Januari 1882, teneinde den raad van Amsterdam gelegenheid te geven zijn belastingstelsel vóor dien datum te veranderen. Het aldus gewijzigd wetsontwerp, dat nu alleen eene onschuldige verbetering van het reclamerecht bevatte, werd den 30sten Mei 1881 met 35 tegen 25 stemmen aangenomen, in de Eerste Kamer den 21sten Juni met 24 tegen 6 stemmen. (Wet van den 28sten Juni 1881, *Stbl.* n°. 102).

Kort daarop leed de Minister van Binnenlandsche Zaken eene tweede nederlaag door de verwerping op den 31sten Mei met 41 tegen 26 stemmen van èen ontwerp tot wijziging van de artt. 11 en 12 der wet op het hooger onderwijs, waarbij de bevoegdheid van gecommitteerden bij de eindexamens der gymnasia aanmerkelijk werd uitgebreid.

De verkiezingen van 1881 waren niet gunstig voor de liberale partij. De anti-revolutionnairen wonnen drie districten, n.l. Zwolle, Goes en Delft. Bij vierde stemming werd tot eersten candidaat voor het voorzitterschap gekozen Van Rees met 41 stemmen, tegen 33 op Schimmelpenninck van der Oye. Wegens den dood van Prins Frederik werd de zitting niet door den Koning geopend, maar door den inmiddels als Minister van Financiën opgetreden Van Lynden van Sandenburg, en verviel daarmede ook de discussie over een adres van antwoord op de troonrede.

Op den derden dag der zitting, den 22sten September, verzocht Heydenrijck verlof de regeering in den persoon van den Minister van Justitie, te interpelleeren „omtrent hare zienswijze over den eed, voor zoover betreft het jus constitutum, en mocht de regeering wijziging noodig achten, alsdan ook omtrent hare plannen en voornemens, voor zoover betreft het jus constituendum". Wij hebben vroeger de eedsquaestie behandeld gezien bij het ontwerp op de beëedigde vertalers, bij de successiebelasting en de rentebelasting. Thans was zij opnieuw aan de orde getreden, daar leden van gemeenteraden te Assen en Amersfoort, hoewel niet Doopsgezind, bezwaar hadden gemaakt den eed af te leggen. Adressen daarover waren aan de Kamer aangeboden, doch Heydenrijck wenschte zijne interpellatie niet aan die feiten te verbinden, maar geheel in 't algemeen te stellen.

De interpellatie had plaats op den 4den October en gaf aanleiding tot eene uitgebreide discussie, die tot den 7den October duurde, vooral tengevolge van het antwoord van den Minister

van Justitie, in eene uitvoerige rede met nadruk en plechtigheid uitgesproken. De minister treedt eerst in eene beschouwing over den eed. Hij noemt «den eed eene godsdienstige handeling, waardoor hij, die iets te verklaren of te beloven heeft, uit zijne gedachten verbant al wat het tijdelijke raakt, zijne neigingen, zijne begeerten, zijne belangen, zijn vooroordeelen, zijn menschenvrees; uitsluitend den blik richt op den almachtigen en alwetenden God; vervuld van het besef van volstrekte afhankelijkheid van Hem en van onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid aan Hem, Hem aanroept tot getuige van de waarheid van hetgeen hij verklaart, van de oprechtheid waarmede hij iets belooft. Hem oproept tot wreker voor 't geval die waarheid, die oprechtheid mocht ontbreken.

Dien eed, eene godsdienstige handeling, acht ik in overeenstemming met de menschelijke natuur. Het afdoend bewijs vindt men reeds in de omstandigheid, dat de eed voorkomt bij nagenoeg alle volken en in alle tijden. Ook hierop mag ik wijzen, dat men in den eed terugvindt de twee hoofdkenmerken, die den mensch kenschetsen: aan den eenen kant zijne onvolmaaktheid, aan den anderen kant zijn band met het hoogere. Een volmaakt mensch zou nimmer behoeven te zweren, want voor zijn zedelijk leven zou de godsdienst precies hetzelfde zijn, wat voor de longen is de lucht; hij zou nooit iets gewichtigs kunnen doen zonder aan God te denken. Maar wij zijn nu eenmaal niet volmaakt. En de nuchtere opmerking, dat de eed overbodig is, omdat men ook zonder eed de waarheid moet spreken, vindt hare volkomen wederlegging in de juiste opmerking van den catechismus van het Concilie van Trente, dat de eed is ingevoerd ««propter imbecillitatem hominis"", ter zake van 's menschen zwakheid."

Met welk doel bedient de staat zich van den eed?

«In het algemeen heeft de staat het recht niet waarheid of beloften van ons te eischen. Maar er zijn gevallen — en dat wordt door niemand betwist — waarin het anders is. Gevallen, waarin de staat voor de ontdekking der waarheid, van enkele personen afhankelijk is. Gevallen, waarin de staat aan ambtenaren

of ook aan andere personen — men denke bijv. aan voogden — eene macht moet toevertrouwen, waarvan de uitoefening geheel of gedeeltelijk aan alle uitwendige contrôle is onttrokken en het dus noodig is een innerlijken waarborg te zoeken. Er moet dus door den staat een grens getrokken worden tusschen die onwaarheid, die buiten het gebied van recht en staat valt, en die onwaarheid, die rechtens beteekenis heeft. Die grens kan uit den aard der zaak in niets anders bestaan dan in eene formaliteit ....

En welke formaliteit zal nu daarvoor gekozen worden? Straks zeide ik: Er zijn tallooze graden, tallooze klimaxen in den ernst, waarmede men zich rekenschap geeft van de beteekenis en het gewicht van eene verklaring of belofte, en onder die alle vertegenwoordigt de eed den hoogsten klimax. Welnu, dan ligt het ook voor de hand dat de staat, die aan zijne burgers, die van onware verklaringen of geschonden beloften nadeel zouden kunnen lijden, den krachtigsten waarborg verschuldigd is, dien hij geven kan, reeds om die reden ook den eed voorschrijft .... Hij is de hoogste en beste waarborg, dien men bij de overgroote meerderheid vinden kan ....

Door te spreken van de „overgroote meerderheid" erkent gij, voert men mij nu tegen, dat er sommigen zijn, die aan den eed niet hechten. Helaas ja. Ik weet dat er zijn, die ter goeder trouw anderen en zich zelf zouden willen diets maken, dat zij niet meer gelooven aan God en niet meer hechten aan den eed. Maar dezen maken slechts eene kleine minderheid uit en hun getal wordt nog veel kleiner, wanneer men aftrekt de gevallen, waarin zelfbedrog aanwezig is. Och het is zoo gemakkelijk te zeggen: ik geloof niet aan God, ik hecht niet aan den eed. En wanneer de staat die verklaring erkennen mocht als grond, waarop men zich aan de vervulling van een staatsplicht kan onttrekken, dan zou zij zeer in de mode komen. Maar leert niet de geschiedenis van de meest verklaarde atheïsten, dat de verklaring: „ik geloof niet aan God", veelal slechts half gemeend is? Vanwaar anders die verwoedheid, waarmede men Hem bestrijdt?

Als ik vast overtuigd ben, dat iets niet bestaat, dan bestrijd ik het niet met hartstocht. Trouwens, het getal volslagen atheïsten kan in onze dagen nog niet groot wezen. Waar God eenmaal gewoond heeft — en in 't gemoed der thans volwassenen leefde Hij in de gelukkige dagen hunner kindsheid — daar laat Hij zich niet zoo gemakkelijk verdrijven. Daar blijft, zij het ook in de donkerste schuilhoeken van het hart, altijd nog iets over — ik zeg niet van liefde, maar — van vrees voor God. De vorst der Sophisten van deze eeuw, die zijn tijd en zijne krachten besteedde om het geloof aan het bestaan van God bij anderen uit te roeien, hij kon er toch niet in slagen God te verbannen uit zijne conscientie. En ten slotte riep hij in zijne wanhoop uit: ««Dieu est le spectre de ma conscience"". Och, het is zoo gemakkelijk te zeggen: ««ik hecht niet aan den eed"". Maar zou hij, die dat zegt, zich niet meer beleedigd achten, wanneer men hem verwijt dat hij is een meineedige, dan wanneer men hem toevoegt: gij hebt gejokt of niet gedaan wat gij beloofd hebt?

De eed is voor de ontdekking der waarheid en de trouwe plichtsbetrachting niet de onfeilbare, maar dan toch bij de overgroote meerderheid de krachtigste waarborg, dien men vinden kan.

Met welk recht gebruikt de staat den eed?

Door dit te doen handelt de staat niet in strijd nòch met eenig beginsel van godsdienst, nòch met zijn eigen beginsel. Hij handelt niet in strijd met eenig beginsel van godsdienst, want geen enkele godsdienst verbiedt om daar waar menschelijke kracht te kort schiet, beroep te doen op God. En de staat handelt evenmin in strijd met zijn eigen beginsel, want hij is «laïque", maar hij is niet «athée".... Van het wezen van alle godsdienst, het besef van volstrekte afhankelijkheid van de Hoogste macht, waaraan men zich met volle vertrouwen overgeeft en waartoe men zich getrokken gevoelt, daarvan kan de staat zich niet losmaken. En waarom niet? Omdat men den staat wel kan onderscheiden maar niet afscheiden van drie dingen, die geen van drieën op den duur atheïstisch kunnen wezen: de mensch, de maatschappij, het recht."

De minister kan zich geen atheïstischen mensch, geen atheïstische maatschappij, geen atheïstisch recht denken.

Wat het jus constitutum betreft, de minister betoogt, dat gezindheid in de Grondwet beteekent gezindte, en wat betreft het jus constituendum, hij wil den eed beperken, maar hem niet afschaffen, en in geen geval het tusschenstelsel van facultatieven eed of belofte aannemen. Hij meent, dat dit tot ongerijmdheden en onbillijkheid, ongelijkheid moet leiden. Vier bezwaren heeft hij tegen de afschaffing.

In de eerste plaats dit. «Stelt u voor, Mijne Heeren, een stuk grond in het midden waarvan een eik staat, die daar reeds eeuwen lang gestaan heeft en zijne wortels en vertakkingen door dien geheelen grond heeft verspreid. Verre de meeste eigenaars van dien grond hebben vrede met het bestaan van dien eik, maar onder hen bevinden zich enkelen wien die eik hindert. Deze laatste verlangen, dat die eik zal worden uitgerukt. Dat is gemakkelijk gezegd, maar dan gaat de geheele grond mede." Ten tweede is er gevaar voor het verkrijgen van vertrouwbare getuigenissen voor den rechter, ten derde kunnen er internationale moeilijkheden uit voortkomen.

«Mijn laatste bezwaar. De eed is, hoewel geenszins het eenige, toch het meest zichtbare teeken van den innigen band tusschen godsdienst en recht. Schaft men nu den eed, nu hij eenmaal bestaan heeft, af — op welke edele gronden ook — men zou bij het Nederlandsche volk de gedachte opwekken, dat tusschen godsdienst en recht eene echtscheiding heeft plaats gehad; dat God als het ware uit den staat gebannen is; dat aan God de dienst is opgezegd. En zou nu ooit een tijd minder dan de tegenwoordige voor een maatregel, waarvan dergelijke indruk te wachten is, geschikt zijn? Bij de behandeling van de laatste begrooting heb ik gezegd wat ik denk over den ernst der tijden. In een der bladen is toen gezegd — ik heb anders over de bladen waarlijk niet te klagen — dat ik zou gesproken hebben met het doel om effect te maken.

Welzeker, Mijnheer de Voorzitter, zou men dan meenen dat

ik ooit spreek met het doel om geen effect te maken? Maar wat ik gezegd heb, is mijne vaste overtuiging. Ik geloof aan den vooruitgang — „nier le progrès, c'est nier Dieu" — maar niet in rechte lijn; in zig-zag; zoo beleeft Europa, mijns inziens, nu eene periode van tijdelijken teruggang.

Maar kan men nu niets doen voor hen, die gemoedsbezwaren tegen den eed hebben?

Laat ons onderscheid maken. Zij die godsdienstige bezwaren tegen den eed hebben, zonder Doopsgezind te zijn, dezen kunnen zich zelven onmiddellijk helpen, door eene nieuwe godsdienstige gezindte op te richten, zooals b.v. die van de „gedoopte Christenen" in Groningen, wier statuten hier voor mij liggen.

En nu moet men niet zeggen, dat dit een middel is om de wet te ontduiken, volstrekt niet. Hier hebt gij een toestand, volkomen gelijk aan dien der Doopsgezinden, en het bewijs, dat het gemoedsbezwaar niet is een pretext om zich, in eene bijzondere zaak, aan de vervulling van een burgerplicht te onttrekken.

Blijven over diegenen, die door hun geweten verhinderd worden tot eenige godsdienstige gezindte te behooren.

Mijnheer de Voorzitter, de staatswetten sluiten hen niet uit. De staat stelt geen inquisitie in naar geloof of ongeloof. En wanneer zij toch uitgesloten zijn, dan is dat niet door, maar tengevolge van de wet.

Intusschen verre van mij, mij achter deze onderscheiding te verschuilen. Er is een conflict, het is niet te loochenen. Om dat op te lossen is herziening noodig, maar is het a priori zoo zeker dat die herziening moet plaats hebben in de wetgeving? Kan deze te allen tijde en voor ieder en allen pasklaar zijn? Zou wellicht het conflict ook hierdoor kunnen worden opgeheven, dat zij van wie hier sprake is zich zelven herzien?

En werpt men mij tegen, dat de staat het recht niet heeft om dit laatste te vorderen, dan erken ik dat, maar dan voeg ik er bij, dat omgekeerd een handvol burgers — ik mag die uitdrukking bezigen, want onder de 20000 bezoldigde ambte-

naren heeft zich het bezwaar tegen den eed nog nooit voorgedaan — het recht niet heeft te eischen, dat de staat eensklaps om hunnentwille de geheele wetgeving zal omverwerpen, de strafjustitie zal bederven, veroordeeling van onschuldigen mogelijk — uitlevering van misdadigers onmogelijk zal maken en de historische wortels zal afsnijden, waaruit de Nederlandsche maatschappij de kracht moet putten voor de dagen, die komen zullen.

Ik eindig. Er is een staat — die gelukkig nog maar bestaat in de verbeelding van sommigen en waarvoor geen Nederlander sympathie zou hebben, al is het ook mijne vaste overtuiging dat sommigen in Nederland, hoewel onbewust, dien staat bevorderen — er is een staat, waarin de echtscheiding tusschen godsdienst en recht een fait accompli zal zijn; een staat, waarin dientengevolge het recht niet meer zal zijn, zooals ik straks zeide, de objectieve macht, die de zwakken beschermt tegenover de sterken, maar het middel, waardoor de meerderheid de minderheid onderdrukt; een staat, waarin het gezag, zonder besef van hoogere verantwoordelijkheid, zal zijn geworden despotisme; een staat zonder verleden, zonder toekomst; een staat, waarin gelijk het in een Fransch socialistisch orgaan wordt uitgedrukt, alles zal worden geraseerd, wat niet bukt voor »le drapeau rouge de la destruction sociale" met haar zoo logisch opschrift: »ni Dieu ni maître".

Maar er is ook een andere staat; — die, waarin wij leven; een staat, die niet plotseling, ter wille van enkele burgers, de tallooze banden kan verbreken, die er van nature bestaan tusschen den kern van alle recht en den kern van alle godsdienst, niet plotseling en onvoorbereid de banden verbreken kan met zijn schoon verleden; een staat, waarin de rechterlijke macht niet kan worden beroofd van de waarborgen, die zij voor eene deugdelijke rechtsbedeeling noodig acht; een staat, welks regeering, in het diep besef van hare verantwoordelijkheid, zoo dikwerf van haar mocht worden gevraagd, hetzij eene wetsuitlegging, tengevolge waarvan de eed zou worden eene mystificatie, hetzij eene afschaffing van den eed anders dan nadat zal zijn gebleken dat hij kan gemist worden, anders dan op gronden, niet beleedigend

voor het religieus bewustzijn van het Nederlandsche volk, zich zal weten te gedragen naar de woorden, die prijken onder het wapen des Konings en geschreven staan op den gevel van het nieuwe Departement van Justitie:

„Je Maintiendrai".

De welsprekende rede van den minister werd met gemengde aandoeningen aangehoord; met grooten bijval door de conservatieven, vooral door Wintgens, die geheel in strijd met zijn beroemd pleidooi tegen den eedsdwang, opgenomen in het *Weekblad voor het Recht* n°. 2158 van 1860, thans geheel met den minister meeging, en deze motie voorstelde, later evenwel, toen ze bleek weinig bijval te vinden, weer ingetrokken: „De Kamer, zich vereenigende in het algemeen met de inzichten der regeering, ter beantwoording der interpellatie over den eed, door den Minister van Justitie ontwikkeld, gaat over tot de orde van den dag." Niet zoover gingen anti-revolutionnairen en Katholieken, die, hoewel met een gedeelte van 'sministers rede zeer ingenomen, toch niet met dezen op hetzelfde algemeen ethisch-christelijk standpunt stonden, en voor wie dus Wintgens' motie te ver ging. Niet zoover ging dan ook de motie van Heydenrijck, welke luidde: „De Kamer, deelende de meening der regeering over den eed, voor zoover betreft het jus constitutum, en dank zeggende voor hare verdere verklaringen, gaat over tot de orde van den dag."

Minder bijval vond de minister bij de meeste leden der liberale partij, die zijne opvatting niet geheel in overeenstemming achtten met de beginselen van scheiding van kerk en staat en de eerbiediging der vrijheid van geweten. Niet zonder verontwaardiging werd 's ministers raad aangehoord, dat zij, die godsdienstige bezwaren tegen den eed hadden, daarvoor alleen een nieuw kerkgenootschap zouden stichten.

Gleichman wenscht „een woord te spreken over de rede van den Minister van Justitie; een woord, dat getuigen zal van groot leedwezen. Ik sta in mijne wereldopvatting, in mijne beschouwing ook van eene hoogere orde van dingen vrijwel op het standpunt,

dat deze minister als het zijne heeft aangeduid; maar juist omdat ik in zoovele opzichten aan zijne zijde sta, mag ik een woord van protest niet terughouden tegen de toelichting, die hij verbonden heeft aan zijne plannen voor de toekomst.

Welke zijn die plannen? Door de geachte afgevaardigden uit Haarlem en Alkmaar is reeds herinnerd, dat die plannen zich zelven veroordeelen. De minister, na de beteekenis, die hij aan den eed hecht, in het licht te hebben gesteld, na den eed — ten onrechte, mijns inziens — te hebben gemaakt tot een houvast, zooals het genoemd is, tot een soort van mysterieusen band, dien men niet missen kan; — de minister zegt: bij eene nieuwe regeling zal zich eene vereeniging constitueeren, waarvan men lid kan worden en welke vereeniging niets anders in hare statuten heeft te schrijven dan dat de leden gemoedsbezwaren hebben tegen den eed. Daarmee zijn die lieden dan geholpen; van hen zullen wij geen eed vragen.

Ik kan mij niet voorstellen, dat iemand, dit systeem van den minister goed doordenkende, niet komt tot het besluit dat die regeling zou zijn beneden de waardigheid van het onderwerp, dat zij zou zijn ridicuul.

En nu de toelichting.

De minister sprak over atheïsten of die zich daarvoor uitgeven en verklaarde dat hij in het veldwinnen van hetgeen hij voor atheïsme of voor eene poging daartoe houdt, ziet den ondergang van den staat. In veel wat de minister daarover zeide, ga ik met hem mee; maar waarin ik niet met hem medega, is de wijze, waarop de minister andersdenkenden bejegent. In vrij krasse bewoordingen oppert de minister twijfel aan, ontkent hij schier de mogelijkheid eener eerlijke overtuiging ook bij zijne tegenstanders.

Faiseurs, fanfarons, huichelaars, Mijnheer de Voorzitter, vindt men in alle richtingen en onder alle secten; voor zoover ik zien kan, bij de atheïsten niet meer dan elders. Maar daarnaast staan ook bij hen eerlijke lieden; en al ware het ook slechts een handjevol — ook met hunne eerlijke overtuiging moet men

rekenen. Wat de minister daarover gezegd heeft, bedroefde mij.

De minister herinnerde aan het einde zijner rede aan de spreuk op het wapen van ons vorstenhuis — Je Maintiendrai — de spreuk, ook geplaatst in den gevel van het nieuwe gebouw voor zijn ministerie. Het was niet de eerste maal dat ik, deze redevoering van den minister hoorende, onwillekeurig dacht aan de soort van pracht en praal, waarop het nieuwe Departement van Justitie kan bogen. Maar heeft de minister zich wel herinnerd, hoe de spreuk in haar geheel luidt, en wat er volgt op die woorden: Je Maintiendrai? Daarop volgt: piété et justice. Piété, godsvrucht, vroomheid, wars van parade en van groote woorden; nederig en stil. Die soort van vroomheid nu wordt door eene rede, gelijk wij van den minister gehoord hebben, niet gebaat en niet gesteund. Justice; recht voor allen, recht ook voor dat handjevol, dat de minister met smaad heeft bejegend; voor dat handjevol, waartoe ik evenmin als de minister ooit hoop te behooren, maar welks overtuiging recht van bestaan heeft even als iedere andere meening in ons land.

Ik eindig; veel ware hier nog bij te voegen, maar ik acht het beter mij te beperken. Ten slotte dan nog alleen dit: ik meen dat in de rede van den minister niet was te herkennen die sereniteit, door Thorbecke eenmaal bij de behandeling allermeest van quaestiën gelijk deze in den staatsman gevorderd; en dat daarin evenmin gehuldigd werd die verdraagzaamheid jegens andersdenkenden, waardoor ons land werd wat het is; en eene verdraagzaamheid die, behouden en aangekweekt tegenover de stormen, die mochten opsteken, onze toekomst waarborgt."

Van Houten eindigt: «Wanneer de minister Fransch begint te spreken: l'état est laïque et non pas athée, is dit, geloof ik, omdat die woorden, in goed Hollandsch overgebracht, volkomen onverstaanbaar zouden zijn. Wat is toch de godsdienst? Eene betrekking tusschen den persoon en een door hem gedacht en aangenomen Hooger Wezen; en nu kan ik begrijpen, dat men eene godsdienstige vereeniging stelt als middelaar tusschen zich en dien God, maar nooit den staat. Het geheele begrip van

atheïstisch of theïstisch past slechts voor personen, niet op een staat; de staat valt buiten het kader van het begrip theïstisch of atheïstisch.

Waar wij tegen hebben te protesteeren is dit: dat er tusschen burgers en burgers van denzelfden staat een slagboom zal worden opgericht, al stond er ook slechts éen aan den anderen kant van dien slagboom. Wij strijden er niet over, waar de slagboom zal zijn, maar of die slagboom, gelukkig in den loop der eeuwen eindelijk nedergehaald, weder zal worden opgericht.

Om éene reden is het goed, dat de minister zijne warme ontboezeming heeft gehouden, namelijk omdat het een soort van démasqué is omtrent het karakter van dezen minister: voor het publiek den vertegenwoordiger van het liberalisme in dit Kabinet. Het publiek en de Kamer weten nu welke de geest is, die 's Konings regeering bezielt. Dat is een groot voordeel, hetwelk ik ten slotte wensch te constateeren, dat door de rede van den minister is verkregen."

Van der Kaay eindelijk merkt op: "De regeering heeft gezegd: "er moet door iemand, die vrijgesteld wil worden van den eed, voldaan worden aan twee voorwaarden: vooreerst moet de persoon zich beroepen op godsdienstige bezwaren, maar dan moet ten tweede dat bezwaar bewezen worden door het lidmaatschap van een kerkgenootschap, dat den eed verbiedt.""

De tweede eisch is ongeoorloofd, omdat niemand in Nederland verplicht is lid te zijn van een kerkgenootschap. De regeering mag dien eisch niet stellen tegenover hen, die niet verkiezen lid te zijn van een kerkgenootschap. Onder die personen mogen atheïsten zijn, daar zijn er ook velen bij, die zeker door niemand ongodsdienstig genoemd zullen worden, maar die toch bezwaren hebben om zich bij een kerkgenootschap aan te sluiten.

In de tweede plaats is die eisch onmogelijk, omdat de minister aan geen kerkgenootschap den eisch mag opleggen om de quaestie van den eed te maken tot een geloofspunt. De regeering mag noch rechtstreeks noch zijdelings invloed uitoefenen op de vrije leer en de vrije ontwikkeling van de kerkgenootschappen.

Wanneer de minister zich tot de Protestantsche kerkgenootschappen wendt, dan zullen de meesten hem antwoorden, dat het gevoelen omtrent het al of niet geoorloofde van den eed bij hen geen geloofspunt uitmaakt; daaromtrent laten zij vrijheid van geweten, maar niemand in hun kerkgenootschap mag iets doen tegen zijn geweten. Het kerkgenootschap handhaaft in zijn boezem de vrijheid van het persoonlijk geweten. Nu staat het der regeering niet vrij daartegen op te komen, en eene uitspraak te eischen van het kerkgenootschap. Dat is eene belemmering van de vrijheid, die onmogelijk kan worden goedgekeurd.

Het hoofdargument door de regeering bij monde van den Minister van Justitie aangevoerd is: het staatsbelang. Maar ik herinner er den minister aan, wat men al niet verdedigd heeft, omdat het staatsbelang het zou eischen. Vóor alles recht: het staatsbelang kan niets anders eischen dan recht en gelijkheid voor allen. Wij hebben van den minister bij meer dan éene gelegenheid gehoord, dat hij bevreesd is voor eene revolutie, waarbij alles wat tot nog toe op aarde gezien is kinderspel zou zijn. Ik roep den minister toe: verdrijf dat denkbeeld; want het ontstelt u, maar zijt gij bevreesd voor eenige revolutie, herinner u dan ook, dat het toegeven aan rechtmatige eischen altijd een middel is geweest om revolutiën te voorkomen, doch dat niets eene revolutie meer in de hand werkt, dan te weigeren daaraan te voldoen; en dat die weigering niet alleen verzet, maar ook onbillijke en onrechtmatige eischen uitlokt.

Het belang van de maatschappij zou hier op den voorgrond staan. Wanneer de eed hier beschouwd wordt als een steunpilaar van de maatschappij, dan herinner ik den minister, dat andere steunpilaren reeds zijn weggevallen, zonder dat het staatsgebouw aan het wankelen is geraakt. Ik wijs slechts op zijne vroegere houding en zijne kloeke verdediging van dien veel hechteren en sterkeren steunpilaar, de doodstraf, die voor hen, welke aan dergelijke zuilen der maatschappij veel gewicht hechten, van nog veel grooter waarde was dan de eedsquaestie.

Ik herinner er aan, hoe mannen als De Maistre en Bonald

den beul beschouwden als een steunpilaar van de maatschappij. Gij, Mijnheer de Minister, hebt er toe medegewerkt om dien steun te doen vallen, en de maatschappij staat nog."

Ook van de overzijde kwam de admiraal Fabius zich verklaren tegen 's ministers opvatting, daar hij niet wilde mededoen aan het negeeren van conscientiebezwaren, evenmin in deze als in de onderwijszaak of eenige andere quaestie, noch zijne toestemming kon geven aan het onderdrukken der minderheid door de meerderheid.

De discussie leidde tot geen resultaat, daar ook Heydenrijck eindigde met zijne motie in te trekken. De eedsquaestie was evenwel daarmede niet van de baan, daar de Kamer weldra eene beslissing zou te nemen hebben in verband met gevallen van eedsweigering.

Den 9den December richtte Van Houten eene interpellatie tot de regeering naar aanleiding van het feit, dat de heer Hartogh Heys van Zouteveen, "benoemd lid van den gemeenteraad van Assen — geen lid van een kerkgenootschap en verklarende bezwaar te hebben tegen het afleggen van den eed — heeft gewenscht op eene belofte als lid te worden toegelaten. De burgemeester heeft hem dit geweigerd.

De betrokkene heeft zich daarop gewend tot den Minister van Binnenlandsche Zaken, met verzoek om aan den burgemeester in anderen geest bevelen te geven. Daarop is, volgens de dagbladen, door den Minister van Binnenlandsche Zaken, daartoe door den Koning gemachtigd, eene beschikking genomen, waarbij verklaard wordt dat aan dit verzoek niet kan voldaan worden, en zulks op deze overweging: ""dat volgens art. 39 der gemeentewet de leden van den raad eenen eed of belofte hebben af te leggen, ieder op de wijze zijner godsdienstige gezindheid; dat door deze aan de Grondwet ontleende en ook in andere wetten voorkomende uitdrukking wordt te kennen gegeven, dat alleen hij, die behoort tot eene godsdienstige gezindte, wier leden het afleggen van den eed ongeoorloofd achten, in plaats van den eed eene belofte kan afleggen.""

De discussie duurde tot den 12den December en liep nu voornamelijk over het jus constitutum, waarbij de verschillende gevoelens ten opzichte van letter, geest en geschiedenis der grondwetsbepaling werden uiteengezet en toegelicht, maar ook de zaak in haren vollen omvang opnieuw werd besproken. Thans werden verschillende motiën voorgesteld om tot eene uitspraak te komen. Verworpen werd met 53 tegen 24 stemmen die van Cremers en zeven andere leden, luidende: «De Kamer, van oordeel dat de wet niet verbiedt een lid van den gemeenteraad, die tot geen kerkgenootschap behoort, bij de aanvaarding tot het afleggen van eene belofte toe te laten, gaat over tot de orde van den dag."

Aangenomen werd met 62 tegen 16 stemmen de motie van Schaepman, luidende: «De Kamer, vertrouwende op de bereidwilligheid der regeering, om de eedsvordering tot het minimum te beperken; van oordeel, dat op het stuk van den eed, herziening der wetgeving noodzakelijk is, gaat over tot de orde van den dag."

Hierdoor verviel de motie van Heydenrijck, die alleen den wensch tot beperking van het aantal eeden uitsprak.

Verworpen werd verder met 62 tegen 9 stemmen de motie van Haffmans, uitsprekende de wenschelijkheid om art. 39 uit de gemeentewet te lichten.

De discussiën over de staatsbegrooting voor 1882 liepen weer voornamelijk over kiesrecht, belastingen en onderwijs. Bij de behandeling van Hoofdstuk V, op den 16den December, trachtte De Savornin Lohman een nieuw votum uit te lokken door zijne motie: «De Kamer, van oordeel, dat de wet op het lager onderwijs, ook door het beleid van den Minister van Binnenlandsche Zaken, steeds afkeurenswaardig blijkt te zijn", welke evenwel verworpen werd met 49 tegen 21 stemmen. Hoofdstuk V werd den 17den December 1881 aangenomen met 52 tegen 14 stemmen.

De minister, die bij deze gelegenheid wegens zijne houding in de schoolquaestie nog betuigingen van bijval van de zijde der liberale partij ontvangen had, verzocht na de aanneming der

begrootingswetten ontslag wegens gezondheidsredenen, dat hem bij Koninlijk Besluit van den 9den Februari 1882 verleend werd, met gelijktijdige benoeming van zijn opvolger, Mr. C. Pijnacker Hordijk.

Den 26sten Juni 1882, na de crisis wegens de verwerping van het handelstractaat met Frankrijk, kwam de Kamer weer bijeen, op verzoek der regeering samengeroepen tot afdoening van eenige aan de orde zijnde werkzaamheden. De minister Van Lynden van Sandenburg deelde mede, dat de crisis nog niet was opgelost, maar eene nieuwe phase was ingetreden. Het verzoek, op den 9den Mei door de ministers ingediend, was door den Koning afgewezen, en door hem was op een nader ingediend rapport van den raad der ministers geantwoord, •dat naar Hoogstdeszelfs oordeel de verwerping van het met Frankrijk gesloten handelstractaat geen aanleiding kon geven tot het verleenen van het gevraagde ontslag". De raad van ministers bleef evenwel bij zijn gevoelen volharden, •ook na kennis genomen te hebben van een advies van hooggeplaatste staatslieden, die door Z. M. buiten den raad van ministers gehoord, blijk hebben gegeven met het hooge oordeel des Konings volkomen in te stemmen.

Toen het nu gebleken was, dat door de gehouden gedachtenwisseling geene wijziging in den bestaanden toestand was gebracht, en de crisis geen stap tot hare oplossing was genaderd, toen heeft het den Koning goedgedacht in deze laatste dagen, met vasthouding aan het eenmaal uitgesproken oordeel, aan mij persoonlijk de opdracht te doen eener nieuwe kabinetsformatie, zij het ook met behoud of reconstructie van het tegenwoordige Kabinet.

Daarmede is de crisis een andere phase ingetreden. Hoe moeilijk het mij ook is voorgekomen in de bestaande omstandigheden aan de opdracht des Konings gevolg te geven, heb ik toch gemeend mij daaraan niet te mogen onttrekken, alvorens nader onderzocht te hebben in hoever het mogelijk zal zijn aan die opdracht te kunnen voldoen."

Zoo werden dan vóor het sluiten der zitting nog eenige werkzaamheden afgedaan. De belangrijkste onder deze was het wetsvoorstel van De Savornin Lohman tot wijziging van enkele artikelen der wet op het lager onderwijs. Dit voorstel strekte om uit de bepaling van art. 4 der wet, volgens hetwelk bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur algemeene regelen zouden worden vastgesteld omtrent bouw en inrichting der schoollokalen, te doen wegvallen de woorden: "met bepaling in hoever deze regelen verbindend zijn voor de lokalen, waarin bijzonder lager schoolonderwijs gegeven wordt" en bevatte verder eenige andere ondergeschikte wijzigingen, daarmede in verband staande. De discussie in de Tweede Kamer had plaats op den 28sten en 29sten Juni 1882.

Aan het voorschrift van art. 4 der wet was voldaan door het Koninklijk Besluit van den 8sten Augustus 1880, dat volgens velen veel te hooge eischen aan den schoolbouw stelde. Nu werd dan door De Savornin Lohman bij brief van den 4den Maart 1882 zijn voorstel ingediend om die voorschriften niet op bijzondere scholen van toepassing te verklaren. Intusschen was onder Six' opvolger, Pijnacker Hordijk, een nieuw Koninklijk Besluit, dat van den 5den Mei 1882, verschenen, waarbij die eischen aanmerkelijk verzacht en tot een minimum gereduceerd werden. Volgens verscheidene tegenstanders van het ontwerp was hiermede de reden van bestaan van het voorstel vervallen, omdat die eischen ook wel voor de bijzondere scholen mochten gesteld worden, en daaraan ook bij deze zonder groot bezwaar te voldoen was. Volgens den voorsteller en zijne medestanders bleef evenwel het bezwaar voor de bijzondere scholen bestaan, omdat anders zelfs gewone kamers van een woonhuis tot school konden ingericht worden en men nu afhing van ministerieele willekeur, daar het besluit wel door een volgend minister opnieuw verzwaard kon worden. Het resultaat was, dat het ontwerp werd aangenomen met 46 tegen 24 stemmen.

In de Eerste Kamer had de beraadslaging plaats op den 7den Juli. Hierbij deelde de Minister van Binnenlandsche Zaken ook zijn gevoelen mede. Hij meende dat het voorstel van zeer geringe beteekenis was, en in den feitelijken toestand zoogoed

als niets zou veranderen, daar het toezicht op de bijzondere scholen alleen repressief was en repressief zou blijven, maar dat er reden bestond als een blijk van tegemoetkoming aan bezwaren het voorstel aan te nemen. Het werd aangenomen met 24 tegen 13 stemmen (Wet van den 27sten Juli 1882, *Stbl.* n°. 117).

Bij de opening der nieuwe zitting van 1882 op 1883 werd aan de Kamers mededeeling gedaan van het Koninklijk Besluit van den 24sten Augustus 1882, waarbij het door de ministers aangevraagd ontslag niet verleend werd, met uitzondering van den Minister van Koloniën, Van Goltstein, die vervangen werd door Jhr. Mr. W. M. de Brauw, administrateur der generale thesaurie bij het Departement van Financiën.

In de troonrede kwamen o. a. de volgende belangrijke mededeelingen voor:

„Voorstellen betreffende het kiesrecht zullen u weldra bereiken.

Het is Mijn voornemen een onderzoek te doen instellen omtrent de vraag, van welke bepalingen der Grondwet herziening raadzaam is."

Het was te verwachten, dat deze zinsneden bij de beraadslagingen over het adres van antwoord en over de begrooting, in verband met de geschiedenis der ministerieele crisis niet onopgemerkt zouden voorbijgaan.

In de Eerste Kamer werden bij de behandeling van het adres van antwoord de eerste inlichtingen over de crisis gegeven. Op de desbetreffende vraag van Borsius deelde Van Lynden van Sandenburg mede, dat hij na afdoening der werkzaamheden van beide Kamers in het vorig zittingsjaar, aan den Koning zijne beslissing over de hem gedane opdracht had kenbaar gemaakt, daarop nederkomende, dat hij „bezwaar gevoelde de regeeringstaak voort te zetten en daartoe in geen geval zou kunnen besluiten, tenzij eerst ware gebleken, dat een ander die tot het in het leven roepen der crisis had medegewerkt, haar niet zoude kunnen opvatten."

Daarop waren onderhandelingen met een ander geopend, die als eisch had gesteld grondwetsherziening op vier punten. Op de niet-voldoening aan dien eisch waren de onderhandelingen afgesprongen, en daarop was aan Van Lynden de opdracht tot vorming van een ministerie gedaan. Deze, die de niet-aanneming dier voorwaarden geheel accepteerde en er de verantwoordelijkheid voor wilde dragen, daar hij meende, «dat er niet tot grondwetsherziening kon worden overgegaan, dan na een behoorlijk, deugdelijk, ernstig voorbereidend onderzoek omtrent de vraag, in hoever en op welke punten grondwetsherziening raadzaam is", had nu de opdracht aanvaard en daaraan spoedig gevolg gegeven.

Bij de behandeling van paragraaf 10, betrekking hebbende op het kiesrecht, verklaarde de Minister van Binnenlandsche Zaken: «Het is de bedoeling der regeering weldra, naar ik hoop reeds in den loop der volgende maand, bij de Tweede Kamer voorstellen tot eene gewijzigde regeling van het kiesrecht aanhangig te maken. Hare bedoeling is echter niet het onderzoek aangaande de vraag, welke bepalingen der Grondwet moeten worden herzien, reeds nu te doen plaats hebben. Wel wenscht zij dat onderzoek nog in dit zittingsjaar te doen aanvangen, wanneer — en ik stel er prijs op, dit duidelijk te doen uitkomen — de voorstellen betrekkelijk de regeling van het kiesrecht de goedkeuring der Staten-Generaal zullen hebben verworven."

In de Tweede Kamer kon men, gelijk Borsius had opgemerkt, meer licht over de crisis verwachten, omdat daar ook anderen dan de ministers in staat waren inlichtingen te geven.

Hier werden de mededeelingen, door den Minister van Financiën in de Eerste Kamer en die door den Minister van Binnenlandsche Zaken den 26sten September in deze Kamer gedaan betreffende de feiten en data der crisis, aangevuld door Tak van Poortvliet. «Op den 12den Juli dezes jaars", zegt hij, «ontving ik een schrijven van den directeur van 's Konings Kabinet van dezelfde dagteekening, waarin mij werd medegedeeld, dat de Koning mij de samenstelling van een nieuw minis-

terie had opgedragen, en mijne daartoe strekkende voordracht met bestaanbaren spoed te gemoet zag.

Een mondeling onderhoud met den Koning noodzakelijk achtende, alvorens ik mij over de gedane opdracht kon verklaren, gaf ik daarvan op 13 Juli bericht, mij daarbij tot 's Konings beschikking stellende. Nadat op 19 Juli mij was medegedeeld, dat schriftelijke behandeling meer verkieslijk werd geacht, herhaalde ik den 20sten Juli met eerbiedigen aandrang mijn verzoek. Op 27 Juli ontving ik de uitnoodiging, om mij den 30sten dier maand naar Frankfort a/M. te begeven, waar mij den 31sten Juli het gevraagde onderhoud op de meest welwillende wijze werd toegestaan."

In den aanvang van dat gehoor had hij verklaard, dat de afstemming van het handelstractaat met Frankrijk naar zijne meening geene politieke bedoeling had, omdat leden van de meest verschillende richting daartoe hadden medegewerkt; dat hij verder bereid was aan 's Konings opdracht te voldoen, maar eerst den Koning rekenschap wilde geven van den grondslag, waarop die kabinetsformatie zou moeten geschieden.

"Dat de staatkundige toestand des lands hoogst ziekelijke verschijnselen oplevert, zoo sprak ik ongeveer, kan moeilijk worden tegengesproken. Het verloop der ministerieele crisis mag, voor zooveel noodig, van dien ongezonden toestand tot een nieuw bewijs strekken. Maar de oorzaak ligt veel dieper, dan bij deze voorbijgaande verschijnselen. Zij is daarin gelegen, dat men er in den laatsten tijd niet in mocht slagen, om hier te lande wetgeving en bestuur gelijken tred te doen houden met de eischen der staatkundige en stoffelijke ontwikkeling van ons volk. Sedert tal van jaren wordt het algemeen erkend, dat verschillende hoogst belangrijke onderdeelen van het staatsbestuur, diep ingrijpende in het volksleven, in onbevredigenden toestand verkeeren, dringend verbetering eischen. Dat het kiesrecht niet op goede en billijke wijze is geregeld; dat de Kamers der Staten-Generaal, vooral de Tweede, in de vrije regeling harer parlementaire werkzaamheid belemmering ondervinden; dat ons belastingstelsel vol

is van gebreken en in menig opzicht nadeelig werkt; dat de strijdkrachten, waarover wij tot verdediging van het grondgebied en tot handhaving van onze neutraliteit kunnen beschikken, onvoldoende zijn en gebrekkig ingericht; — dit alles zal niet licht door iemand worden tegengesproken". Aan pogingen tot verbetering heeft het niet ontbroken, maar eene afdoende verbetering bleef achterwege, en de oude toestand duurde voort, in steeds afnemende mate beantwoordende aan de eischen van onzen tijd. En terwijl op deze wijze de hervorming van een zoo groot en belangrijk deel onzer wetgeving steeds aan de orde, maar ook steeds achterwege bleef, verzwakte meer en meer bij de ingezetenen het geloof aan de mogelijkheid der toch zoo hoogst noodige verbeteringen en vertoonden zich, tengevolge van dien twijfel, reeds kenteekenen eener bedenkelijke onverschilligheid omtrent den gang van 's lands zaken." De mislukking nu van zoovele pogingen ligt voor een groot gedeelte aan de Grondwet. Want de Grondwet heeft door sommige van hare stellige, in der tijd met de beste bedoeling daarin opgenomene, voorschriften den wetgever gebonden en hem eene onoverkomelijke belemmering in den weg gesteld, om thans bij de regeling dezer onderwerpen aan de veranderde eischen van ons volksleven te voldoen . . . . .

Daarom zoude de onverwijlde bearbeiding en indiening der noodige wetsvoordrachten voor de herziening van de grondwettige bepalingen, die het kiesrecht, de parlementaire werkzaamheid, het belastingstelsel en het defensiewezen raken, naar mijne stellige overtuiging de eerste taak moeten zijn van een ministerie, dat in den bestaanden, ongezonden staatkundigen toestand des lands verbetering wilde brengen en dat in de werkelijke bevrediging der volksbehoeften vernieuwde kracht voor het land en voor de regeering wilde zoeken. Op dezen grondslag zoude dan ook de vorming van een nieuw Kabinet moeten geschieden.

Nadat deze uiteenzetting met eene voor mij hoogst welwillende aandacht was gevolgd, werd ik nog in de gelegenheid gesteld om nadere inlichtingen te geven omtrent het vraagpunt, of eene goede hervorming van het kiesrecht dan niet zonder

voorafgaande grondwetsherziening mogelijk zoude wezen", welke vraag ontkennend beantwoord werd.

Na afloop van het onderhoud verzocht de Koning een schriftelijk verslag van al het gesprokene in te zenden. «Onder dagteekening van 2 Augustus heb ik aan dien last voldaan. Daarop ontving ik bij kabinetsschrijven van 7 Augustus de in heusche bewoordingen vervatte mededeeling, dat de Koning het oogenblik vooralsnog niet gekomen achtte om tot grondwetsherziening over te gaan en het bij dit verschil van opvatting niet waarschijnlijk rekende, dat de opdracht tot samenstelling van een nieuw ministerie door mij zoude worden aanvaard. Op 8 Augustus de ontvangst van dit schrijven erkennende, heb ik den Koning voor de mij geschonken blijken van welwillendheid en vertrouwen mijnen dank betuigd, onder bijvoeging, dat mijns inziens, om de van 's Koningswege medegedeelde reden, geen verder gevolg behoefde te worden gegeven aan den kabinetsbrief van 12 Juli 1882."

De Minister van Binnenlandsche Zaken verklaarde later nog, dat wel besprekingen met anderen hadden plaats gehad, maar aan niemand anders de opdracht tot kabinetsformatie was verstrekt.

Deze mededeelingen gaven natuurlijk tot verschillende opmerkingen aanleiding. Door eenige leden werd meer licht gevraagd, en door Van Houten eene motie voorgesteld, luidende: «De Kamer, van oordeel zijnde dat 's lands belang de openbaarmaking vordert van de bescheiden betreffende de ministerieele crisis van dit jaar, gelijk mede van die van 1879, gaat over tot de orde van den dag." Zij werd behandeld na het adres van antwoord, en met 49 tegen 24 stemmen verworpen.

De behandeling van het adres duurde van den 26sten tot den 29sten September. Verscheidene onderwerpen kwamen daarbij ter sprake, als de betrekkingen tot Frankrijk, de aangelegenheden van Noord-Borneo, het vergaan van de *Adder*, de toestand op Atjeh. Een nieuw onderwijsdebat ontspon zich, waarbij de Minister van Binnenlandsche Zaken zich niet bijzonder ingenomen toonde met de wet van 1878, en ook hier staatsonthouding ver-

dedigde, naar aanleiding van het amendement van De Savornin Lohman en Keuchenius op § 8, luidende: »Bij de steeds toenemende ontevredenheid over den toestand van het lager onderwijs, schijnt ook herziening der wetgeving omtrent dien tak van het onderwijs allereerst noodzakelijk", welk amendement met 48 tegen 33 stemmen werd verworpen. Een zelfde lot onderging het amendement van Des Amorie van der Hoeven om de tweede zinsnede van § 9 te doen vervallen. De paragraaf luidde: »Met de meeste belangstelling vernamen wij, dat voorstellen betrekkelijk het kiesrecht weldra zullen worden ingediend, en dat het Uwer Majesteits voornemen is een onderzoek te doen instellen omtrent de vraag, van welke bepalingen der Grondwet herziening raadzaam is. De omstandigheid, dat de hoofdtrekken der regeling van het kiesrecht in de Grondwet zijn aangewezen, doet ons de nadere ontwikkeling der plannen van Uwe Majesteit met te meer verlangen verbeiden." Het amendement werd met 47 tegen 29 stemmen verworpen, en ten slotte het adres met 74 tegen 2 stemmen aangenomen.

Bij de behandeling der Indische begrootingswetten was ter sprake gekomen de verlenging der concessie aan de Billitonmaatschappij. Naar aanleiding van een verzoek der commissie van rapporteurs in haar eindverslag over deze zaak, had de Minister van Koloniën overlegging van de stukken toegezegd. Bij besluit der Kamer van den 14den November 1882 werden deze in handen eener commissie gesteld, tot wier leden de voorzitter benoemde Wintgens, Keuchenius, Van Houten, Mirandolle en Van Delden. Den 13den Februari 1883 werd de beraadslaging over de conclusie van het verslag dier commissie geopend.

De geschiedenis der zaak was in het kort de volgende:

»In 1849", verhaalt een der grondvesters van de Billitononderneming, »kwam ik tot herstel van gezondheid uit Indië in Europa terug. In den loop van het daarop volgende jaar was ik

herhaaldelijk met baron Van Tuyll in aanraking, bij welke gelegenheden deze mij dikwijls over het eiland Billiton sprak en mij vertelde dat Z. K. H. prins Hendrik en hij de concessie voor het ontginnen van dit eiland aan de regeering hadden aangevraagd. Eene mededeeling van dr. baron Van Höevell aan baron Van Tuyll, dat in 't museum van 't Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen zich een stukje tin bevond, dat gezegd werd van Billiton afkomstig te zijn, had baron Van Tuyll op het denkbeeld gebracht om met Z. K. H. de concessie voor de ontginning van dat eiland aan te vragen. In October van het jaar 1850 bevond ik mij te Parijs, toen ik een brief van baron Van Tuyll ontving, waarin deze mij namens Z. K. H. het voorstel deed om als Hoogstdeszelfs gemachtigde in deze zaak op te treden. Ik nam dit vereerend aanbod aan, en vertrok een paar dagen daarna naar Holland. Z. K. H. bevond zich toen te Luxemburg. Ik ging er met baron Van Tuyll heen, maakte met Z. K. H. de noodige afspraken en keerde naar Holland terug. De financieele quaestie van de zaak, het vinden namelijk van het benoodigde kapitaal, was reeds door baron Van Tuyll te Amsterdam behandeld, echter zonder gunstig gevolg, daar men niet genegen was, de noodige fondsen voor te schieten, zonder aandeel in de onderneming te hebben, welk laatste door baron Van Tuyll werd geweigerd. Toevallig was mij, kort vóor mijn vertrek uit Indië, ter oore gekomen, dat de heeren A. van Hoboken te Rotterdam kapitaal beschikbaar hadden en dit in de eene of andere industrieele onderneming in Indië wenschten te beleggen. Ik deelde dit aan baron Van Tuyll mede. Wij begaven ons naar Rotterdam, bespraken het onderwerp met den heer Jacobus van Hoboken en de zaak werd bij diezelfde gelegenheid geregeld. De heeren Van Hoboken en zonen zouden onder met ons overeengekomen voorwaarden, een half millioen te Batavia bij hunne agenten de heeren Reynst en Vinju ter onzer beschikking stellen." (*)

(*) De eerste jaren der Billiton-onderneming door John F. Loudon. Amsterdam 1883, blz. 6.

Van Tuyll en Loudon begaven zich daarop zelf naar Indië, waar zij vernamen, dat dr. Croockewit, aan wien van regeeringswege een onderzoek naar den mineralogischen rijkdom van Billiton was opgedragen, had gerapporteerd, dat er geen tin aanwezig was. Zij gaven evenwel den moed niet op, daar anderen, als dr. C. A. L. M. Schwaner aan die uitkomst geen geloof sloegen. De dood van Schwaner verhinderde, dat deze hen met een nader onderzoek bijstond, waarop dit werd opgedragen aan den mijningenieur, Corns. de Groot. Den 14 Juni 1851 kwamen zij te Muntok op Banka aan, van welks resident zij weinig medewerking ondervonden. Den volgenden dag troffen zij daar in de sociëteit twee personen aan, die biljart speelden. «Terwijl wij, in afwachting van de voor ons te bereiden spijs, naar hun spel keken, kwam een van de twee naar mij toe, en zeide mij, dat hij gehoord had dat wij naar Billiton gingen en hij gaarne met ons zou meegaan, daar hij overtuigd was ons van veel dienst te zullen zijn; hij verlangde voorshands geene bezoldiging, alleen eene betrekking bij de onderneming, wanneer deze mocht slagen. Hij was verscheidene jaren klerk geweest van den administrateur van Toboalie en had daar, uit den aard zijner betrekking, veel kennissen gemaakt onder de op Billiton tehuis behoorende handelaren, van wie hij herhaaldelijk de stellige verzekering had gekregen, dat er tin op Billiton aanwezig was, doch dat de Depattie, bevreesd voor eene vestiging van Europeanen, alles deed om dit geheim te houden. Hij toonde ons tevens de beste getuigschriften van zijne vorige chefs. Dit flink aanbod beviel ons en wij namen het aan. Hij vroeg en bekwam van zijn chef, den heer Kamp, een maand verlof. Deze persoon was de heer Den Dekker, de man, aan wien de Billiton-onderneming de grootste verplichting heeft. Wat hij gedurende bijna dertig jaren, die hij aan de onderneming verbonden was, voor haar deed, is te veel om hier te noemen; de uitkomsten toonen dit volledig aan. Door hem werd de eerste tin op Billiton gevonden. Hij bestuurde het werk bij de eerste mijn, die op Billiton werd aangelegd, en ontgon later al de districten, waar de mijnbouw in werking trad, en

waar die op dit oogenblik in werking is. Aan hem is in de eerste plaats de groote tinproductie van Billiton te danken."

Wij zullen de pioniers der Billiton-onderneming niet verder volgen in hunne moeitevolle taak, noch al de moeilijkheden en bezwaren schetsen, die zij te overwinnen hadden, eer hun doel was bereikt. Genoeg is het te zeggen, dat hunne inspanning niet vergeefsch was. De tinmijnen werden ontdekt, en weldra werd met de exploitatie een aanvang gemaakt, hoewel het nog eenige jaren duurde, eer zij werkelijke winsten ging opleveren. In 1860 ging de onderneming over op de Billiton-maatschappij, die den 29sten September 1860 was tot stand gekomen, welke de concessie overnam.

De concessie was bij overeenkomst van den 23sten Maart 1852, nº. 56, oorspronkelijk verleend voor 40 jaar, in overeenstemming met het Koninklijk Besluit van den 24sten October 1850, dat geene langere concessiën toeliet. De maatschappij wenschte nu eene verlenging der concessie, en men kwam daarop in Juli 1861 overeen, dat in de concessie de clausule zou worden opgenomen, dat de concessie onder nadere goedkeuring des Konings zou worden verleend voor den tijd van 50 jaren, aanvang nemende met den 1sten Januari 1861". Die overeenkomst weigerde de minister Uhlenbeck aan 's Konings goedkeuring te onderwerpen, omdat het besluit van 1850 slechts een maximum van 40 jaren toeliet. Hij schreef den 25sten April 1862 aan den Gouverneur-Generaal: „„Bij het wederopvatten der onderhandelingen met den gemachtigde der Billiton-maatschappij zou van r e g e e r i n g s-w e g e aan dezen de t o e z e g g i n g kunnen worden gegeven, dat het Indisch bestuur geneigd bevonden zal worden om in nadere onderhandelingen te treden betreffende de verlenging der concessie, nadat gedurende een tijdvak van tien jaren ondervinding zal zijn opgedaan omtrent de werking der in de artt. 2 en 14 der oorspronkelijke concessie gebrachte wijzigingen, welke onderhandelingen zullen gevoerd worden op de grondslagen, met wijziging van het genoemde Koninklijk Besluit van den 24 October 1850 bij de wet nader vast te stellen."" De in de oorspronkelijke

concessie gemaakte wijzigingen strekten namelijk om de terugbetaling der beschermingskosten, en de 10 procent van de nettowinst, die de staat zou ontvangen, maar nog nooit ontvangen had, te vervangen door 3 % van de bruto-opbrengst, welke wijziging toen voordeelig, maar later in het nadeel van den staat bleek te zijn.

Bij Koninklijk Besluit van den 2den Sept. 1873 werd nu eene nieuwe verordening op het mijnwezen in Nederlandsch-Indië vastgesteld. Volgens dit besluit kon o. a. eene concessie thans verleend worden voor 75 jaar. Sedert 1875 werden nu op grond van dit besluit pogingen in het werk gesteld om de concessie der Billiton-maatschappij, welke in 1892 zou expireeren, te verlengen. Over deze zaak werden langdurige onderhandelingen gevoerd, adviezen van den Raad van Indië en van de directeuren ingewonnen. De Gouverneur-Generaal Van Lansberge "vereenigde zich met het advies van den raad van Indië, om met het aangaan van eene overeenkomst met de Billiton-maatschappij te wachten, totdat de regelen omtrent de uitgifte van mijnconcessiën zouden zijn vastgesteld en gaf hiervan aan den Minister van Koloniën kennis bij missive van 13 September 1879". (Verslag der commissie.) Nadat de Billiton-maatschappij zich direct tot den Minister van Koloniën (Van Goltstein) had gewend, die de zaak in handen van den Gouverneur-Generaal had gesteld, bleef deze bij zijn advies volharden.

"In dezen stand der zaak kwam de nieuwbenoemde Gouverneur-Generaal s' Jacob op den 12 April 1881 te Batavia aan, en op den 10 Mei werd door hem aan den directeur van Eeredienst, Onderwijs en Nijverheid opgedragen de door de Billiton-maatschappij gevraagde verlenging der concessie ten spoedigste voor te brengen, afgescheiden van de voorgenomen herziening der wetgeving op de mijnen. Tot dat besluit was de Gouverneur-Generaal gekomen, na rijpelijk de zaak te hebben overwogen, zooals hij aan den Minister van Koloniën op 26 December 1881 schrijft, en daar nu de raad van Nederlandsch-Indië en de ter zake der verlenging gehoorde directeur van Eeredienst, Onderwijs

en Nijverheid zich in hoofdzaak met het indertijd door de Billiton-maatschappij ingediende ontwerp-contract hebben vereenigd, zoo vereenigt zich de Gouverneur-Generaal ook met die adviezen, in het bijzonder wat betreft de bevoegdheid der Indische regeering om tot het verlengen der concessie over te gaan....

Zonder de overige directeuren nader te hooren, werd nu die verlenging toegestaan bij overeenkomst van den 7den Januari 1882, gesloten krachtens besluit van den Gouverneur-Generaal van den 26sten December 1881, waarvan het afschrift den Minister van Koloniën werd toegezonden bij missive van den 4den Juli 1882.

Bij rapport aan Z. M. den Koning van den 13den October 1882 gaf de Minister van Koloniën De Brauw den Koning in overweging, aan die overeenkomst zijne goedkeuring te verleenen. Dit had plaats bij Kabinetsrescript van den 21sten October 1882, n°. 6, waarvan door den Minister van Koloniën aan den Gouverneur-Generaal werd kennis gegeven bij missive van den 27sten October 1882."

Bij het contract werd eene verlenging toegestaan van de concessie met 35 jaren, dus in overeenstemming met het besluit van 1873, dat eene concessie voor 75 jaren veroorloofde. Voor het overige werd evenwel in het contract gehandeld, alsof noch genoemd Koninklijk Besluit, noch dat van den 16den April 1872 op de uitgifte van gronden in erfpacht bestond. Voornamelijk werd overschreden art. 22 van het besluit van 1873, luidende: "Bij het eindigen van eene concessie, hetzij door tijdsverloop, hetzij door intrekking, wordt tot het voortzetten van de mijnontginning geen nieuwe concessie buiten openbare mededinging verleend dan krachtens van Ons verkregen machtiging." Nu was hier evenwel eene verlenging toegestaan zonder 's Konings machtiging, alleen later goedgekeurd door Kabinetsrescript, geteekend door den directeur van het Kabinet des Konings, maar zonder handteekening van den Koning, noch van den verantwoordelijken minister. Door den minister werd betoogd, dat dit artikel niet van toepassing was, omdat het hier geene nieuwe concessie gold, maar alleen eene verlenging van de bestaande, ofschoon die verlenging

geschiedde op grond van het besluit van 1873 en ook in het oorspronkelijke contract wijzigingen waren gemaakt, o. a. de pachtschat werd verhoogd van 3 tot 4½ procent van de bruto-opbrengst. De Kamer was dan ook vrij eenstemmig van oordeel, dat hier de wet was overtreden; en dat de minister, wiens verdediging van dit punt zeer zwak was, die zwakte voelde, blijkt wel uit de woorden van zijne nota op dit verslag: «Van oordeel zijnde dat de vraag, of bij eene van regeeringswege aangegane overeenkomst 's lands belang is behartigd, van meer gewicht is dan de vraag of bij het sluiten van zoodanige overeenkomst de wettelijke vormen volledig zijn in acht genomen", en uit het einde zijner rede van den 14den Februari:

«Mijne conclusie is deze: dat èn het staatsbelang èn de goede trouw de verlenging noodig maakten; dat de verordeningen niet zijn ter zijde gesteld, maar juist in hare hoofdbeginselen van toepassing zijn gemaakt op eene oude concessie en een bestaanden toestand, die in 's lands belang en in verband met vroegere regeeringshandelingen regeling eischte. Men heeft de verordeningen toegepast naar den geest en de beginselen, die er aan ten grondslag liggen; niet naar de letter van al de bepalingen, omdat dit eene onmogelijkheid was en onnoodig tevens, dewijl men hier had te doen met eene bestaande concessie, die zeer goed werkt en nog 10 jaren zou werken, — met verkregen rechten, die slechts in overeenstemming met den mede-contractant voor wijziging vatbaar waren."

Was het contract in 's lands belang? was de tweede vraag. De meerderheid der Kamer antwoordde ontkennend. De gronden, door den minister er voor aangevoerd, waren voornamelijk, dat de billijkheid tegenover de maatschappij de verlenging vorderde, omdat deze het initiatief tot de ontginning had genomen, daarvoor vele bezwaren had moeten overwinnen, en slechte jaren doorworstelen, dat zij door hare daden aan het land zelf groot voordeel had gegeven, en de staat waarschijnlijk niet tot de ontginning zou zijn overgegaan; dat de goede trouw de verlenging vorderde, omdat vroeger aan de maatschappij in verband

met de wijziging na 1860 toezegging deswege was gedaan; eindelijk dat de tinrijkdom van Billiton misschien spoedig uitgeput zou zijn en de maatschappij bij niet-verlenging de tien haar overblijvende jaren voor roofbouw zou gebruiken. Daartegen werd aangevoerd, dat de maatschappij zelve reeds lang voor hare inspanning en opofferingen was schadeloosgesteld, daar de winst tot en met 1880 eene som had bedragen van meer dan 23 millioen gulden en op de aandeelen reeds meer dan 100 percent winst was uitgedeeld. Tegen roofbouw had de staat nog middelen in de concessie zelve en bovendien zou de maatschappij met of zonder vergunning juist zooveel tin uit de mijnen graven, als haar voordeel met het oog op de productiekosten en de tinprijzen medebracht. Ten opzichte van den aard der gedane toezeggingen. bestond verschil van meening, daar de een die zoo weinig bindend oordeelde, dat de staat na het einde der concessie zonder bezwaar tot eigen exploitatie kon overgaan, terwijl de ander meende, dat de maatschappij daaraan wel eene zekere aanspraak op de verlenging en voorkeur boven andere kon ontleenen, maar toch nooit in strijd met de wet en op de door haar zelve te stellen voorwaarden. Was ook op dit punt de groote meerderheid van gevoelen, dat niet genoeg op het staatsbelang en te veel op het belang der maatschappij gelet was, hoewel de goede trouw van den minister zelven in dezen bij ieder boven verdenking stond, meer verschil van meening heerschte over de vraag, of de overeenkomst in elk geval nietig was, en of die nietigheid door de Kamer of door den rechter moest worden uitgesproken.

Met 57 tegen 20 stemmen werd aangenomen de conclusie der commissie, eenparig door haar voorgesteld:

»dat de Kamer besluite, dat het noodzakelijk is:

op grond, dat de overeenkomst tusschen de Indische regeering en de Billiton-maatschappij, op 7 Januari 1882 gesloten, is aangegaan met terzijdestelling van de wettelijke bepalingen, vervat in het Koninklijk Besluit van 1873 (*Indisch Staatsblad* 1873 n°. 217a) en dat bij deze overschrijding van hare bevoegdheid de behartiging van 's lands belang niet op den voorgrond is getreden;

dat het Opperbestuur, niet berustende in de door de Indische regeering in dezen gepleegde handeling, zijne volle vrijheid handhave, om bij het eindigen der oorspronkelijk aan de Billitonmaatschappij verleende concessie voor de naleving der bestaande wettelijke bepalingen en de behartiging van 's lands belang te waken."

Den 20sten Februari deelde de minister Van Lynden van Sandenburg mede, dat, naar aanleiding van dit op den 15den Februari gevallen votum de Minister van Koloniën aan den Koning eervol ontslag had gevraagd.

De mededeeling van den Minister van Financiën was gedaan bij de opening der beraadslagingen over de leeningswet, die hij den 21sten Februari gewijzigd mocht aangenomen zien. Den 26sten Februari stelde de Voorzitter voor, het ontwerp tot herziening der tabel bedoeld in art. 1 der kieswet tegen den volgenden Maandag aan de orde te stellen. Genoemd ontwerp was bij Koninklijke Boodschap van den 12den October 1882 ingediend. Het strekte om den census aanmerkelijk te verlagen, n.l. voor de drie grootste gemeenten tot *f* 60, voor tien andere tot *f* 40, voor 17 andere tot *f* 30, voor 10 andere en alle overige in Groningen, Friesland, Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland met eenige uitzonderingen tot *f* 24 en voor de rest tot *f* 20. Den 8sten November stelde Des Amorie van der Hoeven voor het sectie-onderzoek uit te stellen, in afwachting van de andere voorstellen betreffende het kiesrecht. Dit voorstel, ook door den Minister van Binnenlandsche Zaken bestreden, werd met 37 tegen 18 stemmen verworpen. Het sectie-onderzoek had dus plaats en den 14den December werd een zeer belangrijk voorloopig verslag vastgesteld, waarin de politiek der regeering, de quaestie: eerst grondwetsherziening of kiesrecht, en de inhoud der wet uitvoerig

werden besproken. Den 26sten Januari 1883 volgde de memorie van beantwoording met gewijzigd wetsontwerp, nadat bij Koninklijke Boodschap van den 3den Januari 1883 een tweede ontwerp, nu tot herziening der kiestabel, was ingediend. Hieraan lag het beginsel van enkelvoudige kiesdistricten met uitzondering van de groote steden tot grondslag. Over dit ontwerp werd den 8sten Maart 1883 het voorloopig verslag vastgesteld, waarin eene bespreking der verschillende kiesstelsels, vooral dat van Hare, wordt aangetroffen.

Toen nu de Voorzitter den 26sten Februari zijn bovengenoemd voorstel deed, was dus het tweede ontwerp nog niet in staat van wijzen. Reeds in het voorloopig verslag over het eerste was te kennen gegeven, dat de meerderheid zulk een nauw verband tusschen de beide ontwerpen zag, dat zij de gelijktijdige behandeling in het openbare debat wenschte. Daarom verklaarde Schaepman zich tegen het voorstel van den Voorzitter. Ofschoon de minister Van Lynden verklaarde, dat de regeering er prijs op stelde, dat het voorstel van den Voorzitter werd aangenomen, werd Schaepman van verschillende zijden in zijn wensch gesteund, n.l. door Van Baar, Mirandolle, De Savornin Lohman en Heydenrijck. Van der Linden wenschte de prioriteit gegeven te zien aan de belastingvoorstellen en Van Eck wilde eene volledige herziening der geheele kieswet. Van Houten zou ook tegenstemmen, maar niet op de door anderen aangevoerde motieven. De minister verklaarde nog eenmaal: „juist met het oog op den grooten wetgevenden arbeid, die voorbereid is, maar nog tot stand moet worden gebracht, en met het oog op het èn door de Kamer èn door de regeering ingenomen standpunt om den voorrang te geven aan de behandeling der kieswet, ligt het in den aard der zaak, dat de regeering er prijs op moet stellen, dat zoo spoedig mogelijk met betrekking tot de kiesquaestie eene beslissing kome. Met het oog daarop wenscht dus de regeering de aanneming van uw voorstel, Mijnheer de Voorzitter."

Het voorstel van den Voorzitter werd verworpen met 66 tegen 12 stemmen (voor: Bastert, Buma, Van Humalda van Eysinga,

Wintgens, Bahlmann, Haffmans, Van Eck, Cremers, Corver Hooft, Röell, Schimmelpenninck en de Voorzitter).

Den 1sten Maart deelde de minister Van Lynden aan de Kamer mede, dat het ministerie zijn eervol ontslag had aangevraagd.

Dat het ministerie de beteekenis van het votum juist begrepen had, bleek, toen den 6den Maart, vóor het uiteengaan der Kamer, De Jong den wensch uitsprak, dat de crisis dezen keer zoo kort mogelijk mocht duren met het oog op de vele werkzaamheden, die nog te verrichten waren. „De omstandigheden", zeide hij, „waarin wij verkeeren, zijn niet dezelfde van verleden jaar, en het votum der Kamer is ook niet van denzelfden aard als dat van verleden jaar. De Kamer heeft duidelijk uitgesproken, dat zij met deze regeering niet wil samenwerken. Gewichtige arbeid wacht der regeering; de regeling der financiën is dringend noodig. Grondwetsherziening wordt in en buiten de Kamer met klimmende belangstelling te gemoet gezien. Daarvoor is noodig eene regeering, die homogeen is en, ofschoon onder de leden dezer regeering mannen gevonden worden, voor wier karakter en bekwaamheid ik hooge achting heb en aan wie het land zeer veel goeds te danken heeft, kan niemand deze regeering anders beschouwen dan als eene verzameling van ministers, elk zijn departement besturende, maar die geen ministerie vormen, waarin de Kamer vertrouwen kan stellen, omdat eensgezindheid in het regeeringsbeleid ontbreekt. Bij den bestaanden toestand, de omstandigheden, waarin wij verkeeren, en terwijl de verkiezingen aanstaande zijn, hebben wij dringend noodig een ministerie, dat het vertrouwen geniet van de meerderheid van deze Kamer."

Daarentegen verklaarde Schaepman, om alle dubbelzinnigheid weg te nemen, ook namens De Savornin Lohman, dat hun votum niets meer inhield dan hetgeen zij als reden daarvoor hadden opgegeven, n.l. het verband met het ontwerp op de kiesdistricten, en dat het dus ook niet voortkwam uit den wensch naar eèn homogeen ministerie.

Wybenga daarentegen zegt: „Toen ik mij tegen het in

behandeling nemen dier wet verklaarde, zonder mijne stem daarover te motiveeren, was dat het allerminst, omdat ik schroomde dat ontwerp te behandelen, ook al had ik tegen den inhoud vele bedenkingen. Mijne stem had voor mij de beteekenis — en ik vertrouw, dat vele mijner medeleden van deze zijde der Kamer hetzelfde bedoelden — dat in den tegenwoordigen stand van zaken eene vruchtbare samenwerking tusschen deze regeering en de Vertegenwoordiging niet kon plaats hebben.

Het ministerie heeft, dunkt me, in vele opzichten dezelfde ondervinding moeten erlangen, en dat het de bovenbedoelde stemming in dien zin heeft opgevat, bewijst zijn besluit om eervol ontslag aan Z. M. den Koning te vragen.

Mocht dat ontslag niet onmiddellijk worden verleend, bestaan er misschien hooge motieven en consideratiën, die het Kabinet tot andere gedachten kunnen doen brengen, en de overtuiging geven, dat het ware landsbelang vordert, dat het bewind in zijne handen blijve, dan zal, naar mijne bescheiding meening, de tijd gekomen zijn om een beroep te provoceeren op het Nederlandsche volk.

Hoe dit dan ook zij, ik heb in de gegeven omstandigheden ook van mijne meening willen doen blijken, en ik vereenig mij des te eerder met den wensch van den afgevaardigde uit Hoorn, nu ons nog zoo levendig voor den geest staat: hoe in eenen constitutioneelen staat zeer inconstitutioneele crises kunnen plaats vinden."

Bij Koninklijke Besluiten van den 22sten April 1883 werd aan de gezamenlijke ministers het gevraagde eervol ontslag verleend en tevens een nieuw Kabinet benoemd.

BIJLAGEN.

DE HOOFDEN DER MINISTERIEELE DEPARTEMENTEN VAN 1872 TOT 1883.

Departementen.	Min. De Vries—Geertsema. 6 Juli 1872—27 Aug. 1874.	Min. Heemskerk. 27 Aug. 1874—3 Nov. 1877.	Min. Kappeyne van de Coppello. 3 Nov. 1877—20 Aug. 1879.	Min. Van Lynden van Sandenburg. 20 Aug. 1879—23 April 1883.
1. Buitenl. Zaken.	Mr. J. L. H. A. baron Gericke van Herwijnen.	Jhr. Mr. P. J. A. M. van der Does de Willebois.	Mr. W. baron van Heeckeren van Kell tot 19 Aug. '79.	Mr. C. Th. baron van Lynden v. Sandenburg van 19 Aug. '79—15 Sept. '81. Jhr. Mr. W. F. Rochussen.
2. Justitie.	Mr. G. de Vries Az.	Mr. C. Th. bar. v. Lynden v. Sandenburg.	Mr. H. J. Smidt.	Mr. A. E. J. Modderman.
3. Binnenl. Zaken.	Mr. J. H. Geertsema.	Mr. J. Heemskerk Az. tot 2 Nov. '77.	Mr. J. Kappeyne van de Coppello van 2 Nov. '77.	Jhr. Mr. W. Six tot 10 Febr. '82. Mr. C. Pijnacker Hordijk tot 22 Apr. '83.
4. Marine.	L. G. Brocx tot 18 Dec. '73. I. D. Fransen van de Putte a. i. tot 16 Mei '74. (Vgl. 8). W. F. van Erp Taalman Kip.	W. F. van Erp Taalman Kip.	Jhr. H. O. Wichers.	W. F. van Erp Taalman Kip.
5. Financiën.	Mr. A. van Delden.	Jhr. Mr. H. J. van der Heim.	Mr. J. G. Gleichman.	Mr. S. Vissering tot 13 Juni '81. Mr. C. Th. baron van Lynden v. Sandenburg a. i. tot 15 Sept. '81, van toen af definitief.
6. Oorlog.	M. D. graaf van Limburg Stirum tot 15 Sept. '73. L. G. Brocx a. i. tot 6 Oct. '73. (Vgl. 4). A. W. P. Weitzel.	A. W. P. Weitzel tot 29 April '75. H. J. Enderlein tot 1 Jan. '76. W. F. van Erp Taalman Kip a. i. tot 1 Febr. '76. (Vgl. 4).	J. K. H. de Roo van Alderwerelt tot 30 Dec. '78. Jhr. H. O. Wichers a. i. tot 14 Febr. '79. (Vgl. 4). J. C. C. den Beer Poortugael ben. 1 Febr. '79.	A. E. Reuther.

Departementen.	Min. De Vries—Geertsema. 6 Juli 1872—27 Aug. 1874. —	Min. Heemskerk. 27 Aug. 1874—3 Nov. 1877. —	Min. Kappeyne van de Coppello. 3 Nov. 1877 – 20 Aug. 1879. —	Min. Van Lynden van Sandenburg. 20 Aug. 1879—23 April 1883. —
6. Oorlog.		Jhr. G. J.G. Klerck tot 11 Sept. '76. W. F. van Erp Taalman Kip a. i. tot 30 Sept. '76. (Vgl. 4). H. J. R. Beijen.		
7. Waterst., Handel en Nijverheid.			Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet van 8 Nov. '77.	Jhr. G. J. G. Klerck.
8. Koloniën.	I. D. Fransen van de Putte.	Mr. W. baron van Goltstein tot 11 Sept. '76. Mr. F. Alting Mees.	Mr. P. P. van Bosse tot 21 Febr. '79. Jhr. H. O. Wichers a. i. tot 12 Mrt. '79. (Vgl. 4). O. van Rees.	Mr. W. baron van Goltstein tot 1 Sept. '82. Jhr. Mr. W. M. de Brauw tot 23 Febr. '83. W. F. van Erp Taalman Kip a. i. (Vgl. 4).

SAMENSTELLING VAN DE BEIDE KAMERS DER STATEN-GENERAAL VAN 1872 TOT 1883.

De Leden der Eerste Kamer van 1872 tot 1883.

Noord-Brabant.

H. E. Verschoor. †
Sept. 1877. Mr. P. J. A. Smitz.
Jhr. L. J. B. van Sasse van Ysselt.
Mr. J. B. J. Hengst.
Mr. C. J. A. van Rijckevorsel.
Jan. 1883. Jhr. Mr. J. B. A. J. M. Verheijen.
Mr. A. F. Vos de Wael.

Gelderland.

Jhr. H. A. D. Coenen.
Sept. 1876. Mr. W. A. A. J. baron Schimmelpenninck van der Oye.
Sept. 1877. Jhr. H. A. D. Coenen.
H. W. baron van Aylva van Pallandt van Waardenburg en Neerijnen.
8 Sept. 1880. Mr. W. A. A. J. baron Schimmelpenninck van der Oye.
W. A. baron Schimmelpenninck van der Oye. †
Mei 1873. Mr. J. Thooft.
Mr. C. H. baron van Rhemen van Rhemenshuizen. †
April 1880. L. G. A. graaf van Limburg Stirum.
Mr. C. J. R. Nobel.

Zuid-Holland.

D. Blankenheym. †
Nov. 1872. L. Pincoffs.
Sept. 1879. Jhr. F. G. E. Merkes van Gendt.
Mr. A. J. Duymaer van Twist.
Nov. 1881. H. Muller Szn.
Mr. G. A. de Raadt.
J. W. Hein.
Sept. 1880. I. D. Fransen van de Putte.
J. van Vollenhoven.
T. P. Viruly.
Mr. E. J. A. graaf van Bylandt.
Nov. 1874. Mr. A. Blussé.

Noord-Holland.

A. Prins.
Juli 1880. Mr. G. van Tienhoven.
Jhr. C. Hartsen.
Sept. 1877. Jhr. Mr. A. V. Teding van Berkhout.
Mr. J. Messchert van Vollenhoven.
Nov. 1873. Dr. E. C. Buchner. †
Dec. 1882. Mr. M. J. Pijnappel.
Mr. H. J. Smit.
Juli 1881. M. H. Insinger.
Jhr. D. C. de Dieu Fontein Verschuir van Heilo. †
Sept. 1874. Jhr. Mr. D. van Akerlaken.
H. Rahusen. †
Sept. 1875. Jhr. Mr. C. J. den Tex. †
Jan. 1883. Mr. D. Visser van Hazerswoude.

Zeeland.

J. Fransen van de Putte. †
Dec. 1875. Mr. C. J. Pické.
Mr. W. C. Borsius.

Utrecht.

Jhr. Mr. J. Huydecoper van Maarsseveen.
April 1872. Mr. W. baron van Goltstein.
Sept. 1874. Mr. E. Dumarchie van Voorthuysen.

Friesland.

Jhr. G. R. G. van Swinderen. †
Sept. 1879. Jhr. Mr. J. H. F. K. van Swinderen.
Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga.
Mr. G. Schot.
Sept. 1881. D. D. Breuning.

Overijsel.

Mr. W. H. Cost Jordens.
Nov. 1873. Mr. G. Dumbar.
Sept. 1878. A. J. Blydenstein.
C. T. Stork.
Mr. J. A. G. baron de Vos van Steenwijk.
Mei. 1880. Mr. A. van Naamen van Eemnes.

Groningen.

C. Geertsema.
Sept. 1879. Mr. J. J. Cremers. †
Juli 1882. Mr. B. van Roijen.
Mr. J. J. Cremers.
Sept. 1877. Mr. W. de Sitter.

Drente.

Mr. W. J. Tonckens. †
Maart 1875. Mr. H. J. Carsten.

Limburg.

L. F. H. Beerenbroek.
Jhr. L. L. G. M. J. de Villers de Pité.
Sept. 1880. W. H. Pyls.
Jhr. Mr. F. B. H. Michiels van Kessenich. †
Juli 1881. H. G. L. Regout.

Voorzitters:	tot Sept. 1874.	Mr. E. J. A. graaf van Bylandt.
	van Sept. 1874 tot April 1880.	Mr. J. A. G. baron de Vos van Steenwijk.
	van Mei 1880.	Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga.

De Leden der Tweede Kamer van 1872 tot 1883.

KIES-DISTRICTEN.	ZITTING 1871/1872.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1873.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1875.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1877 EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1878.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1879.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1881.
Groningen.	Mr. S. van Houten.					
Zuidhorn.	Mr. E. J. J. B. Cremers.					
Appingedam.	Mr. D. de Ruiter Zylker.					
	Dr. R. Westerhoff. †	April '74. J. Schepel.				
Winschoten.	Dr. W. J. A. Jonckbloet.			Nov. '77. Mr. H. Goeman Borgesius.		
				Mrt. '78. (Kiestabel.) Mr. J. W. J. baron de Vos van Steenwijk.		
Assen.	Mr. H. J. Smidt.			Dec.'77. W. A. baron van der Feltz.		
	Mr. L. Oldenhuis Gratama.					
Leeuwarden.	S. Hingst.					
	J. K. H. de Roo van Alderwerelt. †			Febr.'79. F. Lieftinck.		
Sneek.	A. Moens.				Nov. '80. Mr. Ph. van Blom.	
	Mr. S. Wybenga.					
	Dr. W. H. Idzerda. †					Jan. '82. A. Buma.
Dokkum.	Mr. W. A. Bergsma					

Steenwijk.	Jhr. Mr. S. W. H. A. van Beyma thoe Kingma. Jhr. C. M. Storm v. 's-Gravesande.	Mr. B. P. baron van Harinxma thoe Slooten.		Oct.'78. Jhr. Mr. J. H. F. K. van Swinderen.	Jhr. Mr. J. P. van Humalda van Eysinga. Mr. A. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren. †	Apr.'82. G. H. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren.
Zwolle.	Mr. A. van Naamen van Eemnes. Jhr. Mr. J. A. Sandberg.				A. baron van Dedem.	Jhr. Mr. T. A. J. van Asch van Wijck.
Almelo.	Mr. G. M. van der Linden. Mr. B. Brouwer.	H. A. Insinger.	Mr. J. R. Corver Hooft.			
Deventer.	Mr. G. Dumbar. { Mr. A. van Delden. Sept.'72. Mr. P. Blussé. }	A. baron Schimmelpenninck van der Oye van Nijenbeek.		Mr. A. van Delden.		
Zutfen.	Mr. L. Ed. Lenting. † Mr. J. Dam. †	Aug. '75. Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet.		Dec. '77. Mr. C. J. Sickesz.		Jan.'82. Mr. W. baron van Heeckeren van Kell. Dec.'82. Mr. W. G. baron Brantsen van de Zijp.
Arnhem.	Mr. J. P. J. A. graaf van Zuylen van Nijevelt. Mr. W. H. Dullert. †		{ Mr. J. H. Geertsema Cz. Juni'77. O. v. Rees. }	April '79. A. Kool.	Mrt. '81. Ph. W. van der Sleyden.	

KIES-DISTRICTEN.	ZITTING 1871/1872.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1873.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1875.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1877 EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1878.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1879.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1881.
Nijmegen.	Jhr. J. A. C. A. van Nispen van Sevenaer. †	Aug.'75. Jhr. R. A. J. B. M. van Nispen tot Sevenaer.	Jhr. Mr. C. J. C. H. van Nispen van Sevenaer.			
	Mr. C. J. A. Heydenrijck.					
Tiel.	Mr. C.T. baron van Lynden van Sandenburg.	Oct.'74. Mr. H. A. ridder van Rappard.		Mr. H. J. Dijckmeester.		
	Mr. D. J. baron Mackay.		April '77. Mr. W. H. de Beaufort.			
Amersfoort.	Mr. E. L. baron van Hardenbroek van Lockhorst.	Sept. '74. Jhr. Mr. M. M. van Asch van Wijck. †				Oct.'82. Mr. W. K. F. P. graaf van Bylandt.
	Jhr. Mr. J.W. van Loon. †		Mei '76. Mr. Æ. baron Mackay.			
Utrecht.	Mr. N. P. J. Kien.		J. N. Bastert.			
	Mr. E. Dumarchie van Voorthuysen.	Mr. J. Messchert van Vollenhoven.		Jhr. Mr. J. Röell.		
Hilversum.				Mrt. '78. (Kiestabel.) A. baron Schimmelpenninck van der Oye.		Juni '82. Mr. T. P. baron Mackay.
Hoorn.	Jhr. Mr. D. van Akerlaken.	Nov.'74. I. D. Fransen van de Putte.			Sept. '80. Mr. W. K. baron van Dedem.	
	K. de Jong.					
Alkmaar.	Mr. J. L. de Bruyn Kops.					

Haarlem.	Jhr. Mr. C. van Foreest. †	Aug. '75. Mr. W. van der Kaay.				
	Mr. C. J. F. Mirandolle.					
	Mr. J. Kappeyne van de Coppello.			Dec.'77. W. de Meijier.		
Amsterdam.	Mr. J. Heemskerk Bz. / Nov. '72. Mr. J. A. Jolles.	G. Fabius.		Jhr. Mr. J. W. H. Rutgers van Rozenburg.		Mr. H. J. Kist.
	Mr. E. H. s' Jacob.		Mr. S. A. Vening Meinesz.		Mrt.'81. J. Dirks.	
	Jhr. Mr. G. C. J. van Reenen.		Mr. G. de Vries Az. / April '77. Mr. C. van Heukelom. †		Sept. '80. Mr. J. G. Gleichman.	
	Dr. T. J. Stieltjes. †			Sept.'78. W. A. Froger		Jhr. H. O. Wichers. Nov.'81. Jhr. Mr. J. W. H. Rutgers van Rozenburg.
	Mr. M. H. Godefroi.					
	Mr. M. J. de Lange.			P. H. Holtzman. Mrt.'78. (Kiestabel.) Mr. G. v. Tienhoven.	Fbr.'80. Mr. J. P. R. Tak v. Poortvliet.	
Haarlemmermeer.	Jhr. Mr. J. W. H. Rutgers van Rozenburg.		Mr. F. J. J. baron van Heemstra. †	Mrt.'78. Mr. F. J. M. A. Reekers.		
Leiden.	P. H. bar. Taets van Amerongen tot Natewisch. † / April '73. Jhr. Mr. J. L. Cremer van den Berch van Heemstede. †				Jhr. Mr. P. J. Elout van Soeterwoude. / Febr.'80. J. H. Donner.	

KIES-DISTRICTEN.	ZITTING 1871/1872.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1873.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1875.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1877 EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1878.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1879.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1881.
Leiden.	O. baron van Wassenaer van Catwijck.					
Gouda.	M. A. F. H. Hoffman.	Mei '74. Dr. A. Kuyper.	Juni '77. Mr. G. J. Patijn.			Nov. '82. Jhr. Mr. K. A. Godin de Beaufort.
	Jhr. Mr. W. M. de Brauw. †	Mrt.'74. Mr. M. Bichon van IJsselmonde.				
Delft.	J. L. Nierstrasz C.Jz.			A. M. Schagen van Leeuwen.		J. C. Fabius.
	Mr. J. van Kuyk.	Aug. '75. Jhr. F. de Casembroot.				
Rotterdam.	I. D. Fransen van de Putte. Sept. '72. O. van Rees.	Oct.'73. Dr. R. P. Mees R.Az.				
	F. W. C. Blom.		Mrt. '76. Mr. H. C. Verniers van der Loeff.	Nov. '78. Mr. J. van Gennep.		
	W. A. Viruly Verbrugge.			Mrt. '78. (Kiestabel.) J. van Stolk Jz. †	Sept. '80. O. van Rees.	
Brielle.	Dr. C. A. Rombach.					
's-Gravenhage.	Mr. W. Wintgens.					

Dordrecht.	Jhr. C. A. van Sypesteyn. / Juni '73. Mr. R. J. graaf Schimmelpenninck v. Nijenhuis. (bracketed) J. P. Bredius. †			Nov. '78. Mr. G. M. van der Linden. Mei '79. Mr. J. B. van Osenbruggen.		
Gorinchem.	Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot. † Mr. J. Heemskerk Az. W. C. M. Begram.	Mr. J. J. Teding van Berkhout. †			Sept. '80. H. Seret. Oct. '79. Mr. L. W. C. Keuchenius.	
Middelburg.	Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet.	Aug. '75. Mr. G. A. Fokker.	Jhr. J. L. de Jonge.			Jan. '82. Mr. P C. 't Hooft.
Goes.	Mr. D. van Eck. Mr. P. H. Saaymans Vader.			Mrt. '78. (Kiestabel.) J. P. Bredius Jr.	Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman.	Jhr. Mr. J. J. Pompe van Meerdervoort.
Zierikzee.	J. J. van Kerkwijk.					
Breda.	Jhr. Mr. C. J. C. H. van Nispen van Sevenaer. Mr. A. F. X. Luyben.		Mr. H. A. des Amorie van der Hoeven.			
Zevenbergen.				Mrt. '78. (Kiestabel.) Mr. R. van de Werk.	Juli '80. Dr. H. J. A. M. Schaepman.	
Tilburg.	Jhr. Mr. J. B. A. J. M. Verheijen. F. H. H. Borret.				Dec. '80. Mr. B. M. Bahlmann.	

KIES-DISTRICTEN.	ZITTING 1871/1872.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1873.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1875.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1877 EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1878.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1879.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1881.
Eindhoven.	Mr. P. J. A. Smitz.			Mr. C. H. A. Barge.	Juni '80. Dr. P. J. F. Vermeulen.	
Maastricht.	Mr. J. B. Bots.	Mr. A. J. H. van Baar.				
	C. A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky. †				Dec. '80. Jhr. Mr. G. L. M. H. Ruys van Beerenbroek.	
	Jhr. Mr. P. T. van der Maesen de Sombreff.	Jhr. G. E. F. H. M. Kerens de Wylré. †			Febr. '80. Mr. M. V. Nyst. †	Sept. '82. Mr. W. G. Straetmans.
Roermond.	J. H. Arnoldts. †					Jan. '82. Mr. H. J. Brouwers.
Boxmeer.	W. H. Pyls.	Mr. H. F. Lambrechts.				
	Mr. P. van den Heuvel.			Nov. '77. Mr. H. J. Brouwers.		Mrt. '82. Mr. J. M. L. H. Clercx.
	Mr. J. H. L. Haffmans.					
's-Hertogenbosch.	Mr. J. M. B. J. van der Does de Willebois.		Febr. '76. P. G. J. van der Schrieck.			
	Mr. F. J. E. van Zinnicq Bergmann. †			April '79. Mr. J. G. de Bruyn.		

Voorzitters: Tot Febr. 1881. Mr. W. H. Dullert.
Van 4 Maart 1881 tot Sept. 1881. Mr. C. J. F. Mirandolle.
Van Sept. 1881. O. van Rees.

ı 1872 tot 1883.

HOOFDSTUK	·grooting voor 1879. ·etten van 25 c. '78 en 20, 21 Jan. '79. ·bl. 225, 226, ·—17, 20—22.	Begrooting voor 1880. Wetten van 24 Dec. '79, 22—24 Jan. '80. *Stbl.* 215, 216, 2—4, 6—9, 11, 13, 16.	Begrooting voor 1881. Wetten van 30 Dec. '80 en 20—22 Jan. '81. *Stbl.* 235, 236, 7—14, 16, 18.	Begrooting voor 1882. Wetten van 30 Dec. '81 en 28—30 Jan. '82. *Stbl.* 242, 243, 17, 18, 21—24, 26, 27, 29, 33.	Begrooting voor 1883. Wetten van 30 Dec. '82 en 27 en 28 Jan. '83. *Stbl.* 256, 257, 5—7, 9—12, 14, 15, 17.
I. Huis des I	750,000.—	f 750,000.—	- 750,000.—	f 750,000.—	- 750,000.—
II. Hooge c van Staat binet des I	615,489.—	- 615,127.—	- 618,518.—	- 615,047.—	- 625,161.-
III. Buitenla Zaken .	635,990.—	- 636,890.—	- 660,399.—	- 684,299.—	- 700,114.—
IV. Justitie	4,488,778.—	- 4,447,597.—	- 4,591,879.—	- 4,862,427.—	- 5,468,523.—
V. Binnenlan Zaken .	6,891,651.—	- 7,482,863.50	- 10,180,735.—	- 10,723,704.69	- 12,300,395.70
VI. Marine	·13,138,662.82	- 12,611,546.92	- 12,124,440.33[5]	- 12,014,879.33[5]	- 12,319,955.70
VII A. Natio Schuld .	·28,435,920.33	- 28,456,676.33	- 28,767,821.78	- 29,530,680.78	- 29,811,302.78
VII B. Finan	·17,892,659.54	- 18,182,296.04	- 18,687,620.04	- 18,979,992.04	- 19,672,098.04
VIII. Oorlog	·18,855,050.—	- 20,600,000.—	- 20,992,500.	- 21,492,742.—	- 22,293,784.—
(IX). Waters del en Nij	·22,544,392.—	- 19,771,025.49	- 26,271,296.31[5]	- 29,619,406.21	- 33,602,071.21
IX (X). Kolo	1,696,086.29	- 1,441,041.81[5]	- 1,371,736.67[5]	- 1,164,477.25[5]	- 1,152,572.26
X (XI). Onv uitgaven	50,000.—	- 50,000.—	- 50,000.—	- 50,000.—	- 50,000.—
	15,994,678.98	f 115,045,064.09[5]	f 125,066,946.14[5]	f 130,487,655.31	f 138,745,977.69